ENGELS

*

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN

SZIKRA

ENGELS

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1954

A német eredeti címe

DIE LAGE DER ARBEITENDEN KLASSE IN ENGLAND

Fordította

BÓLYAI ERNŐ

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

Die Lage der arbeitenden Klasse in England.

Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen von

Friedrich Engels.

Leipzig.
Druck und Verlag von Otto Wigand.
1845.

Az első kiadás borítólapja

NAGY-BRITANNIA MUNKÁSOSZTÁLYÁHOZ

Munkások!

Nektek ajánlom művemet, amelyben megkíséreltem, hogy hű képet fessek német honfitársaimnak életviszonyaitokról, szenvedéseitekről és harcaitokról, reményeitekről és kilátásaitokról. Elég sokáig éltem köztetek, hogy életkörülményeitekről egyetmást megtudjak. A legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam helyzeteteket, tanulmányoztam a különböző hivatalos és nemhivatalos okmányokat, amennyire lehetőségem volt arra, hogy beszerezzem őket, de mindez nem elégített ki. Nem elégedtem meg tárgyam *elvont* ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak. Így is tettem. Lemondtam a középosztály* társaságáról és bankettjeiről, borozgatásáról és pezsgőzéséről, és szabad óráimat szinte kizárólag annak szenteltem, hogy egyszerű *munkásokkal* érintkezzem; boldog és büszke vagyok, hogy így tettem. Boldog, mert való életeteket tanulmányozva hasznosan tölthettem el sok-sok órát, amelyet egyébként konvencionális fecsegés és untató udvariaskodás közben fecséreltem volna el; büszke, mert ez alkalmat nyujtott nekem arra, hogy igazságot szolgáltassak egy elnyomott és megrágalmazott osztálynak, melytől — minden hibája és helyzetének minden hátránya ellenére — csak holmi angol szatócslélek tagadhatja

* „Középosztály" itt burzsoáziát jelent. Lásd erről ebben a kötetben 10. old. — *Szerk.*

meg a tiszteletet; büszke azért is, mert ilymódon lehetőségem nyílt arra, hogy védelmére keljek az angol népnek azzal a fokozódó megvetéssel szemben, mely az uralmon levő középosztályotok brutálisan önző politikájának és egész viselkedésének elkerülhetetlen következménye a kontinensen.

Mivel egyidejűleg minden lehetőségem megvolt arra, hogy ellenfeleteket, a középosztályt is megfigyeljem, igen hamar arra a következtetésre jutottam, hogy igazatok, tökéletesen igazatok van, ha nem vártok tőle semmiféle segítséget. Az ő érdekei homlokegyenest ellenkeznek a ti érdekeitekkel, noha mindig meg fogja kísérelni, hogy az ellenkezőjét állítsa és azt a hitet ébressze bennetek, hogy sorsotokban szívből együttérez veletek. Tettei azonban meghazudtolják ezt. Remélem, untig elég anyagot gyűjtöttem annak a bizonyítására, hogy a középosztálynak — bármit mond is — valójában egyetlen célja az, hogy munkátokon meggazdagodjék, amíg munkátok termékét el tudja adni, de éhhalálra kárhoztat benneteket, mihelyt nem húzhat többé hasznot ebből a közvetett emberhúskereskedelemből. Mit tettek, hogy bebizonyítsák állítólagos jószándékukat irántatok? Foglalkoztak-e valaha is komolyabban szenvedéseitekkel? Mit tettek azonkívül, hogy jóváhagyták féltucat vizsgálóbizottság költségeit, s aztán félretették e bizottságok terjedelmes jelentéseit, hogy örökre ott szunnyadjanak a Home Office* polcain egy halom makulatúra alatt? Megkísérelték-e valaha is, hogy elporló kékkönyveikből legalább egyetlen egy olvasható könyvet szerkesszenek, amelyben mindenki könnyen találhatna némi anyagot a „szabadnak született britek" nagy többségének helyzetéről? Természetesen semmit sem tettek; ezekről a dolgokról nem szívesen beszélnek. Egy külföldinek engedték át, hogy tájékoztassa a civilizált világot arról a lealázó helyzetről, amelyben élnetek kell.

Remélem azonban, hogy ez a külföldi csak *számukra* az, de nem *számotokra.* Angolságom, úgy lehet, nem tiszta, de remélhetőleg meg fogtok győződni, hogy *becsületes* angolság. Angliában — és, mellesleg szólva, Franciaországban — soha, egyetlen munkás sem éreztette velem, hogy külföldi vagyok. A legna-

* Belügyminisztérium. — *Szerk.*

gyobb örömmel tapasztaltam, hogy mentesek vagytok a nemzeti korlátoltság és a nemzeti felfuvalkodottság veszedelmes átkától, amely végeredményben nem egyéb, mint *egoizmus nagyban;* megfigyeltem, hogy mindenkivel rokonszenveztek, aki becsületesen az emberi haladásnak szenteli erejét, akár angol, akár nem, — hogy hódoltok mindannak, ami nemes és jó, akár hazátok földjén sarjadt ki, akár más országban; meggyőződtem arról, hogy többek vagytok, mint csupán *angolok,* egyetlen, elszigetelt nemzet tagjai; meggyőződtem arról, hogy *emberek* vagytok, az *emberiség* nagy és egyetemes családjának tagjai, akik felismerték, hogy érdekeik és az egész emberi nem érdekei azonosak. És mint ilyenek, mint az *„egy és oszthatatlan" emberiség* családjának tagjai, mint *emberi lények* e szó legjobb értelmében, mint ilyenek köszöntjük — én és sokan mások a kontinensen — minden irányú előrehaladástokat, és gyors sikert kívánunk nektek. Csak előre a megkezdett úton. Sok akadályt kell még leküzdenetek; legyetek állhatatosak, legyetek rettenthetetlenek — sikeretek biztos, és minden egyes lépés azon az úton, amelyet meg kell tennetek, közös ügyünknek, az *emberiség* ügyének javára válik.

Barmen (Porosz Rajna-tartomány), 1845 március 15.

Engels Frigyes

ELŐSZÓ

Az itt következő íveken olyan tárggyal foglalkozom, melyet eredetileg csak egy nagyobb munka: Anglia szociális története egyik fejezetének szántam; a tárgy fontossága azonban hamarosan arra késztetett, hogy önállóan dolgozzam fel.

A munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert legleplezetlenebbül benne éri el csúcspontját mai szociális nyomorunk. Ez a francia és német munkáskommunizmusnak közvetlen, a fourierizmusnak és az angol szocializmusnak, valamint a német művelt burzsoázia kommunizmusának közvetett szülője. Ezért okvetlenül meg kell ismernünk a proletariátus helyzetét, hogy egyrészt a szocialista elméleteket, s másrészt az azok létjogosultságáról alkotott ítéleteket szilárd alapra helyezhessük, hogy minden ábrándozásnak és fantáziálásnak pro és contra végetvethessünk. De a proletariátus létfeltételei *klasszikus formájukban*, tökéletes fejlettségükben csakis a brit birodalomban, főként a tulajdonképpeni Angliában vannak meg és csakis Angliában gyűjtöttek olyan teljes — hivatalos vizsgálatok által megerősített — anyagot, mely a tárgy valamelyest is kimerítő ismertetéséhez szükséges.

Huszonegy hónap alatt alkalmam volt arra, hogy személyes megfigyeléseim és személyes érintkezés útján közelről megismerjem az angol proletariátust, törekvéseit, szenvedéseit és örömeit, s hogy ugyanakkor a szükséges hiteles források felhasználásával kiegészítsem megfigyeléseimet. Azt, amit láttam, hallottam és olvastam, ebben a könyvben feldolgoztam. Előre tudom, hogy álláspontomat, sőt még a közölt tényeket is sok

oldalról támadni fogják, különösen, ha könyvem angolok kezébe kerül; jól tudom azt is, hogy itt-ott rámutathatnak egy-egy jelentéktelen hibára, melyet a tárgy nagy terjedelme és körülményes előfeltételei miatt még egy angol sem kerülhetne el — rámutathatnak ilyen pontatlanságra annál is inkább, mert még magában Angliában sincs egyetlen olyan munka sem, amely — mint az enyém — az *összes* munkások helyzetével foglalkozik; de minden habozás nélkül felszólítom az angol burzsoáziát: mutasson rá legalább egyetlen helytelen ténymegállapításra, melynek az egész szempontjából valamilyen jelentősége van — bizonyítsa be azt ugyanolyan hiteles okmányokkal, mint aminőkre én hivatkoztam.

Németország szempontjából — és különösen éppen most — igen nagy jelentőségű a proletariátus klasszikus létfeltételeinek az ismertetése, amint azok a brit birodalomban kialakultak. A német szocializmus és kommunizmus inkább, mint bármely más ország szocializmusa és kommunizmusa, elméleti feltevésekből indult ki; mi, német teoretikusok még nagyon keveset tudtunk a valóságos világról, semhogy a valóságos viszonyok közvetlenul ennek a „rossz valóságnak" reformálására indíthattak volna bennünket. Legalább is az effajta reformok nyilt képviselői szinte kivétel nélkül a hegeli spekuláció feuerbachi leküzdésén át jutottak el a kommunizmushoz. Oly kevéssé ismerik nálunk a proletariátus valóságos életkörülményeit, hogy még „a dolgozó osztályok felemelésére" alakult jóhiszemű „egyletek" is — burzsoáziánk most ezekben úz csúfot a szociális kérdésből — állandóan a legnevetségesebb és legképtelenebb nézetekből indulnak ki a munkáskérdésben. Nekünk, németeknek, ebben a kérdésben mindenekelőtt a tények ismeretére van szükségünk. És bár Németországban a proletariátus létfeltételei még nem olyan klasszikusan fejlettek, mint Angliában, de Németország társadalmi rendje alapjában véve ugyanaz, s ennek előbb-utóbb ki kell éleződnie a végletekig, mint az Északi tenger túlsó partján már megtörtént — hacsak a nemzet belátása idejekorán nem foganatosít olyan intézkedéseket, amelyek az egész társadalmi rendszert új alapra helyezik. Azok az alapokok, amelyek Angliában a proletariátus nyomorát és elnyomását szülték, Németországban is megvannak és idővel szükségszerűen ugyan-

arra az eredményre fognak vezetni. Egyelőre azonban az *angol* nyomor konstatálása alkalmat nyújt nekünk *német* nyomorunk konstatálására is, és mértéket ad, amellyel felmérhetjük a nyomor nagyságát és azt a veszélyt, melyet a sziléziai és csehországi zavargások világosan jeleztek, és amely erről az oldalról közvetlenül fenyegeti Németország nyugalmát.

Végül még két megjegyzést kell tennem. Először: a *középosztály* szót mindenütt az angol middle-class (vagy ahogy majdnem mindig mondják: middle-classes) értelmében használtam; itt ugyanazt jelenti, mint a francia bourgeoisie szó, vagyis a vagyonos osztályt, nevezetesen az úgynevezett arisztokráciától megkülönböztetett vagyonos osztályt — azt az osztályt, amely Franciaországban és Angliában közvetlenül, Németországban pedig mint „közvélemény" közvetve az államhatalom birtokosa. Ugyanígy ezeket a kifejezéseket: munkások (working men) és proletárok, munkásosztály, nincstelen osztály és proletariátus, mindenütt egy és ugyanabban az értelemben használtam. — Másodszor: a legtöbb idézetnél azért tüntettem fel szerzője pártállását, mert majdnem általános jelenség, hogy a liberálisok a földművelő körzetek nyomorát emelik ki, a gyári körzetekét azonban tagadni igyekeznek; ezzel szemben a konzervatívok elismerik ugyan a gyári körzetek nyomorát, de a földművelő vidékek nyomoráról tudni sem akarnak. Éppen ez az oka annak, hogy ott, ahol hivatalos okmányok nem álltak rendelkezésemre, az ipari munkások helyzetének leírásánál inkább mindig *liberális* bizonyítékra hivatkoztam, hogy saját szavaival üssek a liberális burzsoázián, és általában csak akkor hivatkoztam torykra vagy chartistákra, ha vagy saját megfigyelésemből tudtam, hogy a dolog valóban úgy áll, vagy pedig a szerzők személyes tulajdonságai vagy irodalmi munkásságuk jellege alapján meg lehettem győződve állításaik helyességéről.

Barmen, 1845 március 15.

Engels Frigyes

ELŐSZÓ AZ AMERIKAI KIADÁSHOZ

Tíz hónap telt el azóta, hogy a fordító kívánságára „Függeléket" írtam ehhez a könyvhöz; és e tíz hónap folyamán az amerikai társadalomban olyan forradalom ment végbe, amelyhez más országokban legalább tíz év kellett volna. 1885 februárjában az amerikai közvélemény szinte egyhangúlag azt vallotta, hogy Amerikában nincs szigorú értelemben vett munkásosztály, s következésképpen az amerikai köztársaságban nem lehetséges az az osztályharc sem, mely az európai társadalmat darabokra szaggatta; hogy tehát a szocializmus idegenből behozott cikk, amely sohasem fog gyökeret verni amerikai talajban*. De a jö-

* A „Függelékben" Engels azt írta erről:

„Két körülmény hosszú ideig gátolta, hogy a tőkés rendszer elkerülhetetlen következményei Amerikában teljesen kibontakozzanak. Az egyik körülmény az volt, hogy könnyen és olcsón lehetett földet szerezni; a másik pedig a tömeges bevándorlás. Hosszú éveken át ez tette lehetővé, hogy az amerikai születésű népesség nagy tömege férfikora kezdetén „visszavonuljon" a bérmunkától, és farmer, kereskedő, vállalkozó legyen; a bérmunka keserű sorsa viszont többnyire a bevándorlóknak jutott osztályrészül, akik egész életükön át proletárok maradtak. Amerika azonban már kinőtt ebből a korai szakaszból; a végtelen őserdők eltűntek, a beláthatatlan prérik pedig a nemzet és az államok birtokából egyre gyorsabban magánosok kezére kerülnek. Nem működik többé az a nagy biztosítószelep, amely megóvta Amerikát egy állandó proletárosztály keletkezésétől. Ma már Amerikában is megvan az élethossziglani, sőt örökös proletárok osztálya. Egy 60 milliós nemzet, mely a siker biztos reményében szívósan küzd azért, hogy a világ vezető ipari nemzete legyen, egy ilyen nemzet nem importálhatja állandóan a maga bérmunkásosztályát, még akkor sem, ha évről évre félmillió bevándorló özönlik az országba. A tőkés rendszernek az a tendenciája, hogy a társadalmat végül is két osztályra: egyrészt kevés milliomosra és más-

vendő osztályharc már akkor előrevetette óriási árnyékát: sztrájkba léptek a pennsylvaniai bányászok és sok más szakma munkásai, s országszerte készülődtek a nagy nyolcórás-mozgalomra, melynek májusban kellett megkezdődnie és valóban meg is kezdődött. „Függelékem" bizonyítja, hogy már akkor helyesen ítéltem meg a tüneteket, hogy már akkor egy országos méretű munkásmozgalommal számoltam, de senki sem láthatta előre, hogy a mozgalom ilyen rövid idő alatt ilyen ellenállhatatlan erővel fog kibontakozni és futótűzként terjedve alapjaiban megrendíti az amerikai társadalmat.

Ez azonban tény, konok, vitathatatlan tény, mely rémületbe ejtette az amerikai uralkodó osztályt. Mulatságos módon beszélték el nekem amerikai ujságírók, akik a mult nyáron megtiszteltek látogatásukkal, hogy a „fordulat" páni rémületet keltett, s a megdöbbent amerikai uralkodó osztály nem tudta, mitévő legyen. Pedig ebben az időben még egészen kezdetén volt a mozgalom; csak öntudatlan és szemmelláthatóan elszigetelt szenvedélykitörése volt annak az osztálynak, mely a néger rabszolgaság eltörlése és az ipar gyors fejlődése következtében az amerikai társadalom legalsóbb rétege lett. Még az év vége előtt egyre határozottabb irányt vettek a kaotikus társadalmi megrázkódtatások. A nagy munkástömegek spontán, ösztönös mozgalmai egy óriási kiterjedésű országban, a mindenütt egyforma és mindenütt ugyanazokból az okokból eredő nyomorúságos társadalmi viszonyokkal való közös elégedetlenségük egyidejű kitörése, tudatára ébresztette őket annak, hogy az amerikai társadalom új, külön osztályát, — gyakorlatilag tekintve — többé-kevésbbé örökös bérmunkások, proletárok osztályát alkotják. És ez a tu-

részt pusztán bérmunkából élők nagy tömegére tagolja, ez a tendencia, bár más erok állandóan keresztezik és gátolják, sehol sem hat nagyobb erővel, mint Amerikában; és ennek eredményeként létrejött a született amerikai bérmunkások osztálya, akik — bár a bevándorlókhoz képest a bérmunkásosztály arisztokráciáját alkotják — napról napra világosabban tudatára ébrednek a bevándorlókkal való szolidaritásuknak és annál fájdalmasabban érzik, hogy most élethossziglani bérmunkára vannak kárhoztatva, mert még élénken emlékezetükben élnek a letűnt napok, amikor aránylag könnyű volt a társadalmi létra magasabb fokára emelkedni. Tehát igazi amerikai energiával Amerikában is megindult a munkásmozgalom..." — *Szerk.*

dat, igazi amerikai ösztönnel párosulva, azonnal rávezette őket arra a legközelebbi lépésre, amelyet felszabadulásuk útján tenniök kellett: egy önálló programmal bíró politikai munkáspárt megalakítására, melynek célja a Capitol* és a Fehér Ház meghódítása. Májusban: harc a nyolcórás munkanapért; zavargások Chicagóban, Milwaukee-ban stb.; az uralkodó osztályok azzal próbálkoznak, hogy brutális erőszakkal és brutális osztálybírósággal leverjék a munkások éledő mozgalmát. Novemberben: valamennyi nagy központban megszervezik az új munkáspártot; választások New Yorkban, Chicagóban, Milwaukee-ban. Eddig a május és a november az Egyesült Államok kötvényszelvényeinek fizetésére emlékeztette az amerikai burzsoáziát; mostantól kezdve a május és a november azokra a dátumokra is emlékezteti őt, mikor az amerikai munkásmozgalom *saját* szelvényeit mutatta be fizetésre.

Az európai országokban sok-sok évre volt szükség, míg a munkások teljesen megértették, hogy ők a modern társadalom külön osztályát, az adott társadalmi feltételek mellett állandó osztályát alkotják; és megint évekre volt szükség, amíg osztálytudatuk rávezette őket arra, hogy az uralkodó osztály különböző csoportjai által szervezett régi pártoktól függetlenül és azokkal ellentétben külön politikai pártot alakítsanak. Amerika kedvező talaján, ahol semmiféle középkori limlom nem zárja el az utat, ahol a történelem a modern polgári társadalomnak a XVII. században kialakult elemeivel kezdődik, a munkásosztály tíz hónap alatt tette meg fejlődésének ezt a két szakaszát.

Mindez azonban csak kezdet. Az, hogy a munkástömegek érzik szenvedéseik és érdekeik közös voltát, osztályszolidaritásukat valamennyi többi osztállyal szemben; hogy ennek az érzésnek a kifejezése és cselekvésre váltása érdekében mozgásba hozzák azt a politikai gépezetet, amelyet ebből a célból minden szabad országban létrehoznak — ez csak az első lépés. A következő lépés: megtalálni a közös szenvedések közös orvosságát, s ezt megfelelő formába önteni az új munkáspárt programmjában. De a mozgalomnak ez a legfontosabb és legnehezebb lépése Amerikában még hátra van.

* A kongresszus épülete Washingtonban. — *Szerk.*

Egy új pártnak okvetlenül külön, pozitív programmal kell rendelkeznie, mely a körülmények változásával és a párt fejlődésével megváltozhat részleteiben, de amelyet bizonyos időpontban az egész párt elfogad. Amíg nem dolgoztak ki ilyen programmot, vagy ez csak egészen kezdeti formában van meg, addig az új párt is csak egészen kezdeti formában tengetheti létét; lehet helyi szervezet, de nem országos párt; még csak lehetőség szerint párt, de nem igazi párt.

Ennek a programmnak, bármilyen az első, kezdeti formája, előre meghatározott irányban kell fejlődnie. A munkásosztály és a tőkés osztály közt tátongó szakadék okai Amerikában is ugyanazok, mint Európában; megszüntetésének eszközei szintén ugyanazok. Ezért az amerikai proletariátus programmja végső célkitűzésében előbb-utóbb egybe fog esni azzal, amely 60 évi vita és meghasonlás után a harcoló európai proletariátus nagy tömegének elismert programmja lett. Végcéljául ezt fogja hirdetni: a munkásosztálynak meg kell hódítania a politikai uralmat, hogy az összes termelési eszközöket — a földet, a vasutakat, a bányákat, a gépeket stb. — az egész társadalom közvetlenül sajátítsa el, hogy mindenki megbízásából és mindenki javára közösen dolgozzanak azokkal.

Az új amerikai pártnak, mint minden politikai pártnak, bárhol létezik, már fennállásának tényénél fogva a politikai hatalom meghódítására kell törekednie; eddig azonban teljesen eltérnek a vélemények arról, hogy meghódítása után mit kezdjenek a hatalommal. New Yorkban és a többi keleti nagyvárosban a munkásosztály szervezkedése szakszervezeti vonalon haladt; a szakszervezetek minden városban erős munkásszövetséget alkotnak. New Yorkban a Központi Munkásszövetség tavaly novemberben Henry George-ot választotta meg zászlóvivőjévé, s ezért a Munkásszövetség ideiglenes választási platformja nagymértékben Henry George elveit tükrözte. Az északnyugati nagyvárosokban egy meglehetősen vizenyős munkásplatform alapján folytatták a választási harcot, s Henry George befolyása, ha egyáltalában szó lehetett róla, alig volt érezhető. És bár a lakosság és az ipar e nagy központjaiban az új osztálymozgalom politikai jellege élesen kidomborodott, az egész országban csak két

szerteágazó munkásszervezet van: a „Munka Lovagjai" és a „Szocialista Munkáspárt", s ezek közül is csak az utóbbinak van olyan választási platformja, amely összhangban áll a fentebb röviden kifejtett modern európai programmal.

Az amerikai munkásmozgalom e három többé-kevésbbé határozott formája közül az első, a Henry George vezette newyorki mozgalom ma főleg helyi jelentőségű. New York kétségtelenül az Egyesült Államok legjelentékenyebb városa, de New York nem Párizs, és az Egyesült Államok nem Franciaország. És véleményem szerint Henry George platformja mostani formájában túl szűk ahhoz, semhogy a helyi kereteken túlmenő mozgalom alapja lehetne; a legjobb esetben csak az általános mozgalom egy igen rövid szakaszában szolgálhatna alapul. Henry George szerint a nép gazdagokra és szegényekre szakadásának nagy és általános oka az, hogy a lakosság tömegeit megfosztották földjüktől. Ámde történelmileg nem egészen így van. Az ázsiai és a klasszikus ókorban az osztályelnyomás uralkodó formája a rabszolgaság volt, tehát nem annyira a tömegek földjének a kisajátítása, mint inkább személyük tulajdonbavétele. Amikor a római köztársaság hanyatlása idején a szabad itáliai parasztokat megfosztották földjüktől, ezek az 1861 előtti déli rabszolgaállamok „szegény fehéreihez" hasonló osztállyá lettek; és a rabszolgák és a szegény fehérek e két, önmaga felszabadítására egyaránt képtelen osztálya között dőlt romba az antik világ. A középkorban nem az volt a feudális elnyomás forrása, hogy a népet elűzték a földről, hanem ellenkezőleg az, hogy hozzáláncolták a földhöz. A paraszt megtartotta a földjét, de jobbágyként vagy féljobbágyként röghöz kötötték és munkával vagy termékekkel kellett fizetnie a hűbérúrnak. Csak az újkor kezdetén, a XV. század végefelé vetette meg a parasztság nagyarányú kisajátítása a bérmunkások modern osztályának alapját, akiknek munkaerejükön kívül nincs semmijük, és csak úgy tudnak megélni, ha munkaerejüket eladják másoknak. A föld kisajátítása hozta létre ezt az osztályt, de csak a tőkés termelés, a modern nagyipar és nagyüzemű mezőgazdaság fejlődése következtében vált állandóvá, növekedett, és alakult külön osztállyá, amelynek külön érdekei és külön történelmi küldetése van. Marx mindezt részletesen kifejtette („A tőke", VIII. szakasz:

„Az úgynevezett eredeti felhalmozás"*). Marx szerint a jelenlegi osztály-antagonizmusnak és a munkásosztály társadalmi lefokozásának az az oka, hogy megfosztották minden termelési eszköztől, beleértve természetesen a földet is.

Henry George kijelenti, hogy csakis a föld monopóliuma okozza a szegénységet és a nyomort, a gyógyszert tehát természetesen abban látja, hogy a földet adják vissza az egész társadalomnak. A Marx iskolájához tartozó szocialisták szintén azt követelik, hogy a földet adják vissza a társadalomnak, de necsak a földet, hanem valamennyi többi termelési eszközt is. De még ezen kívül is van különbség köztük. Mi történjék a földdel? A modern szocialisták, akiknek Marx a képviselője, azt követelik, hogy a föld legyen a közösségé és közös számlára közösen műveljék; ugyanez a céljuk a társadalmi termelés többi eszközével: a bányákkal, a vasutakkal, a gyárakkal stb. is; ezzel szemben Henry George azt kívánja, hogy a földet, úgy mint ma, adják bérbe egyes személyeknek és csak a föld elosztását szabályozzák, a földjáradékot pedig ne magáncélokra fordítsák, mint jelenleg teszik, hanem használják fel közcélokra. Az, amit a szocialisták követelnek, a társadalmi termelés egész rendszerének teljes forradalmát tételezi fel; az, amit Henry George követel, érintetlenül hagyja a jelenlegi termelési módot; eszméjét a Ricardo iskolájához tartozó polgári közgazdászok szélső csoportjától kölcsönözte, amely szintén azt követelte, hogy az állam kobozza el a földjáradékot.

Természetesen helytelen volna azt gondolni, hogy Henry George-nak ez a végső szava. Én azonban kénytelen vagyok úgy tekinteni az elméletét, amint van.

Az amerikai mozgalom másik nagy csapata a Munka Lovagjai**. Azt hiszem, hogy a mozgalom mai szakaszára ez a csapat a

---

* „A tőke" 1. kötetének angol kiadásában (1887) a szöveg nyolc szakaszra oszlik; a VIII. szakasz a magyar kiadás 24. fejezetének felel meg. — *Szerk.*

** *A Munka Lovagjainak rendje* — 1869-ben Philadelphiában alapított munkásszervezet. 1878-ig illegálisan működött; furcsa, misztikus szertartásai voltak. 1878-ban legális szervezet lett, de részben megőrizte titkos jellegét. A Munka Lovagjainak rendje azt tűzte ki célul, hogy szövetkezetek segítségével felszabadítja a munkásosztályt. A rendnek tagja lehetett minden munkás, nemre, fajra, nemzetiségre és vallásra

legjellemzőbb, mert kétségtelenül a legerősebb. Hatalmas egyesület, amely számos „gyülekezetével" behálózza az ország óriási területét, s kifejezésre juttatja a munkásosztály soraiban meglevő egyéni és helyi vélemények minden árnyalatát; programmja ennek megfelelően határozatlan; az egész szervezetet nem annyira lehetetlen szabályzata tartja össze, mint inkább a munkásoknak az az ösztönös érzése, hogy a közös cél érdekében való szilárd összefogásuk tekintélyes hatalommá teszi őket az országban; valóban amerikaiasan paradox itt minden, a legmodernebb törekvéseket a legsötétebb középkor maskarádéjával álcázzák és a legdemokratikusabb, sőt rebellis szellemet egy látszólagos, de valójában tehetetlen despotizmus mögé rejtik — ezt a képet nyujtják a Munka Lovagjai az európai megfigyelőnek. De ha nem hagyjuk magunkat megtéveszteni a pusztán külső furcsaságoktól, akkor ebben a szervezetben óriási helyzeti energiának hatalmas koncentrációját kell látnunk, amely lassan, de biztosan valóságos erővé fejlődik. A Munka Lovagjai az első országos szervezet, melyet az egész amerikai munkásosztály hozott létre; bármilyen az eredete és a története, bármilyen fogyatékosságai és apró furcsaságai vannak, bármilyen a programmja és a szabályzata — a szervezet létezik, s ez a szervezet valóban az egész amerikai bérmunkásosztály műve, az egyetlen országos kötelék, amely egybekapcsolja a munkásokat, ez érzékelteti erejüket önmaguk és ellenségeik előtt egyaránt, s jövendő győzelmek büszke reményével tölti el őket. Mert helytelen volna azt állítani, hogy a Munka Lovagjai fejlődésképtelenek. Állandóan mélyreható fejlődés és forradalmasodás folyamatában vannak; örvénylő, erjedő, formálható tömeg, amely keresi a belső lényegének megfelelő alakot és formát. Ezt a formát biztosan meg

való tekintet nélkül; éppúgy tagjai lehettek a nem szakképzett munkások is. A szervezet a 80-as években élte fénykorát, amikor a Munka Lovagjainak vezetői a tömegek nyomására kénytelenek voltak hozzájárulni ahhoz, hogy a rend részt vegyen a nagy sztrájkmozgalomban. Ebben az időben ennek a szervezetnek több mint 700 000 tagja volt, köztük 60 000 néger. A szervezet opportunista vezetői azonban tagadták a forradalmi osztályharcot, s lassanként eljátszották a rend tekintélyét. A tömegek elfordultak a Munka Lovagjaitól; a 90-es évek végén a rend teljesen elvesztette jelentőségét. — *Szerk.*

fogja találni, mert a társadalmi fejlődésnek, éppúgy mint a természet fejlődésének, megvannak a saját immanens törvényei. Vajjon megtartják-e akkor is a Munka Lovagjai mostani elnevezésüket, nem fontos; a kívülálló azonban világosan látja, hogy ebből a nyersanyagból kell kiformálódnia az amerikai munkásmozgalom jövendőjének és ezzel együtt az egész amerikai társadalom jövendőjének.

A harmadik csapat a Szocialista Munkáspárt*. Ez csak névleg párt, mert mint politikai párt Amerikában még sehol sem tudta betölteni szerepét. Azonkívül bizonyos fokig idegen elem Amerikában, mert a legutóbbi időkig csaknem kizárólag német bevándorlókból regrutálódott, akik itt is anyanyelvükön beszélnek és a legtöbb esetben alig értik az ország köznyelvét. De ugyanakkor ez a párt — bár idegen származású — fel van vértezve az európai osztályharc sokéves tapasztalatával és ismeri a munkásosztály felszabadításának általános feltételeit; tagjai e tekintetben messze felülmúlják az amerikai munkásokat. Ez szerencsés körülmény az amerikai proletárok számára, akik ilymódon elsajátíthatják és felhasználhatják európai osztálytestvéreik 40 éves harcának szellemi és erkölcsi gyümölcseit, és ezzel meggyorsíthatják saját győzelmüket. Mert, mint már fentebb mondottam, egészen kétségtelen, hogy az amerikai munkásosztály végérvényes programmjának lényegileg ugyanolyannak kell lennie és ugyanolyan lesz is, mint az, amelyet most Európa egész harcoló munkásosztálya elfogad, ugyanolyan, mint a német-amerikai Szocialista Munkáspárt programmja. Ennyiben ez a párt fontos szerepet hivatott betölteni a mozgalomban. De hogy betölthesse ezt a szerepét, meg kell szabadulnia külföldi jellegének minden csökevényétől. Tagjainak vérbeli amerikaiakká kell válniok. Nem várhatják, hogy az amerikaiak menjenek hozzájuk; mint kisebbségnek és bevándorlóknak, nekik kell közeledniök az amerikaiakhoz, akik nagy többségben van-

* A *Szocialista Munkáspárt* 1876-ban, az I. Internacionále amerikai szekcióinak és az Egyesült Államok más szocialista munkásszervezeteinek egyesüléséből keletkezett. A párt tagjai jobbára emigránsok, főleg németek voltak. Működését szekta-szellem jellemezte. A párt vezetősége elzárkózott a szakszervezeti munkától; nem tudott élére állni az amerikai munkások tömegmozgalmának. — *Szerk.*

nak és az ország szülöttei. És hogy ezt megtehessék, mindenekelőtt angolul kell tanulniok.

A mozgásban levő hatalmas tömegek e különböző elemeinek egybeolvadási folyamata — bár voltaképpen nincsen közöttük nézeteltérés, de, mivel különböző a kiindulópontjuk, el vannak szigetelve egymástól — időt követel és bizonyos surlódással fog járni, amint egyes helyeken máris észlelhető. Például a Munka Lovagjai a keleti városokban itt-ott helyi harcot folytatnak a szervezett szakmai egyesületek ellen. De surlódás van a Munka Lovagjai közt is, körükben nyoma sincs a békének és egyetértésnek. Ezek nem bomlási tünetek, amelyek láttán diadalkiáltásba törhetnének ki a tőkések. Csupán annak a jelei, hogy a megszámlálhatatlan munkástömegek, amelyek most indultak el először közös irányban, még nem találták meg közös érdekeik kellő kifejezését, sem a harcuknak leginkább megfelelő szervezeti formát, sem a győzelem biztosításához elengedhetetlen fegyelmet. Ők még csak első bevetett tömegei a nagy forradalmi háborúnak, önállóan mozgósított és felszerelt helyi jellegű osztagok, amelyek egy központ felé törekszenek, hogy egységes hadsereget alkossanak; eddig azonban még nincs sem reguláris szervezetük, sem pedig egységes haditervük. Itt-ott még keresztezik egymás útját az egy cél felé törő hadoszlopok, zavar, elhamarkodott viszály keletkezik, sőt konfliktusok veszélye fenyeget. De a közös végcél végül is győzedelmeskedik minden kisebb jelentőségű viszályon; már nincs messze az az idő, mikor a külön menetelő és széthúzó zászlóaljak hosszú csatarendben felfejlődnek és vésztjósló csendben, csillogó fegyverzetben, a legelső sorokban merész csatároktól, hátukban megingathatatlan tartaléktól támogatva, jól rendezett arcvonalban törnek az ellenségre.

Ennek a megvalósítása: a különböző, független hadseregeknek egy országos munkáshadseregben való egyesítése olyan ideiglenes programm alapján, amely ha nem is tökéletes, de valódi munkásprogramm — ez a legközelebbi lépés Amerikában. E lépés megtételében, s az ügyhöz méltó programm kidolgozásában sokat segíthet a Szocialista Munkáspárt, ha ugyanúgy fog cselekedni, mint az európai szocialisták cselekedtek, amikor még a munkásosztály jelentéktelen kisebbségét alkották. Ezt a takti-

kát először a „Kommunista Kiáltvány" fejtette ki 1847-ben. A „Kommunista Kiáltvány" azt mondja:

„A kommunisták — ezt a nevet vettük fel akkor és ma sem szándékozunk megválni tőle — nem külön párt más munkáspártokkal szemben.

Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik.

Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat.

A kommunisták csak abban különböznek a többi proletárpárttól, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, nemzetiségétől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekeit képviselik.

A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy tisztában vannak a proletármozgalom feltételeivel, menetével és általános eredményeivel . . .

A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét is képviselik"*.

Ez az a taktika, melyet a modern szocializmus nagy megalapítója, Marx Károly, és vele együtt én és a világ valamennyi nemzetének szocialistái, akik velünk együtt dolgoztak, több mint 40 évig követtünk és amely mindenütt győzelemre vezetett; ennek az eredménye, hogy ma már az európai szocialisták tömegei Németországban és Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban, Dániában és Svédországban, Spanyolországban és Portugáliában egységes hadseregként egy zászló alatt harcolnak.

London, 1887 január 26.

Engels Frigyes

* *Marx—Engels.* A Kommunista Párt kiáltványa. Szikra 1953. 43. és 65. old. — *Szerk.*

ELŐSZÓ A MÁSODIK NÉMET KIADÁSHOZ

Ez a könyv, amelyet új kiadásban ajánlunk a német közönség figyelmébe, 1845 nyarán jelent meg először. Jóban, rosszban magán viseli a szerző fiatalságának bélyegét. Akkor huszonnégy éves voltam; ma háromszor olyan idős vagyok, és hogy újra átolvasom ifjúkori munkámat, úgy gondolom, egyáltalában nem kell szégyenkeznem miatta. Ezért nem szándékom eltüntetni fiatalkori munkám e bélyegét. Változatlanul nyujtom át ismét az olvasónak. Csak néhány, nem eléggé világos részt fogalmaztam meg határozottabban, és itt-ott egy-egy új, rövid lábjegyzetet toldottam hozzá az évszám (1892) megjelölésével.

Könyvem sorsáról csak annyit, hogy New Yorkban, 1887-ben megjelent angol fordításban (Florence Kelley-Wischnewetzky asszony munkája), és hogy ezt a fordítást 1892-ben Swan Sonnenschein & Co újra kiadta Londonban. Az amerikai kiadáshoz írt előszó az alapja az angol kiadás előszavának, ez pedig a mostani német előszónak. A modern nagyipar igen nagy mértékben kiegyenlíti azoknak az országoknak gazdasági viszonyait, ahová behatol, úgyhogy aligha mondhatok mást a német olvasónak, mint amit az amerikai és az angol olvasónak mondtam.

A dolgoknak az az állapota, melyet ebben a könyvben leírtam, ma — legalább ami Angliát illeti — már nagyrészt a multé. Bár az elismert tankönyvekben kifejezetten nem említik, mégis egyik törvénye a modern politikai gazdaságtannak, hogy minél fejlettebb a tőkés termelés, annál kevésbbé maradhat meg a rászedésnek és a csalásnak apró-cseprő fogásainál, amelyek a kapitalizmus korábbi fokait jellemzik. Az európai kereskedelem legalsóbb fokát képviselő lengyel zsidó kicsinyes ravaszkodá-

sai, ugyanazok a fortélyok, amelyek hazájában kitűnő szolgálatot tesznek neki és ott általánosan elterjedtek, semmit sem érnek, mihelyt Hamburgba vagy Berlinbe érkezik. Hasonlóképpen az a bizományos, akár zsidó, akár keresztény, aki Berlinből vagy Hamburgból a manchesteri tőzsdére jön, még nem is olyan régen rájött legalább erre az egyre: ha olcsón akar fonalat vagy szövetet vásárolni, mindenekelőtt szakítania kell azokkal a valamivel finomabb, de mégis csak szánalmas manőverekkel és fogásokkal, melyeket hazájában az üzleti bölcseség netovábbjának tartanak. Igaz, a nagyipar fejlődésével egy és más Németországban is megváltozott, és különösen a philadelphiai ipari Jéna* óta rossz hírbe került az az önémet nyárspolgári elv is, hogy csak kellemes lehet az embereknek, ha előbb jó mintát, aztán rossz portékát küldünk nekik! És valóban, ezek a fogások és fortélyok nem előnyösek többé a nagy piacon, ahol az idő pénz, és ahol a kereskedelmi erkölcs bizonyos színvonalra emelkedett, persze nem az erényért való rajongásból, hanem egyszerűen azért, hogy ne fecséreljenek haszontalanul időt és fáradságot. És ugyanilyen változás történt Angliában a gyáros és munkásai viszonyában.

Az 1847. évi válságra következő megélénkülés új ipari korszaknak volt a kezdete. A gabonatörvények** eltörlése és az ebből szükségszerűen következő további pénzügyi reformok szabad mozgási teret biztosítottak Anglia iparának és kereskedelmének. Mindjárt ezután felfedezték a kaliforniai és az ausztráliai aranymezőket. A gyarmati piacokat elárasztották angol iparcikkekkel és e piacok felvevőképessége fokozódó mértékben fejlődött. A lancashire-i mechanikai szövőszék egyszersmindenkorra pusztulásra ítélte az indiai takácsok millióit. Kína egyre

* Philadelphiában (USA) 1876-ban ipari világkiállítás volt. A német ipar ottani kudarcát Engels a poroszok jénai csatavesztéséhez (1806 október 14) hasonlítja. — *Szerk.*

** *A gabonatörvények*, melyeket 1815-ben fogadott el az angol parlament, a földbirtokosok érdekében magas gabonabehozatali vámokat állapítottak meg. Ha 1 quarter gabona 80 shillingnél olcsóbb volt az országban, a gabonabehozatalt megtiltották. A gabonatörvények keményen sújtották a lakosság legszegényebb rétegeit, de az ipari burzsoáziának is ártottak, mert megdrágították a munkaerőt, szűkítették a belső piacot és gátolták a külkereskedelem fejlődését. 1846-ban eltörölték a gabonatörvényeket. — *Szerk.*

hozzáférhetőbbé vált. De mindennél gyorsabban fejlődött Amerika, fejlődésének gyors üteme még ebben az óriás léptekkel haladó országban is példátlan volt; és Amerika — ne felejtsük el — akkor még csak gyarmati piac volt, mégpedig a legnagyobb gyarmati piac, azaz olyan ország, amely nyerstermékeket adott el és kívülről — ebben az esetben Angliától — vásárolt iparcikkeket.

Ehhez járult még az is, hogy az előző időszak végén megjelent új közlekedési eszközök — vasutak és óceánjáró gőzhajók — most nemzetközi méretekben elterjedtek és valóra váltották azt, ami eddig csak lehetőség volt: a *világpiacot*. Ez a világpiac akkor még csak néhány, főleg vagy kizárólag földművelő országból állt, melyek egy nagy ipari központ: Anglia körül csoportosultak. Anglia fogyasztotta felesleges nyerstermékeik legnagyobb részét és ennek fejében jórészt Anglia fedezte iparcikk-szükségletüket. Nem csoda tehát, ha Anglia ipari fejlődése példátlan, óriási méreteket öltött, úgyhogy az angol ipar 1844. évi színvonala a maihoz képest jelentéktelennek, szinte özönvízelőttinek látszik.

Ezzel a fejlődéssel karöltve a nagyipar is, külső látszatra, erkölcsös lett. Nem volt gazdaságos többé, hogy a gyáros a munkások rovására elkövetett apró lopásokkal kerekedjék konkurrense fölé. Az üzlet már túlnőtt a pénzkeresés e szánalmas eszközein; a milliomos gyárosnak legkisebb gondja is nagyobb volt annál, semhogy ilyen kicsinyes csalafintaságokkal töltse az idejét. Ilyen eszközökhöz már legfeljebb megszorult kisemberek folyamodtak, akiknek kapniok kellett minden garason, ha nem akartak a konkurrencia áldozatai lenni. A gyárvidékekről eltűnt a truck-rendszer*; elfogadták a tízórás törvényt** és egész sor kisebb reformot hajtottak végre — mind olyan dolgok, amelyek homlokegyenesen ellenkeztek a szabadkereskedelem és a korlátlan konkurrencia szellemével, de a hatalmas nagytőkésnek még nagyobb folényt biztosítottak a kedvezőtlenebb viszonyok közott konkurráló kollégáival szemben.

---

* Lásd erről ebben a kötetben 220—222. old. — *Szerk.*

** *A tízórás munkanapról szóló törvényt* 1847 június 8-án fogadta el az angol parlament. A törvény csak a 13—18 éves ifjakra és a nőmunkásokra terjedt ki. — *Szerk.*

Továbbá. Minél nagyobb egy ipari üzem, minél több munkás dolgozik benne, annál nagyobb kárt, annál több üzleti kellemetlenséget okoznak a munkásokkal való konfliktusok. Ezért lassanként új szellem szállta meg a gyárosokat, különösen a legnagyobb gyárosokat. Kerülték a szükségtelen viszályokat, beletörődtek a trade-unionok létezésébe és elismerték hatalmukat, sőt rájöttek arra is, hogy a sztrájkokat, ha megfelelő időpontban kezdik, hathatós eszközként használhatják fel saját céljaik elérésére. Így történt, hogy a legnagyobb gyárosok, korábban a munkásosztály ellen viselt harcok hadvezérei, most a legelsők voltak, akik békére és egyetértésre szólítottak. Megvolt rá minden okuk.

Minden engedmény, melyet az igazságosság és az emberszeretet nevében tettek, valójában csak azt a célt szolgálta, hogy meggyorsítsa a tőke koncentrációját kevesek kezében és megfojtsa a kisebb konkurrenseket, akik ilyen mellékjövedelem nélkül nem tudtak megélni. E kevesek szempontjából a korábbi években mellékkeresetként űzött apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket, sőt ezek az üzelmek most egyenesen gátolták a nagyszabású üzleteket. És így a tőkés termelés fejlődése már egymagában is elegendő volt ahhoz, hogy legalább a döntő iparágakban — mert a kevésbbé fontosakban még korántsem ez a helyzet — megszüntesse azokat a kisebb visszaéléseket, amelyek a korábbi években megkeserítették a munkás sorsát. S így mindinkább kidomborodik az a nagy, döntő fontosságú tény, hogy a munkásosztály nyomorának oka nem ezekben a kisebb visszásságokban, hanem *magában a tőkés rendszerben* rejlik. A munkás naponként bizonyos összegért eladja munkaerejét a tőkésnek. Néhány órai munka után már újratermelte ennek az összegnek az értékét. De munkaszerződése szerint még órákon át tovább kell robotolnia, hogy teljesen letöltse a munkanapját. Az az érték, melyet a többletmunka e pótlólagos óráiban termel, értéktöbblet, amely semmibe sem kerül a tőkésnek, de mégis ő vágja zsebre. Ez az alapja annak a rendszernek, mely a civilizált társadalmat egyre inkább maroknyi Rothschildra és Vanderbiltre — minden termelési és létfenntartási eszköz tulajdonosára — és másrészt a saját munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkező bérmunkások óriási tömegére osztja.

És hogy ennek a jelenségnek oka nem egyik-másik alárendelt jelentőségű visszásságban, hanem kizárólag magában a rendszerben gyökerezik, ezt a tényt ma kézzelfoghatóan bizonyítja a kapitalizmus fejlődése Angliában.

Továbbá. A kolera, tífusz, himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar családjával együtt a járványok áldozata lenni. Ezért a legkiáltóbb bajok, melyekről ebben a könyvben írtam, ma már megszűntek vagy legalább is kevésbbé szembeötlők. Bevezették vagy megjavították a csatornázást, széles utakat vágtak a „rosszhírű negyedek" legrosszabbjain keresztül. „Kis-Írország"* eltűnt, s legközelebb a „Seven Dials"** kerül sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusaknak nevezhettem, most, a városok növekedésével, lezüllöttek, ugyanilyen düledezők, lakhatatlanok, nyomorúságosak lettek. Ma már természetesen nem tűrnek többé disznókat és szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt abban a művészetben, hogyan kell álcázni a munkásosztály nyomorát. De „a szegények lakásviszonyainak vizsgálatára" kiküldött királyi bizottság 1885. évi jelentése megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a munkáslakások terén nincs lényeges haladás. És ugyanígy van ez minden másban is. Annyi a rendőri rendelkezés, mint égen a csillag, de csak elbástyázzák a munkások nyomorát, megszüntetni nem tudják.

Anglia már túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjúkorán, de más országok csak éppen most léptek ebbe a korba. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes versenytársai Angliának; ezek az országok, mint 1844-ben előreláttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát. Iparuk fiatalabb az angol iparnál, de sokkal gyorsabban fejlődik és ma már körülbelül elérte az angol ipar 1844. évi színvonalát. Ami Amerikát illeti, különösen meglepő a párhuzam. Igaz, az amerikai munkásosztály külső életkörülményei erősen különböznek az angol munkások létfeltételeitől, de ott is ugyanazok a gazdasági törvények hatnak és e hatás eredményei, ha nem is

* Munkásnegyed Manchesterben, a XIX. sz. negyvenes éveiben. — *Szerk.*

** Munkásnegyed London központjában. — *Szerk.*

azonosak minden tekintetben, de szükségképpen ugyanolyan természetűek. Ezért Amerikában is ugyanolyan harc folyik a törvényileg megállapítandó rövidebb munkanapért, különösen a gyárakban dolgozó nők és gyermekek rövidebb munkaidejéért; virágzik a truck-rendszer, a falun pedig a cottage-rendszer*, mely a „boss"-ok, a kapitalisták és képviselőik kezében a munkások leigázásának eszköze. Amikor 1886-ban a pennsylvaniai bányászok Connelsville kerületi nagy sztrájkjáról szóló jelentéseket olvastam az amerikai lapokban, úgy rémlett, mintha saját leírásomat olvasnám az észak-angliai szénbányászok 1844. évi sztrájkjáról. Ugyanúgy becsapják a munkásokat hamis mértékekkel; ugyanúgy szipolyozzák őket a truck-rendszerrel; ugyanúgy próbálják megtörni a bányászok ellenállását a tőkés végső, megsemmisítő eszközével, azzal, hogy a munkásokat kilakoltatják lakásaikból, melyek a bányaigazgatóság tulajdonában vannak.

Nem kíséreltem meg sem itt, sem az angol nyelvű kiadásokban, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával, vagyis hogy az 1844 óta bekövetkezett változásokat egyenként felsoroljam. Nem tettem ezt két okból. Először is, meg kellett volna kettőznöm a könyv terjedelmét. Másodszor, Marx a „Tőke" első kötetében részletesen leírja, milyen volt a brit munkásosztály helyzete 1865 körül, vagyis abban az időben, amikor Anglia ipari virágzása elérte csúcspontját. Tehát ismételnem kellett volna azt, amit Marx már elmondott.

Aligha szükséges megjegyeznem, hogy ennek a könyvnek általános elméleti álláspontja — filozófiai, közgazdasági és politikai tekintetben — egyáltalán nem fedi pontosan mai álláspontomat. 1844-ben még nem volt meg a modern nemzetközi szocializmus, amely azóta — mindenekelőtt és majdnem kizárólag Marx munkásságának eredményeként — tudománnyá fejlődött. Könyvem csak a modern szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli. És amint az emberi embrió legkoraibb fejlődési fokain még mindig reprodukálja elődeink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, elárulja azt,

* Lásd erről ebben a kötetben 222—223. old. — *Szerk.*

hogy a modern szocializmus egyik elődje a német klasszikus filozófia. Így például — különösen a könyvem végén — erősen hangsúlyozom, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály pártdoktrinája, hanem olyan elmélet, amelynek végcélja az egész társadalomnak, s benne a tőkéseknek is, a jelenlegi korlátozó viszonyoktól való megszabadítása. Ez az állítás absztrakt értelemben helyes, de a gyakorlatban többnyire használhatatlan, sőt annál is rosszabb. Mivel a vagyonos osztályok nem érzik szükségét a felszabadulásnak, sőt minden erejükből szembeszállnak a munkásosztály önfelszabadításával, a munkásosztály kénytelen egymaga kezdeni és véghezvinni a szociális forradalmat. 1789 francia burzsoái szintén azt hirdették, hogy a burzsoázia felszabadítása az egész emberiség felszabadulása; de a nemesség és a papság nem volt hajlandó ezt elfogadni; ez az állítás — bár akkor, mivel a feudalizmusról volt szó, tagadhatatlan, absztrakt, történelmi igazság volt — csakhamar puszta szentimentális szólammá vált és egészen elillant a forradalmi harc tüzében. Ma is vannak éppen elegen, akik állítólag pártatlan álláspontjuk magasságából olyan szocializmust prédikálnak a munkásoknak, amely minden osztályellentét és osztályharc fölött áll*. Ezek azonban vagy kezdők, akiknek még igen sokat kell tanulniok, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.

Könyvemben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben állapítottam meg. Ez az időmeghatározás az 1825 és 1842 közt történt eseményekből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tízéves, hogy a közbenső válságok alárendelt természetűek voltak és 1842 után mindinkább eltűntek. 1868 óta a helyzet ismét megváltozott; erről azonban lejjebb.

Nem gondoltam arra sem, hogy a szövegből töröljem a sok jövendölést, különösen azt, hogy Angliában küszöbön áll a szociális forradalom, mint akkor ifjúi forró fejjel képzeltem. Semmi okom sincs arra, hogy munkámat és magamat jobbnak tüntessem fel, mint amilyenek akkor voltunk. Nem az a csodá-

* Az 1892-es angol kiadásban e szavak után: „fölött áll", még ezek a szavak következnek: „és a két harcoló osztály érdekeinek kibékítésére törekszik". — *Szerk.*

latos, hogy sok jóslatom nem vált be, hanem az, hogy sok beteljesedett, és hogy az angol ipar helyzete, a kontinentális és különösen az amerikai konkurrencia következtében, valóban válságosra fordult, amint akkor — igaz túlontúl közeli jövőre — megjósoltam. Ami ezt a pontot illeti, kötelességem, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával. Ezt kívánom tenni, amikor idézem egyik cikkemet, mely a londoni „Commonweal" 1885 március 1-i számában angolul, és a „Neue Zeit" ugyanazon év júniusi számában (6. füzet) németül jelent meg.

„Negyven év előtt Anglia válság előtt állt, s minden jel arra mutatott, hogy e válság csak erőszakkal oldható meg. Az ipar óriási, gyors fejlődése messze túlszárnyalta a külföldi piacok kiterjedését és a kereslet növekedését. A termelés menetét minden tíz évben erőszakosan megszakította egy általános kereskedelmi válság, amelyet hosszú krónikus pangás után rövid virágzás követett, és ez ismét lázas túltermeléssel, majd újabb összeomlással végződött A tőkés osztály türelmetlenül követelte a gabonakereskedelem szabaddá tételét és azzal fenyegetőzött, hogy kikényszeríti ezt, visszaküldi a városok éhező lakosságát a mezőgazdasági kerületekbe, ahonnan jöttek, de — mint John Bright mondotta — «nem mint szűkölködőket, akik kenyeret koldulnak, hanem mint ellenséges területet megszálló hadsereget». A városok munkástömegei részt követeltek a politikai hatalomból — követelték a népchartát*; a munkásokat a kispolgárság többsége is támogatta és csak abban a kérdésben tértek el egymástól, hogy erőszakkal vagy törvényes úton vigyék-e keresztül a chartát. Ekkor következett be az 1847. évi kereskedelmi válság és az ír éhínség; a helyzet forradalommal volt terhes.

Az 1848. évi francia forradalom megmentette az angol burzsoáziát. A győzelmes francia munkások szocialista kiáltványai megrémítették az angol kispolgárságot és dezorganizálták az angol munkások mozgalmát, amely szűkebb keretek közt mozgott, de közvetlenül gyakorlatibb jellegű volt. A chartista mozgalom éppen abban a pillanatban, amikor meg kellett volna feszítenie minden erejét, bensőleg összeomlott, még mielőtt 1848

* Lásd erről ebben a kötetben 268—269. old. — *Szerk.*

április 10-én külsőleg is összeomlott volna*. A munkásosztály politikai tevékenysége háttérbe szorult. A tőkés osztály győzött az egész vonalon.

Az 1831. évi parlamenti reform** az egész tőkés osztálynak a földbirtokos arisztokrácián aratott győzelme volt. A gabonavámok eltörlése az *ipari* tőkések győzelmét jelentette; győzelmet arattak nemcsak a nagybirtokon, hanem a bankárokon, tőzsdespekulánsokon, járadékosokon stb., vagyis azokon a tőkés csoportokon is, amelyek érdekei többé-kevésbbé azonosak voltak vagy egybefonódtak a földbirtok érdekeivel. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy megváltoztatják Anglia egész belső és külső pénzügyi és kereskedelmi politikáját, összhangba hozzák az ipari tőkések érdekeivel, annak az osztálynak az érdekeivel, amely most a nemzetet képviselte. És ez az osztály komolyan munkához látott. Az ipari termelés útjából könyörtelenül elhárított minden akadályt. Felforgatta a vámtarifát és az egész adórendszert. Mindent egyetlen célnak rendelt alá, de ez a cél az ipari tőkés szempontjából óriási fontosságú volt: leszállítani a

---

* A chartista konvent új petíciót akart átadni a parlamentnek, s ez alkalomból 1848 április 10-ére Londonban tömeggyűlést és munkástüntetést hirdetett. Arra az esetre, ha a parlament nem fogadja el a népchartát, a konvent felkelést tervezett. A tüntetés azonban meghiúsult, mert a kormány rendőrséget, katonaságot és fegyveres burzsoá osztagokat vont össze a fővárosba, és mert a chartisták nem voltak felkészülve a döntő akcióra, vezetőik közt ingadozás volt észlelhető. A kormány ugyanakkor időnyerés céljából megengedte, hogy egy küldöttség átadja a parlamentnek a petíciót; tárgyalását azonban halogatták, s csak akkor utasították el a petíciót, mikor az európai ellenforradalom 1848 nyarán előretört; a tiltakozásul kirobbanó helyi felkeléseket egyenként elfojtották. — *Szerk.*

** Angliában 1831 márciusában terjesztették be az első választójogi reform-törvényjavaslatot, melyet a parlament 1832 júniusában fogadott el. A reform végetvetett a földbirtokos arisztokrácia, a bankárok és az uzsorások politikai monopóliumának. A burzsoá radikálisok, akik saját céljaikra használták ki a munkásságnak az általános választójogért indított tömegmozgalmát, árulást követtek el, az 1832. évi törvény magas vagyoni cenzust állapított meg (a városokban 10, a grófságokban 50 font sterling volt a cenzus). Így csak az ipari burzsoázia képviselői előtt nyiltak meg a parlament kapui; a proletariátus és a kispolgárság továbbra is jogtalan maradt. — *Szerk.*

nyerstermékek és különösen a munkásosztály létfenntartási cikkeinek árát, csökkenteni a nyersanyagok termelési költségeit, és alacsony szinten tartani, ha már nem lehet még lejjebb szorítani a munkabért. Anglia legyen «a világ műhelye»; minden más ország váljék azzá Anglia számára, ami már Írország volt — Anglia iparcikkeinek piacává, nyersanyag- és élelmicikk-beszerzési forrásává. Anglia, egy földművelő világ nagy ipari középpontja, ipari nap, amely körül egyre több gabona- és gyapottermelő bolygó kering. Micsoda nagyszerű távlatok!

Az ipari tőkések azzal az erőteljes, józan ésszel, a hagyományos elveknek azzal a megvetésével fogtak hozzá nagy céljuk megvalósításához, amely mindig megkülönböztette őket a kontinensen élő nyárspolgáribb gondolkodású konkurrenseiktől. A chartizmus a végét járta. Az újra kezdődő üzleti fellendülést, mely az 1847-es válság elviharzása után természetszerű és szinte magától értetődő volt, kizárólag a szabadkereskedelemnek tulajdonították. Ebből a két okból az angol munkásosztály politikailag a «nagy liberális párt», a gyárosok által vezetett párt uszálya lett. Ezt a megnyert előnyt állandósítani kellett. És a chartisták heves ellenállásából, amely nem a szabadkereskedelem, hanem az ellen irányult, hogy a szabadkereskedelmet a nemzet egyetlen létkérdésévé tegyék, megtanulták és egyre világosabban megértették az ipari tőkések, hogy a burzsoázia a munkásosztály segítsége nélkül sohasem vívhatja ki a teljes társadalmi és politikai uralmat a nemzet felett. Lassanként tehát megváltozott a két osztály kölcsönös magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már készségesen megtartották, sőt többé-kevésbbé az egész iparra kiterjesztették. A tradeunionokat, amelyeket még nemrég az ördög művének becsméreltek, most dédelgették és pártfogolták, mint felettébb jogos intézményeket és mint hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek, most alkalmilag egészen hasznosaknak tartották, különösen akkor, ha a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat. Azon törvények közül, amelyek megfosztották a munkást egyenlő jogától munkáltatójával szemben, legalább a vérlázítókat eltörölték. És az egykor oly rettegett népcharta most — lényegében — politikai

programmja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik a végsőkig küzdöttek ellene. Törvényileg *eltörölték a választhatósági cenzust* és elrendelték a *titkos szavazást.* Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reform* már erősen közeledik az *általános választójoghoz,* legalább is ahhoz, amely ma van érvényben Németországban; a választókerületi törvényjavaslat, amelyet most tárgyal a parlament, *egyenlő választókerületeket* alakít, amelyek nagyjában és egészében nem egyenlőtlenebbek, mint a franciaországi vagy németországi választókerületek. Mint a legközelebbi jövő kétségtelen vívmánya, kilátásban van a *képviselők napidíja* és, ha nem is a *parlament évenkénti újjáválasztása,* de a képviselői mandátum rövidebb időtartama; és még azt mondják egyesek, hogy a chartizmus halott.

Az 1848. évi forradalomnak, mint nem egy elődjének, különös sorsa volt. Mint Marx Károly mondotta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, hagyatékának végrehajtói lettek. Louis Napoleon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmat végrehajtani és Magyarországnak ismét bizonyos függetlenséget biztosítani, az angol gyárosok pedig nem tehetnek egyebet, mint hogy törvényerőre emelik a népchartát.

Az ipari tőkések uralmának eleinte csodálatraméltó hatása volt Angliában. Az ipar ismét megélénkült és oly gyorsan növekedett, hogy ez még a modern iparnak ebben a bölcsőjében is

---

* Az általános választójogért indított hatalmas munkás-tömegmozgalom ellenére, a trade-unionok vezéreinek árulása következtében, az 1867 augusztus 15-én elfogadott második választójogi reformtörvény csak a háztulajdonosoknak, a házbérlőknek és azoknak a lakásbérlőknek adott választójogot, akik legalább 10 font sterling évi lakbért fizettek. Végeredményben csupán a munkásarisztokrácia jutott választójoghoz; a városi munkások tömegét, a kis farmereket és a mezőgazdasági proletariátust kirekesztették a választójogból. A harmadik választójogi reform, melyet a falusi tömegmozgalom nyomására 1884-ben fogadtak el, az 1867. évi törvényt kiterjesztette a falusi kerületekre is, de figyelmen kívül hagyta a mezőgazdasági munkások széles rétegeinek követeléseit. A harmadik választójogi reform után Angliában körülbelül kétmillió felnőtt férfi és valamennyi nő még mindig választójog nélkül maradt. — *Szerk.*

példátlanul állt. A termelés 20 év alatt, 1850-től 1870-ig, óriási mértékben fellendült, a kivitel és behozatal szédítően emelkedett, roppant gazdagság halmozódott fel a tőkések kezében és rengeteg emberi munkaerő összpontosult az óriási városokban. Ehhez képest a gőz és a gépek minden korábbi hatalmas alkotása eltörpült. Igaz, ezt a fellendülést, mint korábban is, tízévenként visszatérő válságok szakították félbe; válság volt 1857-ben és 1866-ban; de ezeket a visszaeséseket most természetes, elkerülhetetlen jelenségnek tekintették, amelyen túl kell esni, hogy azután minden visszatérjen a rendes kerékvágásba.

És milyen volt a munkásosztály helyzete ebben az időszakban? Időnként érezhető volt némi javulás, még a nagy tömegeknél is. De ezt a javulást mindannyiszor lerontotta a nagy munkanélküli tartaléktömeg beözönlése, továbbá az a körülmény, hogy az új gépek állandóan kiszorítottak munkásokat, hogy a mezőgazdasági munkások, akiket most szintén egyre fokozottabb mértékben kiszorítottak a gépek, a városba vándoroltak — és így a munkásság helyzete újra és újra a régi színvonalra süllyedt.

Tartós javulást csak a munkásosztály két védett csoportjánál látunk. Az egyik a gyárimunkások kategóriája. A törvényhozás legalább viszonylagosan észszerű normál-munkanapot állapított meg részükre; ez hozzájárult egészségük viszonylagos helyreállításához és bizonyos erkölcsi fölényt biztosított nekik, amelyet helyi koncentrációjuk csak fokozott. Helyzetük kétségtelenül jobb, mint 1848 előtt volt. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy tiz sztrájkjuk közül kilencet maguk a gyárosok saját érdekükben idéznek elő, mert abban látják a termelés korlátozásának egyetlen eszközét. Sohasem lehet rábírni a gyárosokat arra, hogy közös megegyezéssel szabják rövidebbre a munkanapot — még akkor sem, ha egyáltalán nem tudják eladni áruikat. De ha sztrájkba kényszerítik a munkásokat, a tőkések egytől-egyig bezárják gyáraikat.

A másik kategóriához a nagy trade-unionokban szervezett munkások tartoznak. A nagy trade-unionok azoknak a munkaágaknak a szervezetei, amelyekben csakis, vagy túlnyomórészt *felnőtt férfiakat* lehet foglalkoztatni. Itt sem a nők és a gyermekek, sem a gépek konkurrenciája nem tudta eddig megtörni a

munkások szervezett erejét. A géplakatosok, az ácsok és asztalosok, az építőmunkások szervezete mind külön-külön hatalom, amely egymagában is meg tudja gátolni új gépek alkalmazását, mint például az építőmunkások szervezete teszi. Helyzetük 1848 óta kétségtelenül jelentősen javult; ennek legjobb bizonyítéka az, hogy már több mint 15 év óta nemcsak munkáltatóik vannak megelégedve velük, hanem ők is nagyon meg vannak elégedve munkáltatóikkal. Ők a munkásosztály arisztokráciája; aránylag kényelmes helyzetet biztosítottak maguknak és ezt a helyzetet véglegesnek tekintik. Ők a Leone Levi és Giffen urak (meg a derék nyárspolgár Lujo Brentano) mintamunkásai, és valóban, nagyon kedves és nagyon kezes emberek minden értelmes kapitalista és az egész tőkés osztály szempontjából.

Ami azonban a nagy munkástömegeket illeti, ma is éppoly nyomorban élnek, megélhetésük ma is éppoly bizonytalan, ha ugyan nem rosszabb, mint korábban volt. A londoni East End* a munkanélküliség idején a vigasztalan nyomornak, kétségbeesésnek és éhínségnek, a munka idején pedig a fizikai és erkölcsi züllésnek állandóan terjeszkedő mocsara. És így van ez valamennyi többi nagyvárosban, kivétel csak a munkások kiváltságos kisebbsége; így van a kisebb városokban és a falvakban is. Az a törvény, mely a munkaerő értékét a nélkülözhetetlen létfenntartási cikkek árára korlátozza, és az a másik törvény, mely a munkaerő átlagárát rendszerint e létfenntartási cikkek minimumára szorítja le, ez a két törvény ellenállhatatlan erővel hat a munkásokra, mint valami automatikus gép, amelynek kerekei összemorzsolják őket.

Ilyen helyzetet teremtett az 1847 óta követett szabadkereskedelmi politika és az ipari tőkések húszéves uralma. Ekkor azonban fordulat állt be. Az 1866-os válságot 1873 táján valóban rövid és gyenge fellendülés követte, de nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor újabb válság volt esedékes, valójában nem volt teljes válság, de 1876 óta minden döntő fontosságú iparágban krónikus pangás uralkodik. Nincs teljes összeomlás, de nem következett be a virágzás sem, amelyet várva-vártak és amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattak. Halálos

* London keleti része. — *Szerk.*

nyomás nehezedik az üzletvilágra, állandóan túl van telítve minden piac — ez a helyzet már csaknem 10 év óta. Mi ennek az oka?

A szabadkereskedelmi elmélet abból a feltevésből indult ki, hogy Anglia egy földművelő világ egyetlen nagy ipari központja lesz; a tények azonban teljesen megcáfolták ezt a feltevést. A modern ipar feltételei — a gőzerő és a gépek — mindenütt létrehozhatók, ahol tüzelőanyag, különösen szén van; szene pedig nemcsak Angliának van, hanem más országoknak: Franciaországnak, Belgiumnak, Németországnak, Amerikának, sőt még Oroszországnak is. És az ottani emberek úgy vélekedtek, nem érdekük, hogy, kizárólag az angol tőkések nagyobb dicsőségére és meggazdagodására, éhező ír bérlőkké legyenek. Ők is megkezdték a gyári termelést, nemcsak a maguk, hanem a világ számára is; ennek pedig az lett a következménye, hogy Angliának majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört.

De Anglia ipari monopóliuma a fennálló angol társadalmi rendszer talpköve. A piacok még e monopólium uralma idején sem tudtak lépést tartani az angol ipar növekvő termelékenységével; ennek következményei voltak a tíz évenként ismétlődő válságok. Most azonban egyre ritkábbak az új piacok, úgyhogy még a Kongó-négerekre is rákényszerítik a manchesteri kartonban, a staffordshire-i fazekakban és a birminghami fémárukban megtestesült civilizációt. Mi lesz a következménye annak, ha a kontinentális és különösen az amerikai áruk egyre növekvő tömege elárasztja a piacokat, ha a világ ellátásának most még az angol gyárakra eső oroszlánrésze évről évre inkább összezsugorodik? Felelj, szabadkereskedelem, te mindeneknek gyógyszere!

Nem én vagyok az első, aki rámutat erre. Már 1883-ban a British Association* southporti nagygyűlésén Inglis Palgrave úr, a gazdasági szekció elnöke nyiltan kijelentette, hogy Angliában

* *British Association for the Advancement of Science* [Tudományfejlesztő Brit Társaság]. A XIX. sz. elején alapították; ma is működik Angliában. Nagygyűléseinek anyagát évről évre közzéteszi. A XIX. sz.-ban a Társaságnak számos haladószellemű tagja volt; jelenleg a Társaság mind politikai, mind tudományos téren reakciós álláspontot foglal el. — *Szerk.*

elmúltak a nagy üzleti profit napjai és szünet állt be különböző nagy iparágak továbbfejlődésében. Szinte azt lehetne mondani, hogy Anglia olyan állapotba van átmenőben, amelyben nincs további haladás.

De mi lesz a vége mindennek? A tőkés termelés *nem topoghat* egyhelyben, növekednie, terjeszkednie kell, vagy pedig elpusztul. Már most is, pusztán annak a ténynek, hogy a világpiac ellátásának Angliára eső oroszlánrésze csökken, egyrészt pangás, nyomor, tőkefelesleg, másrészt munkanélküli munkásfelesleg a következménye. Mi lesz akkor, ha majd a termelés évi növekedése teljesen megszűnik? Ez a tőkés termelés sebezhető Akhillész-sarka. A tőkés termelés létfeltétele az állandó növekedés, és ez az állandó növekedés most lehetetlenné válik. A tőkés termelés zsákutcába kerül. Angliában évről évre egyre élesebben merül fel az a kérdés, hogy vagy a nemzet pusztul el, vagy pedig a tőkés termelés. A kettő közül vajjon melyik van erre kárhoztatva?

És a munkásosztály? Ha a munkásságnak még a kereskedelem és az ipar 1848-tól 1868-ig tartó példátlan fellendülése idején is ilyen nyomorban kellett tengődnie, ha a nagy tömeg helyzete még akkor is legjobb esetben átmenetileg javult és a fellendülés csak egy kis, kiváltságos, védett kisebbségnek vált tartósan előnyére, mi lesz akkor, ha majd végleg lezáródik ez a kápráztató időszak, ha még fokozódik a jelenlegi nyomasztó pangás, sőt ez a fokozódó halálos nyomás az angol ipar tartós, normális állapota lesz?

Az igazság ez: amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkásosztály bizonyos részt kapott e monopólium előnyeiből. Ezek az előnyök nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a munkások közt. A legnagyobb részt a kiváltságos kisebbség vágta zsebre, de olykor-olykor átmenetileg a nagy tömegnek is jutott valami. És ez az oka annak, hogy az owenizmus letűnése óta Angliában nem volt szocializmus. Ha összeomlik Anglia ipari monopóliuma, az angol munkásosztály el fogja veszteni ezt a kiváltságos helyzetét. Egy szép napon arra fog ébredni, hogy helyzete általánosságban — a kiváltságos és vezető kisebbséget sem kivéve — semmivel sem jobb, mint a külföldi munkásoké. És ez az oka annak, hogy Angliában ismét lesz szocializmus."

Ezt írtam 1885-ben. Majd az 1892 január 11-i angol előszóban így folytattam:

„A tényeknek ehhez a jellemzéséhez, amint 1885-ben láttam, csak kevés hozzáfűzni valóm van. Felesleges mondanom, hogy ma «valóban ismét van szocializmus Angliában», mégpedig tömegméretekben: megtalálható a szocializmus minden árnyalata, van tudatos és öntudatlan szocializmus, szocializmus prózában és versben, munkás- és burzsoá-szocializmus. Mert valóban, ez a borzalmak borzalma, a szocializmus már respektábilis lett, sőt frakkba vágta magát és hanyagul ott lebzsel a szalonok pamlagjain. Ez megintcsak azt bizonyítja, hogy milyen gyógyíthatatlanul állhatatlan «a jó társaság» rettenetes zsarnoka: a középosztály közvéleménye, és igazol minket, a mult nemzedék szocialistáit, akik mindig megvetettük ezt a közvéleményt. Egyébként azonban semmi okunk sincs arra, hogy e miatt az új tünet miatt panaszkodjunk.

A londoni East End felébredése azonban hasonlíthatatlanul fontosabb, mint az a pillanatnyi divat, hogy a burzsoá körökben valami felhígított szocializmussal pöffeszkednek, sőt még annál is fontosabb, hogy a szocializmus Angliában általában haladást mutat. A nyomornak ez a mérhetetlen tábora nem poshadó pocsolya többé, mint aminő még hat évvel ezelőtt volt. Az East End leküzdötte a kétségbeesés apátiáját; újra élet pezseg benne és hazája lett az «új unionizmusnak», a «tanulatlan» munkások nagy tömegszervezetének. Ez a szervezet, bár bizonyos tekintetben a «tanult» munkások régi szakszervezeteinek formáját öltötte fel, jellegénél fogva mégis lényegesen különbözik azoktól. A régi szakszervezetek keletkezésük korának hagyományait őrzik; a bérmunkarendszert egyszersmindenkorra adott, végérvényes ténynek tekintik, amelyet legjobb esetben tagjaik érdekében kissé enyhíthetnek. Az új szakszervezeteket azonban olyan időben alapították, mikor a bérmunkarendszer örökkévalóságába vetett hit már erősen megrendült. Alapítóik és vezetőik tudatos, vagy pedig érzelmi szocialisták voltak; a szervezetekbe özönlő tömegek, amelyek erőt kölcsönöztek e szervezeteknek, primitívek, elhagyottak voltak, s a munkásosztály arisztokráciája csak amúgy félvállról tekintett le rájuk. De felbecsülhetetlen előnyük az, hogy lelkük még szűz talaj, nyoma

sincs benne öröklött, «tiszteletreméltó» burzsoá előítéleteknek, melyek megzavarják a jobb anyagi helyzetben levő «régi szakszervezetiek» fejét. Most pedig azt látjuk, hogy ezek az új szakszervezetek magukhoz ragadják az egész munkásmozgalom vezetését és a gazdag, büszke, «régi» szakszervezetek egyre inkább uszályukba kerülnek.

Kétségtelen, hogy az East End emberei óriási bakokat lőttek; de ezt megtették elődeik is és megteszik még ma is a doktrinér szocialisták, akik orrukat fintorgatják az East End emberei láttán. Egy nagy osztály, éppúgy mint egy nagy nemzet, saját hibáiból tanul leggyorsabban. És a mult, a jelen és a jövő minden lehetséges hibája ellenére a londoni East End ébredése a század végének egyik legnagyobb és legtöbbet ígérő eseménye; örülök és büszke vagyok, hogy ezt megértem."

Hat hónappal ezelőtt írtam ezeket a sorokat, s azóta az angol munkásmozgalom ismét nagy lépéssel haladt előre. A nemrégen lezajlott parlamenti választások világosan tudatták mindkét hivatalos párttal, a konzervatívokkal és a liberálisokkal, hogy ezentúl számolniok kell egy harmadik párttal, a munkáspárttal. Ez a munkáspárt még csak keletkezőben van; különböző elemeinek még le kell rázniuk magukról mindenféle hagyományos — polgári, régi szakszervezeti, sőt már doktrinér-szocialista — előítéletet, hogy végre mindannyiuk közös talaján egyesülhessenek. De már most oly erős volt az őket egyesítő ösztön, hogy a választások Angliában eddig példátlan eredménnyel végződtek*. Londonban két munkás** lépett fel képviselőjelöltnek, akik nyiltan szocialistáknak vallották magukat. A liberálisok nem mertek velük szemben ellenjelölteket állítani és a két szocialistát nem várt, óriási többséggel választották meg. Middlesbrough-ban egy munkásjelöltet*** lépett fel egy liberálissal és egy konzervatívval szemben és a munkásjelöltet választották meg képviselőnek; ezzel szemben azok az új munkásjelöltek, akik szövetséget kötöttek a liberálisokkal, egy kivételével menthe-

* Az 1892. évi választásokról van szó. — *Szerk.*

** *Keir Hardy* szénbányász és *John Burns* munkás, mindketten a szakszervezetek jelöltjei. — *Szerk.*

*** *Wilson*, a tengerhajózási és kikötőmunkások szakszervezetének titkára. — *Szerk.*

tetlenül megbuktak. A korábbi, úgynevezett munkásképviselők közül, vagyis azok közül, akiknek megbocsátják munkásmivoltukat, mert ők maguk is szívesen belefojtanák azt liberalizmusuk tengerébe, a régi szakszervezetek legjelentékenyebb képviselője, Henry Broadhurst, csúfosan megbukott, mert a nyolcórás munkanap ellen nyilatkozott. Glasgow két választókerületében, Salford egy választókerületében és még több más választókerületben független munkásjelöltek léptek fel a két régi párt jelöltjeivel szemben; megbuktak, de megbuktak a liberális jelöltek is. Egyszóval, a munkások számos nagyvárosi és ipari választókerületben határozottan megszakítottak minden kapcsolatot mindkét régi párttal, és ennek következtében olyan közvetlen vagy közvetett eredményeket értek el a választásokon, mint még soha. Leírhatatlan a munkások öröme. Először látták és érezték, hogy mire képesek, ha választójogukat osztályuk érdekében gyakorolják. Összeomlott a „nagy liberális pártba" vetett babonás hit, amely majdnem 40 évig lenyűgözte az angol munkásokat. Csattanó példákból meggyőződtek arról, hogy ők, a munkások, a döntő hatalom Angliában, ha akarják, és ha tudják, hogy mit akarnak; és az 1892. évi választások ennek a tudásnak és akarásnak a kezdetét jelentik. A többiről majd gondoskodik a kontinentális munkásmozgalom; a németek és a franciák, akiknek már számos képviselőjük van a parlamentekben és a helyi tanácsokban, további sikereikkel példájuk követésére fogják ösztönözni az angolokat is. És mire a közeljövőben kiderül, hogy ez az új parlament semmit sem kezdhet Gladstone úrral, és Gladstone úr ezzel a parlamenttel, az angol munkáspárt is elég szervezett lesz, hogy a kormányzásban egymást felváltó és éppen ezzel a burzsoá uralmat állandósító két régi párt hintajátékának egyszersmindenkorra véget vessen.

London, 1892 július 21.

Engels Frigyes

BEVEZETÉS

Az angol munkásosztály története a XVIII. század második felében, a gőzgép és a gyapotfeldolgozó gépek feltalálásával kezdődik. Mint tudjuk, ezek a találmányok indították meg az ipari forradalmat, azt a forradalmat, amely egyszersmind az egész polgári társadalmat átalakította, s amelynek világtörténelmi jelentőségét csak most kezdik felismerni. Anglia a klasszikus talaja ennek a forradalmi átalakulásnak, amely annál hatalmasabb volt, minél zajtalanabbul ment végbe, és éppen ezért Anglia a klasszikus hazája ez átalakulás legfőbb eredménye, a proletariátus fejlődésének is. A proletariátust csak Angliában lehet minden tekintetben, minden oldalról tanulmányozni.

Itt egyelőre nem foglalkozunk ennek a forradalomnak történetével, sem óriási jelentőségével a jelenre és a jövendőre nézve. Ez egy későbbi, nagyobb munka feladata lesz. Pillanatnyilag arra a kevésre kell szorítkoznunk, ami az alábbi tények megértéséhez, az angol proletárok jelen helyzetének megértéséhez szükséges.

A gépek bevezetése előtt a munkás otthonában dolgozták fel a nyersanyagot, fontak és szőttek. Az asszony és leányai fonták a fonalat, amelyet aztán a férfi megszőtt, ha pedig nem dolgozta fel maga a családapa, akkor eladták. Ezek a takácscsaládok többnyire falun éltek, városok közelében, és egészen jól megéltek a keresetükből, mert a hazai piac még döntő, csaknem az egyetlen piac volt a szövetkereslet terén, és a külföldi piacok meghódításával, a kereskedelem kiterjedésével később bekövetkező konkurrencia uralma még nem éreztette nyomását a munkabérre. Ehhez járult a kereslet tartós emelkedése a

hazai piacon, amely lépést tartott a népesség lassú szaporodásával, tehát minden munkást foglalkoztatott, továbbá az a körülmény, hogy a munkások, akik faluhelyen elszigetelten éltek, komolyabban nem konkurrálhattak egymással. Így aztán a takács többnyire meg is takaríthatott valamit és kis földet bérelhetett, amelyet szabad idejében megművelt — szabad ideje pedig annyi volt, amennyit akart, mert akkor és addig szőtt, amikor és ameddig kedve tartotta. Természetesen rossz paraszt volt, hanyagul és kevés kézzelfogható eredménnyel gazdálkodott földjén, de legalább nem volt proletár: mint az angolok mondják, cölöpöt vert hazája földjébe, megtelepedett és egy fokkal magasabban állt a társadalomban, mint a mai angol munkás.

A munkások tehát ilyen vegetatív módon, egészen meghitten éltek, becsületben és nyugalomban, jámborságban és tisztességben teltek napjaik, anyagi helyzetük sokkal jobb volt, mint utódaiké; nem kellett agyondolgozniuk magukat, annyit dolgoztak, amennyit akartak és mégis megkeresték, amire szükségük volt, szabad idejükben egészséges kerti vagy mezei munkát végeztek, ami már maga is üdülés volt, és még szomszédaik szórakozásaiban, játékaiban is részt vehettek, tekéztek, labdáztak stb., ami mind jó hatással volt egészségükre és megedzette testüket. Legtöbbnyire erős, jólmegtermett emberek voltak, akiknek testalkata alig vagy egyáltalán nem különbözött paraszt szomszédaikétól. Gyermekeik szabad falusi levegőn nőttek fel, és ha segítettek szüleik munkájában, az csak néha-néha történt, nyolc- vagy tizenkétórás munkanapról pedig szó sem lehetett.

Elképzelhető, milyen volt ennek az osztálynak az erkölcsi és szellemi színvonala. Elzárkóztak a várostól, ahová soha be nem mentek, mert a fonalat meg a szövetet utazó ügynökök vették át, akik a béreket kifizették — annyira elzárkóztak, hogy öreg emberek, akik a város tőszomszédságában laktak, soha be nem tették oda a lábukat, míg végül a gépek megfosztották őket keresetüktől és kénytelenek voltak a városban munkát keresni, — a falusiak erkölcsi és szellemi színvonalán álltak, akikkel kicsiny bérletük révén többnyire amúgyis közvetlen kapcsolatban voltak. *Squire*-ukat — a vidék legjelentősebb földes-

urát — természetes elöljárójuknak tekintették, tanácsért fordultak hozzá, bíráskodásra kérték fel apró-cseprő viszályaikban, és megadták neki mindazt a tiszteletet, amit ez a patriarchális viszony megkövetelt. „Tiszteletreméltó" emberek és jó családapák voltak, erkölcsösen éltek, mert nem volt alkalmuk arra, hogy erkölcstelenek legyenek, nem voltak közelükben csapszékek és bordélyházak, és mert a fogadós, akinél olykor-olykor szomjukat oltották, szintén tiszteletreméltó ember volt, legtöbbször nagybérlő, aki szerette a jó sört, szigorú rendet, és korán zárta üzletét. Gyermekeik egész nap otthon voltak, engedelmességben és istenfélelemben nevelkedtek; a patriarchális családi viszony zavartalan maradt, amíg a gyerekek meg nem házasodtak; az ifjú emberek idilli egyszerűségben nőttek fel, meghittségben játszótársaikkal, amíg egybe nem keltek, és bár a házasság előtti nemi érintkezés csaknem általános volt, de csak akkor történt, ha mindkét részről erkölcsileg kötelezték magukat, hogy házasságra lépnek és a későbbi frigy ismét helyrehozott mindent. Egyszóval, az akkori angol ipari munkások ugyanúgy éltek és gondolkodtak, mint ahogy Németországban itt-ott még láthatjuk: zárkózottan és visszavonultan, minden szellemi tevékenység nélkül, életviszonyaikban nem volt erősebb ingadozás. Kevesen tudtak olvasni és még kevesebben írni, rendesen jártak templomba, nem politizáltak, nem konspiráltak, nem gondolkoztak, örömük telt a testgyakorlatokban, beléjük oltott áhítattal hallgatták a bibliát, s igénytelen alázatosságukban kitűnően megférték a társadalom tekintélyesebb osztályaival. De szellemileg halottak voltak, csupán kicsinyes egyéni érdekeiknek, szövőszéküknek és kertecskéjüknek éltek és semmit sem tudtak arról a hatalmas mozgalomról, amely ott kinn magával ragadta az emberiséget. Jól érezték magukat ebben a csöndes, vegetatív életben, és ha nem lett volna ipari forradalom, sohasem változtattak volna ezen a kétségkívül igen romantikus és kedélyes, de emberhez nem méltó életmódjukon. Nem voltak emberek, hanem csak dolgozó gépek annak a kevés arisztokratának a szolgálatában, akik addig a történelmet irányították; az ipari forradalom csak levonta ebből a következtetést, amennyiben végérvényesen puszta géppé változtatta a munkást, megfosztotta önálló tevékenysé-

gének végső maradványától, de éppen ezáltal gondolkodásra és emberhez méltó helyzet követelésére sarkalta őket. Mint ahogy Franciaországban a politika, ugyanúgy Angliában az ipar és általában a polgári társadalom mozgása volt az, ami az általános emberi érdekek iránt érzéketlen utolsó osztályokat is a történelem forgatagába sodorta.

Az első találmány, amely jelentős változást idézett elő az angol munkások addigi helyzetében, *James Hargreaves* standhilli (Észak-Lancashire, Blackburn mellett) takács *jenny*-je volt (1764). Ez a gép a későbbi mule kezdetleges elődje. Kézierővel hajtották, de a szokásos kézi rokkától eltérően nem egy, hanem tizenhat-tizennyolc orsója volt, s az egészet egyetlen munkás hajtotta. Ennek következtében az eddiginél jóval több fonalat lehetett termelni; régebben egy takácsot mindig három fonó szolgált ki és sohasem volt elég a fonál, a takácsnak gyakran várnia kellett a fonálra; most azonban több volt a fonál, mint amennyit a rendelkezésre álló munkások meg tudtak szőni. A szövöttáruk iránti kereslet, amely egyébként is növekedőben volt, még inkább fokozódott, mert az új gép csökkentette a fonál termelési költségeit és ennek következtében olcsóbb lett a szövöttáruk ára. Több takácsra volt szükség, és a takácsok bére emelkedett. Most, hogy a takács többet kereshetett a szövéssel, lassanként abbahagyta a földművelést és kizárólag szövéssel foglalkozott. Ezidőtájt egy négy felnőttből és két gyermekből álló család — a gyermekeket már csévélésre fogták — napi tízórai munkával hetenként négy font sterlinget — huszonnyolc porosz tallért —, sőt gyakran még többet kereshetett, ha jól ment az üzlet és keletje volt a munkának, elég gyakran előfordult, hogy egy takács egymagában heti két fontot keresett szövéssel. Ilymódon lassanként teljesen eltűnt a földművelő takácsok osztálya és olyan takácsok új osztálya keletkezett, akik kizárólag szövéssel foglalkoztak, csak a munkabérből éltek, semilyen tulajdonnal, még a tulajdon látszatát keltő bérlettel sem rendelkeztek, tehát *proletárok* (working men) lettek. Ehhez járult még, hogy a fonónak a takácshoz való régi viszonya is megváltozott. Eddig, ha lehetséges volt, egy fedél alatt fontak és szőttek. Most, mikor a jennyhez szintén erős munkáskéz kellett, éppúgy mint a szövőszékhez, férfiak

is kezdtek fonni, és egész családok csakis ebből éltek; más családok pedig a lomtárba lökték a most már elavult, meghaladott rokkát, s ha nem volt pénzük arra, hogy egy jennyt vásároljanak, kizárólag a családapa takácsmunkájából kellett megélniük. Ilymódon a szövéssel és a fonással megkezdődött az iparban később oly végtelenül kifejlődött munkamegosztás.

Tehát már az első, még igen tökéletlen géppel együtt megjelent az *ipari proletariátus*, de ugyanez a gép életrehívta a *mezőgazdasági proletariátust* is. Addig rengeteg kis földtulajdonos volt, akiket yeomaneknek neveztek, s akik ugyanolyan csendes, gondolat nélküli, vegetáló életet folytattak, mint szomszédaik, a földművelő takácsok. Őseiktől reájukmaradt, tökéletlen módon művelték meg földecskéjüket, és makacsul ellenezték minden újítást, ami olyan emberek sajátossága, akik nemzedékeken át begyökeresedett szokások rabjai. Volt közöttük sok kisbérlő is, de nem a szó mai értelmében vett bérlők, hanem olyan emberek, akik vagy szerződéses örökbérlet alapján, vagy ősrégi szokásnál fogva apjuktól és nagyapjuktól örökölték földecskéjüket és mindeddig olyan szilárdan ültek rajta, mintha saját tulajdonuk lett volna. Amikor az ipari munkások felhagytak a földműveléssel, igen sok parcella szabadult fel, s ezekre a *nagybérlők* új osztálya fészkelte be magát, akik ötven, száz, kétszáz vagy még több acre-t vettek bérbe, tenants-at-will, vagyis olyan bérlők voltak, akiknek bérletét bármelyik évben fel lehetett mondani, s akik a föld jobb megművelésével és nagyobbméretű gazdálkodással növelni tudták a parcellák hozamát. Termékeiket olcsóbban adhatták el, mint a kis yeomanek, s ezek kénytelenek voltak eladni földjüket, mert nem tudtak többé megélni belőle, s vagy egy jennyt vagy egy szövőszéket vettek, vagy pedig mint napszámosok, mezőgazdasági proletárok, elszegődtek egy nagybérlőhöz. Nem tehettek egyebet, mert ők, akik nem tudták leküzdeni őseiktől örökölt tunyaságukat és hanyag gazdálkodási módjukat, olyan emberekkel voltak kénytelenek felvenni a versenyt, akik bérletükön észszerűbb elvek szerint gazdálkodtak és kihasználták mindazokat az előnyöket, melyeket a nagygazdaság és a talajjavítási tőkebefektetés nyujt.

Az ipar azonban tovább haladt. Egyes tőkések *vizierővel* haj-

tott jennyket kezdtek felszerelni nagy épületekben. Ez lehetővé tette, hogy csökkentsék a munkások számát és olcsóbban adják el a fonalat, mint a magukban dolgozó fonók, akik kézzel hajtották a gépet. A jennyt állandóan tökéletesítették, úgyhogy minduntalan elavult valamelyik gép, s az elavult gépeket át kellett alakítani vagy pedig el kellett dobni. Az a tőkés, aki vízierőt alkalmazott, még fenn tudta tartani magát régi gépekkel is, de az egymagában dolgozó fonónak előbb-utóbb tönkre kellett mennie. Ez már a gyárrendszer kezdete volt, mely a *spinning-throstle* feltalálásával tovább fejlődött. Ezt a gépet *Richard Arkwright prestoni* (Észak-Lancashire) borbély találta fel 1767-ben. A gép, amelyet németül közönségesen Kettenstuhlnak neveznek, a gőzgép mellett a XVIII. század legfontosabb mechanikai találmánya. Eleve *mechanikai hajtóerőre* tervezték és egészen új elveken alapul. 1785-ben a *firwoodi* (Lancashire) *Samuel Crompton*, a jenny és a spinning-throstle sajátosságait egyesítve, megalkotta a *mule-t*, s amikor Arkwright ugyanebben az időben feltalálta a *kártoló- és előfonógépet*, a pamutfonás területén egyeduralkodóvá lett a gyárrendszer. Lassanként, néhány jelentéktelen változtatással gyapjúfonásra, később (a XIX. század első évtizedében) lenfonásra is alkalmassá tették ezeket a gépeket és ezzel itt is megkezdődött a kézi munka kiszorítása. De a fejlődés itt sem állt meg; a XVIII. század utolsó éveiben dr. *Cartwright*, egy falusi pap, feltalálta a *mechanikai szövőszéket*, amelyet 1804 táján már annyira tökéletesített, hogy sikeresen felvehette a versenyt a kéziszövőkkel. Mindezeknek a gépeknek a jelentőségét megkettőzte *James Watt* 1764 körül feltalált *gőzgépe*, amelyet 1785-től kezdve felhasználtak fonógépek hajtására.

Ezekkel a találmányokkal, amelyeket azóta évről évre tökéletesítettek, az angol ipar fő ágaiban végleges *győzelmet aratott a gépi munka a kézi munka fölött*. Ettől kezdve Anglia iparának egész története csak annak az elbeszélése, hogyan vetették ki a gépek a kézi munkásokat egyik hadállásukból a másik után. Ennek az volt a következménye, hogy egyrészt gyorsan esett minden textiláru ára, felvirágzott a kereskedelem és az ipar, meghódítottak majdnem minden, vámokkal nem védett idegen piacot, gyorsan gyarapodott a tőke és a nemzeti vagyon,

másrészt még sokkal gyorsabban sokasodott a proletariátus, a munkásosztályt kifosztották minden tulajdonából, megfosztották biztos keresetétől, terjedt a demoralizáció, fokozódott a politikai nyugtalanság és egyre kirívóbbak lettek azok a vagyonos angolokat rendkívül kellemetlenül érintő tények, melyekről a következőkben beszélünk. Ha már, mint fentebb láttuk, egyetlen tökéletlen gép, mint a jenny, felforgatta az alsó osztályok társadalmi viszonyait, akkor senki sem fog csodálkozni azon, hogy mit művelt a finoman kidolgozott gépek egymásba kapcsolódó rendszere, egy olyan rendszer, amely átveszi tőlünk a nyersanyagot és kész szövetet ad vissza nekünk.

De kövessük nyomon valamivel pontosabban az angol ipar fejlődését* és kezdjük fő ágával: a *pamutiparral.* 1771-től 1775-ig évenként átlag kevesebb mint ötmillió font nyersgyapotot importáltak; 1841-ben már 528 milliót, s az 1844. évi behozatal legalább 600 millió lesz. 1834-ben Anglia 556 millió yard pamutszövetet, 76,5 millió font pamutfonalat és 1 200 000 font sterling értékű pamut kötöttárut exportált. Ugyanabban az évben — a spinning-throstle orsókat nem számítva — több mint nyolc millió mule-orsó, 110 000 mechanikai és 250 000 kézi szövőszék volt üzemben a pamutiparban, és ebből az iparágból *MacCulloch* számítása szerint a királyság három részében akkor majdnem másfélmillió ember élt közvetlenül vagy közvetve, akik közül 220 000-en gyárakban dolgoztak; ezekben a gyárakban 33 000 lóerő gőz-, és 11 000 lóerő vízi energiát használtak fel. Ma már ezek a számok messze elmaradnak a valóság mögött és bátran állíthatjuk, hogy 1845-ben mind a gépek ereje és száma, mind a munkások száma másfélszer akkora lesz, mint 1834-ben volt. *Lancashire* a szülőhelye és központja a pamutiparnak, amely teljesen forradalmasította ezt a grófságot, eldugott, rosszul művelt, mocsaras lapályból népes, dolgos

* *Porter* „Progress of the Nation" [„A nemzet haladása"] című (hivatalos adatok felhasználásával készült) könyve, London 1836. I. köt., 1838. II. köt., 1843. III. köt. és más, jobbára szintén hivatalos források alapján. — (1892) Az ipari forradalom történetének ez a vázlata egyes részletkérdésekben pontatlan; de 1843/44-ben nem állt rendelkezésre jobb forrásanyag.

vidékké változtatta, lakosságát nyolcvan év alatt megtízszerezte; mintegy varázsütésre óriási városok nőttek ki a földből, mint *Liverpool* és *Manchester* együttvéve 700 000 lakossal, és mellékvárosaik: *Bolton* (60 000 lakossal), *Rochdale* (75 000 lakossal), *Oldham* (50 000 lakossal), *Preston* (60 000 lakossal), *Ashton* és *Stalybridge* (40 000 lakossal) és sok más gyárváros. Dél-Lancashire története a legújabb kor legnagyobb csodáinak története, de soha senki sem beszél róla; és ezeket a csodákat mind a pamutipar hozta létre. Ezenkívül ott van még *Glasgow*, a skóciai — *lanarkshire-i* és *renfrewshire-i* — pamutipari vidék központja; a központi város lakossága a pamutipar meghonosítása óta ott is 30 000-ről 300 000-re emelkedett. *Nottingham* és *Derby harisnyakötő iparának* is újabb lökést adott a fonalárak csökkenése, a második lökést pedig a harisnyakötőgép tökéletesítése adta, mert ezután egy gépen egyszerre két harisnyát lehetett kötni; a *csipkegyártás* 1777, vagyis a *lace-gép* feltalálása óta szintén jelentékeny iparággá terebélyesedett; nem sokkal ezután *Lindley* feltalálta a *point-net-gépet*, majd 1809-ben *Heathcoat* a *bobbin-net-gépet;* ennek következtében a csipkekészítés hasonlíthatatlanul egyszerűbb, a csipke pedig olcsóbb lett, s ezzel együtt a csipkekereslet is annyira emelkedett, hogy most legalább 200 000 ember él csipkegyártásból. Központja: *Nottingham, Leicester* és Anglia nyugati része (*Wiltshire, Devonshire* stb.). Ugyanígy fejlődtek a pamutipartól függő termelési ágak: a fehérítés, a festés és a nyomás. De ezenkívül a *fehérítés* fellendülését előmozdította még az is, hogy a gyorsfehérítőben oxigén helyett *klórt* alkalmaztak, a *festését* és a *nyomását* pedig a vegyészet gyors fejlődése, a nyomását különösen egész sor ragyogóbbnál ragyogóbb mechanikai találmány, úgyhogy ezek a pamutipar növekedésével együtt méretükben is megnőtt üzletágak soha nem látott virágzásnak indultak.

Ugyanilyen lázas tevékenység kezdődött a *gyapjúfeldolgozás* terén is, amely korábban az angol ipar fő ága volt; de az a mennyiség, amit azokban az években termeltek, semmi ahhoz képest, amit ma gyártanak. 1782-ben az előző három esztendő egész gyapjútermése munkáshiány miatt még feldolgozatlanul hevert, és ott is hevert volna, ha az újonnan feltalált gépek nem

segítenek felfonni a gyapjút. Ezeket a gépeket teljes sikerrel átszerelték gyapjúfonásra. Most ugyanolyan gyors fejlődés kezdődött a gyapjúkörzetekben, mint aminőt a pamutipari vidékeken láttunk. 1738-ban *Yorkshire* grófság *Nyugat-Riding* kerületében 75 000 vég gyapjúszövetet gyártottak, 1817-ben 490 000-et, s a gyapjúipar olyan iramban nőtt, hogy 1834-ben már 450 000 véggel több posztót gyártottak, mint 1825-ben. — 1801-ben 101 millió font gyapjút dolgoztak fel (ebből 7 millió font importált gyapjú volt), 1835-ben pedig 180 millió fontot (ebből 42 millió volt importált). Ennek az iparnak a fő központja Yorkshire grófság Nyugat-Riding kerülete: *Bradfordban* a hosszú angol gyapjút kötéshez használt fonállá stb., a többi városban, *Leedsben, Halifaxban, Huddersfieldben* stb. a rövid gyapjút erősen sodrott fonallá és posztószövésre dolgozzák fel; továbbá *Lancashire-nak* Yorkshire-ral határos része, *Rochdale* környéke, ahol a gyapot feldolgozásán kívül még sok flanellt készítenek, és *Anglia nyugati része*, ahol a legfinomabb posztót gyártják. A népesség növekedése itt is figyelemreméltó:

	1801-ben	1831-ben	
Bradfordnak	29 000	77 000	lakosa
Halifaxnak	63 000	110 000	„
Huddersfieldnek	15 000	34 000	„
Leedsnek	53 000	123 000	„
és egész Nyugat-Ridingnek . .	564 000	980 000	„ volt,

s a népesség száma 1831 óta kétségtelenül még legalább 20—25 százalékkal emelkedett. Gyapjúfonással 1835-ben, a királyság három részében 1 313 gyár foglalkozott, amelyekben 71 300 munkás dolgozott. Ez a 71 300 munkás egyébként csak kis része annak a tömegnek, amely közvetlenül vagy közvetve gyapjúfeldolgozásból él; ebben a számban alig szerepelnek takácsok.

A *vászonipar* fellendülése később kezdődött, mert itt a nyersanyag természeti sajátsága miatt nagyon nehezen lehetett fonógépet alkalmazni. Skóciában már a XVIII. század utolsó évei-

ben történtek ugyan ilyenirányú kísérletek, de csak 1810-ben sikerült a francia *Girardnak* gyakorlatilag megoldani a gépi *lenfonást;* brit földön csak akkor ismerték el Girard gépeinek igazi jelentőségét, amikor Angliában tökéletesítették és *Leedsben, Dundee-ban* és *Belfastban* általánosan alkalmazták azokat. Most azonban gyorsan fejlődött az angol vászonipar. 1814-ben 3 000 tonna lent, 1833-ban pedig 19 000 tonna lent és 3 400 tonna kendert importáltak Dundee-ba. Az ír vászon kivitele Nagy-Britanniába 32 millió yardról (1800) 53 millióra emelkedett (1825), s ennek nagyrészét ismét exportálták; az angol és a skót lenvászon kivitele 24 millió yardról (1820) 51 millióra emelkedett (1833). 1835-ben 347 lenfonógyár dolgozott 33 000 munkással; a gyárak fele Dél-Skóciában, több mint 60 Yorkshire grófság Nyugat-Riding kerületében (Leedsben és környékén), 25 az írországi Belfastban, a többi pedig Dorsetshire-ben és Lancashire-ban volt. Vászonszövéssel Dél-Skóciában, itt-ott Angliában, de különösen Írországban foglalkoznak.

Ugyanilyen sikerrel fogtak hozzá az angolok a *selyemfeldolgozáshoz.* A nyersanyagot készen fonva kapták Dél-Európából és Ázsiából, s a fő munka a finom fonalak összesodrása volt *(tráma).* 1824-ig a nyersselyem nagy vámja (1 fontra 4 shilling) erősen gátolta az angol selyemipart, csak Anglia és gyarmatainak védővámmal körülbástyázott piaca állt rendelkezésére. Most egy pennyre csökkentették a behozatali vámot, és a gyárak száma tüstént jelentékenyen emelkedett; egy év alatt 780 000-ről 1 180 000-re növekedett a kettőzőorsók száma, s bár az 1825-ös kereskedelmi válság rövid időre megbénította ezt az iparágat, már 1827-ben többet gyártott, mint valaha, mert az angolok mechanikai találékonyságával és tapasztalatával konstruált selyemsodró (tráma) gépek sokkal jobbak voltak, mint a konkurrenseik primitív berendezései. 1835-ben a brit birodalomban 263 selyemsodró (tráma) gyár volt, amelyekben 30 000 munkás dolgozott. Ezeket a gyárakat főleg *Cheshire-ben (Macclesfieldben, Congletonban* és környékén), *Manchesterben* és *Somersetshire-ben* rendezték be. Ezenkívül számos gyár foglalkozik a selyemgubó hulladékának feldolgozásával, melyből különleges fonalat (spunsilk) készítenek és ellátják vele még a párizsi és lyoni szövőgyárakat is. Az így sodort és megfont

selyem szövésével különösen Skóciában (*Paisley* stb.) és Londonban *(Spitalfields),* de *Manchesterben* és másutt is foglalkoznak.

Az angol ipar 1760-ban megkezdődött óriási fellendülése azonban nem korlátozódik a ruházati anyagok gyártására. A megadott lökés lendületbe hozta az ipari tevékenység minden ágát, s számos olyan találmány, amely semmi összefüggésben sem volt az eddig felsoroltakkal, kétszeresen fontos lett azért, mert időben egybeesett az általános fellendüléssel. És miután a mechanikai erő mérhetetlen jelentősége az iparban gyakorlatilag bebizonyosodott, mindent megmozgattak, hogy ezt az erőt minden irányban felhasználják, s az egyes feltalálók és gyárosok előnyére kiaknázzák; azonkívül a gépek, a fűtő- és nyersanyagok iránti kereslet közvetlenül is megkettőzött tevékenységet követelt számos munkástól és iparágtól. Anglia kiterjedt *szénlelőhelyei* a gőzgép megjelenésével tettek szert először jelentőségre; csak most kezdődött el a *gépgyártás,* amely új érdeklődést keltett a gépek nyersanyagát szolgáltató *vasércbányák* iránt; a növekedő gyapjúfogyasztással együtt fellendült az angol juhtenyésztés és a fokozódó gyapjú-, len- és selyembehozatallal kiterjedt az angol kereskedelmi tengerészet. Mindenekelőtt a *vastermelés* fokozódott. Anglia vasércben gazdag hegyeit kevéssé aknázták ki addig; a vasércet mindig faszénnel olvasztották, amely a föld jobb megművelése és az erdőirtások következtében egyre drágább és kevesebb lett; a vasolvasztásnál először a XVIII. században kezdtek kokszot alkalmazni és 1780-ban új módszert fedeztek fel, amely lehetővé tette, hogy a koksszal olvasztott vasból, amelyet addig csak öntöttvasnak használtak, kovácsolt vasat is gyártsanak. Ez a módszer, melyet az angolok „puddling"-nak* neveznek, abban áll, hogy a vasból kivonják az olvasztás közben hozzá vegyült szenet. Ez a módszer egészen új területet nyitott az angol vastermelés számára. A korábbinál ötvenszer nagyobb kohókat építettek, forró levegő befujtatásával egyszerűsítették a vasolvasztást és ennek következtében olyan olcsó lett a vastermelés, hogy igen sok dolgot, amelyet korábban fából vagy kőből készítettek, most

* — kavarómódszer. — *Szerk.*

vasból gyártottak. 1788-ban *Thomas Paine*, az ismert demokrata, Yorkshire-ban megépítette az első vashidat és példáját számos helyen követték, úgyhogy most majdnem mindenütt öntöttvasból készítik a hidakat, különösen a vasúti hidakat; sőt Londonban vasból készítették még a Temze fölött ívelő Southwark hidat is; általánosan elterjedtek a vasoszlopok, a vas gépvázak stb., s a gázvilágítás és a vasutak bevezetése óta új piacok nyíltak az angol vastermelés számára. Fokozatosan géppel kezdtek gyártani szögeket és csavarokat is; a sheffieldi *Huntsman* 1760-ban feltalálta az acélöntés módszerét, amely sok munkát feleslegessé tett és lehetőséget teremtett egészen új, olcsó áruk előállítására; az angol fémárugyártás csak most vált jelentőssé, mert jobb minőségű nyersanyag, tökéletesebb szerszámok, új gépi berendezések álltak rendelkezésére és fokozódott a munkamegosztás. *Birmingham* lakossága 73 000-ről (1801) 200 000-re (1844), *Sheffieldé* 46 000-ről (1801) 110 000-re (1844) emelkedett, és csak az utóbbi város szénfogyasztása 1836-ban 515 000 tonnára rúgott. 1805-ben 4 300 tonna vasárut és 4 600 tonna nyersvasat, 1834-ben 16 200 tonna vasárut és 107 000 tonna nyersvasat exportáltak, az egész vastermelés pedig, amely 1740-ben még csak 17 000 tonna volt, 1834-ben csaknem 700 000 tonnára emelkedett. Csupán a nyersvas-olvasztás évenként több mint 3 millió tonna szenet fogyaszt, és hogy milyen óriási jelentőségre tettek szert a *szénbányák* az utóbbi hatvan év alatt, az minden képzeletet felülmúl. Most már az összes angol és skót szénlelőhelyeket kiaknázzák. Csupán *Northumberland* és *Durham* bányáiból évenként több mint 5 millió tonnát szállítanak el hajón, és csupán ezekben a bányákban 40—50 000 munkást foglalkoztatnak. A „Durham Chronicle" szerint ebben a két grófságban

1753-ban	14	szénbánya
1800-ban	40	„
1836-ban	76	„
és 1843-ban	130	„

volt üzemben. Emellett az összes bányákat most sokkal energikusabban aknázzák ki, mint azelőtt. Ugyancsak fokozott tevékenységet fejtettek ki az *ón-, réz- és ólombányákban* is. Az

üveggyártás fejlődése mellett új iparág keletkezett: a *fazekasipar,* amelyet 1763 táján *Josiah Wedgwood* emelt jelentős színvonalra. Tudományos alapra fektette a cserépedénygyártást, ízlésesebb árukat vezetett be és megalapította *Észak-Staffordshire fazekasiparát* (potteries); ez a kerület, nyolc angol négyzetmérföld, korábban terméketlen pusztaság volt, most gyárak és lakóházak épültek ott és több mint 60 000 embernek ad kenyeret.

A lázas tevékenységnek ez az általános forgataga mindent magával ragadott. A *földművelésben* szintén fordulat állt be. Nemcsak a föld került más tulajdonosok kezére, nemcsak mások művelték meg a földet — mint fentebb láttuk —, hanem még más változások is történtek. A nagybérlők költséges talajjavítási munkákat végeztek, ledöntötték a szükségtelen kerítéseket, vízmentesítették, trágyázták a földet, jobb munkaeszközöket használtak és rendszeres váltógazdaságot (cropping by rotation) vezettek be. Nekik is segítségükre volt a tudomány haladása; sir *Humphry Davy* a kémiát sikeresen alkalmazta a földművelésben, és a mechanika fejlődése szintén rengeteg előnyt nyujtott nekik. Emellett a népesség szaporodása következtében annyira növekedett a mezőgazdasági termelvények iránti kereslet, hogy 1760-tól 1834-ig 6 840 540 acre puszta földet vettek művelés alá és ennek ellenére a gabonát exportáló Anglia gabonát importáló országgá lett.

Ugyanilyen tevékenységet fejtettek ki a *közlekedési* utak építése terén. 1818 és 1829 között Angliában és Walesben 1 000 angol mérföld országutat építettek — amelynek szélessége a törvénynek megfelelően 60 láb —, és majdnem minden régi utat *MacAdam* rendszere szerint újjáépítettek. *Skótországban* a közmunkahivatal 1803 óta közel 900 mérföld utat és több mint 1 000 hidat épített, s ezzel a hegyvidéki lakosságot egycsapásra bekapcsolta a civilizációba. A hegyvidékiek eddig többnyire orvvadászok és csempészek voltak; most szorgalmas földművelők és kézművesek lettek, és bár a gael nyelv megőrzése végett gael iskolákat alapítottak, a gael-kelta nyelv és szokások az angol civilizáció terjedése következtében gyorsan eltűnnek. Ugyanezt látjuk *Írországban* is. *Cork, Limerick* és *Kerry* grófságok között eddig járhatatlan pusztaság terült el,

amely megközelíthetetlensége miatt mindenféle bűnöző menedékhelye és a délírországi kelta-ír nemzetiség védőbástyája volt; most országutak szelik át, és a civilizáció behatolt erre a vad vidékre is. Az egész brit birodalmat, de különösen Angliát, amelynek hatvan év előtt épp olyan rossz útjai voltak, mint az akkori Németországnak és Franciaországnak, most nagyszerű országutak hálózzák be és — mint Angliában majdnem mindent — ezeket is a magánipar alkotta, mert az állam keveset vagy semmit sem tett az útépítés érdekében.

1755 előtt Angliában alig voltak *csatornák*. 1755-ben Lancashire-ban *Sankey Brook* és *St. Helens* között csatornát építettek; 1759-ben *James Brindley* megépítette az első jelentősebb csatornát: a *Bridgewater herceg* csatornát, amely *Manchestertől* és a környékbeli szénbányáktól a *Mersey* folyó torkolatáig visz és *Barton* mellett egy csatornaátvezetőben az *Irwell* folyón át halad. Ezzel megkezdődött az angol csatornaépítés, amelynek első jelentős képviselője Brindley volt. Most mindenfelé csatornákat építettek és folyókat tettek hajózhatóvá. Csupán *Angliában* 2 200 mérföld csatornát építettek és 1 800 mérföld hosszúságban tettek hajózhatóvá folyókat; *Skóciában* megépítették a *Kaledoniai csatornát,* amely átszeli az országot; *Írországban* szintén építettek csatornákat. Mint a vasutakat és az országutakat, ezeket az építményeket is majdnem kivétel nélkül magánemberek és magántársaságok hozták létre.

Vasutakat csak az utóbbi időben kezdtek építeni. A *Liverpool—Manchesteri* volt az első nagyobb vasút (1830-ban helyezték forgalomba); azóta az összes nagyvárosokat vasút köti össze egymással. Vasút köti össze Londont Southamptonnal, Brightonnal, Doverrel, Colchesterrel, Cambridge-zsel, Exeterrel (Bristolon át) és Birminghammel; Birminghamet Gloucesterrel, Liverpoollal, Lancasterrel (Newtonon és Wiganon át, valamint Manchesteren és Boltonon át), továbbá Leedsszel (Manchesteren és Halifaxon át, valamint Leicesteren, Derbyn és Sheffielden át); Leedset Hull-lal és Newcastle-lal (Yorkon át). Ehhez jön még számos kisebb vasút, azonkívül az építés alatt álló és tervezett vasútvonalak, amelyek hamarosan lehetővé fogják tenni, hogy Edinburgh-ből egy nap alatt Londonba utazzanak.

A *gőz* nemcsak a szárazföldi közlekedést forradalmasította, hanem forradalmi változást idézett elő a víziközlekedés terén is. Az első gőzhajó 1807-ben jelent meg az észak-amerikai Hudson folyón; a brit birodalomban 1811-ben indult el az első gőzhajó a Clyde-on. Azóta több mint hatszáz gőzhajót építettek Angliában és 1836-ban több mint ötszáz közlekedett a brit kikötőkben.

Ez az angol ipar utolsó hatvan esztendejének rövid története, amelyhez hasonló nincs az emberiség évkönyveiben. Hatvannyolcvan évvel ezelőtt Anglia kis városaival, jelentéktelen és egyszerű iparával, gyér, de aránylag nagyszámú földművelő lakosságával olyan volt, mint minden más ország. Most azonban már nem hasonlít egyetlen más országhoz sem. Fővárosának két és fél millió lakosa van, óriási gyárvárosai vannak, ipara, amely ellátja az egész világot, csaknem mindent a legbonyolultabb gépekkel termel, sűrű, szorgalmas és művelt lakosságának kétharmadrészét az ipar foglalkoztatja, — ez a népesség egészen más osztályokból áll, egészen más nemzet, egészen más szokásai és más szükségletei vannak, mint a korábbi Angliának. Az ipari forradalomnak ugyanaz a jelentősége Anglia számára, mint a politikai forradalomnak Franciaország és a filozófiai forradalomnak Németország számára. 1760 Angliája és 1844 Angliája között legalább is olyan nagy különbség van, mint az ancien régime* Franciaországa és a júliusi forradalom Franciaországa között. De az ipar forradalmi átalakulásának legfontosabb gyümölcse az angol proletariátus.

Fentebb láttuk, hogy a proletariátus keletkezése a gépek bevezetésével függ össze. A gyorsan terjeszkedő iparnak munkáskezekre volt szüksége; a munkabér emelkedett és ennek következtében a mezőgazdasági kerületekből a munkások csapatostul vándoroltak a városokba. A népesség rohamosan gyarapodott és ez a gyarapodás majdnem kizárólag a proletárok osztályát növelte. Ehhez járult még az is, hogy Írországban csak a XVIII. század elején állt helyre a rend; itt is gyorsan szaporodott a népesség, melyet az angolok a korábbi zavargások alkalmával a megtizedelésnél is barbárabban megritkítottak, s mióta megkezdődött az ipari fellendülés, az írek is nagy számban köl-

* = a régi rend. — *Szerk.*

töztek át Angliába. Így keletkeztek a brit birodalom nagy gyár- és kereskedelmi városai, amelyek lakosságának legalább háromnegyede a munkásosztályhoz tartozik, kispolgársága pedig csak szatócsokból és igen-igen kevés kézművesből áll. Az új ipar ugyanis csak úgy fejlődhetett ki, hogy a szerszámokat gépekkel pótolta, a műhelyeket gyárakká és ezáltal a dolgozó középosztályt dolgozó proletariátussá, az addigi nagykereskedőket gyárosokká változtatta; itt tehát már kiszorult a kis középosztály és a lakosság már csak két ellentétes részből állt: munkásokból és tőkésekből. Ugyanaz történt a szűkebb értelemben vett ipar területén kívül, a kézművességben, sőt még a kereskedelemben is. A korábbi mesterek és legények helyébe nagytőkések és munkások léptek, munkások, akiknek semmi kilátásuk nem volt arra, hogy osztályukból kiemelkedjenek; a kézművességet gyárszerűen űzték, szigorú munkamegosztást vittek keresztül, és a kis mestereket, akik nem tudtak konkurrálni a nagy vállalatokkal, letaszították a proletárok osztályába. Ugyanakkor az addigi kézművesség megszűnése, a kispolgárság megsemmisítése következtében a munkásnak nem volt többé semmi lehetősége arra, hogy burzsoává váljék. Addig a munkás mindig remélhette, hogy valahol műhelyt nyit mint önálló mester, sőt később talán segédeket is fogadhat; most azonban, amikor a mestereket is kiszorították a gyárosok, amikor az önálló üzemhez nagy tőkékre volt szükség, a proletariátus a lakosságnak igazi, állandó osztálya lett, holott korábban gyakran csak átmeneti helyzetet jelentett, átmenetet a burzsoáziába. Aki most munkásnak született, annak csak arra lehetett kilátása, hogy egész életében proletár maradjon. A proletariátus tehát csak most volt először abban a helyzetben, hogy megteremtse önálló mozgalmát.

Így jött létre a munkásoknak az az óriási tömege, amely most az egész brit birodalmat elárasztja, és amelynek szociális helyzete napról napra mindinkább magára vonja a civilizált világ figyelmét.

A munkásosztály helyzete, vagyis az angol nép óriási többségének helyzete, az a kérdés, hogy mi legyen ezekkel a nincstelen milliókkal, akik ma abból élnek, amit tegnap kerestek, akiknek találékonysága és munkája teremtette meg Anglia

nagyságát, akik napról napra mindinkább hatalmuk tudatára ébrednek és napról napra egyre nyomatékosabban követelik osztályrészüket a társadalmi intézmények előnyeiből — ez a kérdés a reformtörvény óta nemzeti kérdés lett. Minden fontosabb parlamenti vita erre vezethető vissza; és ha az angol középosztály ezt máig sem akarja bevallani, ha ki akar térni e nagy kérdés elől és külön érdekeit igyekszik igazi nemzeti érdeknek feltüntetni, ez semmit sem segít rajta. Minden parlamenti ülésszakkal egyre nagyobb teret hódít a munkásosztály, a középosztályok érdekei elhalványulnak, és bár a középosztály a legfőbb erő, sőt az egyetlen erő a parlamentben, az 1844. évi legutóbbi ülésszakban állandóan a munkások helyzetéről folyt a vita (a szegénytörvény, a gyári törvény, az urak és a szolgák viszonyát szabályozó törvény), és Thomas Duncombe, a munkásosztály alsóházi képviselője volt az ülésszak hőse; ezzel szemben a liberális középosztály, mely a gabonatörvények eltörlését követelte és a radikális középosztály, amely az adók megtagadását indítványozta, szánalmas szerepet játszott. Sőt még az Írországról folyó vitákban is voltaképpen csak az írországi proletariátus helyzetéről és megsegítése eszközéről volt szó. De már itt is az ideje, hogy az angol középosztály engedményeket tegyen a munkásoknak, akik nem kérnek, hanem fenyegetően követelnek, mert, úgylehet, nemsokára már késő lesz.

De az angol középosztály és különösen a gyárosok, akiknek gazdagsága közvetlenül a munkások nyomorából fakad, mit sem akarnak tudni erről a nyomorról. Ez az osztály, amely a leghatalmasabb, a nemzetet képviselő osztálynak tartja magát, szégyenli feltárni a világ előtt Anglia sebeit; nem akarja beismerni, hogy a munkások nyomorban élnek, mert *neki*, a vagyonos, ipari osztálynak kellene erkölcsileg felelnie ezért a nyomorért. Ez az oka annak, hogy a művelt angolok — és csak ezeket, azaz a középosztályt ismerik a kontinensen — gúnyosan hallgatnak, ha valaki a munkások helyzetéről kezd beszélni; ez az oka annak, hogy az egész középosztálynak halvány fogalma sincs arról, ami a munkásokat közelről érinti; ez az oka az angol középosztály parlamenti és parlamenten kívüli baklövéseinek, ha a proletariátus életviszonyairól esik szó; ez az oka annak, hogy az angol középosztály derűs gondtalansággal

jár azon a talajon, amely alá van ásva lába alatt és mindennap beszakadhat — az pedig, hogy ez a talaj rövidesen beomlik, épp olyan biztos, mint bármely matematikai vagy mechanikai törvény; ez az oka annak a csodálatos ténynek, hogy az angoloknak még egyetlenegy könyvük sincs, amely teljes képet nyujtana munkásaik helyzetéről, jóllehet mostmár ki tudja mióta „tanulmányozzák" a munkások helyzetét és foltozgatnak rajta. De ez az oka annak is, hogy az egész munkásosztály, Glasgow-tól Londonig, kimondhatatlanul gyűlöli a gazdagokat, akik rendszeresen kizsákmányolják és aztán részvétlenül sorsukra hagyják a munkásokat. Ennek a gyűlöletnek nem sok idő mulva — ez az idő csaknem pontosan kiszámítható — forradalomban kell kitörnie, amelyhez képest az első francia forradalom és 1794 csak gyermekjáték volt.

AZ IPARI PROLETARIÁTUS

A proletariátus különböző csoportjait abban a sorrendben fogjuk vizsgálni, amely a proletariátus keletkezésének előbb vázolt történetéből önmagától adódik. Az első proletárok ipari proletárok voltak és közvetlenül az ipar hozta létre őket; tehát először az *ipari munkásokra* fordítjuk figyelmünket, azokra, akik nyersanyagok feldolgozásával foglalkoznak. Az ipar anyagának, a nyers- és tüzelőanyagoknak a termelése csak az ipari forradalom következtében vált jelentőssé és hozhatott létre egy új proletariátust: *a szénbányákban és ércbányákban dolgozó munkásságot.* Kihatott az ipar harmadsorban a *mezőgazdaságra* és negyedsorban *Írországra* — s ennek megfelelően kell megállapítani a proletariátus idetartozó csoportjainak sorrendjét is. Látni fogjuk, hogy, talán az írek kivételével, a különböző munkások műveltségi foka közvetlenül az iparral való kapcsolatuktól függ, hogy tehát az ipari munkások a legjobban, a bányászok már kevésbbé, a mezőgazdasági munkások pedig még alig ismerik fel érdekeiket. Sőt az ipari proletárok között is megtaláljuk ezt a sorrendet, és látni fogjuk, hogy a gyári munkások, az ipari forradalom elsőszülöttei, kezdettől fogva mindmáig a munkásmozgalom magvát alkották, a többiek pedig abban a mértékben csatlakoztak a mozgalomhoz, amelyben az ipari forradalom kiterjedt a mesterségükre; tehát Anglia példájából, abból, hogy a munkásmozgalom együtt haladt az ipari mozgalommal, meg fogjuk érteni az ipar történelmi jelentőségét.

Mivel azonban jelenleg csaknem az egész ipari proletariátus belesodródott a mozgalomba és az egyes csoportok helyzete éppen azért, mert valamennyien ipari munkás csoportok, sok

közös vonást mutat, előbb ezeket a közös vonásokat fogjuk vizsgálni, hogy később annál tüzetesebben vizsgálhassuk meg minden egyes csoport sajátosságait.

Már fentebb említettük, hogy az ipar kevesek kezében centralizálja a tulajdont. Az ipar nagy tőkéket követel, amelyekkel óriási vállalatokat alapít, és ezzel tönkreteszi a kis, kézműves burzsoáziát — a nagy tőkékkel szolgálatába állítja a természet erőit, hogy az egymagában álló kézművest kiszorítsa a piacról. A munkamegosztás, a vízi- és különösen a gőzerő felhasználása, a gépek alkalmazása: ez az a három nagy emelő, melyekkel az ipar a XVIII. század közepe óta azon dolgozik, hogy a világot kiemelje sarkából. A kisipar létrehozta a középosztályt, a nagyipar létrehozta a munkásosztályt és trónra ültette a középosztály kevés kiválasztottját, de csak azért, hogy később annál biztosabban ledönthessék onnan. Egyelőre azonban vitathatatlan és könnyen megmagyarázható tény, hogy az ipar szétrombolta a „régi jó idők" kis középosztályát, ezt a nagy tömeget, amely egyrészt gazdag kapitalistákra, másrészt szegény munkásokra hullott szét*.

De az ipar centralizáló tendenciája nem állt meg itt. A népesség éppúgy centralizálódik, mint a tőke; ez egészen természetes, mert az iparban az embert, a munkást csak bizonyos tőkerésznek tekintik, amelynek a gyáros azért, hogy használatra engedi át magát neki, munkabér elnevezéssel kamatot fizet. A nagy ipari vállalatnak sok munkásra van szüksége, akik egy épületben együtt dolgoznak, akiknek a közelben kell lakniok és akik, már akkor is, ha csak egy középszerű gyárról van szó, falut alkotnak. Hogy szükségleteiket kielégíthessék, más emberekre van szükségük; kézművesek, szabók, cipészek, pékek, kőművesek, asztalosok költöznek oda. A falu lakossága, különösen az ifjabb nemzedék, hozzászokik a gyári munkához,

* V. ö. az „Umrisse einer Kritik der Nationalökonomie"-val [„A nemzetgazdaságtan kritikájának vázlata"] a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben. Ez az értekezésem a „szabadversenyből" indul ki; az ipar azonban csak a szabadverseny gyakorlata, a szabadverseny pedig csak az ipar principiuma.

megtanulja azt, és ha az első gyár, mint magától értetődik, nem tudja foglalkoztatni valamennyiöket, csökken a bér, aminek meg az a következménye, hogy új gyárosok települnek meg ott. Így a faluból kisváros, a kisvárosból nagyváros lesz. Minél nagyobb a város, annál nagyobbak az odatelepülés előnyei. Vasutai, csatornái, országutai vannak, egyre nagyobb lesz a tapasztalt munkások választéka; kéznél vannak az építészek és gépgyárosok, akik konkurrálnak egymással, ezért ott olcsóbban lehet új vállalatokat alapítani, mint távol vidéken, ahová előbb épületfát, gépeket, építőmunkásokat és gyári munkásokat kell szállítani; a nagyvárosnak piaca, tőzsdéje van, ahol tolonganak a vevők; közvetlen összeköttetésben állnak a nyersanyagot szállító és a készárut felvevő piacokkal. Ez az oka annak, hogy a nagy gyárvárosok bámulatosan gyorsan növekednek. — Igaz, a falunak ezzel szemben az az előnye, hogy ott rendszerint olcsóbb a bér; a falu és a gyárváros tehát állandóan konkurrál egymással, és ha ma a város van előnyben, holnap a falun csökken a bér annyira, hogy ott előnyösebb vállalatokat alapítani. Emellett azonban teljesen érvényben marad az ipar centralizáló tendenciája és minden új vállalat, amelyet falun létesítenek, magában hordja egy gyárváros csíráit. Ha az iparnak ez az őrült irama még egy évszázadig tarthatna, akkor Anglia minden ipari kerülete egy-egy nagy gyárvárossá alakulna át és Manchester és Liverpool valahol Warrington vagy Newton közelében találkoznék. A népesség ugyanilyen centralizálása folyik a kereskedelemben is és ez az oka annak, hogy egynéhány nagy kikötő, mint Liverpool, Bristol, Hull és London szinte teljesen monopolizálja a brit birodalom tengeri kereskedelmét.

Mivel az ipar és a kereskedelem a nagyvárosokban fejlődik ki a legtökéletesebben, ezért a proletariátusra visszaható következményei is itt ütköznek ki a legélesebben. Itt éri el tetőpontját a tulajdon centralizálása; itt semmisülnek meg a legradikálisabban a régi jó idők szokásai és viszonyai; itt már odáig jutottak, hogy a „kedélyes öreg Anglia" kifejezés már semmit sem mond senkinek, mert az „öreg Angliát" még hírből, a nagyszülők meséiből sem ismerik. Ez az oka annak, hogy itt csak egy gazdag és egy szegény osztály van, mert a kispolgárság napról napra mind-

inkább eltűnik. Ez az osztály, amely korábban a legszilárdabb osztály volt, most a legingatagabb lett; már csak egy letűnt kor roncsaiból és néhány olyan emberből áll, akik vagyont szeretnének szerezni: cégéres iparlovagokból és spekulánsokból, akiknek egy százaléka meggazdagszik, kilencvenkilenc százaléka pedig csődbe jut és ennek a kilencvenkilenc százaléknak több mint a fele éppen abból él, hogy csődbe jut.

De e városok lakosságának óriási többségét a proletárok alkotják, és most azt fogjuk vizsgálni, hogyan élnek ezek a proletárok, milyen befolyással van rájuk a nagyváros.

A NAGYVÁROSOK

Különös jelenség egy olyan város, mint London, ahol órák hosszat kóborolhatunk anélkül, hogy a végének kezdetét látnók, hogy a legkisebb jel egy falu közelségére engedne következtetni. Két és fél millió embernek ez az óriási centralizációja, összezsúfolódása egy ponton, megszázszorozta ennek a két és fél milliónak az erejét; ez tette Londont a világ kereskedelmi fővárosává, ez alkotta az óriási dokkokat és a hajók ezreit, amelyek állandóan ellepik a Temzét. Nem ismerek lenyűgözőbb látványt, mint a Temze, ha a tengerről a London híd felé hajózunk. A háztömegek, a hajógyárak mindkét oldalon, különösen Woolwichtól felfelé, a hajók megszámlálhatatlan sokasága mindkét part hosszában, amely egyre szorosabban összezárkózik és végül csak egy keskeny utat hagy szabadon a folyó közepén, ahol száz gőzhajó siklik el egymás mellett — mindez oly nagyszerű, oly elragadó, hogy nem tudunk elszakadni e fenséges látványtól, és csodálatba ejt Anglia nagysága, még mielőtt angol földre lépnénk*.

Csak később jövünk rá arra, hogy mennyi áldozatba került mindez. Ha néhány napig a főutcákon járunk, ahol üggyel-bajjal vágjuk át magunkat az óriási embertömegen, a szekerek és kocsik végtelen során, ha meglátogatjuk a világváros „rosszhírű negyedeit", csak akkor vesszük észre, hogy ezeknek a londoniaknak emberi természetük legjobb vonásait kellett feláldoz-

* (1892) Ez körülbelül 50 évvel ezelőtt volt, a festői vitorláshajók idején. Ezek most — ha néhány még elvetődik Londonba — a dokkokban vesztegelnek, a Temzét kormos, utálatos gőzösök lepik el.

niok, hogy létrehozzák a civilizációnak azokat a csodáit, amelyektől hemzseg városuk, hogy száz meg száz erőt, amely bennük szunnyadt, tétlenségre kárhoztattak, elnyomtak, hogy néhány, kevés erő jobban fejlődhessék és mások erejével egyesülve meghatványozódhassék. Már az utca nyüzsgése is visszataszító, van benne valami, ami fellázítja az emberi természetet. Ez a száz- és százezernyi ember, akik a legkülönbözőbb osztályokhoz és rendekhez tartoznak, akik itt egymás mellett elrohannak — vajjon nem emberek-e mindannyian, akiknek azonos tulajdonságaik és képességeik vannak, akiknek egyaránt az az érdekük, hogy boldogok legyenek? és vajjon, végül is, nem ugyanazokkal az eszközökkel és nem ugyanazon az úton kell-e boldogságra törekedniök? És mégis úgy rohannak el egymás mellett, mintha nem volnának közös céljaik, mintha semmi közük sem volna egymáshoz, mintha csak az az egyetlen hallgatólagos megállapodás volna köztük, hogy mindenki jobbra tartson a járdán, hogy az egymással szembejövő emberáradat ne tartóztassa fel egymást; de egyiknek sem jut eszébe, hogy embertársát csak egy pillantásra is méltassa. A brutális közöny és az a tény, hogy minden egyes ember lelketlenül csak személyi · érdekeivel törődve magába zárkózik, annál visszataszítóbban ötlik szembe és annál sértőbb, minél több ilyen ember verődött össze egy kis területen; és bár tudjuk, hogy az egyes embernek ez az elszigeteltsége, ez a korlátolt önzés mai társadalmunknak mindenütt alapelve, mégsem lép fel sehol oly szemérmetlen leplezetlenséggel, oly öntudatosan, mint éppen itt, a nagyváros nyüzsgő tömkelegében. Az emberiség felbomlása monászokra, amelyek mindegyikének külön életelve és külön célja van, az atomoknak ez a világa itt legteljesebb, végső kifejlődésében látható.

Ebből következik az is, hogy itt nyiltan megüzenték a szociális háborút, mindenki háborúját mindenki ellen. Mint Stirner barátunk, az emberek csak használható alanyoknak tekintik egymást; mindenki kizsákmányolja a másikat, aminek az a vége, hogy az erősebb leteperi a gyengébbet, és hogy az erősek, vagyis a tőkések, akik kevesen vannak, mindent magukhoz ragadnak, a gyengéknek, a szegényeknek pedig, akik sokan vannak, puszta életüknél alig marad egyebük.

És ami Londonra áll, az áll Manchesterre, Birminghamre és

Leedsre is, az áll minden nagyvárosra. Mindenütt barbár közöny, önző lelketlenség az egyik oldalon, és leírhatatlan nyomor a másikon, mindenütt szociális háború, minden egyesnek a háza ostromállapotban, mindenütt egymás fosztogatása a törvény védelme alatt, és mindez olyan szemérmetlenül, olyan nyiltan történik, hogy visszarettenünk társadalmi viszonyaink következményeitől, amint itt leplezetlenül feltárulnak és csak azon csodálkozunk, hogy még áll ez az őrült tákolmány.

Mivel ebben a szociális háborúban a tőke, a létfenntartási cikkek és termelési eszközök közvetlen vagy közvetett birtoka az a fegyver, amellyel harcolnak, egy ilyen állapot minden hátránya nyilvánvalóan a szegényeket sujtja. Senki sem törődik velük; beletaszítva a kavargó örvénybe, ki kell vergődniök, ahogyan tudnak. Ha szerencséjük van és munkát kapnak, vagyis ha a burzsoázia abban a kegyben részesíti őket, hogy meggazdagszik rajtuk, olyan bért kapnak, amely alig elegendő ahhoz, hogy életben maradjanak; ha pedig nem kapnak munkát, lophatnak, ha nem félnek a rendőrségtől, vagy éhenhalhatnak, de a rendőrség akkor is gondoskodik majd arról, hogy észrevétlenül pusztuljanak el, nehogy megbotránkoztassák a burzsoáziát. Amíg Angliában tartózkodtam, legalább húsz-harminc ember halt éhen vérlázító körülmények között és a halottszemlénél ritkán akadt olyan bizottság, amelynek bátorsága lett volna, hogy ezt kereken megmondja. Bármilyen világosak, bármilyen félreérthetetlenek voltak is a tanuvallomások, a burzsoázia és a soraiból választott bizottság mindig talált kibúvót, hogy ne legyen kénytelen leírni azt a szörnyű megállapítást: éhenhalt. A burzsoáziának ezekben az esetekben *nem szabad* igazat mondania, hisz saját maga fölött mondana ítéletet. De sokan haltak éhen közvetve is — sokkal többen mint közvetlenül —, mert az állandó rossz táplálkozás halálos betegségeket okozott, s ilymódon ragadta el áldozatait. Mert a rossz táplálkozás annyira legyengítette őket, hogy bizonyos körülmények, amelyeket különben szerencsésen elviseltek volna, szükségszerűen súlyos betegségeket és halált okoztak. Az angol munkások szociális gyilkosságnak nevezik ezt, és az egész társadalmat ennek a bűntettnek állandó elkövetésével vádolják. Vajjon nincs-e igazuk?

Igaz, hogy mindig csak egyesek halnak éhen, de mi biztosítja

a munkást, hogy holnap nem rajta a sor? Ki biztosít neki munkaalkalmat? Ki biztosítja őt arról, hogy ha holnap kenyéradó gazdája bármilyen okból vagy ok nélkül elbocsátja, családjával együtt eltengődik addig, amíg másik gazdát talál, aki „kenyeret ad" neki? Ki kezeskedik a munkásnak, hogy aki dolgozni akar, munkát is kap, hogy a becsületesség, a szorgalom, a takarékosság és a többi erény, melyet a bölcs burzsoázia ajánl neki, valóban a boldogság útja számára? Senki. A munkás tudja, hogy ma van valamije, és nem tőle függ, hogy holnap is lesz-e még valamije; tudja, hogy a legkisebb szélfúvás, a munkaadó szeszélye, minden rossz kereskedelmi konjunktúra visszataszíthatja őt a vad örvénybe, amelyből ideiglenesen kimenekült és amelyben oly nehéz, gyakran lehetetlen felszínen maradnia. Tudja, hogy ha ma még megélhet, nagyon bizonytalan, hogy vajjon holnap is biztosítva lesz-e élete.

De vizsgáljuk meg tüzetesebben azt a helyzetet, melybe a szociális háború taszítja a nincstelen osztályt. Lássuk, hogy tulajdonképpen milyen lakást, ruházatot és táplálékot ad a társadalom a munkásnak munkájáért, milyen életet biztosít azoknak, akik a legtöbbel járulnak hozzá a társadalom életéhez. Nézzük először a lakásokat.

Minden nagyvárosban van egy vagy több „rosszhírű negyed", ahol összezsúfolva él a munkásosztály. Gyakran előfordul persze az is, hogy a szegények eldugott sikátorokban közvetlenül a gazdagok palotái mellett húzódnak meg; általában azonban külön városrészben tartják őket, ahol nincsenek a szerencsésebb osztályok szeme előtt, hogy boldoguljanak egymás között, ahogyan tudnak. Ezek a rosszhírű negyedek meglehetősen egyformák Anglia minden városában: a legrosszabb házak a város legrosszabb helyén, többnyire egyemeletes vagy földszintes téglaépületek hosszú sorokban, lehetőleg lakott pincehelyiségekkel, és majdnem mindenütt szabálytalanul építve. Ezeket a háromnégyszobás és konyhás házacskákat cottage-oknak nevezik és általában, London egyes részeinek kivételével, ilyenek a munkásosztály lakásai egész Angliában. Az utcák rendszerint kövezetlenek, hepehupásak, piszkosak, tele növényi és állati hulladékkal, lefolyócsatornák és csurgók nélkül, poshadt, bűzlő pocsolyákkal. Az egész városnegyedet rosszul, összevissza épí-

tették, ezért nehéz a szellőztetés és mivel itt igen sokan laknak kis területen, könnyen elképzelhetjük, hogy milyen a levegő ezekben a munkáskerületekben. Szép időben az utcákon szárítanak — kötelet húznak ki a házak között és teleaggatják mosott ruhával.

Nézzünk meg néhány ilyen rosszhírű negyedet. Kezdjük *Londonnal** és Londonban a hírhedt „varjúfészekkel" (rookery), *St. Gilesszel*, amelyet most végre néhány széles utca szel át, s amelynek tehát el kell tűnnie. Ez a St. Giles a legnépesebb városrész kellős közepén fekszik, ragyogó, széles utcák veszik körül, amelyekben London előkelő világa éli életét — egészen az Oxford Street és a Regent Street, a Trafalgar Square és a Strand közelében. Magas, három-négyemeletes házak rendetlen tömege, szűk, kanyargós, piszkos utcákkal, amelyek legalább oly forgalmasak, mint a város főutcái, azzal a különbséggel, hogy St. Gilesben csak munkásembereket látni. Az utcákon van a piac; az alig élvezhető főzelékkel és gyümölccsel megrakott kosarak méginkább eltorlaszolják az átjárást és fertelmes bűzt árasztanak, éppúgy mint a húsüzletek. A házak, amelyeknek minden tenyérnyi területét, a pincétől a padlásig, lakások foglalják el, kívül-belül egyformán piszkosak, nem emberhez méltók. Ez azonban még semmi azokhoz a lakásokhoz képest, amelyek az utcák közti szűk udvarokban és sikátorokban húzódnak meg, ahová a házak közötti fedett folyosókon át lehet bejutni, s ahol a szenny leírhatatlan és minden rozzant. Alig látni ép ablaküveget, a falak omladoznak, az ajtófélfák és az ablakrámák elkorhadtak, összetörtek, az ajtókat régi deszkákból eszkábálták, vagy egyáltalán nincsenek is ajtók, hiszen ebben a tolvajnegyedben nincs szükség ajtóra, mert nincs mit ellopni. Mindenütt szenny- és hamukupacok, az ajtók elé kiöntött szennyes lé bűzlő tócsákban gyűl össze. Itt laknak a szegények legszegényebbjei, a legrosszabbul fizetett munkások, egymás hegyén-hátán, tol-

* Miután elkészültem az itt következő leírással, kezembe került az „Illuminated Magazine"-nak a londoni munkáskerületekről szóló cikke (1844 október), amely több helyen majdnem szóról szóra, de a dolog érdemét tekintve különben is mindenütt teljesen megegyezik leírásommal. A cikk címe: „The Dwellings of the Poor, from the Note-book of an M. D. (Medicinae Doctor)" [„A szegények lakásai. Egy orvos feljegyzéseiből"].

vajokkal, zsebmetszőkkel és a prostitúció áldozataival vegyesen — legtöbbjük ír vagy írek leszármazottja, és azok, akik még nem merültek el a környező erkölcsi züllés örvényében, napról napra mélyebbre süllyednek, napról napra kevesebb az erejük, hogy ellenálljanak a nyomor, a szenny és a rossz környezet demoralizáló hatásának.

De St. Giles nem az egyetlen „rosszhírű negyede" Londonnak. Az utcák végeláthatatlan labirintjában száz és száz, ezer és ezer eldugott utca és sikátor van, amelyek házait messze elkerülik azok, akik még költhetnek valamit emberi lakásra — és gyakran a gazdagok ragyogó házainak közvetlen közelében ott találhatók a minden képzeletet felülmúló szegénységnek e szurdékai. Így például nemrégen, egy halottszemle alkalmával, egy városnegyedet, amely a Portman Square, egy nagyon tisztes nyilvános tér közvetlen közelében fekszik, úgy jellemeztek, mint „a piszok és a szegénység által demoralizált írek tömegének" lakóhelyét. Olyan utcákban, mint a Long Acre stb., amelyek bár nem előkelő, de nagyon tisztességes utcák, rengeteg pincelakás van, amelyekből beteges gyermekek és csontvázhoz hasonló, rongyokba burkolt asszonyok alakja mered a látogatóra. London második színháza, a Drury Lane színház közvetlen közelében van az egész város néhány legrosszabb hírű utcája: a *Charles,* a *King* és a *Parker Street,* amelyek házait a pincétől a padlásig csupa szegény család lakja. A westminsteri *St. John* és *St. Margaret* egyházközségben, 1840-ben, a Statisztikai Társaság folyóirata szerint 5 366 munkáscsalád lakott 5 294 „lakásban" — ha ugyan lakásnak nevezhetők azok —, férfiak, nők és gyermekek, korra és nemre való tekintet nélkül egy rakáson, összesen 26 830-an, és a családok háromnegyedének csak egy-egy szobája volt. Az arisztokratikus *St. Georg* egyházközségben (Hanover Square) ugyanazon forrás szerint 1 465 munkáscsalád, összesen mintegy 6 000 személy lakott ugyanilyen viszonyok között; a családoknak több mint kétharmada itt is egyszobás lakásokban volt összezsúfolva. És e szegény szerencsétleneket, akiknél még a tolvajok sem találnak semmit, törvényes úton kiszipolyozzák a vagyonos osztályok! A Drury Lane melletti undorító lakásokért, amelyekről éppen az imént volt szó, a következő béreket fizetik: két pincelakásért 3 shillinget (1 tallért), egy földszinti szobáért

4 shillinget, egy elsőemeleti szobáért 4 és fél shillinget, egy másodikemeleti szobáért 4 shillinget, a padlásszobákért 3 shillinget hetenként, úgyhogy csak a Charles Street kiéhezett lakói évi 2 000 font sterlinggel (14 000 tallérral) adóznak a háztulajdonosoknak, a fentebb említett 5 366 westminsteri család pedig összesen 40 000 font sterling (270 000 tallér) évi bért fizet.

A legnagyobb munkáskerület azonban a Towertól keletre, *Whitechapelben* és *Bethnal Greenben* fekszik; itt van koncentrálva a londoni munkásság zöme. Hallgassuk csak, mit mond *G. Alston* úr, a bethnalgreeni St. Philip lelkésze egyházközségének viszonyairól: „Az egyházközségben 1 400 ház van, amelyekben 2 795 család, vagyis körülbelül 12 000 személy lakik. Az a terület, amelyen ez a nagyszámú népesség él, kisebb mint 400 négyzetyard (1 200 négyzetláb); ilyen zsúfoltságban egyáltalán nem szokatlan, ha egy tíz-tizenkét négyzetláb nagyságú szobában férj, feleség, négy-öt gyermek sőt olykor még a nagyszülők is együtt senyvednek, s ebben az egyetlenegy szobában dolgoznak, étkeznek és alusznak valamennyien. Azt hiszem, hogy mielőtt a londoni püspök erre a rendkívül szegény egyházközségre irányította volna a társadalom figyelmét, a város nyugati részén épp olyan keveset tudtak róla, mint Ausztrália vagy Dél-Oceánia vad népeiről. És ha egyszer saját szemünkkel láttuk, hogyan szenvednek ezek a szerencsétlenek, ha megfigyeltük őket szűkös étkezésük közben és ha láttuk, hogyan roskadnak össze a betegségtől és munkanélküliségtől, olyan rettenetes elesettség és nyomor képe tárul fel előttünk, hogy ennek a nemzetnek, a mi nemzetünknek, szégyenkeznie kell, hogy ilyesmi lehetséges. Lelkész voltam Huddersfield mellett három évig, amikor legrosszabb volt a gyárak helyzete, de sohasem tapasztaltam olyan reménytelen nyomort, mint Bethnal Greenben. Az egész kerületben tíz családapa közül aligha van *egy*, akinek munkaruháján kívül még más ruházata is volna, és az is egészen rossz és rongyos; sok családnak ezeken a rongyokon kívül nincs más éji takarója, és csak szalmával vagy gyaluforgáccsal tömött zsák az ágya."

Már a fenti leírásból is láthatjuk, hogy mi van ezekben a lakásokban. De hogy teljesebb legyen a kép, kövessük az angol hatóságokat néhány proletárlakásba.

A 45 éves *Ann Galway* elhalálozása után, abból az alkalomból, hogy Carter úr, Surrey halottkémje 1843 november 16-án halottszemlét tartott, a lapok így írták le az elhúnyt lakását: Az elhúnyt férjével és 19 éves fiával Londonban, Bermondsey Street, White Lion Court 3. szám alatt egy kis szobában lakott, amelyben nem volt sem ágy, sem ágynemű, sem pedig más bútor. Holtan feküdt fia mellett egy halom tollon, amely csaknem meztelen testére volt szórva, mert nem volt takarójuk, sem lepedőjük. A toll erősen hozzátapadt a testéhez, úgyhogy az orvos nem tudta megvizsgálni, míg meg nem tisztították a tetemet. Egészen lesoványodott, testét szétmarták az élősdiek. A szoba padlójának egy része fel volt szakítva és a család ezt a lyukat használta árnyékszéknek.

1844 január 15-én, hétfőn, két fiút hoztak London Worship streeti rendőrbírósága elé, mert éhségükben egy üzletből egy féligfőtt marhalábat loptak, amelyet nyomban elfogyasztottak. A rendőrbíró tovább nyomozott és a rendőröktől hamarosan a következő felvilágosítást kapta: A fiúk anyja egy kiszolgált katona, későbbi rendőr özvegye volt, aki férje halála után 9 gyermekével nagyon rossz viszonyok között élt. Spitalfieldsben, Quaker Court, Pool's Place 2. sz. alatt a legnagyobb nyomorban lakott. Mikor a rendőr belépett hozzá, a szó szoros értelmében egymás mellett szorongva találta az anyát és hat gyermekét egy kis kamrában, amelyben két öreg, ülés nélküli fonott széken, egy töröttlábú kis asztalon, egy törött csészén és egy kis tálon kívül más holmi nem volt. A tűzhelyben nyoma sem volt a tűznek és a sarokban egy halom régi rongy hevert, amennyi egy asszony kötőjében elfér — ez volt az egész család ágya. Szegényes ruhájuk volt a takarójuk. A szegény asszony elbeszélte a rendőrnek, hogy az előző évben kénytelen volt eladni az ágyát, hogy ennivalót szerezzen; a lepedőt a zöldségesnek adta zálogba kevés élelmiszerért; általában mindent el kellett adnia, hogy kenyeret vehessen. — A rendőrbíró jelentékenyebb előleget adott az asszonynak a szegénykasszából.

1844 februárjában Theresa Bishop 60 éves özvegyet 26 éves beteg lányával együtt a Marlborough streeti rendőrbíró jóakaratú figyelmébe ajánlották. Az özvegy Grosvenor Square, Brown Street 5. sz. alatt egy kis kamrában lakott, amely nem volt na-

gyobb egy szekrénynél és amelyben egyetlen darab bútor sem volt. Egy sarokban hevert némi rongy, azon hált az özvegy leányával; egy láda volt az asztaluk és egyszersmind székük is. Az anya takarítással keresett valamit; a háziúr elbeszélése szerint így éltek 1843 májusa óta, lassanként eladtak vagy elzálogosítottak mindent, amijük még volt, de így sem tudtak soha bért fizetni. — A rendőrbíró egy fontot utalt ki nekik a szegénykasszából.

Egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy *minden* londoni munkás olyan nyomorban él, mint az előbb említett három család; jól tudom, hogy ott, ahol a társadalom egyet teljesen eltipor, tíz valamivel jobban él. Állítom azonban, hogy szorgalmas és derék családok ezrei, akik sokkal becsületesebbek, sokkal tiszteletreméltóbbak, mint London összes gazdagai, ilyen emberhez nem méltó helyzetben vannak és hogy minden proletárt, kivétel nélkül mindegyiket, önhibáján kívül és minden igyekezete ellenére hasonló sors érhet.

De azok, akiknek legalább valamilyen fedél van a fejük felett, még boldogok azokhoz képest, akik egészen hajléktalanok Londonban minden reggel ötvenezer ember kel fel, aki nem tudja, hogy a következő éjjel hol hajtja le a fejét. Ezek közül a legszerencsésebbek, akiknek estére egy-két pennyjük marad, elmennek valamelyik úgynevezett éjjeli menedékhelyre (lodging-house), amelynek se szeri, se száma minden nagyvárosban és ahol pénzért szállást kapnak. De milyen szállást! A ház tömve van ágyakkal, egy szobában négy, öt, hat ágy áll, amennyi belefér. Minden ágyba négy, öt, hat embert dugnak, ahányan csak belefférnek — betegeket és egészségeseket, öregeket és fiatalokat, férfiakat és nőket, részegeket és józanokat, ahogy éppen jön, egymás hegyén-hátán. Napirenden van a veszekedés, a verekedés, a késelés — és ha az ágytársak megférnek egymással, ez még rosszabb, összebeszélnek, hogy együtt fognak lopni, vagy olyasmit művelnek, aminek állatiságára emberibbé vált nyelvünkben nincs kifejezés. — És azok, akiknek még éjjeli menedékhelyre sincs pénzük? Azok ott hálnak, ahol éppen hely akad, átjárókban, boltívek alatt, akármilyen zugban, ahol a rendőrség vagy a tulajdonosok zavartalanul hagyják őket aludni; egyeseknek sikerül szállást kapni menhelyeken, amelyeket magán-

jótékonykodók létesítettek — mások a parkok padjain hálnak, közvetlenül Viktória királynő ablakai alatt. Hallgassuk csak, mit ír a „Times" 1843 októberében:

„Tegnapi rendőri tudósításunkból kitűnik, hogy éjjelenként átlag 50 ember hál a parkokban, aki csak a fák alatt és a gátakban vájt üregekben lel védelmet az időjárás ellen. Legtöbbje katonáktól elcsábított fiatal leány, a fővárosba hozzák és itt kitaszítják őket a nagyvilágba, ki a nyomorba, az elhagyatottságba egy idegen városban, a fiatalkori féktelen, könnyelmű bűnözés fertőjébe.

Ez igazán borzasztó. Szegényeknek mindenütt kell lenni. A nélkülözés utat tör mindenhová és egész szörnyűségével odatelepszik egy nagy és fényűző város szívébe. Egy népes főváros ezernyi szűk utcájában és sikátorában — attól tartunk — mindig elkerülhetetlen a sok szenvedés és sok minden, ami sérti a szemet, sok minden, ami sohasem kerül napfényre.

De hogy a gazdagság, a jámborság és a pompa körébe, hogy a St. James-i királyi rezidencia közelébe, közvetlenül a bayswateri ragyogó palota mellé, ahol a régi és az új arisztokrata negyed találkozik, olyan kerületbe, ahol az óvatos és kifinomult modern városépítő-művészet egyetlen kunyhót sem hagyott a szegénység számára, olyan kerületbe, amely úgy látszott, kizárólag a gazdagság élvezeteinek a helye, — hogy *ide* is beköltözhet a nyomor és az éhség és a betegség és a bűnözés minden borzalmával, amely felemészti a testet és a lelket — ez hihetetlen!

Ez valóban szörnyű. A legmagasabb élvezetek, melyeket a testi egészség, a szellemi tevékenység, az ártatlan érzéki örömök csak nyujthatnak, a leírhatatlan nyomor közvetlen közelében! A gazdagság kacaja hallik a ragyogó szalonokból, gondtalanul kacagnak, mert nem ismerik a nélkülözés kínszenvedéseit! Az öröm öntudatlanul, de kegyetlenül kigúnyolja a lent nyögő fájdalmat! Az ellentétek mind harcban állnak, minden ellentmondásban van egymással, kivéve a bűnt, amely kísértésbe visz, és a bűnt, amely enged a kísértésnek. — — — De gondoljon mindenki arra, hogy a föld leggazdagabb városának legragyogóbb kerületében minden éjjel, minden télen fiatal nők találhatók, akik fiatalon öregedtek meg a bűnben és a szenvedésben, a társadalom kitaszítottjai, akik éhezve, szennyben és

betegségben elevenen rothadnak meg. Gondoljanak erre és tanulják meg, hogy most nem bölcselkedni, hanem cselekedni kell. Isten tudja, milyen óriási tere van manapság a cselekvésnek!"

Fentebb a hajléktalanok menhelyeiről beszéltem. Két példa eléggé szemlélteti, hogy mennyire túl vannak tömve ezek a menhelyek. Az Upper Ogle streeti új menhely, amely éjjelenként 300 embernek adhat szállást, megnyitása napjától, 1844 január 27-étől március 17-ig 2 740 személyt vett fel egy vagy több éjszakára; és bár kedvezőbb évszak köszöntött be, a szállást kérők száma mind ezen a menhelyen, mind a Whitecross streeti és a wappingi menhelyeken erősen növekedett, úgyhogy minden éjjel számos hajléktalant vissza kellett utasítani, mert nem volt hely számukra. — Másutt, a Playhouse yardi központi menhelyen, 1844 első három hónapjában éjjelenként átlag 460 szállást adtak, összesen 6 681 személyt vettek fel és 96 141 adag kenyeret osztottak szét. De hozzáfűzi a vezetőbizottság, hogy ez a menhely is csak akkor tudta valamelyest kielégíteni a rászorulók tömegét, amikor a hajléktalanok keleti menhelyén is megkezdődött a felvétel.

Most hagyjuk el Londont és nézzük meg sorjában a három ország többi nagyvárosát. Kezdjük *Dublinnel.* Dublin bejárata a tenger felől épp oly elragadó, mint amilyen impozáns Londoné. A dublini öböl a brit szigetek legszebb öble, az írek a nápolyi öbölhöz szokták hasonlítani. A városnak szintén sok szép látványossága van és arisztokrata negyedei szebbek és ízlésesebbek, mint bármely más brit városéi. De Dublin szegényebb kerületei a legútálatosabbak és legvisszataszítóbbak az egész világon. Igaz, van ebben némi része az ír nép jellemének is, amely olykor csak a piszokban érzi jól magát; mivel azonban Anglia és Skócia minden nagyvárosában írek ezrei élnek és a szegény lakosság lassanként szükségképpen ugyanolyan piszokba merül mindenütt, ezért a dublini nyomor nem specifikus valami, nem csupán az ír városra jellemző, hanem egyformán megvan a világ minden nagyvárosában. — Dublin szegénynegyedei nagyon kiterjedtek, és a szenny, a házak lakhatatlansága, az utcák elhanyagolt állapota minden képzeletet felülmúl. Hogy milyen összezsúfolva élnek itt a szegények, arról fogalmat alkothatunk, ha halljuk, hogy 1817-ben a dologház felügyelőinek jelentése

szerint* a Barral Streeten 52 ház 390 szobájában 1 318 ember, a Church Streeten és környékén pedig 71 ház 393 szobájában 1 997 ember lakott, hogy „ebben és a szomszédos kerületben számos bűzlő (foul) sikátor és udvar van, hogy némely pince csak az ajtón keresztül kap napfényt és több pincelakásban a lakók csupasz földön hálnak, bár az említett házakban lakók többségének legalább ágya van. De például a Nicholson's Court 28 szánalmas szobácskájában 151 ember lakik a legnagyobb nyomorban, úgyhogy az egész udvarban csak két ágyat és két ágytakarót találtunk." Dublinben oly nagy a szegénység, hogy egyetlen jótékonysági intézmény: a „Koldulás Leküzdésére Alakult Társaság" naponként 2 500 embert, vagyis az egész lakosság *egy* százalékát veszi fel, nappal táplálja, de este ismét elbocsátja őket.

Ugyanezt beszéli el dr. Alison *Edinburgh-ről.* A város gyönyörű fekvésű, modern Athénnak nevezik. De az újváros csillogó arisztokrata negyede éles ellentétben áll az óváros szegényeinek bűzlő nyomorával. Alison állítása szerint ez a nagy városrész épp olyan piszkos és undorító, mint Dublin legszörnyűbb kerületei, és a „Koldulás Leküzdésére Alakult Társaságnak" aránylag Edinburgh-ben is annyi szűkölködőt kellene segítenie, mint az írek fővárosában; sőt Alison azt mondja, hogy a szegények Skótországban, különösen Edinburgh-ben és Glasgow-ban, még nagyobb nyomorban élnek, mint a brit birodalom bármely más vidékén, és nem az írek, hanem a skótok nyomorognak leginkább. Dr. Lee, az edinburgh-i öreg templom lelkésze, 1836-ban azt mondta a Vallásos Nevelés Bizottsága előtt: „Egész életében sohasem látott olyan nyomort, mint egyházközségében. Az embereknek nincs bútoruk, nincs semmijük; gyakran két házaspár lakott *egy* szobában. *Egyetlen* nap alatt hét olyan házban járt, ahol nem volt ágy, néhányban még szalma sem; 80 éves emberek a padlón háltak, s majdnem valamennyi

* Idézve *dr. W. P. Alison,* a Királyi Orvosi Akadémia tagja és volt elnöke stb. stb. „Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns" [„Jegyzetek a skótországi szegénygondozásról és a nagyvárosok egészségi viszonyaira való kihatásáról"] (Edinburgh 1840) című munkájában. — A szerző vallásos tory és Arch. Alison történész testvére.

nappali ruhájában aludt. Egy pincehelyiségben két falusi skót családot talált; nem sokkal a városba érkezésük után meghalt két gyermekük, a harmadik pedig már haldoklott, mikor meglátogatta a családot: mindkét család bútora egy-egy halom piszkos szalma volt a sarokban, és a pincében, amely olyan sötét volt, hogy még fényes nappal sem lehetett megismerni az embert, ráadásul még egy szamárnak is helyet szorítottak. — Még ha kőből volna is valakinek a szíve, az is összeszorulna olyan nyomor láttán, aminő Skóciában uralkodik." — Hasonló tényeket közöl dr. Hennen az „Edinburgh Medical and Surgical Journal"-ban. — Egy parlamenti jelentésből* kitűnik, milyen tisztátlanság uralkodik az edinburgh-i szegények házaiban, — ami ilyen viszonyok között nem is meglepő. Az ágyvégeken tyúkok tanyáznak, kutyák, sőt lovak hálnak *egy* szobában az emberekkel, aminek az a természetes következménye, hogy iszonyú szenny és bűz van ezekben a lakásokban, s mindenféle élősdi megszámlálhatatlan sokasága hemzseg bennük. — Edinburgh építési módja igen kedvez ezeknek a förtelmes állapotoknak. Az óváros egy domb két lejtőjén épült, a domb hátán húzódik a város főutcája (High Street). Ebből két oldalt számos keskeny, görbe sikátor lejt lefelé, amelyeket sok kanyarulatukról kanyargóknak (wynds) neveznek. Ezek a dombról lefelé futó kanyargók alkotják a proletár városrészt. A skót városok házai általában magasak, öt- és hatemeletesek, mint a párizsiak, és Angliával ellentétben, ahol lehetőleg mindenkinek van külön háza, számos család lakik bennük; így sokan még zsúfoltabban laknak kis területen. „Ezek az utcák — írja egy angol folyóirat a városi munkások egészségi viszonyairól szóló cikkében** — gyakran oly szűkek, hogy az egyik ház ablakából át lehet lépni a szembenlevő ház ablakába, és a házak oly magasak, annyi eme-

* „Report to the Home Secretary from the Poor-Law Commissioners, on an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842". — 3 vols. in Folio [„A szegénytörvény-bizottság jelentése a belügyminiszternek Nagy-Britannia dolgozó osztályai egészségi viszonyainak vizsgálatáról. Mellékletekkel. Beterjesztve a parlament mindkét házának 1842 júliusában". — 3 kötet folióban]. — Orvosi jelentésekből összegyűjtötte és rendezte Edwin Chadwick, a szegénytörvény-bizottság titkára.

** „The Artisan" c. havi folyóirat 1843 októberi száma.

let tornyosul egymás fölé, hogy a nap alig hatol be az udvarba vagy a házak közötti utcába. Ebben a városrészben nincsenek csatornák, a házakban nincsenek lefolyók, sem árnyékszékek; ezért a legalább 50 000 ember után felgyülemlő szemetet, hulladékot és ürüléket minden éjjel kidobják az árkokba, úgyhogy — bár seprik az utcákat — rengeteg száradt ganaj halmozódik fel és bűzös pára keletkezik. Mindez undorító, orrfacsaró, és a lakók egészségét is a legnagyobb mértékben veszélyezteti. Csodálkozhatunk-e ezekután, hogy ezekben a helyiségekben egyáltalán nem fordítanak figyelmet az egészségügyi követelményekre, sem az erkölcsökre, sőt még a legelemibb illendőségre sem? Ellenkezőleg, akik közelebbről ismerik a lakók viszonyait, tanúsíthatják, hogy mennyire elterjedt itt a betegség, a nyomor és a demoralizáció. Ezeken a vidékeken hihetetlenül alacsony és nyomorúságos fokra süllyedt a társadalom. — A szegényebb osztály lakásai általában nagyon piszkosak és úgy látszik, hogy sohasem tisztítják azokat. A lakások többnyire egy szobából állnak. A szobák, bár szellőzésük igen gyatra, a törött, rosszul záró ablakok miatt hidegek, olykor nyirkosak és részben a föld alatt vannak, mindig rosszul bútorozottak, egyáltalán nem lakályosak, gyakran az egész család ágya egyetlen szalmacsomó, amelyen férfiak és nők, fiatalok és öregek hajmeresztő összevisszaságban, egymás hegyén-hátán fekszenek. Víz csak a nyilvános kutakban van és mivel nagy fáradságba kerül a vízhordás, ez a körülmény is kedvez a piszoknak."

Más nagy kikötővárosban sem jobbak a viszonyok. *Liverpool*, ez a kereskedő, fényűző, gazdag város ugyanilyen barbár módon bánik munkásaival. A lakosságnak legalább egyötöde, vagyis több mint 45 000 ember szűk, sötét, nyirkos és rosszul szellőztetett pincékben lakik. A városban 7 862 ilyen pince van. Ehhez jön még 2 270 udvar (court), vagyis kicsiny térségek, amelyeknek mind a négy oldala be van építve és csak egy keskeny, többnyire boltíves bejáratuk van, úgyhogy *egyáltalán nem* szellőztethetők, többnyire igen piszkosak, és amelyekben majdnem kizárólag proletárok laknak. Ezekről az udvarokról még szó lesz Manchesterrel kapcsolatban. *Bristolban* egy alkalommal 2 800 munkáscsaládot látogattak meg, 46 százalékának csak egy szobája volt.

Ugyanazt tapasztaljuk a gyárvárosokban is. *Nottinghamben* 11 000 ház van, ezek közül 7—8 000 háttal épült egymáshoz, úgyhogy nem járja át a levegő és ráadásul több háznak rendszerint csak *egy* közös árnyékszéke van. Nemrégen egy vizsgálat alkalmával sekély lefolyóárkok fölé épített házsorokat találtak, s az árkokat csak a padlók deszkája fedte. Leicesterben, Derbyben és Sheffieldben sem áll másképp a dolog. *Birminghamről* a következőket írja az „Artisan" fentebb idézett cikke: „A régi városrészekben sok nyomorúságos hely van, szennyesek és elhanyagoltak, tele poshadt pocsolyával és hulladékrakásokkal. Birminghamben igen sok, több mint kétezer udvar van, ezekben lakik a munkásosztály legnagyobb része. Az udvarok többnyire szűkek, mocskosak, rosszul szellőzöttek, lefolyóik roszszak, nyolc-húsz ház van egy-egy udvarban, s a házak rendszerint csak egy oldalról szellőztethetők, mert közös a tűzfaluk, az udvar végében pedig majdnem mindenütt szemétgödör vagy valami ahhoz hasonló van, amelynek szennye leírhatatlan. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az újabb udvarokat észszerűbben építették, és nagyobb rendben tartják; a cottage-ok még a régi udvarokban sem olyan zsúfoltak, mint Manchesterben és Liverpoolban, s ez az oka annak, hogy a járványok idején Birminghamben sokkal kevesebb haláleset volt, mint például a néhány mérföldre fekvő Wolverhamptonban, Dudleyben és Bilstonban. Pincelakások sincsenek Birminghamben, bár néhány pincehelyiséget meg nem engedetten műhelynek használnak. Számos (több mint 400) éjjeli menedékhely van proletárok számára, főleg a város közepén levő udvarokban, csaknem kivétel nélkül undorítóan piszkos és áporodott szagú oduk, koldusok, csavargók (trampers — a szó pontosabb jelentéséről később), tolvajok és prostituáltak menhelyei, ahol illendőséggel vagy kényelemmel mit sem törődve esznek, isznak, dohányoznak és hálnak ezek olyan atmoszférában, amelyet csak lezüllött emberek bírnak elviselni."

Glasgow sok tekintetben hasonlít Edinburgh-höz — itt is ugyanazok a kanyargók, ugyanolyan magas házak. Erről a városról azt írja az „Artisan": „A város (mintegy 300 000 főnyi) lakosságának 78 százaléka munkás. Ezek olyan városrészekben laknak, amelyek még St. Giles és Whitechapel lebujainál, Dub-

lin legzüllöttebb helyeinél, Edinburgh kanyargóinál is sokkal nyomorúságosabbak és förtelmesebbek. Rengeteg ilyen hely van a város szívében, Trongate-től délre, a Sópiactól nyugatra, Caltonban, a főutcától oldalt stb. — szűk utcák vagy kanyargók végtelen labirintjai, amelyekbe csaknem minden lépésre régi, rosszul szellőzött, magasra húzott, vízzel el nem látott, omladozó házakkal szegélyezett udvarok vagy zsákutcák torkolnak. Ezekben a házakban a szó szoros értelmében hemzsegnek a lakók; három vagy négy család — talán húsz személy is — lakik minden emeleten, olykor pedig az egyes emeleteket hálóhelyeknek adják bérbe, úgyhogy egyetlen szobában tizenöt-húsz embert raknak egymás hegyére-hátára, mert nem mondhatjuk, hogy elszállásolják őket. Ezek a kerületek adnak szállást a lakosság legszegényebb, legromlottabb és legértéktelenebb elemeinek, ezek a kerületek a forrásai azoknak a borzalmas járványoknak, amelyek innen kiindulva egész Glasgow-t pusztítják." — Hallgassuk csak, mit mond ezekről a városrészekről *J. C. Symons*, a kéziszövők helyzetének megvizsgálására kiküldött kormánybiztos*: „Láttam már a nyomor legrosszabb fajtáit országunkban és a kontinensen egyaránt, de amíg meg nem látogattam Glasgow kanyargóit, nem hittem, hogy ennyi bűn, nyomor és betegség lehetséges egy civilizált országban. A legsilányabb éjjeli menedékhelyeken tízen, tizenketten, sőt olykor húszan is hálnak a padlón, a legkülönbözőbb korú férfiak és nők, félig és teljesen meztelenül egymás hegyén-hátán. Ezek a lakóhelyek rendszerint (generally) olyan szennyesek, nyirkosak és rozzantak, hogy senki sem tartaná bennük a lovát." És más helyen ezt írja: „Glasgow tekervényes utcácskáiban állandóan változik a lakosság, számuk tizenöt- és harmincezer között mozog. A negyed csupa szűk utcából és négyszögalakú udvarból áll, amelyek közepén mindig ott a szemétdomb. Bármilyen hajmeresztő is e helyek külső állapota, mégsem voltam elkészülve a belsejükben uralkodó szennyre és nyomorra. Egyes hálóhelyeken, ame-

* *J. C. Symons.* „Arts and Artisans at Home and Abroad" [„A kézművesség és a kézművesek nálunk és külföldön"]. Edinburgh 1839. — A szerző — aki úgy látszik maga is skót — liberális, tehát fanatikus ellenzője minden önálló munkásmozgalomnak. A fentebb idézett helyek a könyv 116. és köv. oldalán találhatók.

lyeket mi (Miller kapitány rendőrségi főfelügyelő és Symons) éjjel meglátogattunk, annyi emberi lény feküdt a padlón, hogy azt teljesen eltakarták; gyakran tizenöten-huszan voltak egy szobában, egyesek nappali ruhában, mások meztelenül, férfiak és nők egymás mellett. Ágyuk rothadt szalma volt rongydarabokkal vegyesen. Bútor alig vagy egyáltalán nem volt ezeken a helyeken, csak a kályhában pattogó tűz tette ezeket a lyukakat némileg lakáshoz hasonlóvá. Az itt lakók fő kereseti forrása a tolvajlás és a prostitúció. Még senki sem szánta rá magát arra, hogy ezt az Augiász istállóját, ezt a poklot, a bűnözésnek, a piszoknak és a járványnak ezt a fészkét az ország második városának kellős közepén kiseperje. Más városok legrosszabb kerületeinek tüzetes vizsgálatánál sohasem láttam olyan erkölcsi és fizikai fertőt, a népességnek olyan viszonylagos zsúfoltságát, amely megközelítette volna az itt tapasztaltakat. — A helyi hatóság e negyed (Court of Guild) legtöbb házát düledezőnek és lakhatatlannak nyilvánította — de éppen itt laknak a legtöbben, mert a törvény szerint ezekben a házakban nem szabad bért követelni."

A brit szigetek központjának nagy iparkerülete, *Nyugat-Yorkshire* és *Dél-Lancashire* sűrűn lakott sávja számos gyárvárosával semmivel sem áll más nagyvárosok mögött. Yorkshire grófság Nyugat-Riding gyapjúkerülete gyönyörű hely, szép, zöld dombos vidék, amelynek magaslatai nyugat felé egyre meredekebbek, míg a Blackstone Edge — az Ír és a Német tenger vízválasztója — szirtes gerincén elérik legmagasabb pontjukat. Az Aire folyó völgye — itt van Leeds —, és a Calder folyó völgye — ezen keresztül halad a Manchester—Leeds vasút — Anglia legvonzóbb vidékei közé tartozik. A völgyekben mindenütt gyárak, falvak és városok láthatók; a szürke terméskőházak, ellentétben Lancashire kormos téglaépületeivel, oly kedvesek és tiszták, hogy örül az ember, ha megpillantja őket. De ha bemegyünk a városokba, nagyon kevés vigasztalót látunk. *Leeds* — mint az „Artisan" írja (u. o.) és magam is meggyőződtem róla — „egy lankáson terül el, mely az Aire völgyébe lejt. Ez a folyó körülbelül másfél mérföld* hosszúságban kígyózik át Leedsen és

* Mindenütt, ahol közelebbi megjelölés nélkül beszélek mérföldről,

tavaszi olvadáskor, vagy ha erős zivatarok vannak, kiárad és nagy területen elönti a várost. A magasabban fekvő, nyugati városrészek — ahhoz mérten, hogy nagyvárosról van szó — elég tiszták, de a folyó és a folyóba ömlő patakok (becks) mentén elterülő alsóbb negyedek szennyesek, szűkek és már egymagukban is elegendők ahhoz, hogy a lakosok, különösen a kis gyermekek életét megrövidítsék; a Kirkgate, Marsh Lane, Cross Street és Richmond Road körül fekvő munkáskerületek undorítók, utcáik nagyrészt kövezetlenek, lefolyók nélkül, rendetlenül épültek. Ezekben a munkáskerületekben sok az udvar és zsákutca, a tisztaság fenntartásának legelemibb eszközei is hiányzanak. Mindent összevéve, éppen elegendő oka van annak, hogy a legszennyesebb nyomor e szerencsétlen tanyáin oly rendkívül magas a halandóság. — Ha az Aire kiárad" (hozzá kell tennünk, hogy ez a folyó, mint minden más folyó, melyet az ipar felhasznál, a város egyik végén tiszta és átlátszó, a másik végén pedig sűrűn, feketén, mindenféle bűzlő szennytől megfertőzve folyik ki) „a lakóházakat és a pincéket gyakran annyira elönti a víz, hogy ki kell szivattyúzni az utcára; az áradás idején a csatornákból, már ahol csatornák vannak, a pincékbe* árad a szennylé, miazmás, erős kénhidrogéngáz tartalmú kipárolgást idéz elő és undorító, az egészségre rendkívül ártalmas üledéket hagy hátra. Az 1839. évi tavaszi áradás idején annyira ártalmasak voltak a csatornaeldugulások következményei, hogy az anyakönyvi hivatal jelentése szerint ebben a városrészben, egy negyedév alatt két születésre három haláleset jutott, holott más városrészekben ugyanabban az évnegyedben 3 : 2 volt a születések és halálozások aránya." Más sűrűn lakott kerületekben nincsenek lefolyók, vagy ha vannak, olyan rosszak, hogy semmit sem használnak. Egyes házsorokban a pincék majdnem mindig nedvesek; más kerületekben számos utcát vastag, tapadó szennyréteg borít. A lakosok hasztalanul fáradoztak, hogy időről időre kijavítsák az utcákat, hamuval szórják be a gödröket; mégis trágyalé áll mindenütt, minden mélyedésben ott poshad a há-

angol mérföldet kell érteni; 69½ angol mérföld az egyenlítő egy foka, tehát körülbelül 5 angol mérföld egyenlő 1 német mérfölddel.

* Ne felejtsük el, hogy ezek a „pincék" nem lomtárak, hanem emberi lakások.

zakból kiöntött szennyvíz, míg a szél és a nap felszárítja (v. ö. a városi tanács jelentésével „Statistical Journal" 2. köt., 404. old.). — Leedsben egy átlagos cottage legfeljebb öt négyzetyard területet foglal el és rendszerint egy pincéből, egy lakószobából és egy hálószobából áll. Ezek a szűk, éjjel-nappal emberekkel túlzsúfolt lakások szintén veszélyeztetik a lakók erkölcsét és egészségét. És hogy mennyire túlzsúfoltak ezek a lakások, elmondja a munkásosztály egészségi viszonyairól szóló fentebb idézett jelentés: „Leedsben láttuk, hogy a szülők fiaikkal és leányaikkal, kosztosaikkal és kosztosnőikkel egy hálószobában háltak; ennek következményeitől visszaborzad az emberi érzelem."

Ugyanezt jelentik *Bradfordról* is, amely Leedstől csak hét mérföldre, több völgy találkozásánál, egy kis, szurokfekete, bűzlő folyó mentén terül el. A város, amelyet hétköznap sötét füstfelhő borít, vasárnap szép időben igéző látványt nyújt a környező halmokról. De bent a házakban ugyanaz a piszok és ugyanaz a ridegség, mint Leedsben. A régibb városrészek meredek lejtőkön épültek, szűkek és szabálytalanok; az utcákon, a zsákutcákban és az udvarokban sok a piszok és omladék; a házak düledeznek, piszkosak és barátságtalanok; a folyó és a völgyfenék közvetlen közelében olyan házakat találtam, amelyek földszintje, félig a hegyoldalba vájva, egészen lakhatatlan volt. A völgyfenék telepe általában az egész város legrosszabbul épített és legpiszkosabb része. Magas gyárak közé ékelve ide építették a munkáslakásokat. Ennek a városnak, mint minden más gyárvárosnak, újabb részein szabályos sorokban építették a cottage-okat, de ezekben is megvannak mindazok a bajok, amelyek hagyományossá váltak, ha munkásoknak építenek lakást. Erről még Manchesterrel kapcsolatban beszélni fogunk. — Ugyanez áll Nyugat-Riding többi városára is, különösen *Barnsleyra, Halifaxra* és *Huddersfieldre*. Az utóbbinak, amely gyönyörű fekvésével és modern épületeivel messze kimagaslik Yorkshire és Lancashire gyárvárosai közül, szintén vannak nyomorúságos kerületei. Egy bizottság, melyet a polgárok gyűlése a város állapotainak megvizsgálására választott, 1844 augusztus 5-én a következőket jelentette: „Ismeretes, hogy Huddersfieldben egész utcák, valamint számos mellékutca és udvar teljesen kövezetlen, nincsenek csatornái, sem egyéb lefolyói; mindenféle hulla-

dék, szemét és szenny garmadával erjed és rothad és majdnem mindenütt pocsolyák láthatók; ennek következtében az itteni lakások szükségképpen egészségtelenek és piszkosak, úgyhogy ezeken a helyeken betegségek keletkeztek és az egész város egészségét veszélyeztették."

Ha átmegyünk vagy átutazunk Blackstone Edge-en, arra a klasszikus földre lépünk, ahol az angol ipar megalkotta mesterművét és amely kiindulópontja minden munkásmozgalomnak, *Dél-Lancashire-ba* és székvárosába, *Manchesterbe* érkezünk. Ez is szép dombos vidék, amely a vízválasztótól nyugatra enyhén lejt az Ír tenger felé, a Ribble, az Irwell és a Mersey, valamint mellékfolyóik mentén elragadó, zöld völgyek terülnek el; ez a vidék, amely még száz év előtt nagyobbára csak mocsár volt és alig lakták, most városokkal és falvakkal van teleszórva és Anglia legnépesebb vidéke. Lancashire, és különösen Manchester a brit birodalom iparának bölcsője és centruma; a manchesteri tőzsde a fokmérője az ipari forgalom minden ingadozásának, Manchesterben fejlődött ki legtökéletesebben a gyáripar modern művészete. Dél-Lancashire pamutiparában éri el tetőpontját a természeti erők felhasználása, a kézi munkának a gép (különösen a mechanikai szövőszék és a selfactor-mule-gép) okozta kiszoritása és a munkamegosztás. És ha ezt a három elemet fogadjuk el a modern ipar jellegzetességének, akkor el kell ismernünk, hogy a gyapotfeldolgozóipar ebben is kezdettől fogva valamennyi többi iparág élén haladt és ma is az élen halad. Ugyanakkor azonban a modern iparnak a munkásosztályra kiható következményei is szükségképpen itt fejlődtek ki a legteljesebben és legtisztábban, és az ipari proletariátusnak is itt kellett megjelennie legtökéletesebb, klasszikus formájában; az a megalázó helyzet, amelybe a gőzerő és a gépek alkalmazása, valamint a munkamegosztás taszítja a munkást, és a proletariátus kísérletei, hogy véget vessen emberhez nem méltó helyzetének, szükségképpen itt éleződtek ki leginkább, szükségképpen itt ébredtek legtisztábban ennek a tudatára. Manchesterrel tehát valamivel bővebben fogunk foglalkozni, mert Manchester a modern iparváros klasszikus típusa és mert épp oly jól ismerem ezt a várost, mint saját szülővárosomat — jobban ismerem, mint legtöbb lakosa.

A Manchester körüli városok munkáskerületei alig különböznek a Manchesteréitől, talán csak a munkásság aránya nagyobb, mint Manchesterben. Ezek ugyanis tisztán ipari helységek, amelyek minden kereskedelmi ügyletet Manchesterben és Manchester útján bonyolítanak le: minden tekintetben Manchestertől függnek, ezért itt csak munkások, gyárosok és kis szatócsok laknak, Manchesternek viszont igen jelentős kereskedelmi lakossága, különösen bizományi üzletei és igen tekintélyes kiskereskedelmi cégei vannak. Ez az oka annak, hogy *Bolton, Preston, Wigan, Bury, Rochdale, Middleton, Heywood, Oldham, Ashton, Stalybridge, Stockport* stb., noha majdnem valamennyi harminc-, ötven-, hetven-, kilencvenezer lakosú város, úgyszólván egytől-egyig csupa nagy munkásnegyed, melyet gyárak és üzletekkel szegélyezett főutcák szakítanak meg, a városba vezető útjait pedig a gyárosok villaszerű kertes házai tarkítják. A városok rosszul és szabálytalanul épültek, tele vannak piszkos udvarokkal, utcákkal és sikátorokkal, füstösek, és az itt általánosan használt építőanyag, az eredetileg élénkpiros tégla, az idők során bekormozódva különösen barátságtalan külsőt kölcsönöz e városoknak. A pincelakás itt általános jelenség; ahol csak lehetséges, ilyen földalatti lyukakat építenek és ezekben él a lakosság igen jelentékeny része.

E városok közül Preston és Oldham mellett *Bolton* a legcsúnyább. Bolton tizenegy mérföldre van Manchestertől északnyugatra. Mint többszöri látogatásom alkalmával megfigyelhettem, csak egy, méghozzá meglehetősen piszkos főutcája van, a Deansgate, amely egyszersmind piac is; a város még a legszebb időben is komor, visszataszító lyuk, jóllehet gyárakon kívül csak alacsony, földszintes és egyemeletes házai vannak. A régi városrész, mint mindenütt, itt is düledezik és rideg. Valami fekete víz folyik át rajta, amelyről nem lehet tudni, patak-e, vagy bűzlő pocsolyák hosszú sora, és még jobban megfertőzi az amúgy sem tiszta levegőt.

Itt van továbbá *Stockport,* amely a Mersey folyó cheshire-i partján fekszik ugyan, de a manchesteri ipari kerülethez tartozik. A Mersey hosszában szűk völgyben terül el, úgyhogy az utca az egyik oldalon meredeken lefelé, a másik oldalon pedig éppoly meredeken ismét felfelé visz; a Manchester—Birming-

ham vasút magas viadukton halad a város és az egész völgy fölött. Stockport az egész kerület egyik legkomorabb és legfüstösebb fészke és, különösen ha a viaduktról nézzük, valóban rendkívül barátságtalan látvány. Még sokkal barátságtalanabbak azonban a proletárok cottage-ai és pincelakásai, amelyek hosszú sorokban húzódnak a város minden részén, a völgyfenéktől fel egészen a dombtetőig. Nem emlékszem, hogy e kerület más városában is aránylag annyi lakott pincét láttam volna.

Stockporttól néhány mérföldnyire északkeletre van *Ashton-under-Lyne*, a vidék egyik legújabb gyári települése. Egy domb lejtőjén terül el, amelynek lábánál folyik a csatorna és a Tame folyó. Általában újabb rendszer szerint, szabályosabban épült. Öt vagy hat hosszú, párhuzamos utca húzódik a domb hosszában és derékszögben a völgybe vezető utcák szelik át. Az újabb építészet a gyárakat kiszorította a tulajdonképpeni városból; ezek különben is mind a völgyben épültek, közel a vízhez és a víziúthoz, ott állnak szorosan egymás mellett, kéményeikből sűrű füst gomolyog. Ashton külseje ezért sokkal barátságosabb, mint a legtöbb gyárvárosé; az utcák szélesek és tiszták, a cottage-ok újak, élénkpirosak és barátságosak. De a munkáscottage-ok új rendszerének megvannak a hátrányai is; minden utcának van egy eldugott hátsó sikátora, amelyhez szűk oldalátjáró vezet és amely hihetetlenül piszkos. Ashtonban is — bár a város bejáratánál levő néhány házon kívül nem láttam egyet sem, amely ötven esztendősnél régibb volna —, Ashtonban is vannak utcák, ahol a cottage-ok csúnyák és rossz karban vannak, a házak sarkán a téglák meglazultak, eltolódtak, a falak repedeznek és a belső meszelés hullik; vannak itt is piszkos és füstös utcák, épp úgy, mint a kerület többi városában, csakhogy Ashtonban ez nem szabály, hanem kivétel.

Egy mérfölddel tovább keletre, szintén a Tame folyó partján van *Stalybridge*. Ha Ashtonból a hegyen át jövünk, fent a csúcson jobbra és balra szép, nagy kerteket látunk, amelyek közepén villaszerű pompás házak sorakoznak — többnyire „Erzsébet-korabeli" stílusban épültek, amely úgy viszonylik a gót stílushoz, mint a protestáns-anglikán vallás az apostoli római katolikus valláshoz. Pár száz lépéssel tovább már Stalybridge látszik a völgyben — homlokegyenest ellentéte a pompás úri la-

koknak, de még Ashton szerény cottage-ainak is! Stalybridge szűk, kanyargó völgyszakadékban terül el, amely még szűkebb, mint a stockporti völgy; mindkét lejtőjén rendetlen összevisszaságban cottage-ok, házak és gyárak vannak. Ha bemegyünk a városba, azonnal szemünkbe ötlik, hogy a cottage-ok szűkek, kormosak, elhanyagoltak és düledezők. És amilyenek az első házak, olyan az egész város. A keskeny völgyfenék hosszában kevés az utca, a legtöbb utca összevissza, hegynek fel és hegynek le húzódik, a lejtős fekvés miatt csaknem minden ház földszintje félig a földbe van temetve, és hogy ennek az összevissza építkezésnek következtében mennyi udvar, hátsó sikátor és félreeső zug keletkezik, azt a hegyekről láthatjuk, ahonnan a város egyik-másik része madártávlatban feltárul előttünk. És ha még mindehhez hozzávesszük a leírhatatlan piszkot, megértjük, miért kelt Stalybridge — szép környéke ellenére is — olyan visszataszító benyomást.

De hagyjuk ezeket a kisvárosokat. Mindegyiknek megvan a sajátossága, de a munkások nagyjában és egészében épp úgy élnek ott is, mint Manchesterben; ezért csak sajátos építési módjukat vázoltam külön; egyébként a manchesteri munkáslakásokra vonatkozó összes általánosabb megállapítások teljesen érvényesek a Manchester körüli városokra is. Nézzük most magát Manchestert.

Manchester egy domblánc déli lejtőjének lábánál terül el. A domblánc Oldhamtől az Irwell és a Medlock völgyei közt húzódik, végső csúcsa a *Kersall Moor,* amely versenypálya és egyszersmind Manchester „szent hegye" (mons sacer)*. A tulajdonképpeni Manchester az Irwell balpartján fekszik, az Irwell és két kisebb folyó, az Irk és a Medlock között, amelyek itt ömlenek az Irwellbe. Az Irwell jobbpartján a folyó éles kanyarulatában terül el *Salford,* tovább nyugatra Pendleton; az Irwelltől északra van Felső- és Alsó-*Broughton,* az Irktől északra *Cheetham Hill;* a Medlocktól délre van *Hulme,* tovább keletre

* *Kersall Moor* — domb Manchester közelében, ahol gyakran munkásgyűléseket tartottak. Engels „szent hegynek" nevezi a régi Róma szent hegyének analógiája alapján, mert a monda szerint, időszámításunk előtt 494-ben oda vonultak ki a patriciusok ellen fellázadt plebejusok. — *Szerk.*

Chorlton-on-Medlock, még tovább, Manchestertől jóval keletre *Ardwick*. Az egész házrengeteget közönségesen Manchesternek nevezik; körülbelül négyszázezer lakosa van — inkább több, mint kevesebb. A város sajátságosan épült. Évekig lakhat benne az ember, járhat-kelhet itt minden nap, de amíg üzleteit bonyolítja le vagy sétál, nem akad útjába egyetlen munkásnegyed sem, egyetlen munkás sem. Ennek főleg az az oka, hogy a munkáskerületeket öntudatlanul, hallgatólagos megállapodással, de meg tudatosan, szándékosan is, szigorúan elválasztják a középosztálynak fenntartott városrészektől, ott pedig, ahol ez nyiltan nem lehetséges, a jótékonykodás leple alatt történik. Manchester középpontjában meglehetősen kiterjedt kereskedelmi negyed van, mintegy félmérföld hosszú és ugyanolyan széles, s csaknem kizárólag irodákból és áruraktárakból (warehouses) áll. Az egész negyedben alig lakik valaki, éjjel elhagyatott, kihalt, csak az ügyeletes rendőrök járkálnak lámpásaikkal a szűk, sötét utcákon. Ezt a városrészt több, igen forgalmas főutca szeli át; a házak földszintjén ragyogó üzletek vannak. Ezeken az utcákon itt-ott akadnak lakott emeleti helyiségek is; késő estig meglehetősen élénk itt a forgalom. A kereskedelmi negyed kivételével az egész tulajdonképpeni Manchester, egész Salford és Hulme, Pendleton és Chorlton jelentős része, Ardwick kétharmada, Cheetham Hill és Broughton egyes körzetei — megannyi munkásnegyed, amely átlag másfél mérföld szélességben övezi a kereskedelmi negyedet. Kint, ezen az övezeten túl lakik a magasabb és a középburzsoázia — a középburzsoázia jól rendezett utcákban a munkásnegyedek közelében, különösen Chorltonban és Cheetham Hill mélyebben fekvő részein, a magasabb burzsoázia Chorlton és Ardwick távolabb eső villaszerű kertes házaiban, vagy pedig Cheetham Hill, Broughton és Pendleton szellős magaslatain — szabad, egészséges vidéki levegőn, gyönyörű, kényelmes lakásokban, amelyek közeléből félóránként vagy negyedóránként omnibuszok indulnak a városba. És az a legérdekesebb, hogy ezek a gazdag pénzarisztokraták az összes munkásnegyedeken át a legrövidebb úton eljuthatnak a város közepén levő üzlethelyiségeikbe anélkül, hogy a jobbra és balra uralkodó szörnyű piszkot és nyomort észrevennék. A főutcákon ugyanis, melyek a tőzsdétől minden irányban kivezetnek a vá-

rosból, két oldalt csaknem szakadatlan sorban üzletek követik egymást, vagyis a közép- és kisburzsoázia dominál, amely már saját érdekében is sokat ad és adhat a külső tisztaságra és rendre. Igaz, ezekben az üzletekben mindig van valami, ami a mögöttük fekvő kerületekre emlékeztet, úgyhogy a kereskedelmi negyedben és a burzsoá kerületek közelében levő üzletek elegánsabbak, mint ezek, amelyek a piszkos munkáscottage-okat fedik el, de azért elég rendesek ahhoz, hogy a jó gyomrú és rossz idegzetű gazdag urak és hölgyek szeme elől elrejtsék a nyomort és a piszkot, amely gazdagságuk és fényűzésük velejárója. Így például az öreg templomtól egyenes irányban délre haladó Deansgate elején áruraktárak és gyárak vannak, majd másodrangú üzletek és néhány söröző, tovább délre, ahol az utca elhagyja a kereskedelmi negyedet, kisebb üzletek következnek, s minél tovább megyünk, annál piszkosabbak, sorukat egyre több és több csapszék és pálinkamérés szakítja meg, a déli végén pedig az üzletek külseje nem hagy semmi kétséget aziránt, hogy vevői munkások, csakis munkások. Ugyanilyen a Market Street, mely a tőzsdétől délkeletre visz; az elején elsőrangú ragyogó üzletek, a felsőbb emeleteken pedig irodák és áruraktárak vannak; tovább (a Piccadillyn) óriási szállók és áruraktárak; még tovább (a London Roadon) a Medlock közelében gyárak, csapszékek, üzletek az alacsonyabb burzsoázia és a munkások számára; végül az Ardwick Greenen vannak a magasabb és a középburzsoázia lakásai és innen kezdve a gazdag gyárosok és kereskedők nagy kertjei és villái. Ilymódon a főutcákról, ha Manchestert ismerjük, *következtethetünk* a szomszédos kerületekre, de igen ritkán láthatjuk az *igazi* munkáskerületeket. — Nagyon jól tudom, hogy ez a képmutató építésmód többé-kevésbbé megvan minden nagyvárosban; azt is tudom, hogy a kiskereskedőknek, üzletük természeténél fogva, a nagy összekötő utcákat kell elfoglalniok; tudom, hogy ezeken az utcákon mindenütt több a jó ház, mint a rossz, és hogy közelükben a telek értéke nagyobb, mint a félreeső részeken; de azt, hogy a munkásosztályt ilyen rendszeresen elzárják a főutcáktól, hogy finom tapintattal eltakarjanak mindent, ami a burzsoázia szemét és idegeit sértheti, ezt sehol sem láttam olyan mértékben, mint Manchesterben. És ennek ellenére éppen Manchester

kevésbbé tervszerűen, a rendőri előírásoknak kevésbbé megfelelően és sokkal inkább a véletlen szeszélyéből épült, mint bármely más város: és ha tekintetbe veszem a középosztály buzgó bizonygatásait, hogy a munkások nagyszerűen élnek, mégis csak azt kell hinnem, hogy a liberális gyárosoknak, Manchester „big wig"-jeinek* is részük van ebben a szégyenletes építésmódban.

Még csak azt említem meg, hogy a gyárak majdnem kivétel nélkül a három folyó és a várost átszelő különböző csatornák mentén épültek. Most pedig áttérek a munkásnegyedek leírására. Itt van mindenekelőtt Manchester óvárosa, amely a kereskedelmi negyed északi határa és az Irk között terül el. Utcái, még a legjobb utcák is, szűkek és görbék — mint a Todd Street, Long Millgate, Withy Grove és Shude Hill —, házai piszkosak, régiek, düledezők, a mellékutcák építésmódja förtelmes. Ha az öreg templomtól a Long Millgate-re megyünk, mindjárt jobbra egész sor régimódi házat találunk, amelyek homlokzata kivétel nélkül elferdült; ezek a régi, az iparosodás előtti Manchester maradványai; korábbi lakóik utódaikkal együtt jobban épült kerületekbe költöztek és házaikat, amelyek már nem feleltek meg nekik, egy erősen ír vérrel keveredett munkásfajnak hagyták vissza. Itt valóban csaknem leplezetlen munkásnegyedben vagyunk, mert még az utcai üzletek és csapszékek tiszta külsejére sem fordítanak gondot. De ez még semmi ahhoz képest, amit a mögöttük levő sikátorokban és udvarokban látunk. Ide csak szűk, fedett folyosókon lehet bejutni, amelyekben ketten sem férnek el egymás mellett. Leírhatatlan a házaknak az a rendetlen, minden észszerű építészetet kigúnyoló összevisszasága, zsúfoltsága, ahogyan itt a szó szoros értelmében egymáshoz vannak préselve. És ennek nemcsak a Manchester korábbi idejéből visszamaradt épületek az okai; ez az összevisszaság csak az újabb időben érte el tetőfokát, mert ami kis területet az előbbi kor építészete még meghagyott, később beépítették, kifoldozták, annyira, hogy a házak között végül egy tenyérnyi üres hely sem maradt, amelyet be ne építettek volna. Ennek igazolásául lemásolom Manchester alaprajzának egy kis részét,

* Lefordíthatatlan szójáték. „Big wig" nagyfejűt, de nagy liberálist (whiget) is jelent. — *Szerk.*

amely az óvárosnak nem a legrosszabb darabja és nem egészen a tizedrésze.

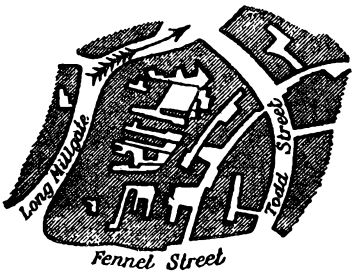

Ez a rajz elegendő képet ad az -gé-- l---ül-t, l-ülö-ö--- -- I-к közelében levő rész őrült építésmódjáról. Az Irk partja itt, a déli oldalon igen meredek és tizenötharminc láb magas; ehhez a meredek lejtőhöz legtöbb helyen még három sor házat préseltek: a legalsóbb sor közvetlenül a folyóból emelkedik ki, a legfelsőbb homlokzata viszont a dombtető szintjén áll a Long Millgate-en. Közben a folyó partján még gyárak is vannak — egyszóval az építkezés itt éppolyan összezsúfolt és rendetlen, mint a Long Millgate alsó végén. Jobbról-balról sok fedett folyosó vezet a főutcáról számos udvarba, és ha bemegyünk, példátlan szenny és undorító tisztátlanság tárul elénk, különösen azokban az udvarokban, amelyek az Irk felé lejtenek; kétségtelenül ezekben vannak a legförtelmesebb lakások, amiket valaha is láttam. Az egyik udvarban, mindjárt a bejáratnál, ahol véget ér a fedett folyosó, árnyékszék van, amelynek nincs ajtaja és annyira szennyes, hogy a lakók csak a körülötte bűzlő vizelet- és ürüléktócsán át tudnak az udvarba jutni vagy onnan kimenni; ez az első udvar az Irk partján, a Ducie Bridge felett — közlöm arra az esetre, ha valakinek kedve lenne megnézni; lejjebb, a folyóparton több cserzőműhely van, amely az egész környéket állati rothadás szagával tölti el. A Ducie Bridge-től lejjebb fekvő udvarokba szűk, piszkos lépcsőkön járnak be és csak nagy rakás omladékon és szeméten át lehet a házakba jutni. A Ducie Bridge-től lejjebb az első udvart Allen's Courtnak nevezik; ez a kolera idején olyan állapotban volt, hogy az egészségügyi rendőrség kiürítette, kisepertette és klórral fertőtlenítette; doktor Kay egy brosúrában* valóságos rémképet

* *James Ph. Kay*, dr. med. „The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester" [„A manchesteri pamutiparban foglalkoztatott munkások erkölcsi és fizi-

fest ennek az udvarnak akkori állapotáról. Azóta, úgylátszik, részben lebontották és újraépítették — legalábbis a Ducie Bridge-ről több falomladékot és magasra halmozott törmeléket lehet látni néhány újabban épült ház mellett. A hídról nyíló kilátás, amelyet nagyon tapintatosan embermagasságú mellvéddel takartak el az alacsonyabb halandók elől, általában az egész kerületre jellemző. A mélyben folyik, vagy helyesebben áll az Irk, egy keskeny, szurokfekete, bűzlő folyó, tele szeméttel és hulladékkal, amelyet sekélyesebb jobbpartjára hord ki; száraz időben ezen a parton a legundorítóbb, zöldesfekete iszaptócsák hosszú sora poshad, mélyükből állandóan miazmás gázbuborékok szállnak fel és olyan bűzt árasztanak, hogy még fent a hídon, negyven-ötven láb magasan a víz színe fölött sem lehet elviselni. Ehhez járul még, hogy a folyót lépten-nyomon magas gátakkal rekesztik el, s ezek mögött vastag rétegben iszap és hulladék rakódik le és rothad. A hídtól feljebb bőrgyárak állnak, még tovább festőműhelyek, csontőrlő malmok és gázgyárak; ezek szennyvize és hulladéka mind az Irkbe kerül, amely ezenkívül még a környező csatornák és árnyékszékek tartalmát is felveszi. Elképzelhető, hogy a folyó milyen üledéket hagy hátra. A hídtól lejjebb, a meredek balparton levő udvarokban nagy halmaz törmelék, trágya, szemét és omladék látható; a házak szorosan egymáshoz vannak préselve, és mivel a part emelkedik, minden házból csak egy darab látszik, valamennyi fekete a füsttől, rozzant, régi, törött ablakokkal és ablakrámákkal. A hátteret kaszárnyaszerű, régi gyárépületek alkotják. — A lankásabb jobbparton házak és gyárak hosszú sora áll — mindjárt a második ház rom, nincs teteje, törmelékkel van tele, a harmadik pedig olyan alacsonyan áll, hogy földszintje lakhatatlan és ezért sem ablakai, sem ajtói nincsenek. A háttér itt a szegények temetője, a liverpooli és a leedsi vasút állomása, mögöttük pedig a dologház, Manchester „szegénytörvény-Bastille"-ja, amely egy dombról magas falak és oromcsipkék mögül fellegvárként fenyegetően tekint alá a szemközti munkásnegyedre.

A Ducie Bridge-től feljebb a balpart lankásodik, a jobbpart

---

kai állapota"]. 1832. 2. kiad. A szerző a munkásosztályt összetéveszti a gyári munkássággal; egyébként a könyv kitűnő.

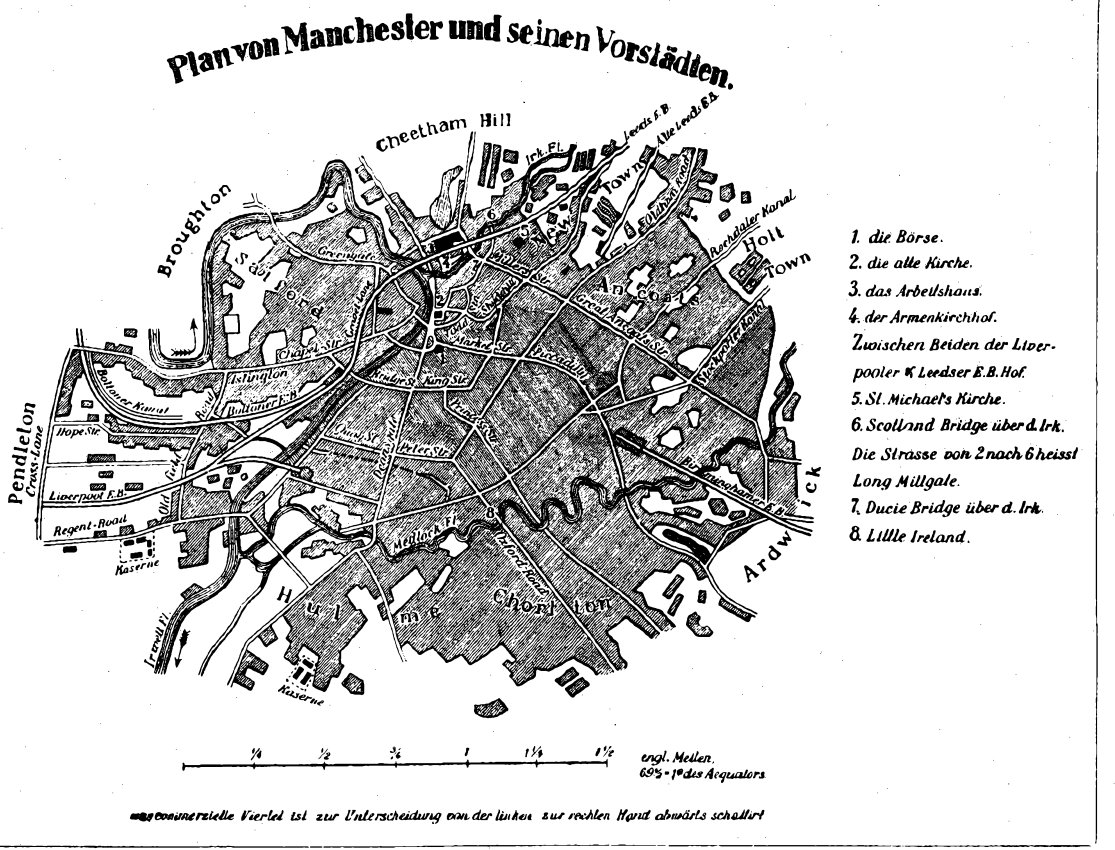

Manchester és külvárosainak térképe (az 1845. évi kiadásból)

ellenben egyre meredekebb, az Irk mindkét partján levő lakások állapota pedig inkább rosszabb, mint jobb. Ha itt a főutcáról — még mindig a Long Millgate-en vagyunk — balra térünk, elveszünk; egyik udvarból a másikba jutunk, csupa sikátoron, szűk, piszkos átjárókon és folyosókon haladunk, míg néhány perc mulva teljesen elvesztjük az irányt és nem tudjuk, merre forduljunk. Mindenütt omladozó vagy egészen beomlott házak — egyesek valóban lakatlanok, ami itt sokat jelent —, a házakban ritka a fa- vagy kőpadló, ablakaik és ajtóik majdnem kivétel nélkül töröttek, rosszul zárnak, mindenütt piszok! — törmelék, hulladék- és trágyadombok; lefolyók helyett tócsák poshadnak, s olyan bűzt árasztanak, amely minden némileg civilizált ember számára elviselhetetlenné tenné az ittlakást. Amikor meghosszabbították a leedsi vasutat, amely itt halad át az Irken, az udvarok és sikátorok egy részét elseperték, s így a többi annál szembetűnőbb lett. Például közvetlenül a vasúti híd mellett ott áll egy udvar, amely szennyével, undorító külsejével a többit messze felülmúlja, éppen azért, mert eddig olyan zárt és észrevétlen volt, hogy csak nagynehezen lehetett odajutni; ha a vasúti viadukttal nem vágtak volna rést, sohasem találtam volna rá erre az udvarra, pedig azt hittem, hogy alaposan ismerem az egész környéket. A göröngyös part fölött, cövekek és szárítókötelek között kis, földszintes, egyszobás viskók káoszába jutunk, legtöbbjük padlója a csupasz föld, s a szoba egyszersmind konyha, lakó- és hálószoba. Egy ilyen lyukban, amely alig hat láb hosszú és öt láb széles, két ágyat láttam — de milyen fekvőhelyeket és ágyakat! —, mely a lépcső és a tűzhely között állt és éppen betöltötte az egész szobát. Más viskókban *semmit sem* láttam, pedig az ajtó tárva-nyitva volt és a lakók az ajtónak támaszkodtak. Az ajtók előtt mindenütt törmelék és szemét hever szanaszét, nem láthattam, hogy alatta járda van, csak lábammal éreztem itt-ott ilyesmit. Ezt a rakás emberlakta istállót két oldalról házak és egy gyár, a harmadik oldalról a folyó határolja és a keskeny parti ösvényen kívül csak egy szűk fedett sikátor vezet ki onnan egy másik, csaknem éppen olyan rosszul épített és éppen olyan rossz karban tartott lakáslabirintba.

De elég! Így épült az egész Irk part, terv nélkül összevissza

hányt házak káosza, amely rövidebb-hosszabb idő mulva lakhatatlanná válik és amelynek piszkos belseje teljes összhangban van szennyes környékével. De hogyan is tisztálkodjanak az emberek! Hiszen még legtermészetesebb és legmindennapibb szükségleteik kielégítéséhez sincsenek meg a kellő feltételek. Oly ritkák itt az árnyékszékek, hogy vagy mindennap megtelnek, vagy pedig nagyon messze vannak, úgyhogy a legtöbb lakó nem használhatja. Hogyan mosakodjanak az emberek, ha a közelben csak az Irk szennyes vize található, vízvezetékek és szivattyúkutak pedig csak az előkelő városrészekben vannak! Valóban nem lehet hibáztatni a modern társadalom helótáit, ha lakásaik nem tisztábbak, mint a disznóólak, amelyek itt-ott közöttük éktelenkednek! A háztulajdonosok nem szégyelnek bérbeadni olyan lakásokat, mint az a hat vagy hét pince a folyóparton, mindjárt a Scotland Bridge mellett, amelyek padlója alacsony vízálláskor legalább két láb mélyen van a nem egészen hat láb távolságra folyó Irk színe alatt — vagy pedig olyan lakásokat, mint annak az átellenes parton, a hídtól valamivel feljebb levő sarokháznak az emelete, amelynek földszintje lakhatatlan, minden ajtó és ablak nélkül üresen áll, és az egész szomszédság — más helyiség hiányában — ezt a nyitott földszintet használja árnyékszéknek, ami nem ritka eset az egész környéken!

Ha elhagyjuk az Irket és a Long Millgate ellenkező oldalán ismét a munkáslakások közepébe hatolunk, valamivel újabb negyedbe jutunk, amely a St. Michael templomtól a Withy Grove-ig és Shude Hillig terjed. Itt már valamivel nagyobb rend van; a kaotikus építésmód helyett hosszú, egyenes utcákat és zsákutcákat vagy terv szerint épített, többnyire négyszögletes udvarokat találunk; de ahogy korábban az egyes házakat, itt viszont minden utcát és minden udvart önkényesen építettek, tekintet nélkül a többi fekvésére. Az utcák összevissza futnak, hol ebben, hol abban az irányban, lépten-nyomon zsákutcába vagy beépített sarokba kerülünk, s ismét odajutunk, ahonnan kiindultunk. Aki nem lakik már jóideje ebben a labirintban, az nem képes tájékozódni. Az utcák és az udvarok szellőztetése — ha ebben a kerületben egyáltalán használható ez a szó — épp olyan rossz, mint az Irk környékén, és ha ennek a kerületnek van is valami előnye az Irk völgyével szemben, mert

házai újabbak, s az utcákon legalább itt-ott lefolyók is vannak, de ugyanakkor majdnem minden házban pincelakás található, ami az Irk völgyében, éppen mert a házak régiek és kevesebb körültekintéssel épültek, ritkán fordul elő. Egyébként mindkét negyed utcáit egyformán piszok, sok törmelék és hamu borítja, pocsolyák éktelenítik, de ebben a kerületben, amelyről most beszélünk, szemünkbe ötlik még egy más körülmény is, amely igen hátrányosan befolyásolja a lakosság tisztaságát: igen sok, szemétben turkáló disznó kóborol az utcákon, vagy pedig az udvarokban levő kis ólakban tartják őket. A disznóhizlalók, mint Manchester legtöbb munkáskerületében, itt is udvarokat bérelnek és disznóólakat építenek oda; csaknem minden udvarban van egy vagy több ilyen elrekesztett sarok, ahová az udvar lakói mindenféle hulladékot és szemetet bedobálnak; a disznók meghíznak, de a négy oldalról beépített udvaroknak amúgy is rossz levegőjét teljesen elviselhetetlenné teszik a rothadó növényi és állati anyagok. Ebben a kerületben széles, meglehetősen rendes utcát vágtak, a Millers Streetet, amely elég jól takarja a hátteret: de ha kíváncsiságból bepillantunk az udvarokba vezető folyosókra, minden húsz lépésre disznóólakra bukkanunk.

Ilyen Manchester óvárosa. És amikor leírásomat ismét elolvasom, be kell vallanom, hogy nem túloztam, sőt inkább tompítottam a színeket, leírásom nem nyújt teljes képet ennek a legalább húsz-harmincezer lakosú kerületnek a szennyéről, züllöttségéről, ridegségéről, építésmódjáról, amely gúnyt űz a tisztaság, a szellőztetés és az egészség követelményeiből. És ez a negyed Anglia második városának, a világ legelső gyárvárosának kellős közepén van! Ha látni akarják, hogy milyen kis térre van szüksége az embernek a mozgáshoz, milyen kevés levegőre — és milyen levegőre! — a lélekzéshez, hogy milyen kevés civilizációval létezhet az ember, jöjjenek ide és meglátják. Ez persze az óváros — mondják a manchesteriek, ha ennek a földi pokolnak hajmeresztő állapotairól beszélnek nekik. De mit akarnak ezzel mondani? Az, ami itt különös utálatot és megvetést kelt, mind újabbkeletű, az *ipari korszak* velejárója. A régi Manchester pár száz házát már régen elhagyták eredeti lakói; csak az ipar tömte tele azzal a munkáshaddal, amely most benne lakik; csak az ipar épített be minden tenyérnyi területet, mely a régi

házak között maradt, hogy hajlékot nyujthasson a földművelő vidékekről és Irországból toborzott tömegeknek; csak az ipar teszi lehetővé, hogy a tulajdonosok drága pénzen embereknek adják bérbe ezeket az istállókat, kizsákmányolják a munkások szegénységét, aláássák ezrek egészségét, csak hogy *ők maguk* meggazdagodjanak; csak az ipar tette lehetővé azt, hogy a munkást, aki alig szabadult ki a jobbágyságból, ismét anyagnak, *dolognak* használják, hogy a munkás olyan lakásba kénytelen bezáratni magát, amely senki másnak nem felel meg és amelyet a munkás drága pénzért addig használhat, amíg rá nem szakad. Ezt csakis az ipar tette, amely a munkások nélkül, a munkások szegénysége és szolgasága nélkül nem létezhetett volna. Az igaz, hogy a régi negyed eredetileg is rossz volt és sok jót nem lehetett csinálni belőle, de tettek-e valamit a földbirtokosok, tett-e valamit a helyi hatóság, hogy átépítésekor javítsanak rajta? Ellenkezőleg, ahol még egy szabad zug volt, házat építettek oda, ahol még egy fölösleges kijárat volt, azt is beépítették; az ipar felvirágzásával emelkedett a telek értéke, és minél inkább emelkedett, annál őrültebben építkeztek a telken, tekintet nélkül a lakók egészségére és kényelmére — *hiszen nincs olyan rossz viskó, amelyre ne akadna valami szegény, aki nem képes jobb lakást bérelni.* Csakis a maximális haszonra voltak tekintettel. Hiszen ez csak az óváros — így nyugtatja meg magát a burzsoázia. De lássuk, milyen az *újváros* (the New Town)?

Az *újváros*, ír városnak (the Irish Town) is nevezik, az óvároson túl, az Irk és a St. George's Road között, egy agyagdombon terül el. Egyáltalán nincs városi külseje; egyes házsorok vagy utcacsoportok mint kis falvak állnak a kopár dombon, ahol még fű sem nő; a házak, vagy inkább cottage-ok rossz karban vannak, sohasem javítják őket, piszkosak, nedves, szennyes pincelakások mindegyikben; az utcák kövezetlenek, nincsenek lefolyóik, sok disznó szabadon kóborol a lejtőn, vagy a kis udvarokba és ólakba van bezárva. Az utak olyan sárosak, hogy csak a legszárazabb időben lehet úgy átgázolni rajtuk, hogy bokáig ne süppedjünk a sárba. A St. George's Road közelében szorosabban zárkóznak egymáshoz az épületek, megszakítatlan az utcák, zsákutcák, hátsó sikátorok és udvarok sora, amelyek annál szorosabbak és rendetlenebbek, minél közelebb kerülünk a város

közepéhez. Itt persze már gyakoribbak a kövezett utcák, vagy legalább is gyakrabban láthatók kövezett járdák és lefolyók; de a piszok ugyanolyan, s a házak és különösen a pincék éppoly rossz állapotban vannak.

Itt helyénvaló lesz, ha általánosságban pár szót mondunk a manchesteri munkásnegyedek szokásos építési módjáról. Láttuk, hogy az óváros házait többnyire egészen véletlenül, tervszerűtlenül építették egymás mellé. Nem voltak tekintettel a már meglevő házak csoportjára és a házak közötti zegzugos területet más szó hiányában udvarnak (court) nevezték. Ugyanannak a negyednek valamivel újabb részeiben és más munkásnegyedekben, melyek az ipar fellendülésének első időszakában keletkeztek, már kissé tervszerűbben folyt az építkezés. A két utca közötti területet szabályosabb, többnyire négyszögalakú udvarokra osztják, amelyeket már eleve körülbelül így építettek:

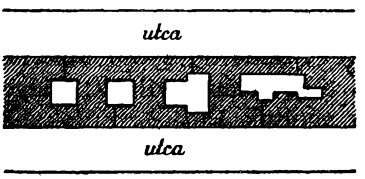

Ezekhez az udvarokhoz az utcáról fedett folyosók vezetnek. Az egészen tervszerűtlen építésmód már magában is nagyon kedvezőtlenül hatott a lakók egészségére, mert gátolta a szellőztetést, de az új építésmód e tekintetben még hátrányosabb, mert a munkásokat minden oldalról épületektől körülvett udvarokba zárja. Az udvarokat egyáltalán nem járja a levegő; csak a házak kéményein áramlik ki az udvar fojtott levegője, ha tűz ég a kályhákban*. Ehhez járul még az is, hogy az udvarokat körül-

* És mégis azt állítja egy bölcs angol liberális — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentésében —, hogy ezek az udvarok a városépítőművészet remekei, mert minden udvar egy-egy kis nyilvános tér, amely javítja a szellőztetést és a légáramlást! Természetesen, ez így is volna, ha minden udvarnak két vagy négy széles, fent nyitott, átellenes bejárati folyosója volna, hogy légvonat lehetne, — de az udvaroknak

vevő házak többnyire két sorban, háttal egymáshoz épültek és ez már egymagában is elegendő ahhoz, hogy a jó, átáramló szellőztetést megakadályozza. És mivel az utcarendészeti közegek nem törődnek az udvarok állapotával, és mivel minden ott marad, amit kidobálnak, nem csoda, hogy rengeteg a piszok, a hamu és a szemét. Voltam olyan udvarokban is — a Millers Streeten —, amelyek legalább fél lábbal mélyebben feküdtek mint a főutca, és egyáltalában nem volt lefolyójuk, hogy az esős időben felgyülemlő vizet levezesse!

Később más építésmódot kezdtek és most ez vált általánossá. A munkáscottage-okat most már szinte sohasem egyenként, hanem mindig tucatjával, tömegesen építik, úgyhogy egy vállalkozó egyszerre egy vagy több utcát épít. Ezeket most a következőképpen építik: az egyik sor — lásd az alábbi rajzot — elsőrangú cottage-okból áll, amelyek oly szerencsések, hogy hátsó ajtajuk és kis udvaruk is van, ezek bére a legnagyobb. A cottage-ok udvarai mögött húzódik egy keskeny utca, a hátsó utca (back street), amely mindkét végén be van építve, és oldalról vagy keskeny út, vagy fedett folyosó visz hozzá. Azok a cottage-ok, amelyek erre az utcára nyílnak, a legolcsóbbak, és általában nagyon elhanyagoltak. Háttal épültek a harmadik cottage-sorhoz, mely az ellenkező oldalon utcára nyílik; a harmadik sor bére olcsóbb, mint az első soré, de drágább, mint a második soré. Az utcák elhelyezése tehát körülbelül ilyen:

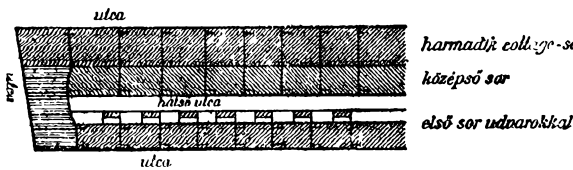

Ilyen építésmód mellett az első sor cottage-ai meglehetősen jól szellőztethetők, a harmadik sor cottage-ainak szellőztetése legalább is nem rosszabb, mint a régi módon épített cottage-oké,

soha sincs két ilyen bejárati folyosójuk, egy is csak igen ritkán van, mert majdnem mind szűk, fedett bejárat.

de a középső sor épp olyan rosszul szellőztethető, mint az udvari házak, a hátsó utca pedig állandóan épp olyan piszkos és nyomorúságos, mint az udvarok. A vállalkozók azért kedvelik ezt az építésmódot, mert így teret takarítanak meg és lehetőségük van arra, hogy a jobban fizetett munkásokat az első és a harmadik sor cottage-aiban szedett magasabb bérekkel annál eredményesebben kizsákmányolhassák.

A cottage-építkezésnek ezzel a háromféle formájával találkozunk egész Manchesterben, sőt egész Lancashire-ban és Yorkshire-ban is, gyakran vegyesen, de többnyire eléggé elkülönítve egymástól, úgy hogy már ebből következtetni lehet az egyes városrészek viszonylagos életkorára. A harmadik rendszer, a hátsó utcák rendszere uralkodó a St. George's Roadtól keletre, az Oldham Road és a Great Ancoats Street mindkét oldalán elterülő nagy munkáskerületben, de ezt a rendszert látjuk leggyakrabban Manchester többi munkáskerületében és külvárosaiban is.

Az említett nagy kerületben, amely Ancoats néven ismeretes, épült a csatornák mentén Manchester legtöbb gyára, mégpedig a legnagyobbak — óriási öt-hatemeletes épületek, amelyek karcsú kürtőikkel messze kiemelkednek az alacsony munkás-cottage-ok közül. A kerület lakossága ezért főleg gyári munkásokból áll, a legrosszabb utcákban pedig kéziszövők laknak. A város közepéhez legközelebb eső utcák a legrégibbek és ezért a legrosszabbak is, de kövezettek és lefolyóik vannak; ide sorolom az Oldham Roaddal és a Great Ancoats Streettel párhuzamos, hozzájuk legközelebb eső utcákat. Tovább északkeletre néhány újonnan épült utcát találunk; itt tiszták és kedvesek a cottage-ok, ajtóik és ablakaik újak és frissen festettek, a belső helyiségek tisztára meszeltek; az utcák szellősek, a be nem épített telkek nagyobbak, gyakoribbak. De ezt csak kevés lakásról mondhatjuk; ehhez járul még, hogy majdnem minden cottage alatt pincelakások vannak, hogy sok utca kövezetlen, nincsenek lefolyói, és ami a legfőbb: a cottage-ok vonzó külseje csak látszat, mely az első évtized után eltűnik. Az egyes cottage-ok építésmódja ugyanis semmivel sem jobb, mint az utcák építése. Ezek a cottage-ok eleinte nagyon vonzóknak és szilárdaknak látszanak, a masszív téglafalak szemre tetszetősek, és ha átme-

gyünk egy *újonnan épült* munkásutcán, anélkül hogy közelebbről szemügyre vennők a hátsó utcákat vagy a házak építésmódját, egyetértünk a liberális gyárosok állításával, hogy a munkásoknak sehol sincsenek olyan jó lakásai, mint Angliában. De ha jobban körülnézünk, megállapíthatjuk, hogy a cottage-ok falai feltűnően vékonyak. A pincét, a földszintet és a tetőt tartó külső falak legfeljebb egy tégla vastagságúak, úgyhogy minden vízszintes sorban hosszú oldalukkal illesztik össze a téglákat (|▭▭▭|); láttam azonban ugyanolyan nagyságú cottage-okat — sőt néhányat még építés közben —, amelyek külső falai csak féltégla vastagságúak, vagyis a téglákat nem szélességben, hanem hosszában rakták, keskeny oldalukkal illesztették össze (|▭▭▭▭|). Ennek részben az az oka, hogy így anyagot takarítanak meg, részben pedig az, hogy az építési vállalkozók sohasem tulajdonosai a teleknek, hanem angol szokás szerint csak bérlik a telket, húsz, harminc, negyven, ötven vagy kilencvenkilenc évre, s a bérleti idő lejártával a telek mindazzal, ami rajta van, minden térítés nélkül visszaszáll az eredeti tulajdonosra. A befektetésnél tehát úgy tervez a bérlő, hogy a szerződési idő lejártával minél kisebb értéket hagyjon vissza; és mivel a cottage-okat gyakran csak húsz vagy harminc évvel a bérlet lejárta előtt építik, könnyen megérthető, hogy a vállalkozók nem sokat fektetnek a házakba. Ehhez járul még az is, hogy a vállalkozók, akik többnyire építészek, ácsmesterek vagy gyárosok, részben azért, hogy a lakbér összegét hiánytalanul megtarthassák, részben azért, mert a telek visszaszállásának időpontja közeledik, keveset vagy éppenséggel semmit sem költenek javításra; azonkívül a kereskedelmi válságok és a velük együttjáró munkanélküliség miatt gyakran egész utcák üresen állnak; így a cottage-ok igen gyorsan tönkremennek és lakhatatlanná válnak. Általában úgy számítják, hogy a munkáslakások átlag csak negyven évig lakhatók; ez elég furcsán hangzik, ha az újonnan épült cottage-ok szép, masszív falait látjuk, amelyek azt a látszatot keltik, hogy évszázadokig is kibírják. A valóság azonban az, hogy az eredeti befektetésnél való garasoskodás, a javítások teljes elhanyagolása, a lakók állandó, gyors váltakozása, gyakori hiánya, és a lakás élettartamának utolsó tíz esztendejében elkövetett rongálások következtében — ezt rendszerint írek te-

szik, akik a lakás farészeit sok esetben felszakítják és tüzelőnek használják — a cottage-ok 40 év alatt rommá válnak. És ez az oka annak, hogy Ancoatsban, amely csak az ipar felvirágzása óta, nagyobbrészt csak a XIX. században épült, mégis igen sok a régi és tönkrement ház, sőt a házak nagyobb része már a végét járja. Nem kívánok beszélni arról, hogy mennyi tőkét fecsérelnek el ilymódon, hogy kissé több befektetéssel és valamivel több javítással hosszú évekig milyen tiszta, rendes, lakható állapotban lehetne tartani ezt az egész kerületet, itt engem csak a házak állapota és lakóik helyzete érdekel. És meg kell mondanom, hogy a munkáslakások építésének nincs károsabb és demoralizálóbb rendszere, mint éppen ez a rendszer. A munkások kénytelenek ilyen züllött cottage-okban lakni, mert a jobbakat nem tudják megfizetni, vagy mert a gyár közelében nincsenek jobbak, vagy mert a cottage-ok a gyáros tulajdonai és a gyáros csak akkor fogadja fel őket, ha nála bérelnek lakást. Természetesen a negyven éves élettartamot nem kell minden esetben szigorúan venni, mert ha a lakások sűrűn beépített városrészben vannak, tehát még drága telekbér esetén is mindig lehet bérlőket találni, a vállalkozók mégiscsak tesznek valamit, hogy a házakat negyven éven túl is valamelyest lakható állapotban tartsák; de ebben az esetben is csak a legszükségesebbre szorítkoznak, úgyhogy éppen ezek a tatarozott lakások a legrosszabbak. Olykor, fenyegető járványok esetén, felébred az egészségügyi rendőrség különben igen aluszékony lelkiismerete, és bejárja a munkásnegyedeket, bezár számos pincét és cottage-ot, mint például több utcában az Oldham Road közelében; ez azonban nem tart sokáig, a tilalom alá eső lakásoknak hamarosan ismét akad lakója és a tulajdonos is jobban jár, ha új bérlőket keres — hiszen mindenki tudja, hogy az egészségügyi rendőrség egyhamar nem jön újra!

Manchesternek ez a keleti és északkeleti oldala az egyetlen rész, ahol a burzsoázia nem épített magának lakásokat. Ennek az az oka, hogy itt az év tíz-tizenegy hónapjában nyugati és délnyugati szél fúj, mely a gyárak töméntelen füstjét állandóan erre az oldalra hajtja. Maradjon az a munkásoknak!

A Great Ancoats Streettől délre egy nagy, félig beépült munkáskerület terül el — dombos, kopár földsáv, egyes szabályta-

lanul épített házsorokkal, vagy négyszögletes házcsoportokkal. Közöttük hepehupás, agyagos, üres telkek vannak, ahol még fű sem nő, esős időben alig járhatók. A cottage-ok mind régiek és piszkosak, gyakran mély gödrökben vannak és általában az újvárosra emlékeztetnek. Az a rész, melyet a birminghami vasút szel át, a legsűrűbben beépített, és ezért a legrosszabb. A kanyargó Medlock itt folyik egy völgyben, amely helyenként ugyanolyan, mint az Irk völgye. Ennek a szintén szurokfekete, poshadó és bűzlő folyónak mindkét oldalán, ott, ahol eléri a várost, egészen addig, ahol az Irwell-lel egyesül, gyárak és munkáslakások széles övezete húzódik; a munkáslakások mind igen rossz karban vannak. A part többnyire lejtős és egészen a víz színéig beépült, mint az Irk partján láttuk, a házak és az utcák fekvése egyformán rossz, akár Manchester, akár Ardwick, Chorlton vagy Hulme oldalán vannak. De a legvisszataszítóbb rész — ha mindegyikről részletes képet akarnék festeni, sose lenne vége — a manchesteri oldalon, az Oxford Roadtól délnyugatra terül el és Kis-Írországnak nevezik. A Medlock egyik kanyarulatában, egy meglehetősen mély katlanban, melyet négy oldalt magas gyárak, magas, beépített partok vagy töltések veszznek körül, két csoportban körülbelül 200 cottage épült, nagyobbrészt kettő-kettő háttal egymáshoz, amelyekben összesen mintegy 4 000-en, csaknem kizárólag írek laknak. A cottage-ok ósdiak, piszkosak és igen kicsinyek, az utcák egyenetlenek, hepehupásak, részben kövezetlenek, lefolyóik nincsenek; a poshadó tócsák közt mindenütt rengeteg a piszok, a hulladék és az undorító trágya, kipárolgásuk megmérgezi a levegőt, amelyet egy tucat gyárkémény gomolygó füstje elsötétít és fojtóvá tesz; sok rongyos gyermek és nő kószál összevissza, épp oly piszkosak, mint a szemétben és pocsolyákban hentergő disznók; — egyszóval az egész fészek undorítóbb, visszataszítóbb képet nyujt, mint az Irk partján levő legrosszabb udvarok. Azoknak az embereknek, akik e düledező cottage-okban, törött és viaszosvászonnal beragasztott ablakok, repedezett, rothadó félfájú ajtók mögött vagy sötét, nyirkos pincékben, leírhatatlan piszokban és bűzben, ebben a szinte szándékosan mérgezett légkörben élnek, szükségképpen az emberiség legalacsonyabb fokára kell süllyedniök: ez a benyomása és következtetése annak is, aki

csak kívülről nézi ezt a kerületet. De mit szóljunk, ha azt halljuk*, hogy minden ilyen házban, amely legfeljebb két szobából, padlásszobából és talán még pincéből áll, átlag húsz ember lakik, hogy az egész kerületben körülbelül 120 emberre jut egy — természetesen többnyire egészen hozzáférhetetlen — árnyékszék, és hogy az orvosok minden prédikációja ellenére, annak ellenére, hogy a kolera idején még az egészségügyi rendőrség is felháborodott a Kis-Írországban uralkodó állapotokon, ma is, 1844-ben, minden ugyanolyan állapotban van, mint 1831-ben? — Dr. Kay elbeszéli, hogy ebben a kerületben nemcsak a pincék, hanem a házak földszinti lakásai is mind nyirkosak, hogy korábban számos pincét földdel betemettek, de lassanként ismét kiürítették és most írek laknak bennük, — hogy az egyik pincében, minthogy mélyebben fekszik a folyó szintjénél, állandóan csurog a víz egy agyaggal betapasztott lyukból, úgyhogy a lakónak, egy takácsnak, minden reggel ki kell meregetnie a vizet a pincéből!

Valamivel lejjebb, a Medlock balpartján van Hulme, amely tulajdonképpen csak nagy munkásnegyed és amelynek állapota majdnem ugyanolyan, mint Ancoatsé. A sűrűn beépített kerületek többnyire csúnyák, düledezők, az újabb, ritkábban lakott negyedek levegősebbek ugyan, de legnagyobb részt elmerülnek a mocsokban. A cottage-ok általában nedves helyen épültek, építési módjuk is ugyanolyan: sikátorok és pincelakások mindenfelé. — A Medlock átellenes oldalán, a tulajdonképpeni Manchesterben van egy másik nagy munkásnegyed, mely a Deansgate mindkét oldalán egész a kereskedelmi negyedig terjed és egyes részei semmivel sem különbek az óvárosnál, sőt a kereskedelmi negyed közvetlen közelében, a Bridge Street és a Quay Street, a Princess Street és Peter Street közt az épületek helyenként még szorosabban állnak, mint az óváros legszűkebb udvaraiban. Itt hosszú, keskeny utcákat látunk, amelyek között szűk, zegzugos udvarok és átjárók vannak; ezek ki- és bejárói annyira összevissza épültek, hogy ebben a labirintban minden pillanatban zsákutcába vagy éppen az ellenkező helyre jutunk, mint ahová indultunk, hacsak nem ismerünk pontosan minden egyes

* *Kay.* „Moral and Physical Condition".

átjárót és udvart. Dr. Kay szerint ezen a szűk, elhanyagolt és piszkos környéken lakik egész Manchester lakosságának legdemoralizáltabb része, amely lopásból vagy prostitúcióból él. És minden jel arra mutat, hogy dr. Kaynek még ma is igaza van. Amikor az egészségügyi rendőrség 1831-ben itt is szemlét tartott, megállapította, hogy ebben a kerületben épp oly nagy a piszok, mint az Irk partján vagy Kis-Írországban (és hogy e tekintetben még most sem sokkal jobbak a viszonyok, magam is tanúsíthatom), és hogy többek közt a Parliament Streeten 380 emberre, a Parliament Passage-on pedig 30 zsúfolásig tömött házra egy árnyékszék jutott.

Ha átmegyünk az Irwellen, e folyó félszigetén egy 80 000 lakosú várost találunk, Salfordot, amely tulajdonképpen csak nagy, egyetlen széles utcával átszelt munkáskerület. Salford korábban jelentősebb volt Manchesternél, akkoriban a környező vidék központjának tekintették és a vidéket is róla nevezték el (Salford Hundred). Ezért ez a kerület, mely a manchesteri öreg templommal szemben fekszik, szintén meglehetősen régi és következésképpen igen egészségtelen, piszkos és züllött, ugyanolyan rossz karban van, mint az óváros az Irwell másik partján. A folyótól távolabb újabb rész bukkan elénk, amely azonban már szintén több mint negyven éves, és ezért meglehetősen omladozó. Egész Salford udvarokból vagy keskeny utcákból áll, s ezek annyira szűkek, hogy a legszűkebb utcákra emlékeztetnek engem, amelyeket valaha is láttam: a génuai sikátorokra. E tekintetben az átlagos építésmód Salfordban még sokkal rosszabb, mint Manchesterben; ugyanez áll a tisztaságra is. Manchesterben a rendőrség legalább időről időre — hat-tíz évenként egyszer — be-benéz a munkásnegyedekbe, bezárja a legrosszabb lakásokat, kiseperteti ennek az Augiász-istállónak legpiszkosabb helyeit, de Salfordban úgylátszik még ezt sem teszi. A Chapel Street, Greengate és Gravel Lane szűk mellékutcáit és udvarait építésük óta bizonyára sohasem tisztították — most magas viadukton a liverpooli vasút halad át ezeken a helyeken és ezért néhány zugot, a legpiszkosabbakat le kellett rombolni; de mit segít ez? Ha a viadukton át utazunk, még mindig elegendő piszkot és nyomort láthatunk, ha pedig nem sajnáljuk a fáradságot és bejárjuk ezeket a sikátorokat, ha a nyitott ajtókon

és ablakokon betekintünk a pincékbe és a házakba, lépten-nyomon meggyőződhetünk, hogy Salford munkásai lehetetlenül piszkos és kényelmetlen lakásokban élnek. Ugyanezt látjuk Salford távolabbi részeiben is, Islingtonban, a Regent Roadon és a boltoni vasút mögött. Az Oldfield Road és a Cross Lane közötti munkáslakások — itt a Hope Street mindkét oldalán számos, igen rossz karban levő udvart és utcát találunk — piszok és a lakások túlzsúfoltsága tekintetében felveszik a versenyt Manchester óvárosával; ezen a vidéken láttam egy embert, 60 éves lehetett, aki egy tehénistállóban lakott; az ablaktalan, négyszögletes rekeszt, amely nem volt sem padlózva, sem kövezve, valami kéményhez hasonló kivezetővel látta el, fekvőhelyet készített magának és ott lakott, bár a rossz, omladozó tetőn beömlött az eső. Ez az ember már öreg és gyenge volt ahhoz, hogy rendszeresen dolgozzék, abból élt, hogy talyigájával trágyát stb. hordott; a trágyalé közvetlenül a rekeszig ért.

Ilyenek Manchester különböző munkáskerületei, amelyeket húsz hónap alatt megismerhettem. Vándorlásom eredményét összefoglalva azt kell mondanom, hogy Manchesternek és külvárosainak 350 000 munkása majdnem kivétel nélkül rossz, nedves és piszkos cottage-okban lakik, hogy a munkásnegyedek utcái legnagyobbrészt igen elhanyagoltak, szennyesek, hogy építésüknél nem voltak tekintettel a szellőztetésre, csak arra, hogy a vállalkozók nyereséget húzzanak — egyszóval, Manchester munkáslakásaiban nincsen sem tisztaság, sem kényelem, tehát otthonosság sem lehetséges; hogy ezekben a lakásokban csak egy elvadult, elkorcsosult, szellemileg és erkölcsileg állati színvonalra süllyedt, testileg beteges faj érezheti magát jól és otthonosan. És nem én vagyok az egyetlen, aki ezt állítja; láttuk, hogy dr. Kay is ugyanezt írja; kiegészítésül idézem még egy liberálisnak, minden önálló munkásmozgalom fanatikus ellenségének, *Senior* úrnak szavait*, akit a gyárosok nagyrabecsülnek és tekintélynek ismernek el: „Amikor bejártam az ír város, An-

* *Nassau W. Senior.* „Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade" (Chas. Poulett Thomson Esq.) [„Levelek a gyári törvényről a kereskedelmi miniszterhez" (Chas. Poulett Thomson Esq.)]. London 1837. 24. old.

coats és Kis-Írország gyári munkásainak lakásait, csak azon csodálkoztam, hogyan tudják tűrhetően megőrizni egészségüket az ilyen lakásokban. Ezeket a városokat — mert kiterjedésüket és lakosaik számát tekintve városok — úgy építették, hogy kizárólag a spekuláló építők közvetlen hasznára gondoltak, minden egyéb szempontot teljesen figyelmen kívül hagytak. Egy ácsmester és egy építész társul, hogy telkeket vásároljon" (vagyis több évre béreljen) „és a telkekre úgynevezett házakat húzzon; egy helyen egész utcát találtunk, amely egy árok mentén épült, hogy költséges földmunkák nélkül mélyebb pincéket kapjanak — pincéket nem lomtárnak vagy raktárnak, hanem emberi lakásoknak. *Ebben az utcában egyetlen házat sem került el a kolera.* És általában e külvárosok utcái kövezetlenek, az utcák közepén trágyadomb vagy pocsolya van, a házak háttal összeépültek, nem szellőztethetők, nem száríthatók ki és egész családoknak csak egy pince vagy egy padlásszoba zuga jut."

Fentebb már említettem, hogy az egészségügyi rendőrség a kolera idején szokatlanul tevékeny volt Manchesterben. Amikor közeledett a járvány, a város egész burzsoáziáját rémület fogta el; egyszerre eszükbe jutottak a szegények egészségtelen lakásai, és reszketve gondoltak arra, hogy minden ilyen nyomornegyed a ragály biztos központja lesz, ahonnan minden irányban elterjedhet, és pusztíthat a vagyonos osztály lakóhelyein is. Azonnal kineveztek egy egészségügyi bizottságot, hogy vizsgálja meg ezeket a kerületeket és viszonyaikról tájékoztassa pontosan a városi tanácsot. Dr. Kay, aki e bizottság tagja volt és a tizenegyedik rendőri kerület kivételével személyesen vizsgált meg minden egyes rendőri kerületet, kivonatokat közöl a bizottság jelentéséből. Összesen 6 951 házat vizsgáltak meg — természetesen csak a *tulajdonképpeni* Manchesterben, Salford és a többi külváros mellőzésével; a megvizsgált házak közül 2 565 belsejét azonnal ki kellett meszelni, 960 házban teljesen elhanyagolták a szükséges javításokat (were out of repair), 939-nek nem voltak kellő lefolyói, 1 435 nedves volt, 452-nek rossz volt a szellőztetése, 2 221-nek nem volt árnyékszéke. A megvizsgált 687 utca közül 248 kövezetlen volt, 53 csak részben volt kövezett, 112-nek rossz volt a szellőzése, 352 utcán sok poshadó pocsolya, rengeteg szemét, hulladék stb. éktelenkedett. — Természetes, hogy egy ilyen

Augiász-istállót közvetlenül a kolera előtt kiseperni teljesen lehetetlen volt; ezért megelégedtek azzal, hogy a legrosszabb zugok közül néhányat kitisztítottak, egyébként minden a régiben maradt — és magától értetődik, hogy a kitisztított helyek pár hónap mulva ismét piszokban úsztak, mint Kis-Írország példája bizonyítja. A lakások belső állapotáról pedig a bizottság körülbelül ugyanazt jelenti, amit Londonról, Edinburgh-ről és más városokról már hallottunk: „Gyakran egy egész ír család hál *egy* ágyban; gyakran egy halom piszkos szalmán és ócska zsákvászonból készült takaró alatt bújnak össze megkülönböztethetetlen csomóban; az ínség, a bárgyúsággal határos eltompultság és a feslettség egyaránt demoralizálta valamennyit. A felügyelők egy kétszobás házban nem ritkán két családot találtak; az egyik szobában háltak valamennyien, a másik szobát közös étkezőnek és konyhának használták; gyakran előfordult az is, hogy egy egyszobás, nedves pincében több család lakott, tizenkét, tizenhat ember élt összezsúfolva a pince pestises levegőjében; betegségek forrása volt ezenkívül még az is, hogy a lakásokban disznókat tartottak és sok más hajmeresztő undokság fordult elő"*. Még hozzá kell fűznünk, hogy sok család, amelynek csak egy szobája volt, kosztosokat és ágyrajárókat is tartott, hogy ezek a kosztosok nemre való tekintet nélkül nem ritkán egy ágyban háltak a házaspárral és hogy például „A munkásosztály egészségi állapotáról szóló jelentés" szerint Manchesterben hat, sőt több olyan lakást is találtak, ahol a férj, a feleség és a felnőtt sógornő egy ágyban hált. Itt is nagyon sok a közös szállás; dr. Kay szerint ezek száma a tulajdonképpeni Manchesterben, 1831-ben 267-re rúgott, és azóta nyilván jelentősen szaporodott. Minden ilyen szállás húsz-harminc vendéget fogad be, együttvéve tehát minden éjjel öt-hétezer embernek adnak hajlékot; e házak és vendégeik jellege ugyanolyan, mint más városokban. Minden szobában öt-hét fekhely van a puszta földön, ezeken annyi ember hál, ahány elfér, egymás hegyén-hátán. Felesleges mondanom, milyen fizikai és erkölcsi légkör uralkodik ezekben a bűnbarlangokban. E házak mindegyike a bűnözés fészke és hajmeresztő cselekmények színtere, amelyeket talán sohasem

* *Kay.* „Moral and Physical Condition". 32. old.

követtek volna el, ha az erkölcstelenségnek ez az erőszakos centralizálása elő nem segíti azokat. — *Gaskell** a tulajdonképpeni Manchester pincelakásaiban élők számát 20 000-re becsüli. A *„Weekly Dispatch"* ezek számát „hivatalos jelentések alapján" a munkásság 12 százalékára becsüli, ami körülbelül egyezik Gaskell adataival, mert a munkások száma 175 000, ennek 12 százaléka pedig 21 000. A külvárosokban szintén *legalább* annyi pincelakás van, tehát a tágabb értelemben vett Manchester pincelakóinak száma minimálisan 40—50 000-re tehető. Ennyit a nagyvárosok munkásainak lakásairól. A munkások lakásszükségletének kielégítése egyszersmind mértéke annak is, hogyan elégítik ki a többi szükségletüket. Magától értetődik, hogy ezekben a piszkos lyukakban csak rongyos, rosszul táplált emberek tartózkodhatnak. És ez így is van. A munkások óriási többsége igen rosszul ruházkodik. Már ruházkodásuk anyaga sem a legmegfelelőbb; a munkások és munkásnők ruhatárából majdnem teljesen eltűnt a vászon és a gyapjúszövet, ezt a pamut pótolja. Az ingek fehérített vagy színes kartonból, a női ruhák többnyire nyomott kartonból készülnek, meg gyapjú alsóruhát is ritkán látni a szárítókötéleken. A férfiak többnyire pamutbársonyból vagy más nehéz pamutanyagból készült nadrágot viselnek, kabátjuk és felsőkabátjuk szintén ilyen anyagból való. Sőt a pamutbársony (fustian) közmondásos munkásviselet lett —

* P. *Gaskell.* „The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Condition, and the Changes which have arisen from the Use of Steam-Machinery. With an Examination of Infant Labour". „Fiat Justitia". 1833 [„Anglia ipari lakossága, ennek erkölcsi, társadalmi és fizikai állapota és azok a változások, melyeket a gőzgép használata okozott. A gyermekmunka vizsgálatával". „Fiat Justitia". 1833]. — Főleg a lancashire-i munkások helyzetét ecseteli. A szerző liberális, de olyan időben írt, mikor a liberalizmus még nem áradozott a munkások „boldogságáról". Tehát a szerző még pártatlan és világosan látja a mai helyzet visszásságait, különösen a gyárrendszer bajait. Mivel azonban a gyári vizsgálóbizottság működése *előtt* is írt, kétes forrásokból merített egyetmást, amit a bizottság jelentése később megcáfolt. Ezért Gaskell művét, bár általában jó, részleteiben óvatosan kell használni; indokolja ezt még az is, hogy Gaskell, éppúgy mint Kay, a munkásosztályt összetéveszti a gyári munkássággal. — A proletariátusnak a bevezetésben vázolt fejlődéstörténetét főleg ebből a műből vettük át.

fustian-jackets*, így nevezik a munkásokat és ők is így nevezik magukat, ellentétben a finom posztóban feszítő urakkal — broad cloth**, így nevezik a középosztályt. Amikor Feargus O'Connor, a chartisták vezére, az 1842-es felkelés idején Manchesterbe érkezett, a munkások tomboló örömujjongása közepette pamutbársony öltönyben jelent meg. — Angliában a munkások is kalapot viselnek; kalapjuk formája a legkülönbözőbb, kerek, kúp- vagy hengeralakú, széles-, keskenykarimájú vagy karimanélküli — a gyárvárosokban csak a fiatalabbak viselnek sapkát. Akinek pedig nincs kalapja, papírból csinál magának alacsony, négyszögletes föveget. — A munkások ruházata — még ha jókarban van is — kevéssé felel meg az éghajlat követelményeinek. Angliában a nyirkos levegő és a hirtelen időváltozás okozza a legtöbb meghülést, ezért csaknem az egész középosztály flanellt visel inge alatt; flanellnyakkendők, flanellkabátkák és flanellhaskötők általánosan használt cikkek. A munkásosztály nemcsak ezeket a meghülés ellen védő cikkeket nélkülözi, hanem a legtöbb esetben még azt sem engedheti meg magának, hogy ruházatához csak egy szál gyapjút is használjon. A nehéz pamutszövetek azonban, bár vastagabbak, merevebbek és nehezebbek, mint a gyapjúszövet, sokkal kevésbbé védenek a hideg és a nedvesség ellen, vastagságuknál és az anyag természeténél fogva tovább tartják a nedvességet és általában tömörségük sem az, mint a kallózott gyapjúszöveté. És ha a munkás egyszer ünneplő gyapjúkabátot akar vásárolni, „olcsóbb üzletbe" kell mennie, ahol rossz, úgynevezett „devil's dust"*** szövetet kap, amelyet „nem annyira viselésre, mint inkább eladásra" készítenek és amely két hét alatt elszakad vagy olyan lesz, mint a pókháló — vagypedig az ócskásnál kell valamilyen elviselt, régi kabátot vásárolnia, amely már túl van legjobb évein és legfeljebb néhány hétig tart. Ehhez járul még, hogy a legtöbb munkás ruhái rossz karban vannak és a jobb ruhadarabokat időnként kénytelen elzálogosítani. Sok, igen sok munkás, különösen ír munkás, rongyokban jár, rongyos ruhájukat gyakran már nem

* — pamutbársony-kabátok. — *Szerk.*
** — finom, fekete posztó. — *Szerk.*
*** — „ördögpor". — *Szerk.*

is lehet kifoldozni, a sok folttól meg sem lehet állapítani a ruha eredeti színét. Az angolok vagy az angol-írek még foldozgatják ruhájukat és meglepően sokra vitték ebben a művészetben — gyapjúval vagy zsákvászonnal foltozzák a pamutbársonyt vagy fordítva, ahogy jön —, de az igazi, bevándorolt írek szinte sohasem foltoznak, csak akkor, ha már különben szétesnék a ruha; rendszerint ingcafatok lógnak ki a szakadt kabáton vagy nadrágon; mint Thomas Carlyle* mondja, az írek „rongyokból összetákolt ruhát viselnek, úgyhogy ennek a levetése és felöltése a legnehezebb művelet, amelyre csak ünnepnapokon vagy különösen jó időben vállalkoznak". Az írek honosították meg Angliában az addig ismeretlen mezitlábjárást is. Most minden gyárvárosban tömérdek mezitlábast látni, különösen gyerekeket és nőket, és lassanként a szegényebb angolok is átveszik ezt a szokást.

Amilyen a munkások ruházata, olyan a táplálkozásuk is. A munkásoknak az jut, amit a vagyonos osztály gyomra nem vesz be. Anglia nagyvárosaiban minden jó kapható, de nagyon drága; a munkás, akinek pár garasból kell gazdálkodnia, nem adhat ki olyan sokat. Azonkívül a munkás csak szombat délután kapja meg a bérét — egyes helyeken már pénteken fizetnek, de ez a jó kezdeményezés még korántsem általános —, úgyhogy csak szombat délután négy, öt vagy hét órakor mehet a piacra, ahol már délelőtt minden jót felvásárolt a középosztály. Reggel a legjobb dolgok kaphatók a piacon, de amikor a munkások jönnek, a javát már régen elkapkodták és ha volna is még valami, valószínűleg meg sem tudnák venni. Az a burgonya, amit a munkás vásárol, többnyire rossz, a zöldség fonnyadt, a sajt régi és rosszminőségű, a szalonna avas, a hús sovány, öreg, rágós — vén, sokszor beteg vagy döglött állatok húsa, amely gyakran már félig romlott. Az eladók többnyire kis piaci árusok, akik rossz árut vásárolnak és azt — éppen azért, mert rossz — olcsón adhatják el. A legszegényebb munkások kénytelenek más fogáshoz is folyamodni, hogy kevés pénzükből legalább a legrosszabb minőségű árut megvásárolhassák. Mivel szombat éjjel 12 órakor minden üzlet bezár és vasárnap semmit sem szabad eladni, este

* *Thomas Carlyle.* „Chartism" [„Chartizmus"]. London 1840. — 28. old. — Thomas Carlyle-ról lásd alább.

10 és 12 óra között igen olcsón árusítják ki azokat az árukat, amelyek hétfő reggelig megromlanának. Ami azonban szombat este 10 órakor még eladatlan, vasárnap reggel kilenctizedrészben már nem élvezhető, és éppen ez az áru kerül a legszegényebb osztály vasárnapi asztalára. Az a hús, ami a munkásoknak jut, nagyon gyakran élvezhetetlen — de ha már megvették, meg kell enniök. 1844, ha nem tévedek január 6-án, Manchesterben a vásári bíróság (court leet) megbüntetett tizenegy hentest, mert élvezhetetlen húst adtak el. Egyiknél egy egész marhát, a másiknál disznót, a harmadiknál több juhot, a negyediknél vagy 50—60 font húst stb. stb. romlott állapotban találtak és elkobozták. Az egyiknél 64 karácsonyi tömött libát foglaltak le, amelyet Liverpoolban nem tudtak eladni, és ezért Manchesterbe szállítottak, ahol ez a romlott és bűzlő áru a piacra került. Annak idején a „Manchester Guardian" közölte ezt a történetet a név és a büntetés feltüntetésével. Július 1-től augusztus 14-ig, hat hét alatt ugyanez a lap három hasonló esetről adott hírt; július 3-i számában közölte, hogy Heywoodban elkoboztak egy 200 fontos disznót, melyet egy hentes már döglött és romlott állapotban darabolt fel, hogy eladja; a lap július 31-i számában olvassuk, hogy két wigani hentest, akiknek egyike már korábban is elkövetett hasonló kihágást, 2, illetőleg 4 font sterlingre büntettek meg, mert romlott húst tartottak; az augusztus 10-i szám pedig közölte, hogy egy boltoni kereskedőnél 26 romlott sonkát foglaltak le; a sonkákat nyilvánosan elégették, és a kereskedőt 20 shilling pénzbüntetésre ítélték. Ezek azonban csak kiragadott esetek, korántsem minden, még csak hatheti átlagnak sem tekinthető, amelynek alapján ki lehetne számítani az évi átlagot. Van idő, amikor a hetenként kétszer megjelenő „Guardian" minden száma közöl ilyen esetet Manchesterből vagy a környező gyárvidékről — és ha meggondoljuk, hogy az összes főutcák hosszában húzódó piacok nagy kiterjedése és a vásári felügyelők gyatra ellenőrzése következtében mennyi eset marad büntetlenül — különben hogyan lehetne megmagyarázni azt a szemtelenséget, hogy romlott marhákat egész darabokban hoznak eladásra? — ha meggondoljuk, hogy a fentebb említett, érthetetlenül enyhe büntetések valósággal kísértésbe hozzák az üzleteseket, ha meggondoljuk, milyennek kell lennie annak a darab

húsnak, amelyet a felügyelők mint teljesen élvezhetetlent elkobozni kénytelenek, — ha mindezt meggondoljuk, feltétlenül kételkednünk kell abban, hogy a munkások átlagban jó és tápláló húst kapnak. — De a pénzsóvár középosztály más módon is becsapja a munkásokat. A kereskedők és a gyárosok lelkiismeretlenül meghamisítanak minden élelmiszert, egyáltalán nincsenek tekintettel a fogyasztók egészségére. Fentebb a „Manchester Guardian"-t idéztük, most pedig halljuk, mit mond a középosztály egy másik lapja — szeretem ellenfeleimet idézni tanúnak —, halljuk a *„Liverpool Mercury"-t:* „Sózott vajat friss vajként adnak el; ezt úgy csinálják, hogy a sózott vajat friss vajjal vonják be, vagy pedig kóstolónak friss vajat hagynak felül és próba után a sózottat adják el, vagy pedig a sót kimossák és az egészet mint friss vajat adják el. — A cukorba őrölt rizst vagy más olcsó dolgot kevernek és az egészet a cukor árán adják el. Előfordul, hogy a szappanfőzők hulladékát más anyaggal keverik és szintén mint cukrot adják el. Őrölt kávéba cikóriát vagy más olcsó anyagot kevernek, sőt őrletlen kávé közé is tesznek hamisított kávészemeket. — A kakaót igen gyakran finom barna földdel vegyítik, amelyet összegyúrnak bárányzsírral, hogy könnyebben keverhessék az igazi kakaóhoz. — A teát kökénylevéllel és más szeméttel keverik, vagy az elhasznált tealevélkéket kiszárítják, forró rézlapokon megpirítják, hogy ismét színük legyen és mint friss teát árusítják. A borsot porrá őrölt dióhéjjal stb. hamisítják; a portói bort meg éppenséggel gyártják (festékanyagokból, alkoholból stb.), hiszen köztudomású, hogy csak Angliában több portói bort isznak, mint amennyi egész Portugáliában terem; a dohányt pedig minden eladásra kerülő formájában mindenféle undorító anyaggal keverik." (Még hozzáfűzhetem, hogy az általános dohányhamisítással kapcsolatban Manchester több, igen tekintélyes dohánykereskedője a mult nyáron a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy egyetlen dohánycég sem állhat fenn hamisítás nélkül, és hogy egyetlen 3 pennynél olcsóbb szivar sincs tiszta dohányból.) A munkásokat természetesen nemcsak élelmiszerhamisításokkal csapják be, amelyek sorát folytathatnám — beszélhetnék például arról az aljasságról, hogy gipszet és krétát kevernek a lisztbe stb.; minden cikkel csalnak: a flanellt és a harisnyákat stb. kinyújtják, hogy nagyobbaknak látsszanak, az

első mosás után pedig összemennek; a keskeny szövetet másfél vagy három hüvelykkel szélesebbre nyújtják és így adják el. A cserépedényt oly vékonyan vonják be mázzal, hogy alig van rajta és azonnal lepattogzik. — És száz meg száz más gyalázatosság. — Tout comme chez nous* — de leginkább a munkásoknak kell viselniök a csalás káros következményeit. A gazdagot nem csapják be, mert a gazdag megfizetheti azoknak a nagy üzleteknek drága árait, amelyeknek vigyázniok kell jó hírnevükre és csak maguknak ártanának, ha rossz, hamisított árut tartanának; a gazdag jó táplálékhoz szokott, és kifinomult ínye könnyebben észreveszi a csalást. De a szegény, a munkás, akinél már pár fillér is sokat számít, akinek kevés pénzért sok árut kell vásárolnia, akinek nem szabad olyan szigorúan ügyelnie a minőségre és nem is ért hozzá, mert sohasem volt alkalma arra, hogy ízlését kifinomítsa, a munkás kapja a sok hamisított, sőt gyakran mérgezett árut; a munkás kis szatócsokhoz kénytelen menni, sőt esetleg hitelre kénytelen vásárolni, és ezek a szatócsok, akik kis tőkéjük és nagyobb üzleti költségeik miatt ugyanolyan minőségű árut nem adhatnak olyan olcsón, mint a nagyobb kiskereskedelmi cégek, már a tőlük követelt alacsonyabb árak és a többiek konkurrenciája miatt is tudatosan vagy tudtukon kívül kénytelenek hamisított árut beszerezni. Azonkívül, egy nagyobb kereskedő, aki nagy tőkét fektetett üzletébe, ha rajtakapják a csaláson, hitelének megrendülésével maga is tönkre megy — de a szatócs, aki csak egy utcát lát el áruval, mit bánja, ha rajtakapják a csaláson? Ha Ancoatsban nem bíznak többé benne, elköltözik Chorltonba vagy Hulme-ba, ahol senki sem ismeri és előlről kezdheti csalásait; a törvény pedig csak igen kevés esetben bünteti a csalást, kivéve, ha adócsalással jár együtt. — De nemcsak az áruk minőségénél, hanem mennyiségénél is becsapják az angol munkást; a szatócsok többnyire hamis mértéket és súlyt használnak; a rendőri hírek napról napra számos ilyen kihágást közölnek. Hogy ez a fajta csalás milyen általános a gyári negyedekben, bizonyítja néhány kivonat a „Manchester Guardian"-ból; rövid időközről van szó, s még erről az időről sem állt rendelkezésemre a lap *minden* száma:

* — Egészen úgy, mint nálunk. — *Szerk.*

„Guardian", 1844 június 16. A *rochdale-i* bíróság 4 szatócsot könnyű súlyok használata miatt 5—10 shilling pénzbüntetésre ítélt. — A *stockporti* bíróság 2 szatócsot 1 shillingre büntetett — az egyik hét könnyű súlyt és azonkívül hamis mérleget használt; előzőleg már mind a kettőt figyelmeztették.

„Guardian", június 19. A *rochdale-i* bíróság 1 szatócsot 5 shillingre, 2 parasztot pedig 10 shillingre büntetett.

„Guardian", június 22. A *manchesteri* békebíróság 19 szatócsot $2^1/_2$ shillingtől 2 font sterlingig terjedő pénzbüntetésre ítélt.

„Guardian", június 26. Az *ashtoni* bíróság 14 szatócsot és parasztot $2^1/_2$ shillingtől 1 font sterlingig terjedő pénzbüntetésre ítélt. — A *hyde-i* bíróság 9 parasztot és szatócsot 5 shilling pénzbüntetésre és a bírósági költségek viselésére ítélt.

„Guardian", július 6. *Manchester,* 16 szatócsot 10 shillingig terjedő pénzbüntetésre és a költségek megfizetésére ítéltek.

„Guardian", július 13. *Manchester,* 9 szatócsot $2^1/_2$ shillingtől 20 shillingig terjedő pénzbüntetésre ítéltek.

„Guardian", július 24. *Rochdale,* 4 szatócsot 10 shillingtől 20 shillingig terjedő pénzbüntetésre ítéltek.

„Guardian", július 27. *Bolton,* 12 szatócsot és kocsmárost a bírósági költségek megfizetésére ítéltek.

„Guardian", augusztus 3. *Bolton,* 3 szatócsot $2^1/_2$ shillingtől 5 shillingig terjedő pénzbüntetésre ítéltek.

„Guardian", augusztus 10. *Bolton,* 1 szatócsot 5 shilling pénzbüntetésre ítéltek.

A minőségi csalás főleg a munkásokat sujtotta, s ugyanazon okokból a mennyiségi csalás is őket sujtja.

A munkások szokásos táplálkozása természetesen különböző aszerint, hogy mennyi a munkabérük. A jobban fizetett munkások, különösen a jólkereső gyári munkások, akiknek családtagjai is kereshetnek valamit, amíg dolgoznak, jól táplálkoznak, naponként esznek húst, este szalonnát és sajtot. Ahol kevesebbet keresnek, ott csak vasárnap, vagy hetenként kétszer-háromszor kerül hús a fazékba, több burgonyát és kenyeret fogyasztanak; ha még lejjebb szállunk, a hústáplálék már csak burgonya közé szeletelt kevés szalonnából áll — még lejjebb ez is eltűnik, csak sajt, kenyér, zabkása (porridge) és burgonya marad, a legalsóbb fokon pedig, az íreknél, a burgonya az egyetlen táplálék. Azon-

kívül teát szoktak inni esetleg kevés cukorral, tejjel vagy pálinkával; a tea Angliában, sőt még Írországban is éppen olyan szükséges és elengedhetetlen ital, mint nálunk a kávé, és csak ott nem isznak teát, ahol már a legszörnyűbb szegénység uralkodik. — De így csak akkor táplálkozhatnak a munkások, ha dolgoznak; ha nincs munkájuk, egészen sorsukra vannak hagyatva és csak akkor esznek, ha ajándékba kaptak, összekoldultak, vagy — loptak valamit; ha pedig semmit sem kapnak, akkor, mint fentebb láttuk, éhenhalnak. Általában magától értetődik, hogy a táplálék minősége és mennyisége a bértől függ és hogy a rosszul fizetett munkások, különösen, ha nagy a családjuk, még állandó munka idején is éheznek; a rosszul fizetett munkások száma pedig igen nagy. Minden városban, de különösen Londonban, ahol a lakosság szaporodásával együtt a munkások konkurrenciája is fokozódik, igen népes ez az osztály. Tengődnek, ahogy tudnak, más táplálék hiányában burgonyahéjat, főzelékhulladékot, rothadó zöldséget esznek* és mohón kapnak minden után, amiben talán még lehet valami parányi tápérték. És ha a heti bért a hét vége előtt feléiték, elég gyakran előfordul, hogy a család a hét utolsó napjaiban semmit sem, vagy csak annyi táplálékot kap, amennyi elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy éhen ne haljon. Csak természetes, hogy az ilyen életmód mellett buján tenyészik mindenféle betegség, és ha a férj, a család fő kenyérkeresője, akinek megfeszített munkája több táplálékot igényel, aki tehát elsősorban lesz a betegség áldozata — ha a családfő megbetegszik, akkor lesz csak nagy a nyomor, akkor tárul elénk igazán annak a társadalomnak a brutalitása, amely éppen akkor hagyja sorsára tagjait, amikor legnagyobb szükségük volna a támogatásra.

Befejezésül foglaljuk össze mégegyszer a fentebb leírt tényeket: A nagyvárosok lakossága főleg munkásokból áll, a legjobb esetben is két, gyakran három, olykor négy munkásra esik egy burzsoá; a munkásoknak nincsen tulajdonuk, csak a munkabérből élnek, amelyet — ahogy megkapják — mindjárt fel is élnek; a teljesen atomokra bomlott társadalom nem törődik velük, rá-

* *Weekly Dispatch*, 1844 április vagy május, dr. Southwood Smithnek a londoni szegények helyzetéről írt jelentése alapján.

juk hagyja, hogy gondoskodjanak magukról és családjukról, de nem adja kezükbe azokat az eszközöket, amelyekkel ezt hathatósan és tartósan tehetnék: ezért minden munkást, még a legjobbat is, állandóan munkanélküliség, vagyis éhhalál fenyeget, és sokan valóban éhenhalnak; a munkások lakásait mindenütt tervszerűtlenül, rosszul építik, rossz karban tartják, a munkáslakások rosszul szellőztethetők, nyirkosak és egészségtelenek; igen kis területen igen sokan laknak, és a legtöbb esetben legalább *egy* család hál *egy* szobában; a lakások belső berendezése nyomorúságos, sok esetben még a legszükségesebb bútorzat is teljesen hiányzik; a munkások ruházata általában szintén szegényes, igen sokan rongyokban járnak; táplálékuk általában rossz, gyakran majdnem élvezhetetlen, mennyisége sok esetben, legalább is időnként, elégtelen, de előfordul az is, hogy munkások éhenhalnak. — A nagyvárosi munkásság helyzete tehát különböző, fokozatai vannak — a legkedvezőbb esetben átmenetileg tűrhető az élete, erős munkáért jó bért kap, jó lakása van és nem táplálkozik rosszul — mindez természetesen csak munkásszempontból jó és elviselhető; a legrosszabb esetben keserves nyomorban él, amely odáig fajulhat, hogy a munkás hajléktalanná válik és éhenhal; az átlag pedig sokkal közelebb áll ehhez a legrosszabb esethez, mint a legjobbhoz. De ez a fokozat nem osztja állandó csoportokra a munkásokat, nem lehet azt mondani, hogy a munkásoknak ez a csoportja mindig jól él, a másik pedig rosszul, s hogy ez mindig így marad; hanem, ha itt-ott így is van ez, ha egyes munkaágak általánosságban előnyben is vannak a többiekkel szemben, a munkások helyzete minden szakmában mégis annyira ingadozik, hogy minden munkás megjárhatja a viszonylagos kényelem és a legnagyobb ínség minden fokát, sőt éhen is halhat. Majdnem minden angol proletár sokat beszélhetne a szerencse nagy forgandóságáról. Most pedig vizsgáljuk meg közelebbről ennek az okait.

A KONKURRENCIA

Láttuk a bevezetésben, hogy a konkurrencia mindjárt az ipari fejlődés kezdetén létrehozta a proletariátust, mert a szövetek fokozódó keresletével együtt emelte a takácsok bérét, ez pedig a földművelés abbahagyására indította a szövéssel is foglalkozó parasztokat, hogy annál többet kereshessenek a szövőszék mellett; láttuk, hogy a konkurrencia a nagyban való gazdálkodás rendszerével kiszorította a kisparasztokat, proletársorba döntötte és azután részben a városokba vonta őket; láttuk továbbá, hogy a konkurrencia nagyrészt tönkretette a kisburzsoáziát és ezt is letaszította a proletárok sorába; láttuk, hogy a tőkét kevesek kezében, a lakosságot pedig a nagyvárosokban centralizálta. A konkurrencia, amely minden következményével együtt a modern iparban fejlődött ki teljesen, ilyen különböző utakon és különböző eszközökkel hozta létre és gyarapította a proletariátust. Most azt kell megvizsgálnunk, milyen hatással van a konkurrencia a már létrejött proletariátusra. Itt mindenekelőtt a munkások egymással való konkurrenciáját és annak következményeit kell szemügyre vennünk.

A konkurrencia a legtökéletesebb kifejezője a modern polgári társadalomban uralkodó háborúnak: mindenki háborújának mindenki ellen. Ez a háború: háború az életért, a létezésért, mindenért, végső esetben tehát élethalál háború; háború dúl nemcsak a társadalom különböző osztályai között, hanem az osztályok egyes tagjai között is; mindenki útjában áll a másiknak, és ezért mindenki arra törekszik, hogy azokat, akik útjában állnak, kiszorítsa és elfoglalja a helyüket. A munkások konkurrálnak egymással, mint ahogy a burzsoák is konkurrálnak egymás-

sal. A mechanikai szövőszékkel dolgozó takács konkurrál a kézi erővel dolgozó takáccsal, a munkanélküli vagy rosszul fizetett takács a dolgozó, illetve a jobban fizetett takáccsal, és arra törekszik, hogy kiszorítsa őt. A munkások e konkurrenciája azonban a munkás szempontjából a mai viszonyok legrosszabb oldala, a legélesebb fegyver a burzsoázia kezében a proletariátus ellen. Ezért igyekeznek a munkások egyesülni és egyesülve megszüntetni ezt a konkurrenciát, ezért támad a burzsoázia oly dühösen a munkások egyesületei ellen és ujjong diadalmaskodva, ha a munkásegyesületek vereséget szenvednek.

A proletár magára hagyatva tehetetlen, egy napig sem élhet. A burzsoázia monopolizál minden létfenntartási eszközt a szó legtágabb értelmében. Amire szüksége van a proletárnak, azt csak a burzsoáziától kaphatja meg, amelynek monopóliumát védi az államhatalom. A proletár tehát jogilag és ténylegesen rabszolgája a burzsoáziának; a burzsoázia rendelkezik a proletár élete és halála fölött. Felkínálja neki létfenntartási eszközeit, de „egyenérték" fejében, munkája fejében; sőt még meghagyja azt a látszatot is, mintha a munkás szabad akaratából cselekednék, szabadon, kényszer nélkül egyeznék bele, mintha nagykorú emberként kötne szerződést a burzsoáziával. Szép szabadság, mikor a proletárnak nincs más választása, mint hogy aláírja azokat a feltételeket, amelyeket a burzsoázia diktál, különben éhenhalhat, megfagyhat, vagy csupaszon az erdő vadjai közt üthet tanyát! Szép „egyenérték", amelynek összege teljesen a burzsoázia tetszésétől függ! — És ha a proletár olyan bolond, hogy inkább éhenhal, semhogy elfogadja a burzsoák, *„természetes feljebbvalói"** „méltányos" ajánlatát — mindig könnyen akad másik, van a világon elég proletár és nem mindegyik olyan bolond, hogy az élet helyett inkább a halált válassza.

Ilyen a proletárok konkurrenciája. Ha *minden* proletár eltökélné és kinyilatkoztatná, hogy inkább éhenpusztul, semhogy a burzsoáziának dolgozzék, a burzsoáziának le kellene mondania monopóliumáról; de ez nincs így, sőt ez szinte lehetetlen eset és a burzsoázia ügye ezért még mindig jól áll. Csak *egy* korlátja van a munkások konkurrenciájának — egy munkás sem fog ke-

* Az angol gyárosok kedvenc kifejezése.

vesebbért dolgozni, mint amennyi létfenntartásához szükséges; ha már éhen kell halnia, inkább tétlenül fog elpusztulni, mint munkában. Ez a korlát természetesen viszonylagos; az egyiknek többre van szüksége, mint a másiknak, az egyik nagyobb kényelemhez szokott, mint a másik — az angolnak, aki még valamivel civilizáltabb, többre van szüksége, mint az írnek, aki rongyokban jár, krumplit eszik és disznóólban hál. Ez azonban nem akadálya annak, hogy az ír az angollal konkurráljon és az angol munkás bérét, s ezzel együtt civilizációja fokát is lassanként az ír munkás színvonalára szorítsa. Bizonyos munkák meghatározott műveltségi fokot követelnek és csaknem minden ipari munka ilyen természetű; ezért itt a bérnek már a burzsoázia érdekében is olyan magasnak kell lennie, hogy a munkás a megkövetelt színvonalon tarthassa magát. A nemrég bevándorolt ír, akinek jó az első útjába akadó istálló is, aki egy hétig sem maradhat félig-meddig tűrhető lakásban, mert mindenét elissza és nem tud bért fizetni, ez az ír rossz gyári munkás lenne; ezért a gyári munkásoknak annyit kell adni, hogy gyermekeiket rendszeres munkára nevelhessék — de nem többet, nehogy gyermekeik keresetét nélkülözhessék és mást neveljenek belőlük, mint egyszerű munkásokat. A korlát, a bérminimum itt is viszonylagos; ahol a család minden tagja dolgozik, egynek-egynek annál kevesebbet kell adni, és a burzsoázia bőségesen kihasználta azt az alkalmat, amit a gépmunka nyujtott neki: nőket és gyermekeket foglalkoztathat, hogy nyerészkedjék rajtuk, s leszorítsa a bért. Természetesen vannak családok, ahol nem mindenki munkaképes és rosszul állna az ilyen család dolga, ha tagjainak a csupa munkaképes emberből álló családra számított bérminimumért kellene dolgoznia; a munkabér ezért átlagösszeg, amely mellett a teljesen munkaképes családnak meglehetősen jó sora, a kevés munkaképes tagot számláló családnak pedig meglehetősen rossz sora van. De a legrosszabb esetben minden munkás inkább lemond arról a minimális luxusról vagy civilizációról, amelyhez hozzászokott, csak hogy tengethesse puszta létét; inkább disznóólban fog lakni, semhogy hajléktalan legyen, inkább rongyokban fog járni, csak legyen rajta valami, inkább burgonyán fog élni, semhogy éhenhaljon. Jobb idők reményében inkább megelégszik félbérrel, semhogy az utcára kerüljön és a

világ szemeláttára éhenhaljon, mint nem egy munkanélkülivel történt. Ez a kevés tehát, ez a valamivel több mint semmi: ez a bérminimum és ha több munkás van, mint amennyit a burzsoázia jónak lát foglalkoztatni, ha tehát a konkurrenciaharc végén mégis maradnak olyanok, akik nem találnak munkát, ezeknek éhen kell veszniük; mert a burzsoázia bizonyára nem ad munkát nekik, ha munkájuk termékeit nem adhatja el haszonnal.

Ebből láthatjuk, hogy mi a bérminimum. A bérmaximumot a burzsoák egymással való konkurrenciája szabja meg, mert láttuk, hogy ezek is konkurrálnak. A burzsoá csakis a kereskedelemben vagy az iparban gyarapíthatja tőkéjét, ehhez pedig munkásokra van szuksége. Még ha kamatokra adja is ki tőkéjét, közvetve ebben az esetben is szüksége van munkásokra, mert kereskedelem és ipar nélkül senki sem fizetne neki kamatokat, mert senki sem használhatná a tőkéjét. A burzsoának tehát valóban szuksége van munkásokra, de nem közvetlenül létfenntartásához — hiszen megélhet a tőkéjéből —, hanem mint ahogy valakinek bizonyos kereskedelmi cikkre vagy igavonó állatra van szüksége ahhoz, hogy meggazdagodjék. A burzsoának a proletár termeli az árukat, melyeket a burzsoá haszonnal ad el. Ha tehát az árukereslet annyira növekszik, hogy az egymással konkurráló munkások valamennyien munkát találnak, sőt talán még kevés is a munkáskéz, a munkások konkurrenciája megszűnik és a burzsoák kezdenek egymással konkurrálni. A munkásokat kereső kapitalista igen jól tudja, hogyha novekszik a kereslet, az árak is emelkednek, tehát nagyobb hasznot húzhat, ezért szívesebben fizet valamivel több bért, nehogy elszalassza az egész hasznot; szívesen dobja oda a csontot a proletárnak, hogy maga koncot kapjon. Egyik kapitalista elüti a munkást a másik kezéről és a bér emelkedik. De csak annyira, ahogy a novekedő kereslet engedi. Ha a kapitalistának, aki feláldozott ugyan valamit rendkívüli hasznából, rendes, vagyis átlagnyereségéből kellene valamit feláldoznia, óvakodnék az átlagbérnél magasabb bért fizetni.

Ebből meghatározhatjuk az átlagbért. Átlagviszonyok között, azaz ha sem a munkásoknak, sem a kapitalistáknak nincs kulonösebb okuk arra, hogy egymással konkurráljanak, ha csak *ép-*

pen annyi munkás van, amennyit foglalkoztatni lehet, hogy a kívánt árukat termeljék, a bér valamivel több lesz, mint a minimum. Hogy mennyire fogja meghaladni a minimumot, a munkások átlagszükségleteitől és civilizáltságának fokától függ. Ha a munkások megszokták, hogy hetenként többször húst egyenek, a kapitalisták akarva, nem akarva annyi bért lesznek kénytelenek fizetni, hogy a munkások előteremthessék ezt a táplálékot. Semmivel sem kevesebbet, mert a munkások nem konkurrálnak egymással, tehát semmi okuk sincs arra, hogy kevesebbel is beérjék; de semmivel sem többet, mert a kapitalisták nem konkurrálnak egymással, tehát semmi okuk sincs arra, hogy a munkásokat rendkívüli kedvezményekkel magukhoz vonják.

A munkások átlagszükségleteinek és átlagos civilizációjának ez a mértéke a mai angol ipar bonyolult viszonyai következtében igen komplikált és a munkások különböző csoportjainál különböző, mint már fentebb említettük. De a legtöbb ipari munka bizonyos ügyességet és rendszerességet igényel, és mivel ehhez a civilizációnak bizonyos foka szükséges, az átlagbérnek is olyannak kell lennie, hogy a munkást a megkövetelt ügyesség megszerzésére és arra ösztönözze, hogy a munka rendszerességének alárendelje magát. Ez az oka annak, hogy az ipari munkások bére átlagosan magasabb, mint a teherhordóké, a napszámosoké stb. magasabb, mint a mezőgazdasági munkásoké, amihez természetesen az is hozzájárul, hogy a városokban drágábbak az élelmicikkek.

Másszóval: a munkás jogilag és ténylegesen a vagyonos osztály, a burzsoázia rabszolgája, annyira rabszolgája, hogy a munkást áruként eladják, hogy a munkás ára, mint más áru ára, emelkedik és csökken. Ha a munkáskereslet nő, nő a munkások ára is, ha csökken, csökken az áruk is; ha annyira csökken a munkáskereslet, hogy bizonyos számú munkás nem adható el, „raktáron marad", a munkás tétlenül hever és mivel a tétlen heverésből meg nem élhet, éhenhal. Mert, hogy a közgazdászok nyelvén beszéljünk, a fenntartásukra fordított költség nem „termelődne újra", kidobott pénz lenne, erre pedig senki sem adja oda a tőkéjét. És ennyiben teljesen igaza van Malthus úr népesedési elméletének. A régi, nyilt rabszolgasággal szemben csak az itt a különbség, hogy a mai munkás szabadnak *látszik*, mert

nem egyszerre adják el, hanem apránként, egy napra, egy hétre, egy évre, és mert nem valamely tulajdonos adja el a másiknak, hanem a munkás kénytelen eladni saját magát, mert a munkás nem egy embernek, hanem az egész vagyonos osztálynak a rabszolgája. A munkás szempontjából a dolog alapjában véve nem változik, és bár a szabadság látszatával bizonyos *valóságos* szabadságnak is együtt kell járnia, ezzel szemben áll az a hátrány, hogy a munkás létfenntartását senki sem biztosítja, hogy a munkást az ura, a burzsoázia bármikor eldobhatja és éhhalálra kárhoztathatja, ha a burzsoáziának nem érdeke, hogy tovább foglalkoztassa őt, ha a burzsoáziának nem érdeke többé a munkás létezése. — Ez a rendszer a burzsoáziának sokkal előnyösebb, mint a régi rabszolgaság; tetszése szerint elbocsáthatja munkásait, anélkül hogy befektetett tőkéjét elvesztené és általában sokkal olcsóbb a munkások munkája, mint a rabszolgáké, ahogy ezt Adam Smith* a burzsoázia vigaszára kiszámította.

Ebből következik az is, hogy Adam Smithnek tökéletesen igaza van, amikor azt a tételt állítja fel (id. mű): „hogy a munkáskereslet, éppúgy mint bármely *más árucikk* kereslete, szabályozza a munkások termelését, a termelt emberek mennyiségét; gyorsítja ezt a termelést, ha túlságosan lassú, feltartja, ha túlságosan gyors." *Egészen úgy, mint más kereskedelmi árucikknél:* ha kevés az áru, az árak, vagyis a bérek emelkednek, a munkások jobban élnek, több házasságot kötnek, több a születés, több gyermeket nevelnek fel, míg elég lesz a munkás; ha pedig sok az áru, esnek az árak, munkanélküliség, nyomor, éh-

* „Azt mondják, hogy a rabszolga amortizációja ura költségére történik, a szabad munkás amortizációját ellenben maga a munkás viseli. Az utóbbi amortizációja azonban szintén az ura számlájára történik. A napszámosoknak, mindenféle szolgának stb. annyi bért kell fizetni, hogy fenntarthassák a napszámosok és szolgák faját, ahogyan a társadalomnak ilyen emberek iránti növekedő, stagnáló, vagy csökkenő kereslete éppen követeli. És bár a szabad munkás amortizációját szintén ura viseli, a munkás amortizációja rendszerint mégis sokkal kevesebbe kerül neki, mint a rabszolgáé. A rabszolga munkaképességének helyreállítására vagy a rabszolga pótlására szolgáló amortizációs alapot rendszerint hanyag ura vagy ennek figyelmetlen felügyelője kezeli stb." — *A. Smith.* „Wealth of Nations" [„A nemzetek gazdagsága"]. MacCulloch négykötetes kiadása. I., 8, 133. old.

ínség és ennek következtében járványok lépnek fel, és elpusztítják a „felesleges népességet". És Malthusnak, aki Smith fenti tételét tovább fejleszti, a maga módján szintén igaza van, amikor azt állítja, hogy állandóan felesleges népesség van, hogy mindig túlságosan sok az ember a világon; csak abban nincs igaza, amikor azt állítja, hogy több ember van, mint amennyit a meglevő élelmiszerekkel táplálni lehetne. A felesleges népességet inkább a munkások konkurrenciája hozza létre, amely minden munkást arra kényszerít, hogy naponként annyit dolgozzék, amennyi erejéből telik. Ha egy gyáros naponként tíz munkást kilenc órán át foglalkoztathat, kilenc munkás is elegendő lesz, ha a munkások napi tíz órát fognak dolgozni, a tizedik munkás pedig kenyér nélkül marad. És ha a gyáros olyan időpontban, amikor nem valami nagy a munkáskereslet, kilenc munkást — elbocsátással fenyegetve — arra kényszeríthet, hogy ugyanazért a bérért naponként egy órával többet, tehát 10 órát dolgozzék, a tizedik munkást elbocsátja és bérét megtakarítja. Ami itt kicsiben történik, ugyanaz történik nagyban egy nemzetnél. Minden egyes munkás maximálisan fokozott munkateljesítménye, mely a munkások egymással való konkurrenciájának a következménye, továbbá a munkamegosztás, a gépek bevezetése, a természeti erők kihasználása sok munkást foszt meg kenyerétől. A kereset nélkül maradt munkások azonban kiesnek a piacról; nem tudnak vásárolni, nincs szükség többé azokra a kereskedelmi cikkekre, amelyeket korábban ezek a munkások vásároltak, ezeket a cikkeket tehát nem kell többé termelni, s azok a munkások, akik ezeket az árucikkeket termelték, szintén kereset nélkül maradnak, szintén kiesnek a piacról, és ez így megy tovább, állandóan ugyanabban a körforgásban — azaz hogy így menne, ha nem jönnének közbe más körülmények. A fentemlített ipari eszközök bevezetése ugyanis a termelés növekedésére, a termelt cikkek árának csökkenésére és ennek következtében növekvő fogyasztásra vezet, úgyhogy a kereset nélkül maradt munkások nagy része végül is — igaz, sok szenvedés után — újabb munkaágakban ismét munkához jut. Ha pedig mindez még idegen piacok meghódításával is párosul, mint az utóbbi 60 év alatt Angliában történt, úgyhogy az iparcikkek kereslete állandóan és gyorsan növek-

szik, akkor ugyanolyan arányban növekszik a munkáskereslet és ezzel együtt a lakosság. A brit birodalom lakossága tehát nem csökkent, hanem rendkívül gyorsan növekedett és még mindig növekszik — és bár az ipar egyre jobban terjed, s a munkáskereslet általában fokozódik, Angliának, a hivatalos pártok (azaz a toryk, a whigek és a radikálisok) bevallása szerint, mégis állandóan számfeletti és felesleges lakossága van, egészben véve mégis állandóan nagyobb a munkások *egymással való* konkurrenciája, mint a munkások*ért* való konkurrencia.

Honnan ered ez az ellentmondás? Az ipar és a konkurrencia lényegéből és az ebből következő kereskedelmi válságokból. A létfenntartási cikkek mai rendszertelen termelése és elosztása mellett, amelynek célja nem a szükségletek közvetlen kielégítése, hanem a haszon, olyan rendszerben, amelyben mindenki a saját szakállára dolgozik és gazdagodik, minden pillanatban torlódásnak kell bekövetkeznie. Anglia például számos országot lát el a legkülönbözőbb árukkal. Ha tudja is a gyáros, hogy minden egyes országnak évenként mennyi és milyen cikkre van szüksége, azt azonban nem tudja, hogy mennyi ott a mindenkori árukészlet és még kevésbbé tudja, hogy mennyi árut szállítanak oda konkurrensei. Csak az örökösen ingadozó árakból következtethet bizonytalanul a készletek és a szükségletek állására, találomra kell árukat küldenie; minden vaktában, többé-kevésbbé csak a véletlen jegyében történik. A legcsekélyebb kedvező hírre mindenki azt szállít, amit tud, de nem sokáig, a piac megtelik árukkal, az eladás megakad, a tőkék befagynak, az árak esnek és az angol ipar nem tudja foglalkoztatni munkásait. Az ipari fejlődés kezdetén csak egyes iparágakra és egyes piacokra szorítkoztak ezek a fennakadások, de a konkurrencia centralizáló hatása azokat a munkásokat, akik az egyik munkaágban kereset nélkül maradnak, a legkönnyebben megtanulható munkaágakba, azokat az árukat pedig, amelyek az egyik piacon el nem adhatók, más piacokra veti, ennek következtében az egyes kis válságok fokozatosan egybeolvadnak, és lassanként periodikusan visszatérő válságok egyetlen sorozatában egyesülnek. A virágzás és az általános jólét rövid időszaka után minden öt évben ilyen válság szokott következni; a hazai piac és a külföldi piacok teli vannak angol

gyártmányokkal, amelyeket csak lassan tudnak felszívni; az ipari tevékenység csaknem minden ágban megakad; a kisebb gyárosok és kereskedők, akik nem képesek kiheverni tőkéik befagyását, megbuknak, a nagyobbak a legrosszabb időszak tartamára beszüntetik az üzletet, leállítják gépeiket, vagy csak „nem teljes ideig", azaz esetleg csak fél napig dolgoztatnak; a munkanélküliek konkurrenciája, a munkaidő szűkítése és a hasznothajtó árueladások hiánya miatt csökken a bér: a munkások között általánosan terjed a nyomor, gyorsan felélik esetleg megtakarított pár fillérüket, megrohanják a jótékonysági intézményeket, megkétszereződik, megháromszorozódik a szegényadó és mégsem elég; növekszik az éhenhalók száma és egyszerre csak itt áll a „felesleges" népesség rémületes tömege. Ez így tart egy ideig; a „feleslegesek" keresztülvergődnek ahogy tudnak, vagy ha nem sikerül, elpusztulnak; a jótékonykodás és a szegénytörvények segítségével sokan eltengődnek valahogyan, mások hol itt, hol ott, a konkurrenciától kevésbbé érintett, az ipartól távolabb álló munkaágakban nyomorúságos keresetre tesznek szert — és milyen kevés szükséges ahhoz, hogy az ember bizonyos ideig tartsa magát! — Lassanként javul a helyzet; a felhalmozott árukészletek elfogynak, a kereskedők és gyárosok általános nyomott hangulata még gátolja a mutatkozó hiányok túlságosan gyors pótlását, míg végül az emelkedő árak és a mindenfelől érkező kedvező jelentések helyreállítják az ipari és kereskedelmi tevékenységet. A piacok többnyire messze vannak; míg az új szállítmányok odaérkeznek, állandóan növekszik a kereslet és ezzel együtt emelkednek az árak; az első áruszállítmányokat elkapkodják, az első eladások kapcsán még élénkebb lesz a forgalom, a várt újabb áruszállítmányok még magasabb árakkal kecsegtetnek, további áremelkedés reményében spekulációra kezdenek vásárolni és ilymódon a fogyasztásra szánt árukat éppen a legszükségesebb időben elvonják a fogyasztástól — a spekuláció még jobban felveri az árakat, mert másokat is vásárlásra ösztönöz és elébe vág az újabb szállítmányoknak — mindezt jelentik Angliába, a gyárosok ismét fokozottan kezdenek dolgoztatni, újabb gyárakat létesítenek, minden eszközt megmozgatnak, hogy kihasználják a kedvező pillanatot; Angliában is megkezdődik a speku-

láció, amelynek itt is ugyanaz a hatása, mint a külföldi piacokon, felveri az árakat, elvonja az árukat a fogyasztástól, a legnagyobb erőkifejtésre sarkalja az ipari termelést — azután jönnek a „nem szolíd" spekulánsok, akik fiktív tőkével dolgoznak, hitelből élnek, akik tönkremennek, ha azonnal nem adhatják el az árukat, és belevetik magukat ebbe a haszonért folyó általános, zűrzavaros versenybe, féktelen szenvedélyükkel, amely az őrületig fokozza az árakat és a termelést, még növelik ezt a rendetlenséget és kapkodást — őrült hajsza ez, amely magával ragadja még a leghiggadtabbakat és legtapasztaltabbakat is, kalapálnak, fonnak, szőnek, mintha újra kellene felszerelni mindennel az egész emberiséget, mintha pár milliárd új fogyasztót fedeztek volna fel a holdban. Egyszerre csak odaát a nem szolíd spekulánsok, akiknek okvetlenül pénzre van szükségük, kezdik piacra vetni az árukat — természetesen a piaci áron alul, mert a dolog nem tűr halasztást —, eladás eladást követ, az árak ingadoznak, a spekulánsok ijedten piacra vetik áruikat, a piacon fejvesztettség uralkodik, a hitel megrendül, egyik cég a másik után beszünteti a fizetést, egyik csőd a másikat követi és kiderül, hogy háromszor annyi áru van raktáron és úton, mint amennyit a fogyasztás megkíván. A hírek eljutnak Angliába, ahol időközben még mindig teljes gőzzel folyt a munka — páni rémület vesz erőt itt is az embereken, a külföldi csődök Angliában is csődöket okoznak, a pangás következtében újabb cégek mennek tönkre, ijedten itt is rögtön a piacra dobják az összes készleteket, amivel még jobban fokozzák a rémületet. Kezdődik a válság, amelynek ismét ugyanolyan a lefolyása, mint az előzőnek, és amely később ismét a virágzás szakaszába csap át. És ez így megy tovább, virágzás, válság, virágzás, válság, ebben a körben forog az angol ipar és ez az örökös körforgás, mint mondottuk, rendszerint minden öt vagy hat évben újra kezdődik.

Ebből következik, hogy az angol iparnak minden időben, a legteljesebb virágzás rövid időszakainak kivételével, munkanélküli munkások tartalékával kell rendelkeznie, hogy a legélénkebb hónapokban a piacon keresett árutömegeket termelhesse. Ez a tartalék nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy a piac helyzete a munkástartalék nagyobb vagy kisebb részének fog-

lalkoztatását kívánja. És bár a piac teljes fellendülése idején a mezőgazdasági vidékek, Írország és azok a munkaágak, amelyekben még nem érezhető annyira a fellendülés, adhatnak, legalább átmenetileg, bizonyos számú munkást, de ez egyrészt csak töredéke a szükséges munkáslétszámnak, és másrészt szintén a tartalékhoz tartoznak, azzal a különbséggel, hogy csak a mindenkori fellendülés idején tűnik ki, hogy ők szintén ide-tartoznak. Amikor ezek átmennek a virágzóbb munkaágakba, korábbi helyükön összehúzzák magukat, hogy a munkások hiányának hatását csökkentsék, hosszabb ideig dolgoznak, nőket és fiatalkorúakat foglalkoztatnak; amikor pedig a válság beálltával elbocsátják őket, és visszatérnek, helyükön másokat találnak, feleslegesekké váltak — legalább is nagyrészük. Ez a tartalék, mely a válság idején óriási és még a virágzás és a válság közötti, átlagosnak tekinthető időszakban is jókora — ez Anglia „számfeletti népessége", amely koldulásból és lopásból, utcaseprésből, lótrágya eltakarításból, talicskázásból, szamárfuvarból, utcai árusításból vagy más kisebb alkalmi munkából tengeti nyomorúságos életét. Minden nagyvárosban sok ilyen embert láthatunk, aki csekély alkalmi keresetből „tartja együtt testét és lelkét" — ahogy az angolok mondják. Bámulatos, hogy mi mindennel nem foglalkozik ez a „felesleges népesség". A londoni utcaseprők (crossing-sweepers) világszerte ismeretesek; eddig a szegény- vagy a köztisztasági hivatal által felvett munkanélküliek seperték nemcsak a londoni keresztutakat, hanem más nagyvárosok főutcáit is — most azonban naponként gép csörtet az utcákon és tönkreteszi a munkanélküliek e kereseti ágát. A városba vezető nagy utakon, ahol élénk a kocsiközlekedés, sok embert látni kis talicskával, akik az elrohanó kocsik és omnibuszok között életük veszélyeztetésével kaparják a friss lóganéjt és összegyüjtik eladásra — amiért gyakran még heti pár shillinget kell fizetniök a köztisztasági hivatalnak, sőt sok helyen megtiltják a lótrágya összegyüjtését, különben a köztisztasági hivatal nem tudná eladni az összesepert szemetet, mert kevés lótrágya van benne. Boldogok azok a „feleslegesek", akik kézikocsit tudnak szerezni és fuvarozhatnak vele, s még boldogabbak azok, akiknek olyan összegre sikerül szert tenniök, hogy a kordéhoz szamarat vehetnek — a szamár maga

talál táplálékot, esetleg kevés összekeresett hulladékot kap, és mégis hoz valamit a házhoz.

A legtöbb „felesleges" utcai árusításra veti magát. Különösen szombat este, mikor az egész munkásság az utcákon van, csak ekkor látni, milyen sokan élnek ebből. Férfiak, asszonyok és gyerekek cipőfűzőt, nadrágtartót, zsinórokat, narancsot, lepényt, egyszóval minden elképzelhető árucikket kínálnak, de máskor is lépten-nyomon árusokba ütközik az ember, akik az utcákon állnak, vagy ide-oda járnak naranccsal és lepénnyel, ginger-beerrel vagy nettle-beerrel* kereskedve. Gyufát és hasonló cikkeket, pecsétviaszt, patentgyujtót stb. is árulnak. Mások — az úgynevezett jobbers** — az utcákon ődöngenek és valami apró alkalmi munka után néznek; egyiknek-másiknak sikerül is napszámos munkát kapni, sok azonban nem olyan szerencsés. „A londoni dokkok kapuinál télen minden hajnalban százával tolonganak a szegények — beszéli nagytiszteletű W. Champneys, London keleti részének egyik lelkésze —, napszám reményében várakoznak, míg kinyitják a kapukat; a fiatalabbakat és a legerősebbeket, legismertebbeket felfogadják, de százan és százan lehangolva, reményükben csalatkozva ballagnak vissza szegényes lakásaikba." Vajjon van-e más lehetőségük ezeknek az embereknek, akik nem találnak munkát és nem akarnak fellázadni a társadalom ellen, mint hogy kolduljanak? Ezért nem csodálkozhatunk a koldusok tömegén, akik többnyire munkaképes férfiak, s akikkel a rendőrség állandó harcban áll. Sajátságos koldulás ez. A családfő családjával együtt bejárja az utcákat, énekelve kéreget, vagy rövid beszédben a szomszédok jószívűségére apellál. És feltűnő, hogy ezek a koldusok majdnem kizárólag csak munkáskerületekben láthatók, és csaknem kizárólag munkások könyöradományaiból tartják fenn magukat. Előfordul, hogy a család némán áll egy forgalmas utcán, így mutatja elhagyatottságát. Itt is csak a munkások részvétére számítanak, akik tapasztalatból tudják, mi az

* Üdítő, habzó italok: az előbbit vízből, cukorból és kevés gyömbérből, az utóbbit vízből, cukorból és csalánból készítik. A munkások, különösen az antialkoholisták kedvelik.

** — napszámosok. — *Szerk.*

éhség és akik bármely pillanatban hasonló helyzetbe juthatnak; ennek a néma és mégis annyira megható koldulásnak majdnem kizárólag csak azokon az utcákon vagyunk a tanúi, ahol munkások járnak, és azokban az órákban, amikor munkások lepik el az utcát, különösen szombat este, mikor a munkáskerületek „titkai" feltárulnak a főutcákon, és a középosztály lehetőleg kerüli ezeket a bemocskolt helyeket. Ha pedig a „feleslegesek" közül valakinek van elég bátorsága ahhoz és felgyülemlett benne az elkeseredés, hogy nyiltan szembeszegüljön a társadalommal és arra a *burkolt* háborúra, melyet a burzsoázia folytat ellene, a burzsoázia elleni *nyilt* háborúval feleljen, az lopásra, rablásra és gyilkolásra adja fejét.

A szegénytörvény-biztosok jelentései szerint Angliában és Walesben átlag másfélmillió „felesleges" van, Skóciában szegénytörvények hiányában nem állapítható meg a „feleslegesek" száma, Irországról pedig még külön kell beszélnünk. De ez a másfélmillió is csak azokat foglalja magában, akik a szegényhivatalhoz fordultak segélyért; az a nagy tömeg, amely irtózik ettől a végső mentőeszköztől, s nélküle próbál segíteni magán, nincs benne a másfélmillióban; e szám jórésze viszont földművelő vidékekre esik, itt tehát nem jön számításba. A válság idején természetesen jelentékenyen növekszik ez a szám, a nyomor tetőfokára hág. Nézzük például az 1842-es válságot, amely, mivel a legutolsó, s egyben a legpusztítóbb volt — mert a válságok ismétlődésével intenzitásuk egyre fokozódik, és a legközelebbi válság, amely alkalmasint legkésőbb 1847-ben fog bekövetkezni*, minden valószínűség szerint még pusztítóbb és tartósabb lesz. Az 1842. évi válság idején a szegényadó minden városban annyira emelkedett, mint még soha. *Stockportban* például minden font házbér után nyolc shilling szegényadót kellett fizetni, úgyhogy ez az adó egymagában az egész város bérösszegének 40 százalékára rúgott; ráadásul egész utcák üresen álltak, legalább 20 000 lakóval volt kevesebb, mint rendesen és az üresen álló házak ajtóira azt írták: Stockport to let — Stockport kiadó. Boltonban a szegényadó alá eső bérjövedelem, amely normális években átlag 86 000 font sterling volt, 36 000

* Az 1887-es kiadás lábjegyzete: És be is következett 1847-ben.

font sterlingre csökkent; ezzel szemben a segélyre szoruló szegények száma 14 000-re, tehát az egész lakosságnak több mint 20 százalékára emelkedett. Leedsben a szegényhivatal 10 000 font sterling tartalékalappal rendelkezett, ez azonban az adakozásból összegyüjtött 7 000 font sterlinggel együtt teljesen kimerült, még mielőtt a válság elérte csúcspontját. Így volt ez mindenütt; a Gabonatörvény Elleni Líga egyik bizottsága 1843 január havában a gyárosok részletes adatai alapján jelentést közöl az ipari kerületek 1842. évi állapotáról és megállapítja, hogy a szegényadó átlag kétszer olyan nagy volt, mint 1839-ben, a segélyre szorulók száma pedig megháromszorozódott, sőt megötszöröződött azóta; hogy rengetegen kértek segélyt olyanok, akik eddig sohasem folyamodtak segélyért stb.; hogy a munkásosztálynak harmadannyi élelmiszerrel kellett beérnie, mint 1834/36-ban, hogy a húsfogyasztás erősen megcsappant, 20—60 százalékkal csökkent; hogy még az olyan kézműveseknek, kovácsoknak, kőműveseknek stb. sincs elegendő munkájuk, akik korábban a legválságosabb időszakokban is teljesen el voltak látva munkával, úgyhogy keresetük csökkent — sőt még most, 1843 januárjában is szüntelenül csökken. És ezt gyárosok jelentik!

A kenyérnélküli munkások, akiknek kenyéradói leállították a gyárakat és nem tudtak munkát adni nekik, mindenütt az utcákon ődöngtek, egyenként vagy csoportosan koldultak, seregestől ellepték az országutakat és támogatást kértek a járókelőktől — de nem megalázkodva, mint közönséges koldusok; számuk, magatartásuk és szavuk fenyegető volt. Leicestertől Leedsig és Manchestertől Birminghamig minden ipari kerületben ez volt a helyzet. Itt-ott zavargások voltak, mint például júliusban Észak-Staffordshire fazekas műhelyeiben; a munkásokon rettenetes nyugtalanság vett erőt, amely végül augusztusban a gyárvidékek általános felkelésében tört ki. Amikor 1842 november végén Manchesterbe érkeztem, még mindenütt munkanélküliek tömege ácsorgott az utcasarkokon, még számos gyár állt; a következő hónapokban, 1843 közepéig lassan eltűntek az akaratuk ellenére utcákon ácsorgók és a gyárak ismét megindultak.

Mondanom sem kell, hogy milyen nyomor és szükség uralko-

dik a munkanélküliek között ilyen válság idején. A szegényadó nem elegendő — korántsem elegendő; a gazdagok jótékonykodása annyi, mint csepp a tengerben, hatása azonnal eltűnik; a koldulás, ahol olyan sokan vannak, csak keveseken segít. Ha a szatócsok ilyenkor nem adnának hitelt a munkásoknak, amíg csak tehetik — az utólagos elszámolásnál természetesen bőven kárpótolják magukat —, és ha a munkások nem támogatnák egymást, amíg csak tehetik, minden válságban éhhalál pusztítaná el a „feleslegesek" tömegét. Így azonban, mivel a legnehezebb időszak mégiscsak rövid, egy évig, legfeljebb két vagy két és fél évig tart, a legtöbben súlyos nélkülözések árán mégis keresztülvergődnek valahogy. Látni fogjuk, hogy közvetve, betegségek stb. következtében, milyen rengetegen esnek a válság áldozatául. Egyelőre az angol munkások lesüllyedésének másik okával foglalkozunk, amely még mindig abban az irányban hat, hogy ezt az osztályt egyre mélyebbre és mélyebbre taszítsa.

AZ ÍR BEVÁNDORLÁS

Alkalomadtán már többször volt szó az Angliába költözött írekről. Most közelebbről megvizsgáljuk az ír bevándorlás okait és következményeit.

Az angol ipar nem fejlődhetett volna olyan gyorsan, ha Angliának nem állt volna rendelkezésére tartalék: Írország nagyszámú és szegény lakossága. Az írnek odahaza nem volt vesztenivalója, Angliában viszont sokat nyerhetett; amióta Írországban megtudták, hogy a György csatorna keleti oldalán izmos karok jó bér mellett biztos munkát találhatnak, az írek csapatostól jöttek át minden évben. Az ilymódon bevándoroltak számát jelenleg több mint egymillióra becsülik, és évenként még mintegy ötvenezren vándorolnak be, akik csaknem kivétel nélkül ipari kerületekben, különösen nagyvárosokban telepednek le, ahol a népesség legalsóbb rétegét alkotják. Például Londonban 120 000, Manchesterben 40 000, Liverpoolban 34 000, Bristolban 24 000, Glasgow-ban 40 000, Edinburgh-ben 29 000 szegény ír él*. Ezek az emberek, akik szinte minden civilizáció nélkül nőttek fel, gyermekkoruk óta hozzászoktak mindenféle nélkülözéshez, faragatlanok, iszákosak, nem törődnek a jövővel; Angliába érkezve, magukkal hozzák durva szokásaikat és beoltják az angol lakosságnak abba a rétegébe, amelyet amúgy

* *Archibald Alison,* High Sheriff of Lanarkshire. „The Principles of Population and their Connection with Human Happines". 2 vols. 1840 [Archibald Alison Lanarkshire főshériffje „A népesedés alapjai és az emberi boldogsággal való összefüggésük". 2. köt. 1840]. — Ez az Alison a francia forradalom történetírója és, mint fivére, dr. W. P. Alison, vallásos tory.

is kevéssé érdekel a műveltség és erkölcsösség. De adjuk át a szót Thomas Carlyle-nak*: „Fő- és mellékutcáinkon léptennyomon vad milesi arcok** köszöntik az embert; lerí róluk az álnok ravaszság, romlottság, korlátoltság, nyomor és kajánság. Az angol kocsis, elhaladva a milesi mellett, ostorával feléje sújt és átkozza őt, ez pedig odatartja kalapját és koldul. Ez a legnagyobb csapás, amellyel az országnak meg kell küzdenie. A rongyos, vigyorgó ír kéznél van mindenütt, minden munkát vállal, ahol csak erős karra és erős hátra van szükség, s olyan bérért vállalja, amelyen csak burgonyát vehet. Egyetlen fűszere a só; boldogan meghál bármely disznó- vagy kutyaólban, meghúzza magát a csűrben; rongyokból összetákolt ruhát visel, úgyhogy ennek levetése és felöltése a legnehezebb művelet, amelyre csak ünnepnapokon vagy különösen jó időben vállalkozik. Az angol, ha nem képes ilyen feltételek mellett dolgozni, kenyér nélkül marad. A civilizálatlan ír nem képességeivel, hanem ezek ellenkezőjével kiszorítja a bennszülött angolt és elfoglalja helyét. Piszokban él, semmivel sem törődik, ravaszságon töri a fejét, ittasan garázdálkodik, a züllés és a rendetlenség góca. Az, aki még úszni törekszik, még a felszínen igyekszik tartani magát, itt példáját láthatja annak, hogyan létezhet az ember a fenékre süllyedve, anélkül hogy úszni próbálna. — — — Ki ne látná, hogy az angol munkások legalsóbb tömegének helyzete egyre hasonlóbbá válik az ír munkások helyzetéhez, akik az összes piacokon konkurrálnak velük; hogy minden olyan munkát, amely csupán testi erővel, különösebb jártasság nélkül is elvégezhető, nem angol bérért végeznek, hanem annyiért, ami közeljár az ír munkásokéhoz, vagyis valamivel többért, mint amennyi elegendő, hogy «évenként harminc hétig a legroszszabb minőségű burgonyával félig-meddig csillapítsák éhségüket», valamivel többért, de minden új hajóval, mely Írországból érkezik, egyre közelebb jutnak ehhez a végcélhoz."

Carlyle-nak — az ír nemzeti jellem túlzott és egyoldalú elítélését kivéve — tökéletesen igaza van ebben. Ezek az ír munkások, akik a hajók fedélzetén, gyakran barmok módjára össze-

* „Chartism". 28, 31. és köv. old.

** Miles — Írország ősi kelta királyainak a neve.

zsúfolva négy pennyért (3 1/3 ezüst garasért) utaznak Angliába, mindenüvé befészkelik magukat. A legrosszabb lakások is megfelelnek nekik, ruházatukkal nem törődnek, amíg csak egy szál cérna összetartja a rongyokat, a cipőt nem ismerik; táplálékuk burgonya és kizárólag csak burgonya, s amit ezenfelül keresnek, elisszák — mire kell az ilyen embereknek nagy bér? Minden nagyváros legrosszabb negyedeiben írek laknak; mindenütt, ahol különösen nagy a piszok és düledeznek a házak, már előre tudjuk, hogy főleg kelta arcokat fogunk látni, amelyek első pillantásra megkülönböztethetők a bennszülöttek angolszász vonásaitól, és éneklő, hehezetes beszédüket fogjuk hallani, melyről az igazi ír sohasem szokik le. Sőt Manchester legnépesebb részeiben olykor ír-kelta nyelven hallottam beszélni. A pincelakó családok többsége majdnem mindenütt ír eredetű. Egyszóval, az írek — mint dr. Kay mondja — felfedezték, hogy mennyi az életszükségletek minimuma és most az angol munkásokat is megtanítják erre. Magukkal hozták a piszkot és az iszákosságot is. A tisztátlanság, amely az írek második természete lett, a falun, ahol a lakosság szétszórtan él, nem olyan ártalmas, de itt, a nagyvárosokban, a lakosság koncentrációja miatt félelmetessé válik és veszéllyel fenyeget. A milesi, mint odahaza megszokta, itt is az ajtó elé dobja a szemetet és hulladékot, így keletkeznek azok a pocsolyák és szemétdombok, amelyek elcsúfítják a munkásnegyedeket és dögletessé teszik a levegőt. Mint odahaza, itt is a házhoz építi a disznóólat, és ha ezt nem teheti, a disznó vele hál a szobában. A nagyvárosokban az állattenyésztésnek ez az új, abnormális módja egészen ír eredetű; az ír úgy ragaszkodik a disznójához, mint az arab a lovához, de azzal a különbséggel, hogy az ír eladja a disznót, ha már elég kövér és levágható — különben vele eszik, vele alszik, gyermekei játszanak vele, lovagolnak rajta és a disznóval együtt henteregnek a sárban, amint ez Anglia minden nagyvárosában igen sokszor látható. És hogy milyen piszok van a házakban, milyen barátságtalanok a lakások, az leírhatatlan. Az ír nem szokott bútorhoz — egy rakás szalma, pár rongydarab, amelyet ruházatához már sehogy sem tud felhasználni: ez az ír ágya. Egy darab fa, egy széttört szék, asztal helyett egy öreg láda, az írnek nincs többre szüksége;

egy teáskanna, néhány fazék és törött cserépedény teljesen elegendő, hogy berendezze konyháját, amely egyszersmind háló- és lakószoba is. És ha nincs tüzelője, minden, ami kezeügyébe akad, szék, ajtófélfa, párkány, padozat, ha van ilyesmi, a kályhába vándorol. Minek ehhez sok hely? Odahaza agyagviskója csak *egy* helyiségből állt, ez elég volt mindenre; Angliában sincs többre szüksége a családnak. Ha ma olyan általános lett, hogy sokan összezsúfolva laknak egyetlen szobában, ezt is főleg az ír bevándorlók honosították meg. A szegény ördögnek is szüksége van *valamilyen* élvezetre, és mivel a társadalom megfosztotta őt minden egyéb élvezettől, elmegy és pálinkát iszik. Az ír számára csak a pálinka teszi elviselhetővé az életet, — a pálinka, meg gondtalan, vidám természete; ez az oka annak, hogy imádja a pálinkát és leissza magát a sárga földig. Déli, könnyelmű jelleme, szinte vademberi durvasága, minden emberibb élvezet megvetése, amelyre éppen elvadultsága miatt képtelen, a piszok és a szegénység, mindez hajlamossá teszi őt az iszákosságra — túlontúl nagy a kísértés, nem képes ellenállni, és mihelyt pénzhez jut, azonnal elissza. Mit is tehetne egyebet? Hogyan vádolhatja őt az a társadalom, amely olyan mélyre taszította, hogy *szinte szükségszerűen* iszákossá kell válnia, amely teljesen elhanyagolja és el hagyja vadulni, hogyan vádolhatja őt ez a társadalom, ha valóban részegessé válik?

Ilyen konkurrenssel kell megküzdenie az angol munkásnak; ez a konkurrens a lehető legalacsonyabb fokon áll, amely civilizált országban egyáltalán elképzelhető és éppen ezért kevesebb bérre van szüksége, mint más munkásnak. Ezért nem is lehet másképp, mint ahogy Carlyle mondja: az angol munkás bérét minden munkaágban, ahol ír munkás konkurrálhat vele, egyre mélyebbre szorítják. És sok ilyen munkaág van. A kevés, vagy egyáltalán semmi szakértelmet sem kívánó munkaágak nyitva állnak az ír munkás előtt. Természetesen a hosszú tanulóidőt vagy huzamosabb ideig tartó rendszeres tevékenységet követelő munkákra a hanyag, állhatatlan és korhely ír teljesen alkalmatlan. Ahhoz, hogy mechanikus legyen (mechanic-nak neveznek angolul minden gépgyártásban alkalmazott munkást), ahhoz, hogy gyári munkás legyen, előbb el kellene

sajátítania az angol civilizációt, át kellene vennie az angol szokásokat, egyszóval, voltaképpen angollá kellene válnia. Ahol azonban egyszerű, kevésbbé pontos munkáról van szó, ahol inkább erő, mint ügyesség szükséges, ott az ír épp olyan jó, mint az angol. Ezért ezekben a munkaágakban túlnyomóan íreket látunk: a kéziszövők, kőművessegédek, teherhordók és napszámosok stb. között rengeteg az ír, és ennek a nemzetnek a behatolása itt igen sokban hozzájárult a bérek leszorításához és a munkásosztály helyzetének rosszabbodásához. És bár a más munkaágakba behatolt írek kénytelenek voltak némileg civilizálódni, még mindig éppen elég jellegzetességét őrizték meg korábbi életmódjuknak, hogy angol munkástársaikra itt is züllesztő hatással legyenek — nem beszélve arról a befolyásról, mely az ír környezetnek amúgy is szükségszerű következménye. Mert ha meggondoljuk, hogy majdnem minden nagyvárosban a munkások egynegyede vagy egyötöde ír bevándorló, vagy ezeknek ír szennyben felnőtt ivadéka, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy az egész munkásosztály élete, erkölcse, szellemi és morális állapota, egész jelleme nagy mértékben az írekéhez hasonult, akkor megérthetjük, hogyan süllyedhetett az angol munkásoknak a modern ipar és közvetlen következményei által előidézett amúgy is felháborító helyzete a megalázás még mélyebb fokára.

KÖVETKEZMÉNYEK

Elég tüzetesen vizsgáltuk az angol városi munkások életviszonyait, és most már ideje, hogy a tényekből további következtetéseket vonjunk le és ezeket újra egybevessük a tényállással. Lássuk tehát, hogy ilyen viszonyok között mi lett a munkásokból, milyen emberekké fejlődtek, milyen a testi, szellemi és erkölcsi arculatuk.

Ha valaki testi sértést követ el, mégpedig olyan testi sértést, mely a sértett halálát okozza, ezt emberölésnek nevezzük; ha a tettes előre tudta, hogy a testi sértés halálos lesz, tettét gyilkosságnak nevezzük. Ha azonban a társadalom* olyan helyzetet teremt, melyben a proletárok százai szükségszerűen időelőtti, természetellenes halálra vannak kárhoztatva, olyan halálra,

* Ha itt és másutt a társadalomról mint felelős egészről beszélek, amelynek megvannak a jogai és kötelességei, magától értetődik, hogy ezen a *társadalom hatalmon levő részét* értem, tehát azt az osztályt, amely jelenleg a politikai és társadalmi uralmat gyakorolja, és éppen ezért felelős azok helyzetéért, akiket teljesen kizár az uralomból. Ez az uralkodó osztály Angliában, mint minden civilizált országban, a burzsoázia. Azt, hogy a társadalomnak és különösen a burzsoáziának kötelessége, hogy a társadalom minden tagjának legalább az *életét* megóvja, például gondoskodjék róla, hogy senki se haljon éhen — ezt a tételt szükségtelen *német* olvasóimnak bebizonyítanom. Ha az angol burzsoáziának írnék, természetesen másként állna a dolog. — *Engels pótlása az 1887-es amerikai kiadáshoz:* És most Németországban is így van. Német kapitalistáink az áldott 1886. esztendőben teljesen elérték az angol színvonalat — legalább is ebben a tekintetben. — (1892) Hogy megváltozott mindez ötven év alatt! Ma már vannak olyan angol burzsoák, akik elismerik, hogy a társadalomnak kötelességei vannak tagjaival szemben; a németek azonban?!?

amely épp oly erőszakos, mint ha karddal, vagy golyóval ölnének meg valakit, ha ezreket megfoszt nélkülözhetetlen életfeltételeiktől, s olyan viszonyok közé taszítja őket, amelyek közt nem *képesek* élni, ha a törvény vaskezével arra kényszeríti őket, hogy ilyen viszonyok között éljenek, míg beáll a halál, mely ezeknek a viszonyoknak szükségszerű következménye, ha a társadalom tudja, nagyon jól tudja, hogy ilyen feltételek mellett ezreknek kell áldozatul esniök, és mégis fenntartja ezeket a feltételeket — akkor ez épp olyan gyilkosság, mint az egyes ember büntette, csak burkolt, alattomos gyilkosság, amely ellen senki sem tud védekezni, amely nem látszik gyilkosságnak, mert nem látják a gyilkost, mert ez a gyilkos mindenki és senki, mert az áldozat halála természetes halálnak tűnik fel, és mert ez a gyilkosság nem annyira tevőleges, mint inkább mulasztásból eredő bűncselekmény. De mégiscsak gyilkosság. Be fogom bizonyítani, hogy az angol társadalom naponként és óránként követ el olyasmit, amit az angol munkáslapok teljes joggal szociális gyilkosságnak bélyegeznek, hogy az angol társadalom olyan helyzetet teremt, melyben a munkások nem maradhatnak egészségesek és nem élhetnek sokáig, hogy a munkások életerejét apránként, fokozatosan aláássa és időelőtt sírba dönti őket; továbbá be fogom bizonyítani, hogy a társadalom *tudja*, milyen káros ez a helyzet a munkások egészségére és életére nézve, és mégsem tesz semmit, hogy javítson ezen a helyzeten. Hogy a társadalom *tudatában van* berendezései következményeinek, tehát eljárása nem csupán emberölés, hanem gyilkosság, ezt már be is bizonyítottam azzal, hogy az ölés tényének megállapítása céljából tekintélyként hivatalos dokumentumokra, parlamenti és kormányjelentésekre hivatkozhatom.

Eleve magától értetődik, hogy egy olyan osztály, amely a fent vázolt viszonyok között él és még a legelemibb életszükségleteit is csak rosszul tudja kielégíteni, nem lehet egészséges és tagjai nem lehetnek hosszúéletűek. De lássuk mégegyszer az egyes körülményeket, a munkások egészségi állapotára való különös kihatásukban. A népességnek a nagyvárosokban való központosítása már egymagában is kedvezőtlen hatású; London levegője sohasem lehet olyan tiszta, olyan oxigéndús, mint a vidéké; két

és fél millió tüdő és kétszázötvenezer tűzhely, három-négy földrajzi négyzetmérföldön összezsúfolva, rengeteg oxigént fogyaszt, amely csak nehezen pótolható, mert a városok építési módja magábanvéve is megnehezíti a szellőztetést. A lélekzés és égés következtében keletkező szénsavas gáz nagy fajsúlya miatt megül az utcákon, a szél pedig a házak fölött kavarog. A lakosok tüdeje nem kap elegendő oxigént, aminek az a következménye, hogy testileg és szellemileg elernyednek, életerejük ellankad. Ezért a nagyvárosok lakosai, bár a szabad, normális levegőn élő falusiakhoz képest sokkal kevésbbé vannak kitéve akut, különösen gyulladásos betegségeknek, de sokkal többet szenvednek krónikus bántalmakban. És ha már a nagyvárosi élet egymagában is hátrányos az egészségre, elképzelhetjük, milyen károsan hat az abnormális levegő a nagyvárosok munkásnegyedeiben, ahol, mint láttuk, minden együtt van, ami megfertőzheti a levegőt. A falun nemigen ártalmas, ha a házak közvetlen közelében szennyes pocsolyák vannak, mert itt minden irányban szabadon jár a levegő; de egy nagyváros közepén, beépített, minden légáramlástól elzárt utcák és udvarok között, egészen más a helyzet. Minden rothadó állati és növényi anyag gázokat fejleszt, amelyek feltétlenül ártanak az egészségnek, és ha a gázok nem illanhatnak el szabadon, megmérgezik a levegőt. A nagyvárosok munkásnegyedeiben felhalmozódó szennynek és az álló tócsáknak tehát igen rossz következményei vannak a közegészségügy szempontjából, mert éppen ezek fejlesztik a betegségokozó gázokat; ugyanez áll a beszennyezett folyók kipárolgására is. De ez még korántsem minden. Valóban felháborító, hogyan bánik a mai társadalom a szegények nagy tömegével. Összecsődítik őket a nagyvárosokban, ahol rosszabb levegőt szívnak, mint falusi otthonukban. Olyan kerületeket jelölnek ki számukra, amelyek építési módjuknál fogva rosszabbul szellőztethetők, mint a többiek. Megfosztják őket a tisztálkodás minden eszközétől, még a víztől is, mert csak akkor raknak le vízvezetéki csöveket, ha megfizetik, a folyókat pedig annyira beszennyezik, hogy tisztálkodási célokra egyáltalában nem használhatók; arra kényszerítik őket, hogy a hulladékot és szemetet, a szennyvizet, sőt gyakran még az undorító piszkot és trágyát is az utcára szórják, mert meg-

fosztják őket annak a lehetőségétől, hogy máskép intézzék el szükségleteiket; így arra kényszerítik őket, hogy megmérgezzék saját lakóterületüket. De még ez sem minden. Minden elképzelhető bajjal tetézik a szegények baját. Ha már igen sűrű a város népessége, akkor elsősorban *őket* zsúfolják össze. Nem elég, hogy megmérgezték az utca levegőjét, hanem tucatonként egyetlen szobába zárják be a szegényeket, úgyhogy fulladásig fojtó szobájuk levegője, amelyet éjjel be- és kilélekzenek. Nedves lakásokat, pincelyukakat adnak nekik, ahová alulról, vagy padlásszobákat, ahová felülről víz szivárog be. Úgy építik a szegények lakásait, hogy az áporodott levegő nem távozhat el. Rossz, rongyos vagy hamarosan ronggyá foszló ruhákat és rossz, hamisított, nehezen emészthető élelmicikkeket adnak nekik. Gyötrő izgalomban tartják őket, félelem és remény közt hányódnak, — hajszolják őket, mint a vadat, nem engednek nekik percnyi nyugalmat, hogy az életet nyugodtan élvezzék. A nemi élvezeten és az iváson kívül minden egyéb élvezettől megfosztják a szegényeket, naponként addig dolgoztatják őket, míg szellemi és fizikai erejük teljesen kimerül, és ezzel állandóan gerjesztik bennük azt a vágyat, hogy kizárólag eszeveszett nemi kicsapongásban és mértéktelen ivásban, ebben a két még elérhető élvezetben leljenek vigasztalást. És ha még ez sem elég, ha még ez sem töri meg őket, jön a válság, elvesztik kenyerüket, elvesztik még azt a keveset is, amit eddig meghagytak nekik.

Lehet-e egészséges és hosszúéletű a szegényebb osztály, ha ilyen viszonyok közt kell tengődnie? Csoda-e, ha soraiban túlontúl nagy a halálozási arány, állandóan ragályos betegségek pusztítanak, ha a munkásgeneráció testileg egyre jobban satnyul? Lássuk a tényeket.

Minden adat arról tanúskodik, hogy a városi nyomortanyák munkáslakásai, a munkásosztály többi létfeltételével együtt, számos betegség okozói. Az „Artisan" fentebb idézett cikke teljes joggal állítja, hogy a tüdőbetegségek ezeknek a viszonyoknak szükségszerű következményei, és a munkások közt valóban különösen gyakoriak. Az utcán számos hektikás külsejű ember látható, ami azt bizonyítja, hogy London és különösen a munkásnegyedek rossz levegője rendkívül kedvez a

tüdővésznek. Ha korán reggel, amikor munkába mennek, az utcákon járkálunk, elcsodálkozunk, hogy milyen sokan vannak, akiknek külseje elárulja a kezdeti vagy már teljesen kifejlődött tüdővészt. Manchesterben nem *ilyenek* az emberek; csak Londonban láttam lépten-nyomon ilyen sápadt, nyurga, szűkmellű és beesettszemű kísérteteket, ilyen petyhüdt, kifejezéstelen, bamba arcokat feltűnő nagy számban — bár az északi gyárvárosokban is évről évre rengeteg áldozata van a tüdővésznek. A tüdővésszel — más tüdőbetegségeken és a skarlátan kívül — mindenekelőtt a tífusz konkurrál, amely félelmetesen pusztít a munkások soraiban. A munkásosztály egészségi állapotáról kiadott hivatalos jelentés ezt az általánosan elterjedt betegséget közvetlenül annak tulajdonítja, hogy a lakások rosszul szellőztethetők, nedvesek és piszkosak. Ez a jelentés — amelyet, ne feledjük el, Anglia legelső orvosai készítettek más orvosok adatai alapján —, ez a jelentés azt állítja, hogy már egyetlen rosszul szellőzött udvar, már egyetlen zsákutca, amelynek nincsenek lefolyói, különösen ha zsúfoltan laknak ott és a közelben szerves anyagok rothadnak, lázt idézhet elő és majdnem mindig elő is idézi azt. A láz szinte mindenütt azonos jellegű és csaknem minden esetben tífusszá fejlődik. Ez a láz minden nagyváros munkásnegyedeiben, sőt kisebb helységek egyes rosszul épített, elhanyagolt utcáiban is otthonos, leginkább a nyomornegyedekben terjed el, bár természetesen a jobb kerületekben is van néhány áldozata. Londonban már hosszú idő óta dühöng; rendkívül pusztító erejű volt 1837-ben; ezzel kapcsolatban készült az említett hivatalos jelentés is. Dr. *Southwood Smithnek* a londoni járványkórházról írt évi jelentése szerint 1843-ban 1 462 beteget ápoltak ott, 418-cal többet, mint korábban bármikor. London keleti, északi és déli kerületének nedves és piszkos részein rendkívül erősen dühöngött ez a betegség. A betegek közt sok faluról jött munkás volt, ezek útközben és megérkezésük után hihetetlen nélkülözéseken mentek át, félig meztelenül és éhhalállal küzdve az utcákon háltak, munkát nem találtak és így a láz áldozatai lettek. Mikor a kórházba szállították őket, olyan gyengék voltak, hogy szokatlanul nagymennyiségű bort, konyakot, ammóniumpreparátumot és más izgató szert kellett beadni nekik. Az összes

betegek 16½%-a elpusztult. Manchesterben is fellép ez a rosszindulatú láz; az óváros, Ancoats, Kis-Írország stb. rosszabb munkásnegyedeiben szinte sohasem tűnik el, de itt, mint általában az *angol* városokban, nem olyan elterjedt, mint várni lehetne. Skóciában és Írországban viszont a tífusz pusztítása minden képzeletet felülmúl; Edinburgh-ben és Glasgow-ban 1817-ben a drágulás után, majd 1826-ban és 1837-ben a kereskedelmi válságok után dühöngött különösen, de minden alkalommal, miután mintegy három évig pusztított, bizonyos időre kissé alábbhagyott; Edinburgh-ben az 1817-es járvány alkalmával körülbelül hatezren, az 1837-es járvány idején mintegy tízezren kapták meg a lázt és a járvány minden újabb ismétlődésekor nemcsak a betegek száma, hanem a betegség hevessége és a halálozások aránya is emelkedett*. De a betegség minden korábbi tombolása csak gyermekjáték volt az 1842. évi válság után fellépő járványhoz képest. Egész Skócia szegényeinek egyhatoda kapta meg a lázt, és a betegséget vándor koldusok szédítő gyorsasággal terjesztették helységről helységre; a társadalom közép- és felsőbb osztályai elkerülték a lázt. Két hónap alatt több lázmegbetegedés volt, mint korábban tizenkét év alatt. Glasgow-ban 1843-ban a lakosság tizenkét százaléka, vagyis 32 000 ember betegedett meg lázban, s ezek 32 százaléka meghalt; Manchesterben és Liverpoolban viszont a halálozás aránya rendszerint csak 8 százalék. A krízis a betegség hetedik és tizenötödik napján állt be; a tizenötödik napon a beteg bőre rendszerint megsárgult, ami dr. Alison véleménye szerint azt bizonyítja, hogy a betegség oka lelki izgalomban és félelemben is keresendő**. — Írországban szintén gyakori jelenség ez a lázjárvány. 1817—1818 21 hónapja alatt 39 000 lázbeteg, sőt egy későbbi évben a sheriff Alison szerint („Principles of Population", második kötet) 60 000 lázbeteg feküdt a dublini kórházban. Corkban 1817—1818-ban a lakosság egyhetedét kellett felvenni a járványkórházba, Limerickben ugyan-

* Dr. *Alison*. „Management of the Poor in Scotland" [„A szegénygondozás Skóciában"].

** Dr. *Alison* egyik cikkéből, melyet a British Association for the Advancement of Science yorki ülésén, 1844 októberében olvasott fel.

ebben az időben a lakosság egynegyede, Waterford *nyomortanyáin* pedig a lakosság tizenkilenc huszada volt lázbeteg*.

Ha emlékezetünkbe idézzük a munkások életviszonyait, ha meggondoljuk, hogy milyen zsúfoltak a lakásaik, milyen túltömött minden zug, hogy a betegek és egészségesek egy szobában, egy fekvőhelyen hálnak, akkor csak azon csodálkozhatunk, hogy ez a fertőző lázbetegség még jobban el nem terjedt. És ha meggondoljuk, hogy milyen kevés orvosi segély áll a betegek rendelkezésére, hogy milyen sokan maradnak minden orvosi tanács nélkül és még a legközönségesebb védekezési előírásokat sem ismerik, akkor a halandóság még alacsonynak is látszik. Dr. Alison, aki alaposan ismeri ezt a betegséget, az idézett jelentéssel egybehangzóan a szegények szűkös, nyomorúságos helyzetére vezeti azt vissza; azt állítja, hogy a sok nélkülözés és az életszükségletek hiányos kielégítése fogékonnyá teszi a szervezetet a fertőzés iránt, s ennek következtében pusztít és terjed oly gyorsan a járvány. Kimutatja, hogy Skóciában éppúgy, mint Írországban, minden alkalommal a nélkülözés időszakában — kereskedelmi válsággal vagy pedig rossz terméssel kapcsolatban — lépett fel a tífuszjárvány, és hogy a betegség szinte kizárólag a munkásosztályt pusztította. Figyelemreméltó, hogy dr. Alison kijelentése szerint a tífuszban elpusztult betegek többsége családapa, tehát éppen azok, akiket hozzátartozóik a legkevésbbé nélkülözhetnek; ugyanezt mondja az általa idézett ír orvosok többsége is.

Több más betegség közvetlen oka nem annyira a munkások lakásviszonyaiban, mint inkább táplálkozásukban rejlik. A munkások amúgy is nehezen emészthető tápláléka teljesen alkalmatlan kisgyerekek számára; a munkásoknak azonban nincsen anyagi eszközük, sem idejük arra, hogy gyermekeiknek megfelelőbb táplálékot szerezzenek. Azonkívül nagyon elterjedt az a szokás, hogy a gyermekeknek pálinkát, sőt ópiumot adnak; mindezeknek és a gyermekek testi fejlődését károsan befolyásoló életviszonyoknak együtthatásából erednek az emésztési szervek különböző megbetegedései, melyek következményeit

* *Alison.* „Management of the Poor in Scotland".

egész életükön át sínylik. Majdnem minden munkás többékevésbbé gyengegyomrú és mégsem tud változtatni táplálkozásán, amely betegségét okozta. Hiszen honnan tudnák, hogy mi okozta betegségüket — de ha tudnák is, vajjon áttérhetnek-e megfelelőbb táplálkozásra, amíg nem kerülnek más életviszonyok közé és nem lesznek műveltebbek? — De a rossz emésztés már a gyermekkorban újabb betegségek okozója. A görvély szinte általánosan elterjedt a munkások között; a görvélyes szülőknek görvélyes gyermekeik vannak, különösen ha a betegség eredeti oka tovább hat a görvélyre való hajlamot öröklő gyermekekre. A fejlődőben levő szervezet hiányos táplálásának másik következménye a rachitis (angolkór, bütykös kinövések az izületeken), amely szintén igen gyakori jelenség a munkásgyermekeknél. Elkésve keményednek meg a csontok, a betegség általában gátolja a csontszerkezet kifejlődését, és a szokásos rachitikus tüneteken kívül elég gyakran láb- és hátgerincferdülést is okoz. Mondanom sem kell, hogy ezeket a betegségeket még az is súlyosbítja, hogy a munkások a kereskedelem ingadozásainak, munkanélküliségnek vannak kitéve és a válságok idején kevesebb bért kapnak. Majdnem minden munkás életében előfordul, hogy legalább egyszer, bizonyos ideig, átmenetileg nem jut elég táplálékhoz, ami csak fokozza a rossz, de mégis elégséges táplálkozás hátrányos következményeit. A gyermekek, akik éppen abban az időben, amikor legnagyobb szükségük volna táplálékra, nem kapnak annyit, hogy félig-meddig jóllakhassanak — és hány ilyen gyermek van minden válság idején, sőt még a legélénkebb forgalom időszakaiban is —, az ilyen gyermekek szükségképpen gyengék, görvélyesek és angolkórosak lesznek. És hogy ilyenek lesznek, külsejük is megmutatja. A munkásgyermekek nagy tömegének elhanyagolása kitörölhetetlen nyomokat hagy hátra és az egész munkásgeneráció elsatnyulására vezet. És ha még meggondoljuk, hogy a munkás rosszul ruházkodik és ezért nem képes a meghülés ellen védekezni, hogy kénytelen mindaddig dolgozni, amíg betegen össze nem roskad, hogy betegség esetén fokozódik a család nyomora, hogy az orvosi segély teljes hiánya mindennapi jelenség — ha mindezt egybevetjük, megközelítő képet nyerhetünk az angol munkások egészségi állapotáról. Arról, hogy milyen káros követ-

kezményei vannak egyes munkaágaknak, ahogyan manapság űzik azokat, itt még nem is beszélek.

De vannak még más okok is, amelyek igen sok munkás egészségét aláássák. Mindenekelőtt az iszákosság. Összefog minden csábítás, minden elképzelhető kísértés, hogy iszákosságra bírja a munkásokat. Az öröm csaknem egyetlen forrása számukra a pálinka, és minden összefog, hogy a munkás ezt a forrást szomjúhozza. A munkás fáradtan, kimerülten tér haza a munkából; otthonában nem talál kényelmet, lakása nedves, barátságtalan és piszkos; fel akar üdülni, *vágyik valamire,* amiért érdemes dolgoznia, ami elviselhetővé tenné a másnap sivár kilátását; gyenge egészségi állapotából, különösen az emésztési zavarokból eredő elcsigázott, kedélytelen és komor hangulatát életének egyéb körülményei, a megélhetés bizonytalansága, függése minden véletlentől és az a tény, hogy képtelen helyzetének biztosítása érdekében valamit is elérni, az elviselhetetlenségig fokozzák; a rossz levegő és a rossz táplálkozás miatt legyengült teste ellenállhatatlanul valami külső izgatószert kíván; társaságot keres, de ezt a szükségletét csak kocsmában elégítheti ki, mert nincs más hely, ahol barátaival találkozhatnék — csoda-e, ha ilyen helyzetben nem képes leküzdeni az iszákosság nagy kísértését, ha nem tud ellenállni az ivás csábításának? Ellenkezőleg, ilyen körülmények között morális és fizikai szükségesség, hogy a munkások igen nagy tömege ivásra adja magát. És a munkást ivásra ösztönző, inkább fizikai okokon kívül olyan erővel hat a nagy tömeg példája, a hiányos nevelés, az a tény, hogy az ifjabbakat lehetetlen megóvni a kísértéstől, sok esetben az iszákos szülők közvetlen befolyása, akik maguk adnak pálinkát gyermekeiknek, annak a tudata, hogy a mámorban legalább néhány órára elfelejtheti nyomorúságos és nyomasztó életét, és száz más körülmény, hogy valóban nem lehet zokon venni a munkástól, ha előszeretettel vonzódik a pálinkához. Az iszákosság itt már nem vétkes szenvedély, amelyért felelősségre lehet vonni az eltévelyedőt, az iszákosság jelenség, bizonyos feltételeknek e feltételekkel szemben tehetetlen objektumra kiható, szükségszerű, elkerülhetetlen következménye. Azoknak kell viselniök ezért a felelősséget, akik puszta objektummá tették a munkást. De amilyen szükségszerű az, hogy a munkások nagy

tömege ivásra adja magát, éppoly szükségszerű az iszákosságnak áldozatai szellemére és testére gyakorolt romboló hatása is. Az iszákosság fokozza a munkások életviszonyaiból sarjadó betegségekre való hajlamot és igen nagymértékben kedvez a tüdő- és emésztőszervi betegségek fejlődésének, a tífusz keletkezésének és terjedésének.

A munkások testi szenvedéseinek másik oka az, hogy betegség esetén nem vehetnek igénybe jó orvosokat. Igaz, számos jótékony intézmény igyekszik segíteni ezen, például a manchesteri kórház évenként mintegy 22 000 beteget vesz fel vagy lát el orvosi tanáccsal és orvossággal — de mi ez egy olyan városban, ahol, Gaskell számítása szerint*, a lakosság háromnegyed része évről évre orvosi segélyre szorul. Az angol orvosok nagy honoráriumot kérnek, amit a munkások képtelenek megfizetni. A munkások tehát vagy semmit sem tehetnek, vagy pedig kénytelenek olcsó kuruzslókhoz fordulni és kuruzslóktól kotyvasztott orvosságot szedni, ami végeredményben többet árt, mint használ. Minden angol városban rengeteg kuruzsló garázdálkodik, aki hirdetések, plakátok útján és más fogásokkal szerez pácienseket a szegényebb osztályokból. Azonkívül számos úgynevezett patentorvosságot (patent medicines) árulnak minden lehető és lehetetlen betegség ellen: Morrison-pilulákat, Parr-féle életpilulákat, dr. Mainwaring-pilulákat és ezernyi más pilulát, esszenciát és balzsamot, amelyeknek az a sajátossága, hogy az égvilágon minden betegséget meggyógyítanak. Bár ezek az orvosságok ritkán tartalmaznak tényleg ártalmas dolgokat, de ha gyakran és nagy mennyiségben fogyasztják őket, igen sokszor kártékonyan hatnak a szervezetre, és mivel minden hirdetésben azt prédikálják a tudatlan munkásoknak, hogy nem lehet elég patentorvosságot szedni, ezért nem csoda, ha a munkások okkal és különösebb ok nélkül állandóan nagy mennyiségben fogyasztják. Sokszor megesik, hogy a Parr-féle életpilula gyártója hetenként 20—25 000 doboz ilyen varázspilulát ad el — és szedik, egyesek székrekedés ellen, mások hasmenés ellen, láz ellen, gyengeség és minden elképzelhető egyéb nyavalya ellen. Ahogy a mi német parasztjaink bizonyos évszakokban

* „The Manufacturing Population of England..." 8. fejezet.

köpölyöztetik magukat, vagy eret vágatnak, ugyanúgy szedik most az angol munkások a patentorvosságokat, amelyekkel csak ártanak maguknak és odadobják pénzüket e szerek gyártóinak. A legkárosabb patentgyógyszerek közé tartozik egy ópiumpreparátumokból, főleg laudanumból készült ital, melyet „Godfrey szíverősítő" néven árusítanak. Asszonyok, akik otthon dolgoznak és közben felügyelniök kell saját gyermekeikre vagy idegen gyermekekre, ezt az italt adják nekik, hogy csendben legyenek és — mint sokan hiszik — erősödjenek. Sokszor már közvetlenül a szülés után ilyen orvosságokkal tömik a gyermekeket, mert nem ismerik e „szíverősítő" káros következményeit, és ezt addig folytatják, amíg a gyermekek belehalnak. Minél jobban hozzászokik a gyermek szervezete az ópium hatásához, annál nagyobb adagokat kap. Ha pedig már nem használ a „szíverősítő", tiszta laudanumot adnak a gyermeknek, gyakran 15—20 cseppet egyszerre. Nottingham halottkémje hivatalosan tanúsította a kormánybizottság előtt*, hogy *egyetlen* patikus, saját bevallása szerint, egy év alatt 13 métermázsa szirupot használt fel a „Godfrey szíverősítőhöz". Könnyen elképzelhetjük a gyermekek ilyen kezelésének a következményeit. A gyermekek sápadtak, bágyadtak, gyengék lesznek és többnyire kétéves koruk előtt meghalnak. Ennek az orvosságnak a használata a birodalom minden nagyvárosában és iparvidékén igen elterjedt.

Mindennek következménye a munkások általános testi elsatnyulása. Kevés erős, jólmegtermett, egészséges ember akad köztük — legalább is az ipari munkások közt, akik többnyire

* „Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act. First and Second Reports" [„A gyermekek és fiatalkorúak munkájának vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése a szén- és vasbányákról, és azokról a gyári munka korlátozásáról szóló törvény hatálya alá nem eső iparágakról és gyárakról, ahol sok gyermek dolgozik. Első és második jelentés"]. Grainger beszámolója a második jelentésben. Rendszerint így idézik: „Children's Employment Commission's Report" [„A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése"]. Ez egyike a legjobb hivatalos jelentéseknek, rengeteg, igen értékes, de egyben hajmeresztő tényt tartalmaz. Az első jelentést 1841-ben, a másodikat két évvel később tették közzé.

zárt helyiségekben dolgoznak, itt pedig éppen róluk van szó. Csaknem valamennyi vékonydongájú, szögletes, de nem erős csontrendszerű, sovány, sápadt és — a munkában különösen megfeszített izmokat nem tekintve — petyhüdt izomzatú. Szinte valamennyien emésztési zavarokban szenvednek, és ennek következtében többé-kevésbbé búskomorak, levertek, kedélytelenek. Legyengült szervezetük nem ellenállóképes, és ezért könnyen megkapnak mindenféle betegséget. Ennek az a következménye, hogy korán megöregszenek és fiatalon meghalnak. A halálozási statisztika megcáfolhatatlanul bizonyítja ezt.

A központi anyakönyvi hivatal vezetője, G. Graham jelentése szerint egész Angliában és Walesben az évi halandóság valamivel kisebb, mint $2^1/_4\%$, vagyis minden 45 ember közül *egy* hal meg évenként*. Legalább is ez volt az átlag 1839/40-ben — a következő évben a halandóság kissé csökkent, csak minden 46-ik ember halt meg. A nagyvárosokban azonban más a halálozási arány. A „Manchester Guardian" 1844 július 31-i számában közzétett hivatalos kimutatások szerint néhány nagyváros halandósága a következő: Manchesterben — Salforddal és Chorltonnal együtt — minden 32,72-ik ember, Salford és Chorlton nélkül minden 30,75-ik, Liverpoolban — West Derbyvel (az elővárossal) együtt — minden 31,90-ik, West Derby nélkül pedig minden 29,90-ik ember halt meg, ezzel szemben Cheshire, Lancashire és Yorkshire felsorolt kerületeiben, ahol számos falusi és félig falusi kerület és sok kisváros van, s amelyek lakossága összesen 2 172 506 lélek, a halálozási arány átlagban 1 : 39,80. Hogy milyen kedvezőtlenek a munkások életkörülményei a városokban, bizonyítja Prescott (Lancashire) halandósága; Prescottban szénbányászok laknak és mivel a bányamunka nem valami egészséges, e tekintetben ez a kerület kedvezőtlenebb helyzetben van, mint a földművelő kerületek. De a munkások falun laknak, és a halálozási arány 1 : 47,54, tehát mintegy 2,5-del kisebb, mint egész Anglia átlaga (1 : 45). Az adatok mind az 1843. évi halálozási kimutatásokból valók. Még nagyobb a halá-

* „Fifth Annual Report of the Reg. Gen. of Births, Deaths and Marriages" [„A központi anyakönyvi hivatal vezetőjének ötödik évi jelentése a születésekről, halálozásról és házasságkötésekről"].

lozási arány a skót városokban; Edinburgh-ben, 1838/39-ben minden 29-ik, sőt az óvárosban 1831-ben minden 22-ik, Glasgow-ban dr. Cowan („Vital Statistics of Glasgow"*) szerint 1830 óta átlag minden 30-ik, egyes években minden 22—24-ik ember halt meg. — Minden adat azt bizonyítja, hogy főleg a munkások élettartama rendkívül rövid, hogy valamennyi osztály együttes átlaga kedvezőbb, mert a felsőbb és középosztályok kisebb halandósága javítja az átlagot. Erre vonatkozólag újabb adatokat közöl P. H. Holland manchesteri orvos, aki hivatalos megbízásból** megvizsgálta Manchester elővárosát, Chorlton-on-Medlockot. P. H. Holland 3 osztályba sorozta a házakat és az utcákat, és halandóság tekintetében ilyen különbségeket állapított meg:

I.	osztályú	utcák	I.	osztályú	házak	halandóság	1 : 51
„	„	„	II.	„	„	„	1 : 45
„	„	„	III.	„	„	„	1 : 36
II.	„	„	I.	„	„	„	1 : 55
„	„	„	II.	„	„	„	1 : 38
„	„	„	III.	„	„	„	1 : 35
III.	„	„	I.	„	„	nincsenek	— —
„	„	„	II.	„	„	halandóság	1 : 35
„	„	„	III.	„	„	„	1 : 25

Holland több más táblázatából kitűnik, hogy a halandóság a másodosztályú *utcákban* 18 százalékkal, a harmadosztályú utcákban pedig 68 százalékkal nagyobb, mint az elsőosztályú utcákban; hogy a halandóság a másodosztályú *házakban* 31 százalékkal, a harmadosztályú házakban pedig 78 százalékkal nagyobb, mint az elsőosztályú házakban; hogy az elhanyagolt utcákban rendbehozásuk után 25 százalékkal csökkent a halandóság. Jelentését egy angol burzsoá tollából szokatlanul nyílt megjegyzéssel

* „Glasgow életkor-statisztikája". — *Szerk.*

** V. ö. „Report of Commission of Inquiry into the State of Large Towns and Populous Districts", First Report, 1844. Appendix [„A nagyvárosok és a sűrűn lakott kerületek állapotának megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése". Első jelentés, 1844. Melléklet].

zárja: „Ha azt látjuk, hogy a halandóság egyes utcákban négyszer annyi, mint más utcákban és egész utca-osztályokban kétszer annyi, mint más osztályokban, ha azt látjuk továbbá, hogy a halandóság csaknem változatlanul magas az elhanyagolt utcákban, és csaknem változatlanul alacsony a jó állapotban levő utcákban, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy embertársaink tömegeit, felebarátaink százait ölik meg (destroyed) évenként, mert nem foganatosítják a legegyszerűbb óvintézkedéseket sem." — A munkásosztály egészségi állapotáról szóló jelentés olyan adatot tartalmaz, amely ugyanezt a tényt bizonyítja. Liverpoolban 1840-ben az átlagos élettartam a felsőbb osztályokhoz tartozóknál (az előkelőségnél, a szabad foglalkozásúaknál stb.) 35 év, a kereskedőknél és a jobban kereső kézműveseknél 22 év, a munkásoknál, a napszámosoknál és általában a szolgáló osztályban csak 15 év volt. A parlamenti jelentések még rengeteg hasonló tényt említenek.

A halandóság aránya főleg azért magas, mert a munkásgyermekek közül sok hal meg kicsiny korában. A gyermek törékeny szervezete kevéssé tud ellenállni a rossz életfeltételek kedvezőtlen hatásának; ha mindkét szülő dolgozik, vagy az egyik szülő meghal, elhanyagolják őket, ami igen gyorsan megbosszulja magát. Ezért nincs mit csodálkoznunk azon, ha például Manchesterben, az utóbb említett jelentés szerint, a munkásgyermekek több mint 57 százaléka nem éri meg ötödik életévét; ezzel szemben a felsőbb osztályok gyermekeinek csak 20 százaléka, a falusi kerületek valamennyi osztályának átlagában pedig az összes gyermekek nem egészen 32 százaléka hal meg 5 éves kora előtt*. Az „Artisan" többször említett cikkében pontosabb adatokat találunk erre vonatkozóan, mert szembeállítja a városban és falun egyes gyermekbetegségekben elhunytak arányát és bebizonyítja, hogy a járványoknak Manchesterben és Liverpoolban általában háromszor annyi áldozata van, mint a falusi kerületekben; hogy az idegbetegek aránya a városokban ötször

* „Factories' Inquiry Commission's Report, 3rd vol. Report of Dr. Hawkins on Lancashire" [„A gyári vizsgálóbizottság jelentése, III. köt. Dr. Hawkins Lancashire-ről szóló jelentése"], amelyben Dr. Robertonra, „Manchester legnagyobb statisztikai szaktekintélyére" hivatkozik.

akkora, a gyomorbetegeké több mint kétszer akkora, a tüdőbetegségek okozta halálesetek arányszáma pedig a városban kétésfélszer akkora, mint falun. A himlőben, kanyaróban, szamárköhögésben és vörhenyben elhalt kisgyermekek arányszáma a városban négyszer akkora, az agyvízkórban elhaltaké háromszor akkora, a görcsös megbetegedésekben elhaltaké pedig tízszer akkora, mint falun. — Döntő bizonyítékul idézem még az alábbi táblázatot, amelyet dr. Wade „History of the Middle and Working Classes" [„A középosztály és a munkásosztály története"] (London, 1835, 3. kiadás) című könyvében a parlamenti gyári bizottság 1832. évi jelentése alapján közöl:

10 000 halott közül	5 éven alulli	5-19	20-39	40-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100 éves és idősebb
Rutland grófságban — egészséges földművelő kerület ..	2 865	891	1 275	1 299	1 189	1 428	938	112	3
Essex grófságban — mocsaras földművelő vidék	3 159	1 110	1 526	1 413	963	1 019	630	177	3
Carlisle városban 1779 és 1787 közt, a gyárak megjelenése előtt	4 408	911	1 006	1 201	940	826	533	153	22
Carlisle városban, a gyárak megjelenése után	4 738	930	1 261	1 134	677	727	452	80	1
Prestonban, gyárváros	4 947	1 136	1 379	1 114	553	532	298	38	3
Leedsben, gyárváros	5 286	927	1 228	1 198	593	512	225	29	2

A szegényebb osztály mostani elhagyatottságából és elnyomásából szükségszerűen következő különböző betegségeken kívül vannak még más körülmények is, amelyek fokozzák a kisgyermekek halandóságát. Sok családban mindkét szülő házon kívül dolgozik, aminek az a következménye, hogy a gyermekeket teljesen elhanyagolják, bezárják őket a lakásba, vagy pedig idegenek gondozására bízzák. Nem csoda, ha száz meg száz ilyen gyermek halálos baleset áldozata lesz. Sehol sem gázolnak el annyi gyermeket, sehol sem esik le és zúzza magát halálra,

sehol sem fullad a folyóba vagy ég meg annyi gyermek, mint Anglia nagyvárosaiban. Manchesterben a téli hónapokban szinte minden héten előfordul, hogy gyermekek megégetik vagy leforrázzák magukat és sebeikbe belehalnak; Londonban szintén gyakoriak az ilyen esetek, de az ottani ujságokban ritkán írnak róluk; tudomásom szerint csak a „Weekly Dispatch" 1844 december 15-i száma közölt *hat* ilyen balesetet, mely a december 1—7 közötti héten történt. Ezek a szegény gyermekek, akik ilyen borzasztó módon pusztulnak el, kizárólag rosszul berendezett társadalmunk és az ennek fenntartásában érdekelt vagyonos osztály áldozatai — és mégis, vajjon nem jótétemény-e ez a borzalmas, kínos halál, amely megszabadítja a gyermekeket egy vesződséges és nyomorúságos, szenvedésekkel teli, örömtelen hosszú élettől. Idáig jutottak Angliában — a burzsoázia pedig mindennap olvas erről az ujságokban, és nem törődik vele. Ne panaszkodjék hát, ha az idézett hivatalos és nemhivatalos bizonyítékok alapján, amelyeket ismernie *kell*, egyenest szociális gyilkossággal vádolom őt. Vagy gondoskodjék róla, hogy legyen vége ennek a szörnyű állapotnak, vagy pedig engedje át a közügyek intézését a munkásosztálynak. Az utóbbihoz azonban semmi kedve sincs, az előbbihez pedig — amíg burzsoázia marad és nem szabadul meg a burzsoá előítéletektől — nincsen ereje, mert ha most végre, száz- és százezernyi véráldozat után valami keveset gondoskodik is a jövőről, ha kiad is holmi „Metropolitan Buildings Act"-ot*, amely legalább a lakások hajmeresztő összezsúfolását némileg korlátozza, ha hivalkodik is bizonyos intézkedésekkel, amelyek korántsem hatolnak a bajok gyökeréig, sőt még az egészségügyi rendészet legelemibb követelményeinek sem felelnek meg, ezzel nem moshatja tisztára magát a szociális gyilkosság vádjától. Az angol burzsoáziának nincs más választása: vagy tovább kormányoz a gyilkosság megcáfolhatatlan vádjával terhelten és ennek a vádnak *ellenére*, vagy pedig leköszön a munkásosztály javára. Eddig megmaradt az előbbi mellett.

Most pedig térjünk át a munkások fizikai helyzetéről szellemi

* „Fővárosi építkezési törvény", melyet a parlament 1844-ben hozott. — *Szerk.*

körülményeikre. Ha a burzsoázia csak annyit hagy meg a munkásoknak, amennyi életükhöz elengedhetetlenül szükséges, akkor nem csodálkozhatunk azon sem, hogy csak annyi képzettséget nyujt nekik, amennyit a burzsoázia érdeke megkíván. És ez valóban nem sok. Angliában a népességhez képest aránytalanul kevés a művelődési intézmények száma. A munkásosztály rendelkezésére álló kisszámú nappali iskolát csak igen kevesen látogathatják; azonkívül az iskolák rosszak, a tanítók — kiöregedett munkások és más, tanításra alkalmatlan emberek, akik csak azért lettek iskolamesterek, hogy megélhessenek — nagyrészt híján vannak a legszűkösebb elemi ismereteknek és a tanító számára annyira elengedhetetlen erkölcsi tulajdonságoknak is; hiányzik minden nyilvános ellenőrzés. Itt is szabadverseny uralkodik, és mint mindenütt, itt is a gazdagok vannak előnyben, a szegények pedig, akik egyáltalán nem versenyezhetnek szabadon, mert nem rendelkeznek kellő ismeretekkel, hogy kiválaszthassák az alkalmasakat, a rövidebbet húzzák. Sehol sincs iskolakötelezettség; a tulajdonképpeni gyárakban, mint látni fogjuk, csak névleg van meg, és amikor a kormány az 1843. évi ülésszakban a látszólagos iskolakötelezettség helyett valóságos iskolakötelezettséget akart életbeléptetni, az ipari burzsoázia minden erejéből ellenezte azt, jóllehet a munkások határozottan *mellette* foglaltak állást. Különben is igen sok gyermek egész héten át gyárakban és otthon dolgozik és ezért nem látogathatja az iskolát. Az *esti iskolákat* pedig, amelyeket azoknak kellene látogatniok, akik nappal dolgoznak, alig néhányan keresik fel, és ezek is egészen hiába. Valóban senki sem kívánhatja, hogy az ifjúmunkások, akik 12 órán át agyondolgozták magukat, még este nyolctól tízig iskolába járjanak. És azok, akik eljárnak oda, többnyire elalusznak, mint ahogy a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése száz és száz tanúvallomás alapján megállapította. Vannak vasárnapi iskolák is, de szintén igen kevés tanítóval, és csak azoknak nyujtanak valamit, akik már a nappali iskolában is tanultak egyetmást. Vasárnaptól vasárnapig — nagy idő, és az egészen tanulatlan gyermek a második órán már régen elfelejtette azt, amit az előző órán, egy héttel azelőtt tanult. A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentésében ezernyi bizonyítékot találunk arra vonatkozó-

lag, és maga a bizottság is határozottan leszögezi, hogy a nappali és a vasárnapi iskolák semmiképpen sem elégítik ki a nemzet szükségletét. Ez a jelentés azt bizonyítja, hogy Anglia munkásosztályának soraiban még Spanyolországot és Olaszországot is megszégyenítő tudatlanság uralkodik. De ez nem is lehet másképp; a burzsoáziának kevés remélni-, de annál több féltenivalója van a művelt munkásoktól; a kormány 55 000 000 font sterlingre rúgó óriási költségvetésében csak egyetlen apró tételt, 40 000 font sterlinget irányoz elő a közoktatásra; s ha nem lennének fanatikus vallásos szekták, amelyek legalább annyit ártanak, mint amennyit itt-ott használnak, az oktatási eszközök még sokkal szánalmasabbak volnának. Az anglikán egyház azonban népiskolákat állít fel és minden szektának vannak iskolái, melyeknek az az egyetlen célja, hogy a szekta híveinek gyermekeit megtartsák a szekta kebelében és ha lehet, elcsábítsanak egy-egy szegény gyermeklelket más szektáktól. Ennek az a következménye, hogy a legfontosabb tantárgy a vallás és a vallásnak éppen a legterméketlenebb oldala, a hitvita, hogy érthetetlen dogmákkal, teológiai szőrszálhasogatással tömik tele a gyermekek fejét, akikben korán felkeltik a szektagyűlölködést és a fanatikus vakbuzgóságot, de minden észszerű, szellemi és erkölcsi nevelést szégyenletesen elhanyagolnak. A munkások már elég sokszor követelték a parlamenttől, hogy a közoktatás kizárólag világi legyen, a vallást pedig bízzák a szekták papjaira, — de mindmáig nem akadt olyan kormány, amely ilyesmit engedélyezett volna. Ez természetes is. A miniszter engedelmes szolgája a burzsoáziának, amely számtalan szektára oszlik, és minden szekta csak akkor nem vonja meg a munkásoktól a különben veszélyes oktatást, ha ellenméregként megtanulják a megfelelő szekta külön dogmáit. És mivel e szekták közt még ma is dúl a harc a legfőbb hatalomért, ezért a munkásosztály egyelőre oktatás nélkül marad. Igaz, a gyárosok azzal dicsekednek, hogy a munkások nagy többségét megtaníttatták olvasni, de hogy hogyan tudnak olvasni, kitűnik a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentéséből. Aki az ábécét ismeri, azt mondja, hogy tud olvasni, és ez megnyugtatja a gyárosokat. De ha meggondoljuk, hogy a konfúzus angol helyesírás mellett az olvasás valóságos művészet és csak hosszú tanulás után sajátítható el,

akkor a munkások tudatlansága igen érthető. Kevesen tudnak folyékonyan írni, de helyesen írni még nagyon sok „művelt ember" sem tud. Az anglikán egyház, a quakerek és, azt hiszem, még több más szekta vasárnapi iskoláiban egyáltalában nem tanítanak írni, „mert ez vasárnap túlontúl világi foglalkozás lenne". Néhány példával próbáljuk szemléltetni, hogy milyen nevelésben részesítik a munkásokat. A példákat a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentéséből veszszük, amely sajnos nem terjed ki a tulajdonképpeni gyáriparra.

Birminghamben, mondja Grainger vizsgálóbiztos, az általam megvizsgált gyermekek kivétel nélkül híján vannak mindannak, amit a legcsekélyebb mértékben is hasznos nevelésnek lehetne nevezni. Noha csaknem minden iskolában *kizárólag* csak vallást tanítanak, általában a vallás terén is meglepő tudatlanság uralkodik. — Wolverhamptonban, beszéli Horne vizsgálóbiztos, többek közt a következőket észleltem: egy 11 éves lányka, aki nappali és vasárnapi iskolába is járt, „sohasem hallott a másvilágról, az égről és a másvilági életről". Egy 17 éves fiú nem tudta, mennyi kétszer kettő, és hány farthing (1/4 penny) van 2 pennyben, sőt még akkor sem tudta megmondani, mikor a pénzt a kezébe adták. A fiúk közt voltak egyesek, akik sohasem hallottak Londonról, sőt még Willenhallról sem, bár az utóbbi csak egy órányira van lakóhelyüktől és állandó közlekedés köti össze Wolverhamptonnal. Mások sohasem hallották a királyné, Nelson, Wellington, Bonaparte nevét. Figyelemreméltó volt azonban, hogy azok, akik még Szent Pálról, Mózesről és Salamonról sem hallottak soha, igen jól ismerték az utonálló Dick Turpin, és különösen a tolvaj és többször megszökött fegyenc Jack Sheppard életét, tetteit és jellemét. — Egy 16 éves fiú nem tudta, mennyi kétszer kettő, és mennyi 4 farthing — egy 17 éves fiú pedig azt állította, hogy 10 farthing annyi mint 10 félpenny, és egy harmadik, 17 éves fiú, néhány igen egyszerű kérdésre kurtán azt felelte, hogy „egyáltalában nem tud semmit semmiről (he was ne judge o'nothin')" (Horne, Jelentés, melléklet, II. rész, Q. 18, No. 216, 217, 226, 233. stb.). Ezek a gyermekek, akiket 4—5 éven át vallási dogmákkal kínoztak, a tanítás végén sem tudnak többet, mint előtte. Egy gyermek, aki „öt évig rendszeresen látogatta a vasárnapi iskolát, nem tudja,

ki volt Jézus Krisztus, a nevét azonban hallotta; sohasem hallott a tizenkét apostolról, Sámsonról, Mózesről, Áronról stb." (Ugyanott, tanuvallomások q. 39. old., I. 33.) Egy másik: „hat évig rendszeresen látogatta a vasárnapi iskolát. Tudja, ki volt Jézus Krisztus, meghalt a kereszten, vérét ontotta, hogy megváltsa megváltónkat; sohasem hallott Szent Péterről és Szent Pálról." (Ugyanott, q. 36. old. I. 46.) Egy harmadik: „hét évig járt különböző vasárnapi iskolákba, csak kis könyvekből, könnyű egytagú szavakat tud olvasni; hallott az apostolokról, nem tudja azonban, hogy Szent Péter és Szent János apostol volt-e; ha Szent János apostol volt, akkor az csak a szent Wesley János (a methodisták szektájának alapítója) lehetett stb." (Ugyanott, q. 34. old. I. 58.); arra a kérdésre, ki volt Jézus Krisztus, Horne többek közt a következő feleleteket kapta: „Ádám volt"; „apostol volt"; „urunk, a megváltó fia volt (he was the Saviour's Lord's Son)", és egy 16 éves fiú ezt felelte: „Jézus Krisztus régen, nagyon régen London királya volt." — Sheffieldben Symons vizsgálóbiztos felolvastatott valamit a vasárnapi iskola tanulóival, de egyik sem tudta megmondani, mit olvastak. Sorra megkérdezte mindegyiket, hogy kik voltak az apostolok, de egyetlen helyes feleletet sem kapott, pedig éppen az apostolokról olvastak; majd egy ravaszképű kisfiú magabiztosan ezt kiáltotta: „Uram, én meg tudom mondani, a bélpoklosok voltak az apostolok!" (Symons, Jelentés, melléklet, I. rész, E, 22. és köv. old.) A jelentések szerint a fazekas kerületekben és Lancashireben is hasonló a helyzet.

Látjuk tehát, hogyan gondoskodott a burzsoázia és az állam a munkásosztály neveléséről és műveléséről. Szerencsére olyan viszonyok között él ez az osztály, hogy mindennap gyakorlati oktatásban van része, amely nemcsak hogy pótolja az iskolai kacatot, hanem ártalmatlanná teszi az azzal velejáró zagyva vallásos képzeteket is, sőt a munkásokat Anglia nemzeti mozgalmának élére állítja. A szükség megtanít imádkozni és, ami sokkal fontosabb, gondolkodni és cselekedni. Az angol munkás, aki alig tud olvasni és még kevésbbé tud írni, nagyon jól tudja, hogy mi az ő érdeke és az egész nemzet érdeke — tudja azt is, hogy mi a burzsoázia különös érdeke és hogy mit várhat ettől a burzsoáziától. Ha nem is tud írni, de tud beszélni, nyilvánosan

beszélni; ha nem is tud számolni, de kellően tud tájékozódni a nemzetgazdaságtani fogalmakban, hogy átlásson a gabonatörvények ellen harcoló burzsoán és megcáfolja őt; ha nincs is tisztában a túlvilági kérdésekkel, a papok minden igyekezete ellenére sem, de annál jobban ismeri a földi, politikai és társadalmi kérdéseket. Erről a továbbiakban még beszélni fogunk, most pedig térjünk rá munkásaink erkölcsi jellemzésére.

Világos, hogy az erkölcsi nevelés, amely minden angol iskolában elválaszthatatlan a vallástanítástól, semmivel sem lehet eredményesebb, mint maga a vallástanítás. Az embernek emberhez való viszonyát az *ember* számára szabályozó egyszerű elveket, melyek a mai társadalmi viszonyok között, amikor mindenki háborút visel mindenki ellen, amúgy is szörnyen összekuszálódnak, a műveletlen munkás képtelen megérteni és idegenül áll velük szemben, ha ezeket az elveket érthetetlen vallási tantételekkel keverve, önkényes, indokolatlan parancs vallási formájában adják elő. Valamennyi tekintély, különösen a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság megállapítása szerint az iskolák édeskeveset befolyásolják a munkásosztály erkölcseit. Az angol burzsoáziát olyan rövidlátóvá, olyan ostobán korlátolttá teszi egoizmusa, hogy még arra is sajnálja a fáradságot, hogy bevésse a munkások agyába a mai morált, azt a morált, melyet a burzsoázia a saját érdekében és a saját védelmére kotyvasztott össze! Már ez az önmagáról való gondoskodás is túl nagy fáradság az elernyedő, lomha burzsoáziának, még ezt is fölöslegesnek tartja. De eljön az idő, amikor már késő lesz megbánnia mulasztását. Nem panaszkodhat majd, ha a munkások semmit sem tudnak erről a morálról és nem aszerint cselekednek.

Az uralkodó osztály tehát nemcsak fizikailag és szellemileg, hanem erkölcsileg is elhanyagolja és kitaszítja a munkásokat. Egyetlen jele még iránt uk tanúsított figyelmének a törvény, amely azonnal lesujt a munkásokra, mihelyt túlságosan veszélyeztetik a burzsoáziát; csak egyetlen nevelő eszközt alkalmaz velük szemben — mintha oktalan állatok lennének: a korbácsot, a brutális erőszakot, amely nem győz meg senkit, csak megfélemlít. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a munkások, akikkel úgy bánnak mint állatokkal, vagy valóban állatokká

válnak, vagy pedig csak a hatalmon levő burzsoázia iránt táplált izzó gyűlölet, szüntelen belső lázadozás tartja ébren bennük emberi mivoltuk tudatát és érzését. Csak addig emberek, amíg haragot éreznek az uralkodó osztállyal szemben; állatokká válnak, mihelyt türelmesen a burzsoázia jármába hajtják fejüket és csak arra törekszenek, hogy ebben a járomban tegyék elviselhetőbbé életüket, anélkül hogy a jármot összezúznák.

Ez tehát minden, amit a burzsoázia a munkásosztály művelése érdekében tett — és ha mérlegeljük a munkásosztály egyéb körülményeit, nem vehetjük zokon, hogy gyűlölettel fordul az uralkodó osztály ellen. Az iskola nem részesíti kellő erkölcsi nevelésben a munkást, életének egyéb viszonyai között sem tehet rá szert — legalább is nem kaphat *olyan* erkölcsi nevelést, mely a burzsoázia szemében is ér valamit. Helyzete és környezete szinte ellenállhatatlanul erkölcstelenségre csábítja a munkást. A munkás szegény, nem talál örömet az életben, meg van fosztva csaknem minden élvezettől, nem fél többé a törvényes büntetéstől — hát miért korlátozza vágyait, miért engedje a gazdagoknak, hogy zavartalanul élvezzék vagyonukat, miért ne sajátíthatná el e vagyon egy részét? Mi indokolhatná, hogy a proletár *ne* lopjon? Nagyon szép és a burzsoának kellemes hallani, ha a „tulajdon szentségéről" beszélnek, — de magától értetődik, hogy annak, akinek nincs tulajdona, már nem szent a tulajdon. A pénz az istene ennek a világnak. A burzsoá elveszi a proletár pénzét és ezzel gyakorlatilag ateistává teszi őt. Nem csoda tehát, ha a proletár ateista marad és nem tiszteli többé a földi isten szentségét és hatalmát. És ha a proletár szegénysége annyira fokozódik, hogy még a legelemibb életszükségleteit sem képes kielégíteni, ha nyomorban tengődik és még kenyere sincs, ez még erősebben ingerli arra, hogy fittyet hányjon minden társadalmi rendre. Tudják ezt jórészt maguk a burzsoák is. *Symons* megjegyzi*, hogy a szegénység éppolyan romboló hatással van a szellemre, mint az iszákosság a testre, a sheriff *Alison* pedig egész részletesen elmondja a vagyonosoknak, hogy a társadalmi elnyomás szükségképpen milyen következményekkel sujtja a munkásokat**. A nyomorgó munkásnak csak az a választása le-

* „Arts and Artisans".

** „Principles of Population". II. köt. 196, 197. old.

het, hogy lassan éhenhal, vagy gyorsan véget vet életének, vagy pedig onnan veszi azt, amire szüksége van, ahol találja, vagyis lop. És nem szabad csodálkoznunk, ha a legtöbben inkább lopnak, semhogy éhenhaljanak vagy öngyilkosságot kövessenek el. Természetesen a munkások közt is vannak sokan, akik elég magas erkölcsi színvonalon állnak és akik még akkor sem fognak lopni, ha nyomoruk elviselhetetlen: ezek éhenhalnak vagy pedig öngyilkosok lesznek. Az öngyilkosság, amely korábban a felsőbb osztályok irigylésreméltó kiváltsága volt, Angliában divat lett a proletárok körében is; rengeteg szegény ember öngyilkosságot követ el, hogy elkerülje a nyomort, amelytől máskép nem menekülhet.

De még szegénységüknél is sokkal bomlasztóbban hat az angol munkásokra az a körülmény, hogy megélhetésük egészen bizonytalan, hogy bérükből a szó szoros értelmében máról holnapra kell élniök, egyszóval az, ami *proletárokká* teszi őket. A német kisparasztok jórészt szintén szegények és gyakran szükséget szenvednek, de kevésbbé függnek a véletlentől, legalább is valami biztos van a kezükben. A proletár azonban, akinek két kezén kívül semmije sincs, aki ma feléli azt, amit tegnap keresett, aki minden lehető esetlegességtől függ, akinek nincs semmiféle biztosítéka arra nézve, hogy legalább a legszükségesebbet megkeresheti, mert minden válság, gazdájának minden szeszélye megfoszthatja betevő falatjától, ez a proletár olyan vérlázító, embertelen helyzetben van, aminőt alig lehet elképzelni. A rabszolgának legalább megélhetést biztosított az ura, amikor saját hasznát nézte, a jobbágynak legalább egy darabka földje volt, amelyből megélt, legalább puszta létük biztosítva volt — a proletár azonban kizárólag önmagára van utalva, és ugyanakkor lehetetlenné teszik erőinek olyan kihasználását, hogy biztos munkára számíthasson. Mindaz, amit helyzetének javítása érdekében a proletár tehet, csak csepp az esetlegességek árjában, amely reá zúdul, s amely fölött nincs semmi hatalma. A proletár a körülmények minden lehetséges kombinációjának akaratnélküli objektuma, és még szerencsésnek mondhatja magát, ha csak rövid időre is megmentheti puszta életét. És magától értetődik, hogy jelleme és életmódja szintén ezekhez a körülményekhez hasonul. Vagy arra törekszik, hogy ebben

az örvényben felszínen tartsa magát, megmentse emberi mivoltát, de ezt megint csak akkor teheti, ha fellázad* a burzsoázia ellen, az ellen az osztály ellen, amely őt kíméletlenül kizsákmányolja és azután sorsára hagyja, amely őt arra akarja kényszeríteni, hogy tovább is ebben az emberhez nem méltó helyzetben tengődjék — vagy pedig lemond arról, hogy harcoljon a helyzete ellen, mert kilátástalannak tartja ezt a harcot, és amennyire lehetséges, a pillanatnyi kedvező körülményből próbál valami hasznot húzni. A takarékoskodás semmit sem használ a proletárnak, mert legfeljebb annyit gyüjthet össze, amennyi pár heti táplálkozásához szükséges, — de ha munkanélküli lesz, akkor nem pár hétre veszti el kenyerét. Hosszabb időre nem képes tulajdont szerezni, és ha meg is tehetné ezt, nem volna többé munkás és más jönne helyébe. Ha jó bért kap, vajjon tehet-e okosabbat, mint hogy jól él belőle? Az angol burzsoá igen csodálkozik és mélyen felháborodik, hogy a munkás jól él ideig-óráig, amíg magas a bére — pedig egészen természetes és észszerű, hogy ezek az emberek, ha módjuk van rá, élvezik az életet, ahelyett hogy kincset gyüjtenének, amely semmit sem használ nekik, és végül is csak a rozsda és a molyok, azaz a burzsoázia martaléka lenne. Az ilyen élet azonban rendkívül demoralizál. Az, amit Carlyle mond a pamutfonókról, minden angol ipari munkásra érvényes: „Ma jól megy a dolguk, holnap roszszul — egész életük szüntelen szerencsejáték, és úgy is élnek, mint a szerencsejátékosok, ma szórják a pénzt, holnap éheznek. Sötét, lázongó elégedetlenség emészti őket, ez a legszörnyűbb érzés, amely ember keblét szoríthatja. Az angol kereskedelem, az egész világra kiterjedő konvulzióival és ingadozásaival, végtelen gőz-Proteusával bizonytalanná tette minden útjukat, mintha varázskörben lennének; a józanság, a szilárdság, a nyugodt kitartás, az ember legfőbb javai ismeretlenek előttük. — — Ez a világ nem szülői ház számukra, hanem eszeveszett, terméketlen vesződséggel, lázadozással, haraggal teli dohos börtön, melyben meggyűlölték önmagukat és az egész emberiséget. Vajjon zöldelő, virágos világ-e ez, melyet isten alkotott és kor-

* Később látni fogjuk, hogyan törvényesíti Angliában az egyesülési szabadság a proletariátus lázadozását a burzsoázia ellen.

mányoz — vagy pedig vitriolgőzzel, gyapotporral, részegek lármájával, dühvel és gyötrő munkával teli, sötéten kavargó pokoli katlan, melyet az ördög alkotott és kormányoz?"* És lejjebb a 40. oldalon: „Ha az igazságtalanság, az igazságnak, a valóságnak és a természet rendjének kiforgatása az egyetlen rossz a földön, és ha az a tudat, hogy jogtalanságot, igazságtalanságot kell elszenvedni, az egyetlen elviselhetetlenül fájdalmas érzés, akkor a munkások helyzetével kapcsolatban ez a mi nagy kérdésünk: Vajjon igazságos-e ez? És mindenekelőtt: vajjon mit gondolnak ők maguk az ilyen igazságosságról? — Szavuk világos válasz, cselekedetük még világosabb. — Lázadás, vészjósló, bosszúálló vágy: fellázadni a felsőbb osztályok ellen — ez a hangulat egyre általánosabbá válik az alsóbb osztályokban; tűnőben van a világi elöljárók parancsai iránti tiszteletük, tűnőben van a lelkipásztorok tanításába vetett hitük. Ostorozhatják, büntethetik ezt a hangulatot, de mindenkinek el kell ismernie, hogy ez az alsóbb osztályok igazi hangulata, és mindenkinek tudnia kell, hogy ez szomorú, ha pedig változás nem történik, végzetes lesz."

Ami a tényeket illeti, Carlyle-nak tökéletesen igaza van, és csak abban nincs igaza, hogy elítéli a munkásoknak a felsőbb osztályokkal szemben érzett szenvedélyes, vad gyűlöletét. Éppen ez a szenvedély, ez a harag bizonyítja, hogy a munkások átérzik helyzetük embertelen voltát, hogy nem engedik magukat állattá lealjasítani, és hogy egyszer majd kiszabadítják magukat a burzsoá rabságból. Mert látjuk, hogy azok, akik nem táplálnak haragot a burzsoázia iránt — alázatosan megadják magukat sorsuknak és mint becsületes filiszterek éldegélnek, nem törődnek a világ folyásával, segítik a burzsoáziát, hogy keményebbre kovácsolja a munkások láncait, és megcsontosodva megmaradnak az iparosodást megelőző korszak holt szellemi színvonalán — vagy pedig engedik, hogy a sors kénye-kedve szerint dobálja őket és játszanak a sorssal, bensőleg is elvesztik szilárd tartásukat, amelyet külsőleg már amúgyis elvesztettek, csak a mának élnek, pálinkát isznak, nők után futkosnak — mindkét esetben állatok. Főleg ez utóbbiaknak köszönhető, hogy

* „Chartism". 34. és köv. old.

„a bűnözés gyorsan terjed", amin a szentimentális burzsoázia annyira felháborodik, mintha nem ő hozta volna létre ennek okait.

A munkások demoralizálódásának másik forrása munkájuk kényszerjellege. Az önkéntes termelő tevékenység a legmagasabbrendű élvezet, de a kényszermunka a legrettenetesebb, megalázó gyötrelem. Nincs borzasztóbb annál, mint ha valakinek napról napra, reggeltől-estig azt kell tennie, amitől irtózik. És minél emberibben érez a munkás, annál jobban kell gyűlölnie munkáját, mert a munkakényszert és a munka céltalanságát saját kényszerűségének és céltalanságának érzi. Miért is dolgozik? Azért talán, mert örömét leli az alkotó munkában? Vagy talán természete ösztönzi erre? Szó sincs róla. Pénzért, olyasmiért dolgozik, aminek semmi köze sincs a munkához, dolgozik, mert kénytelen dolgozni, és ráadásul annyit dolgozik és munkája állandóan olyan egyhangú, hogy azt már az első hetekben is gyötrelemnek kell éreznie, ha még emberként tud érezni. A munkamegosztás még megsokszorozta a kényszermunka káros hatását, amely állattá aljasítja le az embert. A legtöbb munkánál a munkás tevékenysége apró, tisztán gépies műveletre szorítkozik, amely percről percre ismétlődik és éveken át ugyanaz marad*. Ha valaki gyermekkora óta mindennap 12 órán át és még hosszabb ideig gombostűfejet készít vagy fogaskerekeket reszel és azonkívül egy angol proletár viszonyai közt él, vajjon marad-e még benne emberi érzés és nem veszti-e el minden képességét, mire harminc éves lesz? Ugyanaz a hatása a gőzerő és a gépek bevezetésének is. Könnyebb lesz a munkás munkája, nem kell annyira megfeszítenie izmait, maga a munka jelentéktelen, de rendkívül egyhangú. Itt nem nyílik tere szellemi tevékenységre, de ennek ellenére is fokozott figyelemmel kell dolgoznia, úgyhogy nem szabad egyébre gondolnia, ha jól akarja végezni munkáját. És vajjon nem kell-e annak, aki ilyen munkára van kárhoztatva, mely a munkás minden rendelkezésre álló idejét igénybe veszi, semmire sem hagy időt étkezésen és

* Szükség van-e itt is burzsoá tekintélyek tanúskodására? Csak egyet választok, amelyet mindenki könnyen megtalálhat: *Adam Smith.* „Wealth of Nations". Idézett kiadás, 3. köt. 5. könyv, 8. fejezet, 297. old.

alváson kívül, még arra sem, hogy a munkás szabad levegőn testmozgást végezzen, a természetet élvezze, már nem is szólva a szellemi tevékenységhez szükséges idő elrablásáról — vajjon nem kell-e az ilyen munkára kárhoztatott embernek állattá aljasodnia? A munkásnak ismét csak az a választása lehet, hogy vagy megadja magát sorsának, „jó munkás" lesz, „hűségesen" ügyel a burzsoá érdekeire — és akkor egész bizonyosan állati sorba süllyed — vagy pedig ellenáll, harcol emberi mivoltáért, amíg bírja, de ezt csak a burzsoázia ellen indított harcban teheti.

Mindezekhez az okokhoz, amelyek rendkívül demoralizálják a munkásosztályt, újabb ok járul, amely kiterjeszti és a végsőkig fokozza a munkásság demoralizálódását. Ez az ok a népesség centralizációja. Anglia burzsoá írói jajveszékelnek a nagyvárosok erkölcsrontó hatása miatt — ezek a visszájára fordított Jeremiások nem a városok szétrombolása, hanem virágzása miatt hullatnak keserű könnyeket. A sheriff *Alison* majdnem mindent, dr. *Vaughan,* „The Age of Great Cities" [„A nagyvárosok százada"] című könyv szerzője pedig még sokkal többet erre az okra vezet vissza. Ez természetes. A munkások szervezetére és szellemére rombolóan ható többi ok igen szorosan összefügg a vagyonos osztály érdekeivel. Ha azt mondanák, hogy a legfőbb ok a szegénység, a megélhetés bizonytalansága, az agyondolgoztatás és a kényszermunka, akkor mindenkinek, ezeknek az íróknak is azt kellene felelniök: juttassuk tehát tulajdonhoz a szegényeket is, biztosítsuk megélhetésüket, hozzunk törvényeket az agyondolgoztatás ellen — ehhez azonban a burzsoázia nem járulhat hozzá. De a nagyvárosok egészen maguktól nőttek ki, az emberek egészen önként költöztek oda, és az a következtetés, hogy kizárólag az ipar és a belőle hasznot húzó középosztály hozta létre ezeket a nagyvárosokat, olyan távolfekvő, hogy az uralkodó osztálynak akaratlanul is arra kell gondolnia, hogy minden bajt erre a látszólag elkerülhetetlen okra hárítson, holott a nagyvárosok csak a már — legalább csírájukban — meglevő bajok fejlődését és teljes megérését gyorsíthatják. Alisonban legalább van annyi humanitás, hogy elismeri ezt — ő nem tökéletes típusa a liberális ipari burzsoának, hanem csak amolyan félig-meddig fejlett, tory burzsoá, és ezért

nyilt szemmel lát bizonyos dolgokat, melyeket az igazi burzsoák nem akarnak meglátni. Tehát adjuk át a szót Alisonnak: „A nagyvárosokban kísért a bűnözés, terjed a nemi kicsapongás, bűntettekre ösztönöz a büntetlenség reménye és renyheségre csábít a gyakori példa. Ide, az emberi romlottság e nagy lerakodó helyeire menekülnek a gonoszak és romlottak a falusi élet egyszerűségéből, itt találják meg aljasságuk áldozatait, és könnyű kereset kárpótolja őket azokért a veszélyekért, amelyeknek kiteszik magukat. Az erény elnyomva homályban marad, a bűn azonban burjánzik, mert nehéz felfedni, és a rögtöni kielégülés lehetősége kicsapongásra ösztönöz. Aki éjjel bejárja St. Gilest, Dublin szűk és népes sikátorait, Glasgow nyomortanyáit, megerősítheti ezt, és nem azon fog csodálkozni, hogy annyi a bűn, hanem inkább azon, hogy csak oly kevés bűn van a világon. — A nagyvárosok romlottságának nagy oka az, hogy a rossz példa ragadós és hogy nehéz a bűn kísértése ellen harcolni, ha a serdülő nemzedék napról napra közeli érintkezésbe jut vele. Magától értetődik, hogy a gazdagok sem jobbak, ugyanabban a helyzetben ők sem tudnának ellenállni a kísértésnek; a szegények különös szerencsétlensége az, hogy léptennyomon *elkerülhetetlenül* szembetalálják magukat a bűnözés megejtő formáival és a tiltott elvezetek csábításával. — A demoralizáció oka az, hogy a nagyvárosokban a szegények fiatalabb nemzedékét lehetetlen távoltartani a bűn ingerétől." Hosszabb erkölcsrajz után szerzőnk így folytatja: „Mindez nem a jellem rendkívüli elfajulásából, hanem a szegények kísértésének szinte ellenállhatatlan természetéből ered. A gazdagok, akik elítélik a szegények viselkedését, hasonló okok hatásának éppoly gyorsan engednének. Van a nyomorúságnak bizonyos foka, amikor a bűn annyira kelleti magát, hogy az erény csak ritkán tud megküzdeni vele, és különösen az ifjúság rendszerint képtelen ellenállni neki. Ilyen körülmények között a bűn majdnem elkerülhetetlenül, és gyakran éppoly gyorsan terjed, mint a testi fertőzés." És más helyen azt mondja: „Ha a felsőbb osztályok saját érdekükben kis területen óriási munkástömegeket zsúfoltak összse, hihetetlenül gyors és elkerülhetetlen a bűnözés fertőző hatása. Az alsóbb osztályokat, vallási és erkölcsi nevelésük mai

színvonalán sokszor éppoly kevéssé lehet elítélni azért, hogy engednek az ellenállhatatlan kísértéseknek, mint ahogy nem lehet felróni nekik azt sem, *hogy a tífusz áldozatául esnek*"*.

De elég! A félburzsoá Alison, ha bornirt formában is, elárulja, hogy a nagyvárosok igen károsan befolyásolják a munkások erkölcsi fejlődését. Egy másik szerző azonban, dr. Andrew *Ure***, aki nem fél-, hanem egész burzsoá és a Gabonatörvény Elleni Líga lelkes híve, elárulja nekünk a nagyvárosok hatásának másik oldalát is. Elmondja, hogy a nagyvárosi élet megkönnyíti a munkások ármánykodásait és hatalmat ad a plebsnek. Ha nem nevelik itt a munkásokat (tudniillik, ha nem nevelik őket a burzsoázia iránti engedelmességre), akkor a gonosz önzés szempontjából, egyoldalúan fogják nézni a dolgokat, és könnyen megtörténhet, hogy ravasz demagógok áldozatául esnek — sőt még *legnagyobb jótevőjükre*, a mértékletes és vállalkozó kapitalistára is irigy és ellenséges szemmel fognak tekinteni. Itt csak a jó nevelés segíthet, különben elkerülhetetlen a munkások forradalma, mely csődbe kergeti a nemzetet és más borzalmakat fog felidézni. Burzsoánk aggódása egészen helyénvaló. A lakosság centralizációja ösztönzőleg hat a vagyonos osztályokra és elősegíti fejlődésüket, de még jobban meggyorsítja a munkások fejlődését. A munkások kezdik érezni, hogy összességükben osztályt alkotnak, ráeszmélnek arra, hogy bár egyenként gyengék, de együtt hatalmat jelentenek; egyre inkább elkülönülnek a burzsoáziától, kialakulnak önálló, életviszonyaiknak megfelelő sajátos nézeteik és eszméik, tudatára ébrednek elnyomatásuknak, s a munkásság társadalmi és politikai jelentőségre tesz szert. A nagyvárosok a munkásmozgalom gócai: a munkások itt kezdtek először gondolkodni helyzetükről és itt kezdtek harcolni ellene, itt mutatkozott meg először a proletariátus és a burzsoázia ellentéte, itt keletkeztek a munkásegyesületek, innen indult ki a chartizmus és a szocializmus. A társadalmi szervezet betegsége, mely a falun krónikus formát ölt, a nagyvárosokban akuttá vált és ilymódon nyilvánvaló lett e betegség tulajdonképpeni

* „Principles of Population". II. köt. 77. és köv. old., 135. old.

** „Philosophy of Manufactures" [„A gyár filozófiája"]. London, 1835. — Erről a hírhedt könyvről még részletesebben fogunk beszélni. Az idézett helyek a könyv 406. és köv. oldalain találhatók.

lényege és gyógyítási módja. A munkások még korántsem tartanának ott, ahol ma vannak, ha nem volnának nagyvárosok, amelyek ösztönzően hatnak a köztudat fejlődésére. A nagyvárosok szétrombolták a munkások és kenyéradó gazdáik patriarchális viszonyának utolsó maradványait; ebben része volt a nagyiparnak is, amely megsokszorozta az *egy* burzsoától függő munkások számát. A burzsoázia természetesen siránkozik ezen, és igaza is van, mert patriarchális viszonyok között nem kellett tartania a munkások lázadásától. Tetszése szerint kizsákmányolhatta őket, uralkodhatott rajtuk, és a buta nép még köszönetet mondott neki, sőt lekötelezve érezte magát, ha gazdája a bért megtoldotta egy-két barátságos szóval, ami semmijébe sem került, vagy ha esetleg apróbb előnyöket juttatott neki — azt a látszatot keltve, hogy mindezt kizárólag túláradó, önfeláldozó jószívűségből teszi, jóllehet ezzel tartozásának még tizedrészben sem tett eleget. Mint egyes burzsoá, aki olyan viszonyok közé került, amelyeket nem ő hozott létre, talán — legalább is részben — teljesítette kötelességét, de mint annak az osztálynak a tagja, amely már egymagában azért, mert *uralkodik*, felelős az egész nemzet helyzetéért és a közérdek megóvásáért, semmit sem tett annak érdekében, amire társadalmi állása kötelezi, hanem ellenkezőleg, kizsákmányolta az egész nemzetet, s csak a saját zsebét tömte. A munkások rabszolgaságát képmutatóan leplező patriarchális viszonyok közt a munkás csakis elszigetelt magánember lehetett, aki szellemileg holt volt, aki semmit sem tudott saját érdekeiről. Csak amikor megszűnt a patriarchális viszony és a munkás szembekerült munkáltatójával, amikor nyilvánvaló lett, hogy a munkáltatót kizárólag a magánérdek, kizárólag a pénznyereség fűzi munkásához, amikor már nyoma sem maradt annak a látszólagos vonzalomnak, mely nem állta ki a legkisebb próbát sem, csak akkor kezdte a munkás felismerni helyzetét és érdekeit, csak akkor kezdett önállóan fejlődni, és gondolataiban, érzelmeiben és akaratnyilvánításában nem volt többé a burzsoázia rabszolgája. Ezt pedig főleg a nagyipar és a nagyvárosok mozdították elő.

Az angol munkások jellemét erősen befolyásoló másik tényező az ír bevándorlás, amelyről ebben az értelemben már szó volt. Az ír bevándorlás, mint láttuk, valóban degradálta az angol

munkásokat, elszakította őket a civilizációtól és rontotta anyagi helyzetüket, — de ezzel elmélyítette a munkások és a burzsoázia közt tátongó űrt is, és ezáltal siettette a közelgő válságot. — Mert Anglia társadalmi betegségének lefolyása ugyanolyan, mint a testi betegségeké: bizonyos törvények szerint fejlődik, válságai vannak, és a végső, leghevesebb válság dönti el a beteg sorsát. És mivel az angol nemzet nem pusztulhat el ebben a végső válságban, hanem megújhodva és újjászületve kell kikerülnie belőle, ezért csak örülhetünk mindennek, ami a betegséget a válságig kiélezi. Elősegíti ezt az ír bevándorlás még azzal is, hogy az írek szenvedélyes, élénk természetét meghonosítja Angliában és beoltja az angol munkásosztályba. Az ír és az angol jellem közti különbség sok tekintetben emlékeztet a francia és a német jellem különbségére; a könnyed, hevülékeny, forró ír temperamentumnak a nyugodt, kitartó, józan angol vérmérséklettel való keveredése idővel csak előnyös lehet mindkét félre nézve. Az angol burzsoázia rideg egoizmusa sokkal mélyebb gyökeret eresztett volna a munkásosztályba, ha nem hatott volna az írek önfeláldozásig nagylelkű, főleg érzelmektől fűtött jelleme, és ha egyrészt a vérségi keveredés, másrészt a mindennapi érintkezés nem enyhítette volna a tisztán racionális, hideg angol jellemet.

Ezekután nem csodálkozhatunk azon, hogy az angol munkásosztály idővel egészen más nép lett, mint az angol burzsoázia. A burzsoázia több rokonvonást mutat a föld minden más nemzetével, mint a közvetlen közelében élő munkásokkal. A munkásoknak mások az eszméi, képzetei, mások a szokásai és erkölcsi elvei, más a vallása és politikája, más dialektusban beszélnek, mint a burzsoázia. Két egészen különböző nép ez, annyira különböző, mintha más-más fajhoz tartoznának; e két nép közül eddig csak az egyiket, a burzsoáziát ismertük a kontinensen. Pedig éppen a másik, a proletárokból álló nép a sokkal fontosabb Anglia jövője szempontjából*.

Az angol munkások társadalmi jelleméről, amint egyleteikben

* (1892) Ugyanezt a gondolatot, hogy a nagyipar két különböző nemzetre tagolta az angolokat, mint ismeretes, körülbelül velem egyidőben Disraeli is kifejtette „Sybil, or the Two Nations" [„Sybil, vagy A két nemzet"] című regényében.

és politikai elveikben megnyilvánul, még beszélni fogunk, — itt csak az imént felsorolt okoknak a munkások egyéni jellemére kiható következményeit kívánjuk érinteni. — A munkás sokkal humánusabb a mindennapi életben, mint a burzsoá. Előbb már említettem, hogy a koldusok szinte kizárólag csak munkásokhoz fordulnak és a munkások általában sokkal többet törődnek a szegényekkel, mint a burzsoázia. Mindenki naponta meggyőződhet erről, de megerősíti ezt többek közt Parkinson manchesteri kanonok is: „A szegények többet adnak egymásnak, mint amennyit a gazdagok adnak a szegényeknek. Állításom igazolásául dr. Bardsley-re hivatkozhatom, aki legöregebb, legtapasztaltabb, legélesebb szemű és leghumánusabb orvosaink egyike. Ez az orvos gyakran nyilvánosan is kijelentette, hogy a szegények évenként jóval nagyobb összeget adnak egymásnak, mint amennyivel a gazdagok segítik a szegényeket"*. Másképpen is mindenütt örvendetesen tapasztalható a munkások humanitása. Saját sorsuk is mostoha, ezért rokonszenveznek azokkal, akik rossz helyzetben vannak; a munkás embert lát minden emberben, a burzsoá ellenben nem tartja embernek a munkást; ez az oka annak, hogy a munkások szívélyesebbek, barátságosabbak, és bár nagyobb szükségük van pénzre, mint a vagyonosoknak, mégsem áhítoznak úgy rá, és csak annyiban tulajdonítanak értéket a pénznek, amennyiben vehetnek érte valamit; ezzel szemben a burzsoá számára különös, bennrejlő értéke van a pénznek, istene a pénz, és ez piszkos „pénzemberré" aljasítja le a burzsoát. A munkás tehát, aki nem borul le áhítattal a pénz előtt, nem olyan pénzsóvár, mint a burzsoá, aki csak azért tesz mindent, hogy pénzt keressen, aki életcélját pénzeszsákok felhalmozásában látja. Ez az oka annak is, hogy a munkás sokkal elfogulatlanabb, sokkal világosabban látja a tényeket, mint a burzsoá, és nem az önzés szemüvegén át tekint mindenre. A vallási előítéletektől megóvja hiányos nevelése; nem érti ezeket az előítéleteket és nem is vesződik velük, nem ismeri a fanatizmust, amely rabul ejti a burzsoáziát,

* *Parkinson* manchesteri kanonok „On the Present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc." [„A manchesteri dolgozó szegénység jelenlegi helyzete stb."] c. brosúrája. 3. kiad. London és Manchester, 1841.

és ha ragad is rá valami a vallásból, csak látszólag vallásos, még elméletben sem az — gyakorlatilag csak ez a világ érdekli őt, itt akar boldogulni. A burzsoázia írói egyértelműen megállapítják, hogy a munkások nem vallásosak és nem járnak templomba. Talán csak az írek, meg néhány öregember, továbbá a félburzsoák, felügyelők, mesterek stb. képeznek kivételt. De a tömegek körében szinte mindenütt teljes közömbösség észlelhető a vallás iránt, legfeljebb némi deizmusról beszélhetünk, amely annyira határozatlan, hogy csupán általános szólamokban, vagy az „infidel" (hitetlen), „ateista" kifejezésektől való bizonytalan ijedelemben jut kifejezésre. Valamennyi szekta papjainak nagyon rossz hírük van a munkásoknál, bár a papok csak az utóbbi időben vesztették el a munkásokra gyakorolt befolyásukat; most azonban, ha valaki azt kiáltja: he is a parson — pap! — ez már gyakran elegendő ahhoz, hogy a lelkészt elűzzék a nyilvános gyűlések szószékéről. A munkások életviszonyain kívül még hiányos vallási és egyéb nevelésükkel magyarázható, hogy elfogulatlanabbak, nemzedékről nemzedékre szálló, megcsontosodott elvektől és előítéletektől szabadabbak, mint a burzsoá. A burzsoá osztály-előítéleteinek rabja, tele van az ifjúkorától kezdve fejébe vert elvekkel; nincs mit kezdeni vele, voltaképpen — ha liberális formában is — konzervatív, érdeke összenőtt a fennálló viszonyokkal, meghalt minden haladás számára. Távozik a történelmi fejlődés éléről, s a munkások lépnek a helyébe, előbb jog szerint, majd ténylegesen is.

Mindez és a munkások ebből következő társadalmi tevékenysége, amelyről később lesz szó, a munkásosztály jellemének előnyös oldala; hátrányos oldalai, melyek az említett okokból szintén természetszerűen következnek, röviden éppígy összefoglalhatók. A burzsoá főleg azt veti a munkás szemére, hogy iszákos, kicsapongó, durva és nem tiszteli a tulajdont. Igaz, a munkások sokat isznak és nem is várhatunk egyebet. A sheriff *Alison* azt állítja, hogy Glasgow-ban vasárnap esténként körülbelül harmincezer munkás részeg, és ez bizonyára nem kevés; hogy ebben a városban 1830-ban minden 12 házra, 1840-ben pedig már minden 10 házra jutott egy pálinkamérés; hogy Skóciában 1823-ban 2 300 000 gallon, 1837-ben 6 620 000 gallon, Angliában pedig 1823-ban 1 976 000 gallon, 1837-ben 7 875 000 gallon pálinka

után fizettek fogyasztási adót*. Az 1830. évi sörtörvény, amely megkönnyítette sörözők, úgynevezett jerry-shopok nyitását (ezekben kizárólag benti fogyasztásra árusíthattak sört), megkönnyítette az iszákosság terjedését is, mert csak át kellett lépni a lakás küszöbét, s rögtön ott volt a kimérés. Majdnem minden utcában több ilyen söröző van, és ha a városon kívül két-három ház áll egymás mellett, az egyikben egész biztosan jerry-shopot nyitottak. Azonkívül nagyszámban vannak még hush-shopok, azaz titkos csapszékek is, amelyeknek nincs engedélyük; a nagyvárosok félreeső negyedeiben, ahol ritkán jár rendőr, igen sok pálinkafőző nagymennyiségű italt állít elő. Gaskell (idézett művében) az ilyen pálinkafőzők számát csupán Manchesterben több mint százra, évi termelésüket pedig legalább 156 000 gallonra becsüli. Manchesterben ezenkívül van még több mint ezer kocsma, tehát a házak számához viszonyítva legalább annyi, mint Glasgow-ban. Ez a helyzet minden nagyvárosban. És ha az iszákosság szokásos következményein kívül meggondoljuk még azt is, hogy a legkülönbözőbb korú férfiak és nők, sőt gyermekek, és gyakran anyák, kicsinyeikkel karjukon, a burzsoá rendszer legmélyebbre süllyedt áldozataival, tolvajokkal, csalókkal és prostituáltakkal jönnek össze e csapszékekben, ha meggondoljuk, hogy vannak anyák, akik karjukon magukkal viszik csecsemőjüket és pálinkát itatnak velük, akkor kétségtelenül el kell ismernünk az ilyen helyek látogatásának demoralizáló hatását. Különösen szombat este, bérfizetéskor, amikor valamivel korábban hagyják abba a munkát, amikor az egész munkásosztály előjön nyomorúságos negyedeiből és elönti a főutcákat, egész meztelenségében feltárul előttünk az iszákosság rettenetes képe. Ritkán sikerült szombat este Manchestert elhagynom, hogy ne láttam volna egy sereg dülöngélő vagy árokban fetrengő részeget. Vasárnap este rendszerint megismétlődnek ezek a jelenetek, csak kevesebb lármával. És ha kifogyott a pénzük, az iszákosok felkeresik a legközelebbi zálogházat, ilyen pedig bőven akad minden nagyvárosban — Manchesterben több mint 60, Salford egyetlen utcáján (a Chapel Streeten) 10—12 zálogház van —, és elzálogosítanak mindent, amijük még megmaradt.

* „Principles of Population", különböző helyeken.

Minden szombat este rengeteg bútort, ünneplőruhát — már akinek van ilyen ruhája —, edényt váltanak ki a zálogházakból, hogy rendszerint már a legközelebbi szerda előtt ismét elzálogosítsák azokat; és ez így megy mindaddig, amíg valami véletlen folytán nem tudják többé kiváltani holmijukat, amely sorra az uzsorás kezére kerül, vagy amíg az uzsorás már egy fillér előleget sem akar adni az elkopott és elnyűtt árukra. Aki Angliában saját szemével látta, mennyire elterjedt a munkások között az iszákosság, az nem vonja kétségbe lord Ashley megállapítását*, hogy ez az osztály évenként mintegy 25 millió font sterlinget költ szeszesitalokra; mindenki könnyen elgondolhatja, milyen szörnyű következményekkel jár ez az iszákosság, mennyire rontja a munkások anyagi helyzetét, szétrombolja szellemi és testi egészségüket, tönkreteszi családi életüket. Igaz, az antialkoholista egyesületek e téren sokat segítettek, de mit számít pár ezer antialkoholista a munkások milliói közt? Amikor Mathew atya, az ír antialkoholista apostol beutazza Anglia városait, gyakran harminc-hatvanezer munkás tesz fogadalmat („pledge"), de egy hónap se telik bele és a legtöbben már elfeledkeznek róla. Ha például összeszámoljuk azokat a tömegeket, melyek az utóbbi 3—4 év alatt Manchesterben antialkoholista fogadalmat tettek, számuk meghaladná a város lakosainak számát, — ennek ellenére sem látjuk, hogy az iszákosság csökkent volna.

A mértéktelen alkoholfogyasztás mellett sok angol munkás egyik legnagyobb erkölcsi fogyatékossága a nemi kicsapongás. Ez is vaskövetkezetességgel, elkerülhetetlen szükségszerűséggel folyik egy olyan osztály helyzetéből, amely magára van hagyatva, de nem rendelkezik kellő eszközzel, hogy helyesen éljen ezzel a szabadsággal. A burzsoázia csak ezt a két élvezetet hagyta meg neki, s ugyanakkor nehéz munkával és rengeteg szenvedéssel elviselhetetlenné tette életét. Ennek az a következménye, hogy a munkások, akik szintén ki akarják venni részüket az élet örömeiből, egész szenvedélyükkel erre a két élvezetre vetik magukat és mértéktelenül, a legzabolátlanabb módon áldoznak annak. Azoknak, akiket állati sorba taszítanak, nincs más válasz-

* 1843 február 28-án tartott alsóházi beszédében.

tásuk: vagy fellázadnak, vagy pedig állatokká fajulnak. És a burzsoáziának van legkevesebb joga arra, hogy a munkások nemi kicsapongását elítélje, mert a burzsoáziának igen nagy, közvetlen része van abban, hogy a prostitúció ennyire elterjedt. Minden este negyvenezer kéjnő lepi el London utcáit*, és e negyvenezerből hányan élnek az erényes burzsoáziából? — hányan vannak köztük, akik burzsoá csábítóknak köszönhetik, hogy testüket a járókelőknek kell felkínálniok, hogy éhen ne haljanak.

A munkások szemére vetett hibák mind abban foglalhatók össze, hogy kicsapongók, hogy nem gondolnak a holnapra, hogy nem illeszkednek be a társadalmi rendbe és általában a távolabbi előny kedvéért képtelenek feláldozni a pillanatnyi élvezetet. De vajjon csodálkozhatunk-e ezen? Vajjon nem szükségszerű-e, hogy az az osztály, amelynek keserves munkája mellett alig van része örömben és ez is csak érzéki élvezet, eszeveszetten és vakon ezekre az élvezetekre vesse magát? Mi oka, mi érdeke lehet annak az osztálynak, amelynek művelésével senki sem törődik, amely ki van szolgáltatva mindenféle esetlegességnek, amelynek helyzete, megélhetése egészen bizonytalan, mi oka lehet ennek az osztálynak, hogy gondoljon a holnapra, hogy „szolíd" életet éljen és a pillanat örömét feláldozza valami távolabbi élvezetért, amely éppen az *ő* számára örökösen ingadozó, hányt-vetett helyzetében nagyon is kétséges? Követelhetik-e attól az osztálytól, amely nem élvezi a társadalmi rend semmi előnyét, de viselnie kell annak minden hátrányát, amely csak ellenségét látja ebben a társadalmi rendben, vajjon követelhetik-e, hogy ez az osztály tiszteletben tartsa ezt a rendet? Ez már igazán sok volna. De amíg fennáll ez a társadalmi rend, a munkásosztály nem menekülhet belőle, és ha az egyes munkás fellázad ellene, ő sínyli meg leginkább. A társadalmi rend szinte lehetetlenné teszi a munkás családi életét; a rosszul bútorozott, fűtetlen, barátságtalan és piszkos lakás, amely még éjjeli szállásnak sem igen alkalmas, s amelybe gyakran becsurog az eső, a dohos levegőjű, emberekkel túlzsúfolt szoba kizár minden otthonosságot; a férfi, talán az asszony és a nagyobb gyermekek is

* *Alison sheriff.* „Principles of Population". II. köt.

egész nap dolgoznak, mindegyik más-más helyen, úgyhogy csak reggel és este látják egymást; ehhez járul még a pálinka állandó kísértése — vajjon milyen családi élet lehetséges ilyen viszonyok között? De a munkás nem menekülhet a családból, vele kell maradnia, ennek pedig az a következménye, hogy örökösen civakodnak, és a házi perpatvar feldúlja a családi életet, demoralizálja a házastársakat, különösen pedig a gyermekeket. A családi kötelességek elhanyagolása, különösen a gyermekek elhanyagolása, csaknem mindennapi jelenség az angol munkások közt, s ennek legfőbb oka a fennálló társadalmi rend. És még azt kívánják, hogy ezekből a gyermekekből, akik szinte vadon, a legdemoralizálóbb környezetben nőnek fel, akiket elég gyakran még szüleik is demoralizálnak, magas erkölcsi színvonalon álló emberek legyenek! Valóban túlontúl naiv az önelégült burzsoá, amikor ilyen követelményekkel lép fel a munkásokkal szemben.

A társadalmi rend semmibevevése a legkirívóbban e rend legszélsőségesebb jelenségében, a bűnözésben mutatkozik meg. Ha a munkást demoralizáló okok a rendesnél erősebben, koncentráltabban hatnak, akkor a munkás éppoly biztosan bűnözővé válik, mint amilyen biztos az, hogy a víz 80° Réaumur mellett cseppfolyós állapotból légnemű állapotba megy át. A munkás a burzsoázia brutális és brutalizáló bánásmódja következtében éppen olyan akaratnélküli dologgá válik, mint a víz, és éppolyan szükségszerűen alá van vetve a természeti törvényeknek is — bizonyos ponton teljesen megszűnik a munkás cselekvési szabadsága. Ezért a proletariátus növekedésével együtt a bűnözés is terjed Angliában, és a brit nemzet lett a világ legbűnözőbb nemzete. A belügyminisztérium évenként közzétett „bűnügyi táblázataiból" kitűnik, hogy Angliában hihetetlenül gyorsan terjed a bűnözés. Magában Angliában és Walesben a *bűn*cselekmények miatt elrendelt letartóztatások száma

1805-ben	— 4 605	1830-ban	— 18 107
1810-ben	— 5 146	1835-ben	— 20 731
1815-ben	— 7 818	1840-ben	— 27 187
1820-ban	— 13 710	1841-ben	— 27 760
1825-ben	— 14 437	1842-ben	— 31 309

volt, tehát 37 év alatt meghétszereződött. 1842-ben csupán Lancashire-ban 4 497 letartóztatás volt, ez az 1842. évi összes letartóztatásoknak több mint 14 százaléka. Middlesexben pedig (Londont is beleszámítva) 4 094 letartóztatás volt, ami az 1842. évi összes letartóztatások számának több mint 13 százaléka. Látjuk tehát, hogy az összes bűncselekményeknek több mint egynegyedét két olyan kerületben követik el, amelyben munkáslakta nagyvárosok vannak, noha e kerületek lakossága jóval kevesebb, mint az egész ország lakosságának negyedrésze. A bűnügyi statisztika közvetlenül bizonyítja azt is, hogy a bűncselekményeket majdnem kizárólag proletárok követték el, mert 1842-ben a bűntettesek 32,35 százaléka nem tudott írni-olvasni, 58,32 százaléka rosszul írt és olvasott, 6,77 százaléka jól tudott írni és olvasni, 0,22 százaléka magasabb képzettségű volt, 2,34 százalék képzettségi fokát pedig nem állapították meg. Skóciában még sokkal gyorsabban terjedt a bűnözés. Itt 1819-ben csak 89 letartóztatás volt, de 1837-ben a letartóztatások száma már 3 176-ra, 1842-ben pedig 4 189-re emelkedett. Lanarkshire-ban, ahol éppen Alison sheriff készítette a hivatalos jelentést, a népesség 30 év alatt, a bűntettek száma viszont minden $5^1/_2$ esztendőben megduplázódott, vagyis hatszorta gyorsabban növekedett, mint a lakosság. — A bűncselekmények, mint minden civilizált országban, túlnyomórészt a tulajdon ellen irányulnak, okukat tehát valamilyen szükségben kell keresni, mert senki sem lop olyasmit, amivel ő is rendelkezik. A tulajdon ellen elkövetett bűncselekményeknek a népességhez viszonyított aránya, amely Hollandiában 1 : 7 140, Franciaországban 1 : 1 804, Angliában Gaskell munkájának megírása idején 1 : 799 volt; a személyek ellen elkövetett bűncselekményeknek a népességhez viszonyított aránya Hollandiában 1 : 28 904, Franciaországban 1 : 17 573, Angliában 1 : 23 395; az összes bűncselekményeknek a lakossághoz viszonyított aránya a földművelő kerületekben 1 : 1 043, a gyárkerületekben 1 : 840*; egész Angliában ez az arányszám jelenleg *nem egészen* 1 : 660**, pedig alig 10 éve annak, hogy Gaskell könyve megjelent!

* „Manufacturing Population of England". 10. fejezet.

** A *kinyomozott* bűntettesek száma (22 733) osztva a népesség számával (kb. 15 millióval).

E tények halmaza valóban több mint elegendő, hogy mindenkit, még egy burzsoát is észretérítsen és gondolkodóba ejtsen, hogy milyen következményei lehetnek az ilyen állapotnak. Ha a demoralizáció és a bűnözés még 20 esztendeig ilyen arányban növekszik — pedig ha az angol ipar e 20 év alatt nem lesz oly szerencsés, mint eddig, csak gyorsulnia kell a bűnözés elterjedésének —, mi lesz akkor ennek a következménye? Látjuk, hogy a társadalom már most is teljesen felbomlóban van, minden ujságszám csattanó ténybeli bizonyítékokat közöl arról, hogy minden társadalmi kötelék meglazult. Az előttem fekvő angol ujságok halmazából találomra kiragadom a „Manchester Guardian" 1844 október 30-i számát, amely három nap eseményeiről tudósít; ez a lap már nem is törekszik arra, hogy Manchesterről pontosan tájékoztassa az olvasót, csak a legérdekesebb esetekről számol be: pl. egy gyárban a munkások sztrájkba léptek, hogy magasabb bért érjenek el, de a békebíró a munka felvételére kényszerítette őket; Salfordban néhány suhanc lopást követett el; egy csődbement kereskedő meg akarta csalni hitelezőit. Részletesebb híreket közöl a szomszédos helységekből: Ashtonban két lopást, egy betörést, egy öngyilkosságot követtek el; Buryban egy lopás; Boltonban két lopás, egy adócsalás; Leigh-ben egy lopás; Oldhamban bérsztrájk, egy lopás volt, ír nők összeverekedtek, egy kalapost, aki nem volt tagja a munkásegyletnek, az egylet tagjai bántalmaztak, egy fiú megverte az anyját; Rochdale-ban számos verekedés történt, megtámadták a rendőrséget, kiraboltak egy templomot; Stockportban a munkások elégedetlenek a bérükkel, egy lopás, egy csalás és egyízben verekedés volt, egy férj bántalmazta a feleségét; Warringtonból egy lopásról és egy verekedésről; Wiganból egy lopásról és egy templomrablásról tudósít a lap. A londoni ujságok hírei még sokkal rosszabbak: számos csalásról, lopásról, rablásról, családi perpatvarról írnak; éppen kezembe akadt a „Times" 1844 szeptember 12-i száma, amely mindössze egy napról ilyen híreket közöl: valakit megloptak, megtámadták a rendőrséget, egy házasságon kívüli gyermek atyját ítélettel gyermektartásra kötelezték, egy gyermeket szülei kitettek az utcára, és egy asszony megmérgezte a férjét. Hasonló esetekről lehet olvasni valamennyi angol ujságban. Ebben az országban teljes erővel dúl

a társadalmi háború; mindenki csak magával törődik, csak önmagáért harcol mindenki más ellen, és hogy a többinek, akik mind esküdt ellenségei, kárt okozzon-e vagy sem, ez kizárólag attól függ, hogy önző számítással mit tart magára nézve előnyösebbnek. Senkisem gondol többé arra, hogy békésen megegyezzék embertársaival; minden vitás ügyét fenyegetéssel, önbíráskodással vagy bírói úton intéznek el. Egyszóval, mindenki ellenségének tekinti a másikat, ellenségnek, akit ártalmatlanná kell tennie, vagy legjobb esetben eszköznek, akit saját céljaira fel kell használnia. És mint a bűnügyi statisztika bizonyítja, ez a háború évről évre egyre hevesebb, szenvedélyesebb, elkeseredettebb; fokozatosan két nagy ellenséges tábor alakul ki, amely egymás ellen harcol: az egyik tábor a burzsoázia, a másik a proletariátus. Ez a mindenki háborúja mindenki ellen, és a proletariátus háborúja a burzsoázia ellen, nem lephet meg minket, mert ez a háború csak a szabadversenyben már bennrejlő elv következetes megvalósulása; de csodálkoznunk kell, hogy a burzsoázia, bár feje fölött napról napra újabb és egyre fenyegetőbb viharfelhők gyülekeznek, oly nyugodt és higgadt; hogyan olvashat naponként ezekről a dolgokról az ujságokban, anélkül hogy félelmet érezne a társadalmi állapotok következményei miatt, amiatt, hogy általános robbanás lesz abból, ami az egyes bűncselekményben elszigetelten nyilvánul meg, — arról már nem is szólva, hogy felháborodnék ezeken az állapotokon. De éppen azért burzsoázia; saját szempontjából még a tényeket sem képes meglátni, nemhogy a tények következményeit. Csak az a csodálatos, hogy az osztályelfogultság és a begyökeresedett előítéletek olyan vaksággal verhetnek egy egész osztályt, amely — mondhatnám — már az őrültséggel határos. De a nemzet tovább fejlődik, függetlenül attól, hogy látják-e ezt a burzsoák vagy sem, és a fejlődés menete egy szép napon olyan dolgokkal fogja meglepni a vagyonos osztályt, amelyekről bölcsei nem is álmodnak.

AZ EGYES MUNKAÁGAK

A SZŰKEBB ÉRTELEMBEN VETT GYÁRI MUNKÁSOK

Áttérve az angol ipari proletariátus egyes fontosabb csoportjainak tüzetesebb vizsgálatára, a fentebb (57. old.) megállapított elv szerint a gyári munkásokkal, vagyis azokkal kell kezdenünk, akikre a gyári törvény hatálya kiterjed. Ez a törvény azoknak a gyáraknak a munkaidejét szabályozza, amelyekben vízi- vagy gőzerővel gyapjút, selymet, gyapotot és lent fonnak vagy szőnek. Ezek a legfontosabb angol iparágak. Az itt dolgozó munkásság az angol munkások legnépesebb, legrégibb, legértelmesebb és legenergikusabb, tehát legnyugtalanabb és a burzsoázia által a legjobban gyűlölt csoportja; ezek, elsősorban a pamutgyárakban dolgozó munkások állnak a munkásmozgalom élén, mint ahogy munkáltatóik, elsősorban Lancashire gyárosai vezetnek a burzsoá agitáció terén.

Már a bevezetésben láttuk, hogy az új gépek először éppen a nevezett iparágakban dolgozó népességet ragadták ki korábbi életviszonyaiból. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a mechanikai találmányok később is leginkább és legmélyebben ezt a népességet érintették. A pamutipar története, mint Ure*, Baines** és mások műveiben olvashatjuk, tele van újításokkal, amelyek jórészét a többi említett iparágban is bevezették. A kézi munkát csaknem mindenütt gépi munkával helyettesítették, csaknem minden műveletet vízi- vagy gőzerővel végeznek. És minden év további újításokat hoz.

* Dr. *A. Ure.* „The Cotton Manufacture of Great Britain" [„Nagy-Britannia pamutipara"]. 1836.

** *E. Baines.* „History of the Cotton Manufacture of Great Britain" [„Nagy-Britannia pamutiparának története"].

Szervezett társadalmi viszonyok között csak örülni lehetne az újításoknak; olyan viszonyok között azonban, amikor mindenki háborút visel mindenki ellen, egyesek kisajátítják az újítások minden előnyét és ezzel a nagy többséget megfosztják életfenntartásuk eszközeitől. A gépek minden tökéletesítésével újabb és újabb munkások vesztik el kenyerüket, és minél jelentősebb az újítás, annál többen válnak munkanélküliekké; minden újítás úgy hat tehát sok munkásra, mint a kereskedelmi válság: nyomor, szenvedés és bűn okozója. Nézzünk néhány példát. Már az első találmány, a jenny (lásd fentebb), amelyet *egy* munkás hajt, ugyanazon idő alatt legalább hatszor annyit termelt, mint a rokka, úgyhogy minden új jenny öt fonót fosztott meg kenyerétől. A throstle, amely jóval többet termelt, mint a jenny, s amelyhez szintén csak egy munkásra volt szükség, még több fonót tett munkanélkülivé. A mule-nak, mely a termék mennyiségéhez képest még kevesebb munkást igényelt, ugyanilyen hatása volt és a mule minden tökéletesítésével, azaz a mule-on alkalmazott orsók számának növekedésével csökkent a szükséges munkások száma. A mule orsóinak száma azonban olyan jelentősen gyarapodott, hogy ennek következtében egész munkástömegek váltak munkanélküliekké; mert ha korábban egy „fonó" néhány gyermekkel (piecer-rel) 600 orsót mozgatott, most két mule-on 1 400—2 000 orsóra kellett vigyáznia — két felnőtt fonó és a hozzájuk adott piecerek egy része munkanélküli lett. És amióta a mule-fonódák jórészében bevezették a selfactorokat, a fonó teljesen feleslegessé vált, munkáját elvégzi a gép. Előttem van James Leachnek, a manchesteri chartisták elismert vezérének a könyve*. A könyv szerzője évekig dolgozott különböző iparágakban, gyárakban és szénbányákban, és személyes ismeretségből tudom, hogy derék, megbízható, becsületes ember. Pártmunkája révén különböző gyárakból igen részletes adatai vannak, melyeket maguk a munkások gyüjtöttek; közzétett táblázataiból kitűnik, hogy 1829-ben 35 gyárban 1 083 mule-fonó-

* „Stubborn Facts from the Factories by a Manchester Operative" [„Megcáfolhatatlan tények a gyárakról. Írta egy manchesteri munkás"]. Kiadta és a munkásosztálynak ajánlja *Wm. Rashleigh*, a parlament tagja. London, Ollivier 1844. 28. és köv. old.

munkással többet foglalkoztattak, mint 1841-ben, bár az orsók száma ebben a 35 gyárban 99 429-cel gyarapodott. Felsorol 5 gyárat, amelyekben egyáltalán nem foglalkoztatnak többé fonómunkásokat, mert ezekben a gyárakban csak selfactorok vannak. Az orsók száma 10%-kal növekedett, de a fonók száma ugyanakkor több mint 60%-kal csökkent, és 1841 óta — fűzi hozzá Leach — az orsósorok megkettőzésével (double decking) és más módon annyi újítást vezettek be, hogy néhány szóbanforgó gyárban ismét elbocsátották a fonók felét; egy gyárban, ahol nemrég még 80 fonó dolgozott, már csak 20-at alkalmaznak, a többieket elküldték, vagy pedig gyermekmunkát kénytelenek végezni gyermekbérért. Ugyanezt közli Leach Stockportról is, ahol 1835-ben 800 fonót, 1843-ban pedig már csak 140 fonót dolgoztattak, bár a stockporti ipar az utóbbi 8—9 esztendőben jelentékenyen fejlődött. A kártológépeket most szintén tökéletesítették, s ennek következtében a munkások fele kenyér nélkül maradt. Egy gyárban tökéletesített kettőzőgépeket szereltek fel, amelyek nyolc leány közül négyet munkanélkülivé tettek, a megmaradt négy leány bérét pedig 8 shillingről 7-re szállította le a gyáros. Ugyanez történt a szövőiparban is. A mechanikai szövőszék sorra kiszorította minden területről a kézi szövést, és mivel sokkal többet termel, mint a kézi szövőszék, és egy munkás két mechanikai székre vigyázhat, igen sok munkás itt is munkanélküli lett. Ugyanez történik a termelés minden ágában, a len- és a gyapjúfonásban, a selyemtráma gyártásában; sőt a mechanikai szövőszék kezdi meghódítani a gyapjú- és a lenszövés egyes ágait is; Rochdale-ban a flanell- és egyéb gyapjúszövésben több mechanikai szövőszéket alkalmaznak, mint amennyi kézi szövőszék dolgozik. — A burzsoázia erre azt szokta felelni, hogy a gépek tökéletesítésével csökkennek a termelési költségek, olcsóbb a készáru, olcsóbb árak esetén pedig annyira növekszik a fogyasztás, hogy a munka nélkül maradt munkások nemsokára újra elhelyezkedhetnek az újonnan keletkezett gyárakban. Igen, a burzsoáziának tökéletesen igaza van abban, hogy bizonyos, az általános ipari fejlődés szempontjából kedvező viszonyok között minden olyan áru árának csökkenése, melynek nyersanyaga *olcsó*, erősen fokozza a fogyasztást és új gyárak építésére ösztönöz; egyébként azonban állításuk minden

szava hazugság. Nem számol azzal, hogy évekig tart, amíg az árcsökkenés következményei érezhetőkké válnak, amíg új gyárakat építenek; elhallgatja, hogy a gépek tökéletesítésével a tulajdonképpeni nehéz munkát egyre inkább gép végzi és ilymódon a felnőtt férfit követelő munka puszta felügyeletté alakul át, melyet egy gyenge nő, sőt gyermek is éppoly jól elvégez, felevagy harmadannyi bérért; hogy tehát a férfiak egyre inkább kiszorulnak az iparból és a fokozott termelésben *nem* találnak *ismét* munkát; elhallgatja, hogy egész munkaágak eltűnnek vagy annyira megváltoznak, hogy újra kell tanulni azokat; óvakodik bevallani azt, amire minden alkalommal hivatkozik, ha kis gyermekek munkájának betiltásáról van szó, hogy szerinte a gyári munkát egész korán, a gyermekek tízéves kora előtt kell elkezdeni, ha alaposan meg akarják tanulni (v. ö. például a Factories' Inquiry Commission's Report különböző részeivel); semmit sem mond arról, hogy a gépek tökéletesítése állandó folyamat és ha a munkásnak valóban sikerülne is új munkaágban elhelyezkednie, a tökéletesített gépek ismét megfosztják munkájától, megélhetésének minden biztos alapjától, ha még rendelkezett ezzel. A gépek tökéletesítésének előnyét a burzsoázia élvezi; az első években, amikor még sok régi gép van üzemben és az újítást még nem vezették be általánosan, kitűnő alkalma nyílik a meggazdagodásra, és nagyon sokat kívánnánk, ha azt követelnők tőle, hogy gondoljon a gépek tökéletesítésének hátrányaira is.

A burzsoázia hevesen vitatta a munkásoknak azt az állítását is, hogy a tökéletesített gépek lenyomják a bért. A burzsoázia azt hajtogatja, hogy a *darabbér* csökkent ugyan, mert a termelés könnyebb lett, de a hetibér egészében inkább emelkedett, mint csökkent, és a munkások helyzete inkább javult, mint rosszabbodott. Nehéz itt eligazodni, mert a munkások többnyire *darabbérről* beszélnek; kétségtelen azonban, hogy a gépek különböző munkaágakban a hetibért is leszorították. Az úgynevezett finomfonók (akik finom mule-fonalat fonnak) valóban magas bért, hetenként 30—40 shillinget kapnak, mert a fonópénz csökkentésének megakadályozására erős egyesületet szerveztek és munkájuk elsajátítása hosszú, fáradságos tanulóidőt követel; a durvafonók bére azonban igen alacsony, mert a finom fonalak készítésénél nem alkalmazható önműködő gépekkel (self-

actorokkal) kell konkurrálniok, és mert egyesületükre súlyos csapást mért e gépek bevezetése. Egy mule-fonó beszélte nekem, hogy hetenként legfeljebb 14 shillinget keres; ezzel megegyeznek Leach megállapításai is, hogy különböző gyárakban a durvafonók hetibére 16½ shillingnél kevesebb, és hogy egy fonó, aki három évvel ezelőtt 30 shillinget keresett, most alig tud 12½ shillinget összehozni, és az elmúlt évben átlagban sem keresett többet. A nők és gyermekek bére kevésbbé csökkent, de ennek is csak az az oka, hogy bérük már kezdettől fogva alacsony volt. Ismerek több özvegyasszonyt, akiknek gyermekeik vannak, és akik nagy fáradsággal 8—9 shillinget keresnek hetenként; aki tudja, mibe kerülnek Angliában a legelemibb létfenntartási cikkek, el fogja ismerni, hogy ezek az asszonyok családjukkal együtt heti 8—9 shillingből nem képesek rendesen megélni. Az összes munkások *egyhangúlag* azt mondják, hogy a tökéletesített gépek általában lenyomták a béreket; a gyárosoknak azt az állítását, hogy a gépgyártással javult a munkásosztály helyzete, a gyárnegyedekben minden munkásgyűlésen szemérmetlen hazugságnak minősítik. De még *ha* igaz volna is, hogy csak a relatív bér, a darabbér csökkent, az abszolút bér, azaz a munkások heti keresete pedig változatlan maradt, vajjon mi következik ebből? Az következik, hogy a munkásoknak nyugodtan kell nézniök, hogy a gyáros urak megtömik pénzeszsákjukat és minden újításból hasznot húznak, a munkásoknak pedig semmit sem juttatnak belőle. A burzsoázia, mikor a munkások ellen harcol, megfeledkezik saját közgazdaságtanának legelemibb elveiről is. A burzsoázia, amely különben Malthusra esküszik, félelmében azzal érvel a munkások ellen: Gépek nélkül hogyan találhatott volna munkát az a sok millió ember, akikkel Anglia népessége szaporodott?* Ostobaság! Mintha a burzsoázia nem tudná, hogy ha nem lettek volna gépek, amelyek fellendítették az ipart, ezek a „milliók" sem születtek volna és nem nőttek volna fel! A gépek csak annyit használtak a munkásoknak, hogy bebizonyították nekik a társadalmi reform, olyan társadalom szükségességét, amely nem a munkások *ellen*, hanem a munkások *javára* használja fel a gépeket. Kérdezzék csak meg a bölcs burzsoá urak

* Ezt kérdezi például Symons úr „Arts and Artisans" c. könyvében.

azokat az embereket, akik Manchesterben és másutt utcát sepernek (most azonban már ennek is vége, mert az utcák seprésére is gépeket találtak fel és vezettek be), vagy sót, gyufát, narancsot és cipőfűzőt árulnak az utcákon, vagy koldulni kénytelenek, kérdezzék csak meg őket, hogy mivel foglalkoztak ezelőtt — és sokan azt fogják felelni: gyári munkások voltunk, de a gép megfosztott kenyerünktől. A gépek tökéletesítésének következményei a mai társadalmi viszonyok között csak kedvezőtlenül és gyakran rendkívül nyomasztóan hatnak a munkásokra; minden új gép munkanélküliséget, nyomort és szenvedést okoz — és egy olyan országban, mint Anglia, ahol anélkül is majdnem mindig „fölös népesség" van, a legtöbb esetben nem érheti rosszabb sors a munkást, mint ha a munkából elbocsátják. De nem beszélve erről, milyen demoralizáló, milyen idegölő hatással kell lennie a munkásra annak a ténynek, hogy megélhetése, amely már anélkül is ingadozó volt, a géptechnika szakadatlan haladása és az ezzel együttjáró munkanélküliség következtében teljesen bizonytalanná vált! A munkásnak, ha nem akar kétségbeesni, itt is csak két útja van: vagy fellázad lélekben és gyakorlatban a burzsoázia ellen, vagy pedig ivásra adja magát és általában elzüllik. És az angol munkások közt van, aki az egyikben és van, aki a másikban keres menedéket. Az angol proletariátus története arról beszél, hogy a munkások száz és száz esetben fellázadtak a gépek és általában a burzsoázia ellen; a züllöttségről pedig, amely természetesen csak más formája a kétségbeesésnek, már előbb szóltunk.

A legnyomasztóbb helyzetben azok a munkások vannak, akiknek olyan géppel kell konkurrálniok, amely éppen most tör utat magának. Az általuk előállított áruk ára a géppel gyártott azonos áruk árához igazodik, és mivel a gép olcsóbban dolgozik, a géppel konkurráló munkás bére a legrosszabb. Ez a sorsa minden munkásnak, ha régi géppel dolgozik, amelynek újabb, tökéletesebb gépekkel kell konkurrálnia. Ki más viselje a kárt? A gyáros nem akarja eldobni a gépét, de a kárt sem akarja viselni; a holt gépből nem préselhet ki többet, tehát az élő munkásra, a társadalom általános bűnbakjára veti magát. A gépekkel konkurráló munkások közül a pamutiparban dolgozó kéziszövők vannak a legrosszabb helyzetben. Ezek bére a legkisebb és ha mindennap

dolgoznak, akkor sem keresnek többet heti 10 shillingnél. A mechanikai szövőszék sorra kiveti őket a szövészet különböző ágaiból; ehhez járul még az is, hogy a kézi szövés az utolsó menedékhelye minden munkásnak, aki más iparágban elvesztette kenyerét, úgyhogy ez a munkaterület állandóan túlzsúfolt. Ezért boldog az a kéziszövő, aki normális időszakokban heti 6—7 shillinget kereshet, és ezt az összeget is csak úgy tudja elérni, ha naponként 14—18 órát dolgozik szövőszéke mellett. A legtöbb szövet készítéséhez nedves munkahelyiségre van szükség, hogy a fonál ne szakadjon minden pillanatban; részben ezért, és mert a szegény munkások nem tudnak jobb lakást megfizetni, a takácsok műhelyeinek többnyire nincs sem fa-, sem kőpadlója. Sok takács lakásában voltam — félreeső, nyomorúságos udvarokban és sikátorokban, rendszerint pincékben. Gyakran féltucat, részben házas takács lakott egy cottage-ban, amely egy vagy két munkaszobából és egy nagy hálószobából állt, itt háltak valamennyien. Táplálékuk majdnem kizárólag csak burgonya, esetleg még kevés zabkása, tejet azonban ritkán, húst pedig szinte sohasem fogyasztanak; nagyrészük ír vagy ír származású. És ezekre a szegény takácsokra, akikre először sújt le minden válság és akik legtovább szenvednek a válság miatt, ezekre a takácsokra hivatkozik a burzsoázia, hogy a gyárrendszer ellen intézett támadásokat megcáfolja! Nézzétek, kiáltja diadalmaskodva a burzsoázia, nézzétek, hogyan kell nyomorogniok ezeknek a szegény takácsoknak és ugyanakkor milyen jó soruk van a gyári munkásoknak — és *azután* ítéljetek a gyárrendszerről!* Mintha nem a gyárrendszer és gépei taszították volna le oly szégyenletesen mélyre a takácsokat — mintha ezt nem tudná a burzsoázia is éppoly jól, mint mi! A burzsoázia azonban tudja, hogy itt érdekeiről van szó és nem riad vissza a hazudozástól, sem a képmutatástól.

Vizsgáljuk meg közelebbről azt a tényt, hogy a gép egyre jobban kiszorítja a felnőtt férfimunkást. A fonó- vagy szövőgépek mellett dolgozó munkások munkája főleg abban áll, hogy összekötik az elszakadt fonalakat, különben minden egyebet gép végez; ehhez a munkához nem erő kell, hanem ügyes ujjak. Itt

* Lásd például *Ure* „Philosophy of Manufactures' c. könyvét.

nincs szükség férfiakra, sőt ellenkezőleg, mivel kezük izomzata és csontszerkezete erősebben fejlett, nem olyan alkalmasak, mint a nők és gyermekek; természetes tehát, hogy erről a munkaterületről csaknem egészen kiszorították a férfiakat. Minél inkább gép, vízi- vagy gőzerő helyettesíti a kéz tevékenységét, erőkifejtését, annál kevesebb férfi szükséges, nőket és gyermekeket alkalmaznak, mert olcsóbbak és, mint mondottuk, ezekben a munkaágakban jobban is dolgoznak, mint a férfiak. A fonodákban a throstle mellett kizárólag asszonyokat és lányokat, a mule mellett egy fonót, egy felnőtt férfit (selfactorok mellett ez is szükségtelen) és a fonalak összekötésére több piecert látunk — nagyobbrészt gyermekek vagy nők, olykor 18—20 éves fiatalemberek, esetleg egy-egy kiöregedett fonó*. A mechanikai szövőszékek mellett többnyire 15—20 éves és idősebb nők dolgoznak; alkalmaznak néhány férfit is, ezek azonban 21 éves korukon túl ritkán maradnak ott. Az előfonógépek mellett szintén csak nők dolgoznak; van néhány férfi is, de ezek a kártoló gépeket köszörülik és tisztítják. Ezeken kívül a gyárak még sok gyermeket foglalkoztatnak, akik leveszik és felteszik a csévéket (dofferek); a szobákban néhány felnőtt férfi felügyel; egy mechanikus és egy gépész szolgálja ki a gőzgépet; vannak továbbá asztalosok is, kapus stb. A tulajdonképpeni munkát azonban nők és gyermekek végzik. A gyárosok ezt is tagadják, és a mult évben nagy táblázatokkal akarták bebizonyítani, hogy a gépek nem szorították ki a férfiakat. A táblázatokból kitűnik, hogy a gyári munkásoknak több mint a fele (52 százaléka) nő és mintegy 48 százaléka férfi, és hogy a munkásoknak több mint a fele 18 évesnél idősebb volt. Eddig rendben is volna. De a gyáros urak óvakodtak közölni, hogy a felnőtteknek hány százaléka volt férfi és hány százaléka nő. Pedig éppen ez a döntő kérdés. A férfi munkásokhoz nyilvánvalóan hozzászámították a mechanikuso-

* „Ami a munkabért illeti, a lancashire-i pamutipar egyes ágaiban pillanatnyilag nagyon fonák a helyzet; száz és száz 20—30 éves fiatalembert piecernek vesznek fel, vagy más olyan munkára alkalmaznak, amellyel hetenként legfeljebb 8—9 shillinget keresnek, az ugyanott dolgozó 13 éves gyermekek viszont heti 5 shillinget, a 16—20 éves fiatal lányok pedig 10—12 shillinget kapnak" L. Horner gyárfelügyelő 1844 októberi jelentése.

kat, az asztalosokat és az összes felnőtt férfiakat, akiknek bármi közük volt gyáraikhoz, talán még az irnokokat stb. is, és mégsincs bátorságuk felfedni a valóságot. Közleményeikben általában hemzsegnek a hamis adatok, a torz, ferde nézetek, olyan átlagszámítások, amelyek talán imponálhatnak a járatlanoknak, de semmit sem mondanak a hozzáértőknek, eltitkolják éppen a legfontosabb pontokat, és csak a gyárosok önző elvakultságát és becstelenségét bizonyítják. Lord Ashley 1844 március 15-én tartott alsóházi beszédéből, mellyel a tízórás törvényjavaslatot indokolta, idézünk néhány adatot a munkások kor és nem szerinti megoszlásáról; a gyárosok, akiknek kimutatásai különben is csak az angol gyáripar egy részére vonatkoznak, nem cáfolták meg ezeket az adatokat. Eszerint a brit birodalom 419 590 gyári munkása közül (1839-ben) 192 887 munkás, tehát majdnem a fele 18 évnél fiatalabb, és 242 296 nőmunkás volt, akik közül 112 192-en még nem érték el 18. életévüket. Tehát a férfimunkások közül 80 695 18 évnél fiatalabb, a felnőtt férfimunkások száma pedig 96 599, vagyis az összes munkások 23 százaléka, *nem egészen egynegyede*. A gyapotfeldolgozó gyárakban a munkások 56¼%-a, a gyapjúfeldolgozó gyárakban 69½%-a, a selyemgyárakban 70½%-a, a lenfeldolgozó gyárakban 70½%-a nő volt. Ezek a számok eléggé bizonyítják, hogy a felnőtt férfimunkások kiszorulnak a gyárakból. Menjünk akármelyik gyárba, s meggyőződhetünk róla. Ebből szükségszerűen következik a fennálló társadalmi rend visszájára fordulása, amely, mivel kikényszerített, legkárosabban a munkásokat sujtja. A nők munkájának mindenekelőtt az a következménye, hogy a család teljesen felbomlik; mert ha az asszony naponta 12—13 órát a gyárban tölt és a férj ugyanott vagy más helyen dolgozik, — mi lesz a gyermekekből? Vadon nőnek, mint a dudva; a szülők heti 1 vagy 1½ shillinget fizetnek idegeneknek, hogy ügyeljenek a gyermekekre; elgondolható, milyen bánásmódban lesz részük. Ez az oka annak, hogy a gyári kerületekben is ijesztően szaporodnak azok a balesetek, amelyeknek kellő felügyelet nélkül maradt kisgyermekek az áldozatai. A manchesteri halottkém adatai szerint (a gyári munka vizsgálatára kiküldött bizottság, dr. Hawkins jelentése, 3. old.) 9 hónap alatt 69 gyermek pusztult el égési sebekben, 56 vízbefulladt, 23 lezuhant és halálra zúzta

magát, más baleset következtében 67 gyermek halt meg, összesen tehát 215 halálos baleset történt*; ezzel szemben Liverpoolban, amely nem gyárváros, 12 hónap alatt csak 146 halálos baleset fordult elő. A bányabaleseteket sem Manchesterben, sem Liverpoolban nem számították. Mivel a manchesteri halottkém hatásköre nem terjed ki Salfordra, a két kerület lakossága körülbelül egyenlőnek tekinthető. — A „Manchester Guardian" majdnem minden száma tudósít egy vagy több égési balesetről. Magától értetődik és a tények kétségtelenül bizonyítják, hogy a kisgyermekek általános halandósága az anyák munkája következtében emelkedik. Az asszonyok gyakran már a szülés utáni harmadik vagy negyedik napon ismét munkába állnak és csecsemőiket természetesen otthon hagyják; a szabad órákban hazaszaladnak, hogy csecsemőjüket nagysietve megszoptassák és maguk is egyenek valamit. Elképzelhető ez a szoptatás! Lord Ashley közli néhány munkásnő tanuvallomását: „M. H. húszéves, két gyermeke van, a kisebbik még csecsemő, akire a másik, valamivel idősebb felügyel; az asszony reggel nem sokkal 5 óra után elmegy a gyárba és csak este 8 órakor tér haza; napközben szivárog melléből a tej, s átnedvesíti a ruháját. — H. W.-nek három gyermeke van; hétfőn reggel 5 órakor elmegy hazulról és csak szombat este 7 órakor tér vissza — s akkor annyi munkája van a gyermekekkel, hogy reggel 3 óra előtt nem fekhet le. Gyakran bőrig ázva érkezik meg és ilyen állapotban kénytelen dolgozni. «Mellem kimondhatatlanul fájt és egészen nedves voltam a szivárgó tejtől.»" Ez a gyalázatos rendszer csak kedvez annak a szokásnak, hogy narkotikus orvosságokkal csendesítik le a gyerekeket; valóban, a gyári kerületekben erősen fokozódott e szerek használata; dr. Johnsnak, a manchesteri kerület főanyakönyvvezetőjének véleménye szerint főleg ez a szokás okozza az oly gyakori görcshalált. Az asszony gyári munkája szükségszerűen teljesen felbomlasztja a családot, és a család felbomlása a társadalom mai állapotában, mely a családon alapszik, rendkívül demoralizálóan hat mind a házastársakra, mind a gyerme-

* 1843-ban a manchesteri kórházban nyilvántartott balesetek közül 189; azaz százhetvenkilenc égési baleset volt. Nem közölték, hogy ezek közül hány volt halálos.

kekre. Az az anya, akinek nincs ideje arra, hogy gyermekével törődjék, és az első években becézze őt, az az anya, aki alig látja a gyermekét, nem lehet igazi anyja a gyermeknek, szükségképpen közömbös lesz iránta, szerető gondoskodás nélkül fog bánni vele, mintha egészen idegen lenne; és azok a gyermekek, akik ilyen körülmények közt nőttek fel, később egészen elvesznek a család számára; ha családot alapítanak, sohasem érzik magukat otthonosan a családban, mert hozzászoktak a magános élethez és így még jobban aláássák a munkások körében már amúgyis megrendült családi életet. A gyermekek munkája szintén bomlasztóan hat a családra. Ha már többet keresnek, mint amennyibe otthoni ellátásuk kerül, lassanként rátérnek arra, hogy szüleiknek bizonyos összeget fizetnek lakásért és ellátásért, a maradékot pedig maguk használják fel. Gyakran már 14—15 éves fiatalok is ezt teszik (Power jelentése Leedsről, különböző helyeken; Tufnell jelentése Manchesterről, 17. old. stb.; Factories' Inquiry Commission's Report). Egyszóval a gyermekek önállósulnak és a szülői házat kosztoló helynek tekintik, amelyet, ha nem tetszik nekik, elég gyakran mással cserélnek fel.

A nő munkája sok esetben nem bomlasztja fel egészen a családot, hanem fejetetejére állítja. A feleség tartja el a családot, a férj pedig otthon ül, vigyáz a gyerekekre, takarít és főz. Ez igen gyakori eset: Manchesterben jó néhány száz férfit lehetne találni, akik háztartási munkára vannak kárhoztatva. Elképzelhető, hogy milyen jogos felháborodást vált ki a munkásokból ez a tényleges kasztrálásuk, és hogy ennek következtében mennyire megváltoznak a családi viszonyok, jóllehet a többi társadalmi viszony változatlan. Előttem van egy angol munkás levele; a munkás neve Robert Pounder, lakik Baron's Buildings, Woodhouse, Moorside, Leeds (azért adom meg a pontos címét, hogy a burzsoázia felkereshesse), Oastlernek írja a levelet, melynek naivságát csak nehezen, yorkshire-i dialektusát pedig egyáltalán nem lehet fordításban visszaadni; Pounder elbeszéli a levélben, hogy egy másik munkás, aki jó ismerőse, munkakeresés közben St. Helensbe (Lancashire) érkezett, s ott megkereste egy régi barátját. „Nos, uram, megtalálta őt, és amint barakjához ért, mit gondol, mi volt az, egy nedves Alacsony pince, melynek Bútorzata ez volt — két ócska szék, egy kerek 3 lábú asztal, egy

láda, ágy Hiányzot, egy rakás Régi szalma a sarokban, pár piszkos Lepedővel letakarva két darab fa a kájha mellet És amint Szegény barátom belépet ot ült a Szegény jack a tűznél a fán és Mit gondol Mit csinált? Ot ült és a felesége harisnyáit, Stopolótűvel Stopolta és amint régi barátyát az ajtóban megpilantotta, a harisnyát el akarta dugni De Joe igy Hivják ismerösömet Mégis meglátta és azt Monta jack az ördögbe is mit Csinálsz hol Van a felleséged Mi féle munkát csinálsz a Szegény jack Szégyelte magát És aszt Monta nem Én tudom hogy ez nem az Én munkám, de a szegény felleségem a gyárban van 1/2 6-kor el kel menyen És este 8 óráik Dolgozik És anyira kifárat Hogy Semmit sem Tud Csinálni ha haza Jön és nekem Kel Hejete Mindent Csinálni Amit Tudok Mert nincs munkám és már többmint 3 éve Nem is vót És életemben Nem is kapok többé munkát, és azután Sirtt keservesen nem Joe Mondta van Elég munka Nők- És gyerekeknek It a környéken De Nincs a Férfiak részére hamarabb Találhacz Száz fontot az uccán Mint munkát de Én nem Hitem Volna Hogy te Vagy más valaki meglássa hogy a feleségem harisnyáit Stopolom, Mert ez Rosz munka De nézd Ö alik Tud a lábán Álni és Félek hogy Egésszen Beteg lesz És akkor nem tudom Mi lesz Belőlüng Mert már Régen ő a férfi a házban. És én Az aszony ez Rosz munka joe és Keservesen sirt És azt monta ez nem Vot igy Mindig nem Jack Mondta Joe És Ha neked egész idő alat nem vot munkád Hogyan tuttál megélni Megmondom neked Joe ugy ahogy Tuttam De elég roszul Te Tudod amikor Megnősültem Vot munkám Elegendő És te Tudod én Igazán Nem vótam Rest nem te nem vótál Az. és Vót jo Butorozot Lakásunk És Marynek nem Kelett dógozni én kettőnkért Tuttam Dógozni, De Most forditot világ van Marynek kel dógozni És nekem Ithon Kel maradni a gyerekekre vigyázni És Seperni és Mosni Sütni És fótozni Mert ha A szegény aszony este haza jön el van fáradva És egészen oda van. te Tudod joe Ez Sujos anak Aki Máshoz Szokot igaz Monta joe. Igen pajtás Ez Sujos És Azután Jack meges sirni kezdet És aszt Monta job let vóna ha sohasem Nősült vóna És Nem Születet vóna és Ö sohasem Gondulta Amikor Maryt feleségül vette Hogy ilyen sorsuk Lesz. én nagyon Sokszor Sirtam emiat Monta jack. És most uram Amint Joe ezt Halotta aszt Beszélte nekem hogy Megátkozta A

gyárakat És a gyárosokat és A kormányt olyan átkokal Mejeket ö gyerekkora óta tanult a gyárban."

Elképzelhető-e őrültebb, esztelenebb állapot annál, amelyet ez a levél leír? és mégis — ez az állapot, mely a férfit elférfiatlanítja és a nőt megfosztja nőiességétől anélkül, hogy a férfinak igazi nőiességet és a nőnek igazi férfiasságot kölcsönözne, amely mindkét nemet és bennük az emberiséget a leggyalázatosabban megalázza, ez az állapot sokat magasztalt civilizációnk végső következménye, végső eredménye száz és száz nemzedék minden erőfeszítésének, amelyet saját helyzetüknek és az utódok helyzetének javítása érdekében tettek! Meg kell rendülnie hitünknek az emberiségben és sorsában, ha az eredmény így megcsúfolja minden fáradozásunkat és munkánkat, vagy pedig el kell ismernünk, hogy az emberi társadalom mindeddig hamis úton kereste a boldogságot; el kell ismernünk, hogy a nemek helyzete csak azért fordulhatott teljesen visszájára, mert a nemek egymáshoz való viszonya kezdettől fogva helytelen volt. Ha emberhez nem méltó az asszony uralma a férfi fölött, mely a gyárrendszer szükségszerű következménye, akkor a férfi korábbi uralma az asszony fölött szintén nem méltó az emberhez. Ha most az asszony, mint korábban a férfi, arra alapítja uralmát, hogy a család közös vagyonát vagy annak jórészét ő szerezte, ebből szükségszerűen következik, hogy ez a vagyonközösség sem igazi, észszerű közösség, hisz egy családtag azzal hivalkodik, hogy ő többet hozott a házhoz. Ha a mai társadalom családja felbomlik, ez a felbomlás éppen azt bizonyítja, hogy alapjában véve nem a családi szeretet, hanem a fonák vagyonközösségben szükségszerűen megmaradt egyéni érdek volt a család összetartó kapcsa*. Ugyanilyen viszony alakul ki ott is, ahol a gyerekek nem kosztpénzt adnak szüleiknek, mint fentebb említettük, hanem eltartják munkanélküli szüleiket. Dr. Hawkins a Factories' Inquiry Commission jelentésében arról beszél,

* A gyárosok egyik közleményéből kitűnik, hogy milyen sok férjes asszony dolgozik a gyárakban: Lancashire-ban, 412 gyárban 10 721 férjes asszony dolgozott; a férjek közül csak 5 314-en dolgoztak a gyárakban, 3 927-en másutt kaptak alkalmazást, 821-en munkanélküliek voltak, és 659 férjről nem voltak adatok. Tehát minden gyárra átlag két, ha ugyan nem három férj esik, akik feleségük munkájából élnek.

hogy ez a viszony elég gyakori és Manchesterben általában köztudomású. Ebben az esetben a gyermekek az urak a házban. Lord Ashley (1844 március 15-én az alsóházban mondott) beszédében példát említ erre. Egy apa megszidta két leányát, mert vendéglőben voltak, ezek pedig kijelentették, hogy már unják a parancsolgatást: „A fene egye meg, elvégre is mi tartunk el téged", hogy ők is akarnak valami örömet munkájukból, s elköltöztek a szülői házból, sorsukra hagyva apjukat és anyjukat.

A hajadonoknak, akik gyárakban nőnek fel, szintén az a sorsuk, mint a férjes asszonyoknak. Egészen magától értetődik, hogy egy leány, aki 9 éves kora óta gyárban dolgozott, nem tanulhatta meg a házi munkát; ez az oka annak, hogy a gyári munkásnők egészen tapasztalatlanok a háztartásban és nem valók háziasszonyoknak. Nem tudnak sem varrni, sem kötni, sem főzni, sem mosni, nem ismerik a háziasszony legegyszerűbb teendőit sem, arról pedig, hogyan kell bánni kisgyermekekkel, fogalmuk sincs. A Factories' Inquiry Commission jelentése számos példát hoz fel erre; dr. Hawkins, Lancashire vizsgálóbiztosa így vélekedik erről (a jelentés 4. old.): „A lányok korán és meggondolatlanul mennek férjhez, sem idejük, sem eszközük, sem alkalmuk nincs arra, hogy a háztartással együttjáró elemi kötelességeket megtanulják, és ha tudnák is mindezt, a házaséletben nem volna idejük arra, hogy e kötelességeket teljesítsék. Az anya naponként több mint 12 órán át nem látja gyermekét; egy fiatal lány vagy öregasszony felügyel a gyermekre bérért; ehhez járul még az is, hogy a gyári munkások lakása nagyon gyakran nem otthon (home), hanem pince, amelyben nincsenek konyhaedények, hiányzanak a mosáshoz, varráshoz, foltozáshoz szükséges eszközök, amelyben semmi sincs, ami az életet kellemessé és civilizálttá, a családi tűzhelyet vonzóvá tehetné. Ezért és még más okokból is, különösen a kisgyermekek egészsége és jövendő fejlődése érdekében csak azt kívánnám és szeretném remélni, hogy jöjjön el az az idő, mikor a férjes asszonyokat kizárják a gyárakból." — Egyes példákat és tanúvallomásokat lásd a Factories' Inquiry Commission jelentésében, Cowell jegyzőkönyveiben, 37, 38, 39, 72, 77, 50. old., Tufnell jegyzőkönyveiben, 9, 15, 45, 54. old. stb.

Ez azonban a legkevesebb. Még sokkal rosszabbak a nők gyári

munkájának erkölcsi következményei. Különböző korú nők és férfiak együttléte egy munkateremben, elkerülhetetlen közelségük, olyan emberek összezsúfolása kis területen, akik nem részesültek szellemi és erkölcsi nevelésben, szükségképpen kedvezőtlenül befolyásolja a női jellem fejlődését. A gyáros, ha egyáltalán törődik az ilyesmivel, csak akkor tud közbelépni, ha már valóban valami botrány történt; nem lehet tudomása a laza erkölcsűeknek az erkölcsösebb és különösen a fiatalabb dolgozókra tartósan gyakorolt, de kevésbbé feltűnő befolyásáról, tehát nem is akadályozhatja meg azt. Pedig éppen ez a befolyás a legkárosabb. A gyárak társalgási nyelvét sok esetben „illetlennek", „romlottnak", „trágárnak" jellemezték az 1833. évi gyári bizottság vizsgálóbiztosai előtt (Cowell, jegyzőkönyvek, 35, 37. old. és sok más helyen). Itt kicsinyben ugyanaz a helyzet, mint amit a nagyvárosokban nagyban láttunk. A népesség centralizációja, akár egy nagyvárosban érezteti hatását, akár egy kisebb gyárban, ugyanúgy hat ugyanazokra az emberekre. A kisebb gyárban nagyobb a közelség és elkerülhetetlenebb az érintkezés. A következmények nem maradhatnak el. Leicesterben egy tanú azt vallotta, hogy inkább koldulni engedné leányát, semhogy gyárba járjon — a gyárak a pokol barlangjai és a város örömlányainak jó része a gyáraknak köszönheti sorsát (Power, jegyzőkönyvek, 8. old.), egy másik tanú Manchesterben: „habozás nélkül állíthatja, hogy a fiatal, 14—20 éves gyári munkásnők háromnegyed része erkölcstelen életmódot folytat" (Cowell, jegyzőkönyvek, 57. old.). Cowell vizsgálóbiztos véleménye szerint a gyári munkások erkölcsi színvonala nem éri el a munkásosztály átlagos színvonalát (82. old.), és dr. Hawkins (a jelentés 4. old.) azt mondja: „A nemi erkölcsösséget nehéz számokban kifejezni, de ha megfigyeléseim helyesek és ha hinni lehet azok általános véleményének, akikkel beszéltem, ha az előttem tett tanúvallomások bizonyítékul elfogadhatók, akkor nagyon szomorú képet kapunk a gyári életnek a fiatal nők erkölcsösségére gyakorolt befolyásáról." Egyébként magától értetődik, hogy mint minden szolgasággal, a gyári szolgasággal is, sőt ezzel még inkább, együttjár a munkáltatónak az első éjszakára való joga (jus primae noctis). A gyáros e tekintetben is ura munkásnői testének és bájainak. Az elbocsátással való fenyegetés tíz közül kilenc

esetben, ha ugyan nem kilencvenkilenc százalékban, elegendő, hogy megtörje a lányok ellenállását, akik amúgy sem tartják sokra érintetlenségüket. Ha a gyáros aljas — és a vizsgálóbizottság jelentése ezt számos esetben megállapítja —, akkor a gyár egyszersmind háreme is a tulajdonosnak; és ha nem minden gyáros él is ezzel a jogával, ez semmit sem változtat a lányok helyzetén. A gyáripar kezdetén, mikor a legtöbb gyáros műveletlen, felkapaszkodott törtető volt, minden társadalmi képmutatás mellőzésével, zavartalanul gyakorolták „szerzett" jogaikat.

Hogy helyesen megítélhessük a gyári munkának a női nem fizikai állapotára gyakorolt hatását, előbb meg kell ismerkednünk a gyermekek munkájával és a munka formáival. Az új ipar kezdetétől fogva alkalmaztak gyermekeket a gyárakban; eleinte a gépek kis méretei miatt (csak később kezdtek nagyobb gépeket használni) a gyárosok majdnem kizárólag gyermekeket foglalkoztattak; a szegényházakból vették és hosszú évekre „tanoncoknak" szerződtették őket csapatostól. Ezeket a gyermekeket közös szálláson tartották, egyformán öltöztették, munkáltatóik a legnagyobb kíméletlenséggel és barbársággal bántak velük, igazi rabszolgák voltak. Ez a vérlázító rendszer már 1796-ban olyan közfelháborodást keltett, hogy dr. Percival és sir R. Peel (a mostani miniszter atyja és maga is pamutgyáros) energikus sürgetésére a parlament 1802-ben tanonctörvényt hozott, mely a legkiáltóbb visszaéléseket megszüntette*. Lassanként megkezdődött a szabad munkások konkurrenciája és véget vetett az egész tanoncrendszernek. Gyárakat már inkább városokban kezdtek építeni, nagyobb gépeket alkalmaztak, a helyiségek levegősebbek és egészségesebbek voltak; fokozatosan több munka akadt a felnőttek és ifjak számára is, ennek következtében a dolgozó gyermekek száma viszonylag valamivel csökkent, a dolgozni kezdő gyermekek életkora pedig valamivel emelkedett. Már csak kevés 8—9 évnél fiatalabb gyermeket alkalmaztak.

* Az 1802. évi törvény 12 órában állapította meg azoknak a tanoncoknak a munkáját, akik nem laktak a szüleiknél. A tanoncok éjjeli munkáját megtiltotta. A törvény hatálya csak a gyapot- és a gyapjúfeldolgozó üzemekre terjedt ki, és ezek közül is csak azokra, amelyekben legalább 3 tanonc és 20 felnőtt munkás dolgozott. — *Szerk.*

Mint látni fogjuk, a törvényhozó hatalom később is többízben védelmére kelt a gyermekeknek a burzsoázia kapzsiságával szemben.

A munkások és különösen a gyári munkások gyermekeinek nagy halandósága elegendő bizonyítéka annak, hogy ezek a gyermekek kora éveiket egészségtelen környezetben töltik. A halandóság okai természetesen kihatnak az életben maradt gyermekekre is, bár hatásuk gyengébb, mint azoknál, akik áldozatul estek. Az okok hatása tehát a legenyhébb esetben is valamely betegségre való hajlamban nyilvánul, vagy pedig abban, hogy a gyermek fejlődésében visszamarad és ennélfogva testi ereje is kisebb a normálisnál. Egy gyári munkás kilencéves gyermeke, aki nyomorban, nélkülözések között, hányattatva, rongyokban és nedves, hideg lakásban nőtt fel, korántsem lesz olyan munkaképes, mint az a gyermek, aki egészséges viszonyok között nevelkedett. A gyermeket kilencéves korában gyárba küldik, ahol tizenhároméves koráig naponként $6^1/_2$ órát dolgozik (korábban az ilyen idős gyerekek 8, még korábban 12—14, sőt 16 órát dolgoztak), tizenhárom éves korától tizennyolc éves koráig pedig napi munkaideje 12 óra. A gyermek szervezetét gyengítő okok továbbhatnak, amihez hozzájárul még a munka is. Nem tagadjuk, hogy egy kilencéves gyermek, még egy munkás gyermeke is, kibírhat napi $6^1/_2$ órai munkát anélkül, hogy ez *szemmellátható* és nyilvánvalóan ennek tulajdonítható káros hatással lenne fejlődésére, de az a körülmény, hogy a gyermek a gyár dohos, nedves és gyakran forró levegőjét szívja, semmiesetre sem kedvez egészségének. És mindenképpen lelkiismeretlenség, hogy a gyermekek idejét, amelyet kizárólag testi és szellemi nevelésükre kellene fordítani, az emberségéből kivetkőzött burzsoázia kapzsiságának áldozzák fel, a gyermekeket elvonják az iskolától, megfosztják még a szabad levegőtől is, hogy a gyáros urak kizsákmányolhassák őket. A burzsoázia erre azt mondja: ha a gyermekeket nem foglalkoztatnók a gyárakban, olyan viszonyok közt maradnának, amelyek kedvezőtlenül befolyásolnák fejlődésüket; ez nagyjában és egészében igaz; de ha kellő értékére szállítjuk le állítását, akkor ez azt jelenti, hogy a burzsoázia előbb rossz helyzetet teremt a munkásgyermekek számára és azután saját előnyére aknázza ki a gyermekek rossz helyzetét;

olyasvalamire hivatkozik, ami éppúgy az ő műve, mint maga a gyárrendszer, s tegnapi bűnével mentegeti azt, amit ma követ el. És ha a gyári törvény legalább bizonyos mértékben nem korlátozná őket, elképzelhető, hogyan törődnének a munkások érdekeivel ezek a „jóakaró", „humánus" burzsoák, akik gyáraikat tulajdonképpen csak a munkások javára, a munkások érdekében építették! Lássuk csak, hogy mit műveltek, amikor a gyárfelügyelők még nem voltak a sarkukban; leleplezi őket az 1833. évi gyári bizottság jelentése, melynek hitelességét maguk a gyárosok is elismerik.

A központi gyári bizottság jelentése elbeszéli, hogy a gyárosok elvétve ötéves, gyakran hatéves, igen sokszor hétéves, legtöbbnyire nyolc-kilencéves gyermekeket alkalmaztak; hogy a munkaidő gyakran napi 14—16 óra (nem számítva az étkezés idejét); hogy a gyárosok a felügyelőknek megengedték a testi fenyítést és bántalmazást, sőt gyakran maguk is ütötték-verték a gyermekeket; a jelentés megemlékezik egy esetről, mikor egy skót gyáros lovon üldözőbe vette egy tizenhat éves munkását, aki megszökött, és amikor elérte, arra kényszerítette, hogy a vágtató ló előtt fusson vissza, s közben egy hosszú korbáccsal ütötte! (Stuart, jegyzőkönyvek, 35. old.). A nagyvárosokban, ahol nagyobb volt a munkások ellenállása, ilyesmi természetesen ritkábban fordult elő. — De még ez a hosszú munkaidő sem elégítette ki a kapitalisták kapzsiságát. Az épületekbe és a gépekbe befektetett tőkét minden lehetséges eszközzel jövedelmezővé kellett tenni, minél erősebben kellett dolgoztatni. A gyárosok tehát bevezették az éjjeli munka gyalázatos rendszerét; egyes gyárosok két műszakban dolgoztattak, az egyik műszak nappal, a másik éjjel dolgozott 12—12 órát; mindkét váltás ellátta a gyár összes munkáit. Könnyen elképzelhető, hogy az éjjeli pihenő állandó hiánya, melyet a nappali alvás nem pótolhatott, milyen romboló hatással volt a kis és nagyobb gyermekek, sőt még a felnőttek testi egészségére is. Egész idegrendszerük állandó izgalmi állapota, testük általános elgyengülése és elernyedése volt az éjjeli munka szükségszerű következménye. Fokozott iszákosság, nemi kicsapongás: ez volt az éjjeli munka másik következménye. Egy gyáros tanúsága szerint (Tufnell, jegyzőkönyvek, 91. old.) az alatt a két év alatt, amíg éjjel is dolgoz-

tak gyárában, megduplázódott a házasságon kívül született gyermekek száma és általában olyan demoralizáció volt észlelhető, hogy az éjjeli munkát be kellett szüntetni. — Más gyárosok még barbárabb módon jártak el, sok munkást 30—40 órán át dolgoztattak egyfolytában és ezt *hetenként többször megismételték,* mert a váltás nem volt teljesszámú, csak arra volt elegendő, hogy a munkások egy részét pótolja és pár órai alvást engedjen nekik. A bizottság jelentései felülmúlnak mindent, amit e barbárságról és következményeiről valaha hallottam. Sehol a világon nincs párja azoknak a szörnyűségeknek, melyekről e jelentések beszélnek, — de azért a burzsoázia, mint látni fogjuk, állandóan a bizottságot hívja bizonyságul *maga mellett.* Ennek a rendszernek a következményei hamarosan megmutatkoztak: a vizsgálóbiztosok elbeszélik, hogy igen sok nyomorékot láttak, akik kétségtelenül a hosszú munkaidő következtében lettek nyomorékok. Rendszerint elgörbül a munkások lába és hátgerince; a leedsi Francis Sharp, a királyi sebésztársaság tagja így írja le ezt a jelenséget: „Leedsbe érkezésem előtt sohasem láttam a combcsont alsó végeinek ilyen sajátos elgörbülését. Eleinte azt hittem, hogy ez angolkór, de a kórházban jelentkező páciensek tömege és az a körülmény, hogy ez a betegség olyan korban (8—14 éves korban) lép fel, mikor a gyermekek már rendszerint nem kapnak angolkórt, végül az a tény, hogy ez az elnyomorodás csak azóta kezdődött, mióta a gyermekek gyárakban dolgoznak, mindez csakhamar arra késztetett, hogy megváltoztassam véleményemet. Eddig körülbelül száz ilyen esetet láttam és határozottan állíthatom, hogy azok a túlontúl hosszú munka következményei; tudomásom szerint mindazok, akiket láttam, gyárban dolgozó gyermekek voltak és ők maguk is agyondolgoztatásuknak tulajdonítják betegségüket. — Legalább háromszáz azoknak a gerincferdülési eseteknek a száma, melyeket magam láttam és amelyek nyilvánvalóan annak a következményei, hogy igen hosszú ideig állva dolgoznak" (dr. Loudon, jegyzőkönyvek, 12, 13. old.). — Ugyanígy nyilatkozik dr. Hay is, aki 18 évig volt a leedsi kórház orvosa: „A gyári munkások közt igen gyakori a hátgerinc deformálódása. Egyes esetekben ez közvetlenül a túlhosszú munka következménye, más esetekben pedig a hosszú munkának az eredetileg is gyenge vagy a rossz táplálko-

zás következtében legyengült szervezetre való kihatása. — Az eltorzulások, úgy látszik, gyakoribbak, mint ezek a betegségek; a térd befelé hajlott, az izületi szalagok gyakran meglazultak és petyhüdtek, a hosszú lábcsontok hajlottak. Különösen deformáltak és túlságosan fejlettek e hosszú csontok vastag végei — és ezek a páciensek gyárakból jöttek, ahol gyakran igen hosszú ideig dolgoztak" (dr. Loudon, jegyzőkönyvek, 16. old.). Ugyanezt mondják Beaumont és Sharp bradfordi sebészorvosok is. Drinkwater, Power és dr. Loudon vizsgálóbiztosok jelentései igen sok, Tufnell és dr. sir David Barry jelentései, amelyek csak mellékesen térnek ki erre, néhány ilyen deformálódási esetet említenek (Drinkwater, jegyzőkönyvek, 69. old. két testvért, 72, 80, 146, 148, 150. old. két testvért említ, hasonló eseteket találunk a 155. oldalon és sok más helyen; Power, jegyzőkönyvek, 63, 66, 67. old. két, 68. old. három, 69. old. két ilyen esetet említ, erről szól a leedsi jelentés 29, 31, 40, 43, 53. és köv. old.; dr. Loudon, jegyzőkönyvek, 4, 7. old. négy, 8. old. több stb. sir D. Barry, 6, 8, 13, 21, 22, 44, 55. old. három hasonló deformálódást említ stb.; Tufnell, 5, 16. old. stb. szintén beszél róla). Lancashire vizsgálóbiztosai, Cowell, Tufnell és dr. Hawkins, egészen elhanyagolták a gyárrendszer orvosi következményeinek ezt az oldalát, jollehet ez a kerület, az elnyomorodottak számát tekintve, nyugodtan felveheti a versenyt Yorkshire-ral. Ritkán mentem végig Manchester utcáin, hogy ne találkoztam volna három-négy nyomorékkal, akik a fentebb leírt esetekhez hasonló gerincferdülésben és lábelgörbülésben szenvedtek; éppen elég gyakran láttam és megfigyelhettem ezt. Ismerek egy nyomorékot, akinek deformálódása pontosan megfelel dr. Hay fentebbi leírásának; baját Douglas úr pendletoni gyárában szerezte, mely a korábbi hosszú, éjjeleken át tartó munkaidő miatt még mindig igen rossz hírben áll a munkások körében. Az effajta nyomorékoknál azonnal észre is vehető, honnan ered a deformálódásuk; külsejük egészen egyforma, térdük befelé és hátra, lábuk pedig befelé hajlik, izületeik eltorzultan vastagok, gyakran a hátgerincük is előre, vagy oldalt görbült. De a leghajmeresztőbb állapotok, úgy látszik, a macclesfieldi selyemipari kerület emberbaráti gyárosainak üzemeiben uralkodtak; ennek az az oka, hogy ezek-

ben a gyárakban igen fiatal, 5—6 éves gyermekek dolgoztak. Tufnell vizsgálóbiztos pótlólag közli egy Wright nevű munkafelügyelő vallomását (26. old.), akinek két lánytestvére borzasztóan elnyomorodott. Egy alkalommal Wright több utcán, közöttük Macclesfield legtisztább és legszebb utcáin, összeszámolta a nyomorékokat; a Townley Streeten tíz, a George Streeten öt, a Charlotte Streeten négy, a Watercotson tizenöt, a Bank Topon három, a Lord Streeten hét, a Mill Lane-en tizenkét, a Great George Streeten két, a szegényházban két, a Park Greenen egy, a Pickford Streeten két nyomorékot talált; valamennyi nyomorék hozzátartozói egyhangúlag kijelentették, hogy ezek a selyemtrámagyárakban végzett túlhosszú munka következtében lettek nyomorékok. A jelentés 27. oldalán egy fiúról van szó, aki annyira elnyomorodott, hogy nem volt képes lépcsőn járni; a jelentés megemlékezik munkáslányokról, akiknek a háta és a csípője deformálódott.

A túlhosszú munka még más, különösen lábfej-eltorzulást is okoz; sir D. Barry gyakran látott lúdtalpúakat (pl. jelentése 21. oldalán két esetet említ); a leedsi orvosok és sebészek szintén megállapították, hogy a lúdtalp gyakori jelenség (Loudon, 13, 16. old. stb.). Azok a fiatal munkások is, akik erősebbek, jobban táplálkoznak, vagy más okból szervezetük inkább ellenáll a barbár kizsákmányolás e következményeinek, hátfájásról, csípőfájdalmakról, lábfájásról panaszkodnak, bokájuk megdagad, visszeresek, lábikrájukon és combjukon makacs kelések éktelenkednek. Ezek a bajok szinte általánosak a munkásoknál; Stuart, Mackintosh, sir D. Barry jelentésükben száz és száz példát sorolnak fel erre, s mint mondják, alig láttak olyan munkást, akinek ne lett volna hasonló baja; de más jelentésekben is sok orvos tanúsítja, hogy a túlhosszú munkának legalább is ilyen következményei vannak. A Skóciáról szóló jelentések számos példával minden kétséget kizáróan bebizonyítják, hogy Dundee és Dunfermline lenfonóiban, Glasgow és Lanark gyapotfeldolgozó gyáraiban a napi 13 órai munka még 18—22 éves férfi- és nőmunkásoknál is legalább *ilyen* bajokat idéz elő.

Ezek a bajok könnyen megmagyarázhatók a gyári munka természetéből, amely — mint a gyárosok mondják — igen „könnyű", de éppen azért, mert könnyű, sokkal lankasztóbb,

mint bármely más munka. A munkásoknak nem sok a tennivalójuk, de az egész munkaidő alatt folyton *állniok* kell, nem szabad leülniök. Megbüntetik őket, ha az ablakpárkányra vagy egy kosárra leülnek; és ez a folytonos állás, a felsőtest állandó mechanikai nyomása a hátgerincre, a csípőre és a lábra, szükségszerűen előidézi az említett bajokat. Pedig egyáltalán nem szükséges, hogy a munkások munka közben álljanak, hiszen például Nottinghamben legalább a dublírozó szobákban leülhetnek (aminek az volt az eredménye, hogy ott az említett bajok eltűntek és ezért a munkásnők hajlandók voltak valamivel hosszabb ideig dolgozni). De abban a gyárban, ahol a munkás kizárólag csak a burzsoára dolgozik és nem érdeke, hogy jól végezze munkáját, valószínűleg többet ülne, semmint a gyárosnak tetszenék és előnyös volna — és hogy a burzsoának valamivel kevesebb nyersanyaga menjen veszendőbe, a munkásnak fel kell áldoznia egészségét*. Ez a huzamos állás a gyárak többnyire rossz levegőjében amellett még jelentősen elgyengíti a munkás egész szervezetét, ennek pedig mindenféle, már nem is annyira lokális, mint inkább általános baj a következménye. A gyárak levegője rendszerint nedves és meleg, többnyire melegebb a kelleténél, és — ha a szellőztető nem működik *kitűnően* — tisztátlan, dohos és oxigénben szegény, tele van porral, megavasodott gépolaj párájával, a gépolaj majdnem mindenütt beszennyezi, átitatja a padlót. A munkások már a meleg miatt is könnyebben öltözködnek és ha a szoba hőmérséklete egyenlőtlen, meghülnek; a melegben nem szeretik a légvonatot, a szervezet funkcióinak fokozatos ellankadása miatt csökken a test melege, amelyet kívülről kell fenntartani, úgyhogy a munkás legszívesebben légmentesen zárt ablakok mellett tartózkodik a meleg gyári levegőben. Ehhez járul még a gyakori, hirtelen hőmérsékletváltozás hatása is, mikor a gyári hőségből kilépnek a jéghideg vagy nyirkos szabad levegőre; ehhez járul továbbá az is, hogy a munkásoknak nincs módjukban az eső ellen kellően védekezni, átázott ruhájukat nem tudják szárazzal váltani; ez mind olyan körülmény, amely állandóan újabb meghülést okoz. —

* Egy leedsi gyár fonótermében is vannak már ülőhelyek. Drinkwater, jegyzőkönyvek, 85. old.

És ha meggondoljuk, hogy e mellett — a lábizmok kivételével — a test egyetlen izma sincs valójában igénybevéve, valójában foglalkoztatva, hogy semmi sem ellensúlyozza az említett körülmények lankasztó, ernyesztő hatását, hogy hiányzik minden gyakorlat, mely az izmokat erőssé, a szövetrostokat rugalmassá, tömörré tehetné, ha meggondoljuk, hogy a munkásoknak már gyermekkoruk óta nincs idejük szabadban mozogni, akkor nem csodálkozhatunk azon, ha az orvosok a gyári jelentésben szinte egyhangúlag leszögezik, hogy a gyári munkások szervezete alig képes ellenállni a betegségeknek, és hogy a munkások élettevékenységének általános hanyatlása, szellemi és testi erőinek állandó ellankadása észlelhető. Hallgassuk meg először, mit mond sir D. Barry: „A gyári munkának a munkásra való káros kihatása a következő: 1) testi és szellemi erőfeszítésének okvetlenül lépést kell tartania a valamely szakadatlan és egyenletes erő által hajtott gép mozgásával; 2) egyenesen kell állnia természetellenesen hosszú és túlságosan gyorsan ismétlődő időközökben; 3) nem tud aludni (a hosszú munkaidő, a lábfájás és az általános rosszullét miatt). Ehhez járul még gyakran az alacsony, zsúfolt, poros vagy nedves munkaterem, a tisztátlan, elviselhetetlenül forró levegő, az állandó izzadás. Ez az oka annak, hogy különösen a fiúk — igen kevés kivétellel — nagyon hamar elvesztik gyermekségük rózsás frisseségét és sápadtabbak, vékonyabbak lesznek, mint más fiúk. Jobb színe van még a takács tanoncának is, aki mezítláb áll a szövőműhely agyagpadlóján, de legalább néha szabad levegőn van. A gyárban dolgozó gyermeknek azonban az étkezési időn kívül nincs egy szabad pillanata sem, a gyári gyermekmunkás soha sincs szabad levegőn, kivéve, ha enni megy. A felnőtt férfifonók kivétel nélkül sápadtak és vékonydongájúak, étvágyuk gyenge, emésztésük rossz, és mivel gyermekkoruk óta valamennyien a gyárban nevelkedtek és mivel alig van vagy egyáltalán nincs köztük magas növésű, atléta erejű férfi, jogos az a következtetés, hogy foglalkozásuk igen károsan hat szervezetük fejlődésére. A nők sokkal jobban bírják a munkát" (egészen természetes azonban, hogy, mint látni fogjuk, vannak sajátos női megbetegedések is). (Sir D. Barry általános jelentése.) Ugyanezt mondja Power is: „Bátran állíthatom, hogy a gyárrendszer rengeteg embert tett

nyomorékká Bradfordban — — és hogy a hosszantartó munka nemcsak elnyomorodást okoz, hanem sokkal általánosabban is hat: gátolja a növekedést, ellankasztja az izmokat és elgyengíti a szervezetet" (Power, jelentés, 74. old.). Továbbá a már idézett leedsi sebész*, F. Sharp ezt írja: „Mikor Scarborough-ból Leedsbe költöztem, azonnal feltűnt, hogy a gyermekek itt sokkal sápadtabbak és izomzatuk kevésbbé fejlett, mint Scarborough-ban és környékén. Megállapítottam azt is, hogy sok gyermek korához képest rendkívül kicsiny. — — Számtalan görvélyes, tüdőbeteg, bélfertőzésben és emésztési zavarokban szenvedő munkás keresett fel; mint orvos pillanatig sem kételkedem, hogy ezek a megbetegedések a gyári munka következményei. Véleményem szerint a hosszú munka gyengíti a szervezet idegenergiáját és sok betegség okozója; ha állandóan nem jönnének friss emberek a falvakból, a gyári munkás-fajta igen hamar egészen elkorcsosulna." Hasonlóan nyilatkozik Beaumont, bradfordi sebész: „Az itteni gyárakban uralkodó munkarendszer véleményem szerint az egész szervezet sajátságos elernyedését okozza, s ennek következtében a gyermekek igen hajlamosak mindenféle járványos és más betegségre. — — Ennek a betegségekre való sajátos hajlamnak vagy a betegségek iránti fogékonyságnak, amelyet gyakorlatomban lépten-nyomon tapasztaltam, egyik legfőbb okát abban látom, hogy a gyárak szellőztetésére és tisztántartására nincsenek megfelelő előírások." — Ugyanezt bizonyítja dr. Hay: „1) alkalmam volt megfigyelni, hogyan hat a gyárrendszer a gyermekek egészségére a legkedvezőbb körülmények között" (Wood bradfordi gyárában, mely a helység legjobban berendezett üzeme, s amelynek Hay volt az orvosa); „2) a gyári munka hatása még ilyen kedvező viszonyok között is egészen kétségtelenül és igen nagymértékben káros; 3) 1842-ben a Wood-gyárban dolgozó gyermekek $^3/_5$-ének nyujtottam orvosi segítséget; 4) a gyári munka legkárosabb hatása nem annyira a nyomorékká váltaknak, ha-

* Az úgynevezett sebészek (surgeons) éppolyan tanult orvosok, mint a diplomás orvosok (physicians), és nemcsak sebészi, hanem általános orvosi gyakorlatot is folytatnak. Különböző okokból általában jobban kedvelik a surgeonokat.

nem inkább azoknak a nagy számában nyilvánul meg, akiknek szervezete elgyengült és beteges; 5) mindez lényegesen javult, mióta Wood a gyermekek munkaidejét 10 órára csökkentette." — Dr. Loudon vizsgálóbiztos, aki ezeket a tanúvallomásokat idézi, azt mondja: „Azt hiszem, elég világosan beigazolódott, hogy a gyermekeknek esztelenül és kegyetlenül hosszú ideig kellett dolgozniok, és a felnőtteknek is akkora munkát kellett vállalniok, amelyet aligha bírhat ki emberi lény. Ennek következtében sokan idő előtt halnak meg, mások pedig egész életükre nyomorékká válnak és fiziológiai szempontból nagyon is indokolt az az aggodalom, hogy a túlélők, akiknek szervezete meggyengült, gyenge utódokat hagynak hátra." És végül dr. Hawkins ezt mondja Manchesterről: „Azt hiszem, a legtöbb átutazónak feltűnik, hogy Manchesterben az emberek és mindenekelőtt a gyári munkások általában kicsinyek, satnyák és sápadtak. Nagy-Britannia vagy Európa egyetlen városában sem láttam, hogy az emberek testalkata és színe ilyen szemmelláthatóan eltért volna a nemzeti átlagtól. Feltűnő, hogy a férjes asszonyokból hiányzik az angol nő minden jellemző tulajdonsága stb. — — Be kell vallanom, hogy a manchesteri gyárakban bemutatott fiúk és lányok általában bágyadtak és halványak voltak; arckifejezésükben nyoma sem volt az ifjúság szokott frisseségének, élénkségének és vidámságának. Sokan azt mondották, nincsen semmi kedvük szombat este és vasárnap a szabadban hancúrozni, sokkal jobban szeretnek nyugodtan otthon ülni." — Kiegészítjük ezt még Hawkins jelentésének következő részével, amely, bár szorosan nem tartozik ide, de összefügg a mondottakkal: „Mértéktelenség, kicsapongás és a holnappal való nemtörődés jellemzi a gyári munkásságot és ezek a fogyatékosságok nyilván olyan erkölcsökre vezethetők vissza, melyek a mai rendszerben alakulnak ki és *csaknem elkerülhetetlenül belőle erednek.* Általánosan elismerik, hogy ebben az osztályban igen elterjedt jelenség a gyomorbaj, a búskomorság és az általános elgyengülés; csak természetes, hogy 12 órai egyhangú munka után valamilyen izgatószer után néznek, és ha végül az előbb említett betegségek is fellépnek náluk, egyre gyakrabban szeszes italokban keresnek feledést."

A jelentés száz és száz esettel igazolja az orvosok és vizsgáló-

biztosok e megállapításait. Tömérdek adattal bizonyítja, hogy a munka gátolja a fiatal munkások növekedését; Cowell többek közt közli 46 fiú súlyát; valamennyien 17 évesek voltak és ugyanazt a vasárnapi iskolát látogatták; huszonhatan gyárakban dolgoztak, ezek átlagos súlya 104,5 angol font volt; húszan nem gyárakban dolgoztak, de szintén munkások voltak, ezek súlya átlag 117,7 angol font volt. Manchester egyik legnagyobb gyárosa és a munkások ellen tömörült gyárosok vezére — Robert Hyde Gregre gondolok —, maga mondta egyszer, ha ez így tart tovább, Lancashire gyári munkásai rövidesen törpék lesznek*. Egy sorozó tiszt (Tufnell, 59. old.) azt mondotta, hogy a gyári munkások kevéssé alkalmasak katonai szolgálatra; vékonypénzűek és gyengék, az orvosok sokat alkalmatlannak nyilvánítanak. Manchesterben alig talált 5 láb és 8 hüvelyk magas férfiakat, az emberek szinte kivétel nélkül csak 5 láb és 6—7 hüvelyk magasak, ezzel szemben a földművelő vidékeken az újoncok legtöbbje 5 láb és 8 hüvelyk (az angol láb valamivel kisebb, mint a porosz, 5 lábnál kb. 2 hüvelyk a különbség).

A férfiak ilyen viszonyok között igen hamar felőrlődnek. A legtöbben már 40 éves korukban munkaképtelenek; kevesen még 45 éves korukig tudnak dolgozni, de szinte senki sem bírja 50 éves koráig. Ennek az általános elgyengülésen kívül részben az az oka, hogy látásuk megromlik, ez pedig a mule-fonásnak a következménye; a munkásnak finom, párhuzamosan futó fonalak hosszú sorára kell ügyelnie, úgyhogy nagyon meg kell erőltetnie a szemét. A harpuri és lanarki gyárakban dolgozó 1 600 munkás közül csak 10 volt 45 éven felüli; különböző stockporti és manchesteri gyárak 22 094 munkása közül csak 143-an voltak 45 évnél idősebbek. E 143 közül 16-ot csak különös kegyből tartottak meg, és egyikük gyermekmunkát végzett. Egy jegyzékben szereplő 131 fonó közül csak heten voltak 45 évnél idősebbek, de a gyárosok, akiktől munkát kértek, „idős korukra" való tekintettel mind a 131-et elutasították. Boltonban 50 véglegesen kimustrált fonó közül csak ketten voltak 50 éven felüliek, a többiek átlag még 40 esztendősek sem voltak — és „magas koruk" miatt valamennyien kenyér nélkül maradtak!

* Ezt a kijelentést nem a gyári jelentésből idézzük.

Ashworth úr, egy nagy gyáros, lord Ashleyhez írt levelében maga is beismeri, hogy a fonók 40 éves korukban már nem képesek kellő mennyiségű fonalat előállítani, és ezért „némelykor" el kell bocsátani őket; Ashworth „öreg embereknek" nevezi a 40 éves munkásokat!* Megerősíti ezt Mackintosh vizsgálóbiztos az 1833. évi jelentésben: „Jóllehet láttam, hogyan foglalkoztatják a gyerekeket, s ez némileg előkészített, mégis, amikor az idősebb munkások megmondták, hány évesek, nehezen tudtam elhinni, olyan korán megöregszenek ezek az emberek." Smellie glasgow-i sebész, aki főleg gyári munkásokat kezel, szintén azt mondja, hogy a munkásoknál 40 év igen magas kor (old age) (Stuart, jegyzőkönyvek, 101. old.). Hasonló tanúvallomásokat olvasunk Tufnellnél, jegyzőkönyvek, 3, 9, 15, Hawkinsnál, jelentés, 4. old.; jegyzőkönyvek, 14. old. stb. stb. Manchesterben olyan általános a munkások korai megöregedése, hogy majdnem minden 40 éves férfi 10—15 évvel idősebbnek látszik; ezzel szemben a vagyonos osztályokhoz tartozó férfiak és nők igen jó erőben vannak, hacsak nem isznak túlságosan sokat.

A nők szervezetére szintén egészen sajátosan hat a gyári munka. A nőknél még sokkal súlyosabbak a hosszú munkaidő okozta eltorzulások; a medence deformálódását — részben a medencecsontok szabálytalan fekvése és fejlődése, részben a hátgerinc alsó részének elferdülése következtében — gyakran a túlhosszú munka okozza. „Bár nem találkoztam medence-eltorzulással és néhány más rendellenességgel — mondja jelentésében dr. Loudon —, de olyan jelenségek ezek, amelyeket minden orvos a gyermekkori hosszú munkanap valószínű következményének kénytelen tekinteni; azonkívül igen nagytekintélyű orvosok is megerősítik ezt." — Számos bába és szülész bizonyítja, hogy a gyári munkásnők nehezebben szülnek, mint más asszonyok és gyakrabban elvetélik magzatukat; ezt olvassuk pl. dr. Hawkinsnál, jegyzőkönyvek, 11. és 13. old. Ehhez járul még, hogy a nők, mint az összes gyári munkások, általános gyengeségben szenvednek, de ennek ellenére még terhes állapotban is,

* Mindezt lord Ashley 1844 március 15-én mondott alsóházi beszédéből idézem.

egészen *a szülés pillanatáig* kénytelenek dolgozni, mert attól tartanak, hogy ha korábban hagyják abba a munkát, más jön a helyükbe és elbocsátják őket — azonkívül, ha nem dolgoznak, elvesztik bérüket. Igen gyakran előfordul, hogy asszonyok, akik este még dolgoznak, másnap reggel megszülik gyermeküket, sőt az sem ritka eset, hogy a gyárban, a gépek közt szülnek. A burzsoá urak nem találnak ebben semmi kivetni valót, de feleségük talán mégiscsak el fogja ismerni, hogy kegyetlenség és gyalázatos barbárság, ha egy terhes nőt közvetve arra kényszerítenek, hogy a szülés napjáig naponként 12—13 óra hosszat (korábban még ennél is tovább) állva, sokat hajolgatva dolgozzék. De ez még nem minden. Az asszonyok örülnek és nagy időnek tartják, ha megengedik nekik, hogy a szülés után két hétig ne dolgozzanak. Egyesek már nyolc, sőt három-négy nap után ismét bemennek a gyárba, hogy *teljes* óraszámban dolgozzanak. — Hallottam egyszer, amint egy gyáros megkérdezte felügyelőjét: Még mindig nincs itt ez és ez az asszony? — Nincs. — Mikor szült? — Nyolc nappal ezelőtt. — Akkor már régen bejöhetett volna dolgozni. Mások csak három napig szoktak otthon maradni. — Természetesen; az elbocsátástól, a munkanélküliségtől való félelem behajtja őket a gyárba, még ha oly gyengék is, még ha fájdalmaik vannak is; a gyáros érdeke nem tűri, hogy munkásai betegség miatt otthon maradjanak; a munkásoknak nem szabad betegeknek lenniök, a munkásnőknek szülés után nem szabad betegágyban feküdniök — ellenkező esetben a gyáros gépei megállnának, vagy pedig a gyárosnak valamilyen átmeneti változtatáson kellene törnie fenséges fejét; ennek elkerülése végett inkább elbocsátja embereit, ha betegeskedni merészelnek. Hallgassák csak (Cowell, jegyzőkönyvek, 77. old.): „Egy leány nagyon rosszul érzi magát, alig-alig tudja végezni munkáját. — Miért nem kér engedélyt, hogy hazamehessen? — Ó, uram, az «úr» nem ismer tréfát, ha csak negyed napot távol vagyunk, megkockáztatjuk, hogy elküld bennünket." Vagy (sir D. Barry, jegyzőkönyvek, 44. old.): Thomas MacDurt munkásnak láza van; „nem maradhat otthon négy napnál tovább, különben attól kell tartania, hogy elveszti munkáját." És így van ez majdnem minden gyárban. — A fiatal lányok munkája fejlődési szakaszukban még számos más rend-

ellenességet okoz. Egyesek, különösen ha jobban táplálkoznak, a gyárak forró levegőjében a szokottnál gyorsabban fejlődnek; vannak gyári munkáslányok, akik már 12—14 éves korukban teljesen fejlettek; Roberton, a már említett — mint a gyári jelentés mondja — „kiváló" manchesteri szülész, elbeszélte a „North of England Medical and Surgical Journal"-ban, hogy egy 11 éves lányt kezelt, aki teljesen kifejlett asszony, sőt teherben volt; szerinte Manchesterben egyáltalában nem ritka eset, hogy 15 éves lányok szülnek. Ezekben az esetekben épp olyan hatása van a gyárak hőségének, mint a forró tropikus éghajlatnak, és mint a tropikus éghajlati viszonyok között, itt is megbosszulja magát a túlkorai érettség: korán megöregednek és elfonnyadnak. — Gyakran azonban visszamarad a nők nemi fejlődése; mellük későn, vagy egyáltalán nem fejlődik ki (amire Cowell jelentésének 35. oldalán példákat sorol fel), a menstruáció sok esetben csak tizenhét vagy tizennyolc éves, néha húszéves korukban kezdődik és gyakran egészen kimarad (dr. Hawkins, jegyzőkönyvek, 11. old.; dr. Loudon, 14. old. és másutt; sir D. Barry, 5. old. és másutt). Az orvosi jelentések egyöntetű megállapítása szerint nagyon gyakori a szabálytalan menstruáció, amely nagy fájdalommal, rosszulléttel jár együtt, és különösen gyakori a sápkór.

Azok a gyermekek, akiket ilyen asszonyok szülnek, különösen ha az anyáknak terhességük ideje alatt dolgozniok kell, nem lehetnek erősek. Ellenkezőleg, a jelentés, különösen a manchesteri jelentés, kiemeli, hogy a gyermekek igen gyengék, és csak Barry állítja, hogy egészségesek — de hozzáfűzi, hogy Skóciában, ahol a vizsgálatot folytatta, *alig dolgozik férjes asszony;* emellett Skóciában, Glasgow kivételével, a legtöbb gyár falun van, és ez az oka annak, hogy a gyermekek erősebbek: Manchester környékén a munkásgyermekek majdnem kivétel nélkül pirospozsgásak és frissek, a városiak viszont sápadtak és görvélyesek; kilencéves korukban azonban hirtelen eltűnik a vidéki gyermekek rózsás arcszíne is, mert gyárba küldik őket, és rövid idő múlva már nem lehet őket megkülönböztetni a városi gyerekektől.

Azonkívül vannak a gyári munkának egyes ágai, amelyek különösen káros hatásúak. A pamut- és lenfonógyárak sok

helyiségében rengeteg a rostpor, amely különösen a kártoló és tiloló szobákban nehézlégzést okoz. Egyesek szervezete elbírja ezt a port, másoké nem. De a munkásnak nincs választása; jó-e a tüdeje, vagy sem, abba a szobába kell mennie, ahol munkát talál. A rostpor belélekzésének leggyakoribb következménye a véres köpet, nehéz, sípoló lélekzés, mellfájás, köhögés, álmatlanság; mindez az asztma jele, s súlyos esetekben sorvadással végződik (lásd Stuart, 13, 70, 101. old.; Mackintosh, 24. old. és másutt; Power Nottinghamről, Leedsről szóló jelentését; Cowell, 33. old. és másutt; Barry, 12. old. — öt eset egy gyárban — 17, 44, 52, 60. old., stb.; továbbá Barry jelentését; Loudon, 13. old. stb. stb.). De különösen egészségtelen a lenfonal nedvesmódszerű fonása, melyet fiatal lányok és gyermekek végeznek. Az orsókról rájuk fröccsen a víz, úgyhogy ruhájuk elől állandóan átnedvesedik és folyton víz áll a padlón. Kisebb mértékben így van ez a gyapotfeldolgozó gyárak dublírozó termeiben is, aminek állandó következménye a meghülés és a tüdőbaj. A gyári munkások és különösen a nedves módszerrel fonók és dublírozók hangja általában rekedt, érdes. Stuart, Mackintosh és sir D. Barry igen éles szavakkal beszélnek arról, hogy milyen egészségtelen ez a munka és hogy a gyárosok többsége milyen keveset törődik azoknak a lányoknak az egészségével, akik ezt a munkát végzik. A lenfonás másik következménye az, hogy a munkásnők válla sajátságosan deformálódik, a jobb lapocka előreugrik, ami a munka természetéből ered. A fonásnak ez a módja, éppígy a gyapot throstle-fonása is, gyakran a térdkalács megbetegedését idézi elő, mert az elszakadt fonalak összekötözése idején térddel kell feltartani az orsók mozgását. Ebben a két munkaágban a gyakori hajolgatás és az alacsony gépek gátolják a munkások növekedését. Abban a manchesteri pamutgyárban, ahol alkalmazásban voltam, emlékezetem szerint egyetlen jónövésű, karcsú lányt sem láttam a throstle teremben; valamennyien kicsinyek, rossznövésűek, sajátosan szűkmellűek, határozottan csúnya testalkatúak voltak. De ezekkel a betegségekkel és eltorzulásokkal még korántsem zárul le a munkások szenvedése. A munkások gépek közt dolgoznak, igen sok a többékevésbbé komoly baleset, melyek következtében részben vagy egészen munkaképtelenné válnak. Leggyakoribb eset, hogy a gép

a munkás ujjának egy ízét szakítja le; ritkábban fordul elő, hogy a kerekek a munkás egész ujját, fél- vagy egész kezét, karját stb. kapják el és zúzzák össze. Még a kisebb balesetek is igen gyakran halálos kimenetelű merevgörccsel végződnek. Manchesterben a sok nyomorékon kívül számos csonka ember látható; egyiknek az egész vagy félkarja, másiknak a lábfeje, harmadiknak a féllába hiányzik; úgy érezzük, mintha egy hadsereg közepette volnánk, amely éppen most tér vissza a harctérről. A gépek legveszélyesebb része a hajtószíj, mely a hajtóerőt átviszi az egyes gépekre; különösen veszélyes a csattos szíj, de ez már csak ritkán látható. Ha ez a szíj elkap valakit, nyílsebesen magával rántja, rettentő erővel odavágja a mennyezethez vagy a padlóhoz, úgyhogy alig marad benne ép csont, s az áldozatnak nyomban vége van. A „Manchester Guardian" az 1844 június 12. és augusztus 3. közötti időről a következő *súlyos* baleseteket közli (a könnyebbeket nem is említi): Június 12-én, Manchesterben egy fiú meghalt merevgörcsben, a merevgörcs baleset következménye volt: a kerekek szétzúzták a fiú kezét. — Június 15-én, Saddleworthban a kerék elkapott egy fiút, magával rántotta és teljesen összezúzta, a fiú meghalt. — Június 29-én, Green Acres Moorban, Manchester mellett egy gépgyárban dolgozó fiatalember a köszörűkő alá került, amely két bordáját összetörte és valósággal összeszabdalta. — Július 24-én, Oldhamben a hajtószíj elkapott egy leányt, ötvenszer megforgatta; a szerencsétlen, akinek egyetlen ép csontja sem maradt, meghalt. — Július 27-én, Manchesterben egy leány beleesett a blowerbe (ebbe a gépbe kerül először a nyersgyapot) és sebeibe belehalt. — Augusztus 3-án, Dukinfieldben a szíj elkapott egy orsóesztergályost, összezúzta minden bordáját; az áldozat meghalt. — A manchesteri kórházban 1843-ban 962 sebesültet és megcsonkítottat kezeltek, akik gépek áldozatai voltak; a kórházban kezelt más balesetek száma 2 426-ra rúgott, úgyhogy öt más balesetre két gépi baleset jutott. Ez a kimutatás nem foglalja magában a Salfordban történt baleseteket, valamint azokat sem, amelyeket magánorvosok gyógyítottak. — A gyárosok az ilyen baleseteknél, még akkor is, ha a munkás munkaképtelen lett, legfeljebb csak az orvost fizetik, és ha már nagyon bőkezűek akarnak lenni, bért fizetnek a gyógykezelés tarta-

mára — tovább azonban, ha a munkás nem tud dolgozni, nem törődnek vele.

A gyári jelentés ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy minden esetben a gyárost kell felelőssé tenni, mert a gyermekek nem tudnak magukra vigyázni, a felnőttek pedig, saját érdekükben, vigyáznak magukra. De akik a jelentést írják, maguk is burzsoák, ezért szükségképpen ellentmondanak önmaguknak és utólag a munkások „bűnös meggondolatlanságáról" (culpable temerity) fecsegnek. Ez azonban nem változtat a dolgon. Ha a gyermekek nem *tudnak* magukra vigyázni, el kell tiltani a gyermekmunkát. Ha pedig a felnőttek nem *vigyáznak* kellően magukra, akkor vagy olyanok, mint a gyermekek, olyan műveltségi fokon állnak, hogy nem képesek a veszélyt egész nagyságában felismerni — és vajjon nem a burzsoázia bűne-e, hogy a munkások helyzetüknél fogva nem képe*zhetik* magukat? — vagy a gépek vannak rosszul felszerelve, és mellvéddel vagy kerítéssel kellett volna elrekeszteni őket, aminek az elmulasztását szintén a burzsoának kell felróni — vagy pedig a munkás egyáltalán nem lehet tekintettel a fenyegető veszélyre, mert gyorsan kell dolgoznia, hogy pénzt keressen és nincs ideje vigyázni magára stb. — de ez is a burzsoá bűne. Sok baleset keletkezik például abból, hogy a munkások a mozgó gépeket tisztítják. Miért teszik ezt? Azért, mert a burzsoá arra kényszeríti a munkást, hogy szabad órájában tisztítsa az álló gépet, a munkás azonban természetesen nem hajlandó feláldozni szabadidejét. A munkásnak annyira becses minden szabad órája, hogy gyakran inkább hetenként kétszer életveszélynek teszi ki magát, semhogy szabad óráját feláldozza a burzsoának. Kényszerítsék a gyárosokat arra, hogy a gépek tisztításához szükséges időt számítsák be a munkaidőbe, és akkor egy munkásnak sem fog eszébe jutni, hogy a mozgó gépeket tisztítsa. Végeredményben tehát minden esetben a gyáros a bűnös, akitől legalább is a munkaképtelenné vált munkás — vagy elhalálozása esetén családja — életfogytiglani segélyezését kellene követelni. Az ipari fejlődés első éveiben aránylag sokkal több volt a baleset, mint most, mert a gépek rosszabbak, kisebbek voltak, szűk helyen összezsúfolva szerelték fel azokat és majd-

nem minden védőberendezés hiányzott. A balesetek száma azonban, mint a fenti adatok bizonyítják, még mindig eléggé nagy ahhoz, hogy gondolkodóba essünk, helyes-e az a rend, amely lehetővé teszi, hogy egyetlen osztály érdekében annyi ember megcsonkuljon és megsebesüljön, és hogy a burzsoázia szolgálatában és a burzsoázia hibájából szenvedett baleset következtében annyi szorgalmas munkás nyomorogjon és éhezzék.

Mennyi betegséget okoz a burzsoázia undorító kapzsisága! Asszonyok, akik nem képesek szülni, nyomorékká tett gyermekek, elerőtlenedett férfiak, szétzúzott végtagok, pusztulásra ítélt, gyenge, beteges nemzedékek — és mindez csak azért, hogy megteljék a burzsoázia pénzeszsákja! Ha pedig olyan barbár esetekről olvasunk, hogy a munkafelügyelők a gyermekeket meztelenül kiráncigálják az ágyból, s ruhájukat karjukra dobva ütéssel és rúgással űzik őket a gyárba (pl. Stuart, 39. old. és egyebütt), hogy bottal verik ki az álmot szemükből, s ennek ellenére munka közben elalusznak, hogy egy szegény gyermek még álmában is felugrott a felügyelő kiáltására és behúnyt szemmel munkaműveleteket kezdett végezni az álló gépen, ha azt olvassuk, hogy a gyermekek holtfáradtan nem bírnak hazamenni és ezért elrejtőznek a szárítóteremben, a gyapjú alatt, hogy aludjanak, és csak korbáccsal lehet őket a gyárból kiűzni, hogy száz meg száz gyermek esténként olyan fáradtan tér haza, hogy az álmosság és étvágytalanság miatt nem képes elfogyasztani vacsoráját, hogy szüleik az ágy előtt térdepelve találták őket, ahogy imádkozás közben elnyomta őket az álom, ha mindenről és még száz más aljasságról és gyalázatosságról olvasunk ebben az egy jelentésben, s mindezt több tanú esküvel erősítette meg, s olyan emberek állítják, akiket maguk a vizsgálóbiztosok is szavahihetőknek nyilvánítanak, ha meggondoljuk, hogy ez a jelentés „liberális" burzsoá jelentés, melynek az a célja, hogy megcáfolja a toryk korábbi jelentését és tisztára mossa a gyárosokat, ha meggondoljuk, hogy maguk a vizsgálóbiztosok is a burzsoázia pártját fogják és mindezt a szörnyűséget akaratuk ellenére szögezték le jelentésükben — nem kell-e felháborodnunk, nem kell-e minden dühünkkel az ellen az osztály ellen fordulnunk, amely emberszeretetével és önfeláldozásával kérkedik, holott kizárólag csak arra van gondja, hogy

mindenáron megtömje a zsebét? De hallgassuk meg a burzsoáziát, mit mond dr. Ure, a burzsoázia kiválasztott szolgája: Ure azt írja a „Philosophy of Manufactures" című könyvének 277. és köv. oldalain, hogy a munkásoknak telebeszélték a fejét, hogy bérük nem áll arányban a hozott áldozatokkal, és ezzel megzavarták a munkáltatók és a munkások jó egyetértését. A munkásoknak ehelyett szorgalmukkal, előzékenységükkel kellene kitűnniök és örülniök kellene gazdáik hasznának, mert ebben az esetben munkafelügyelők, üzletvezetők, sőt végül még cégtársak is lehetnének és ezáltal (ó bölcseség, úgy turbékolsz, mint a galamb!) „egyszersmind a munkakeresletet is növelnék a piacon"!! — „Ha a munkások nem lennének olyan nyughatatlanok, *a gyárrendszer fejlődése még sokkal üdvösebb eredményekkel járt volna.*" Ezután hosszú sirám következik a munkások számos ellenszegüléséről, majd a legjobban fizetett munkások, a fínomfonók munkabeszüntetése alkalmából naívan azt mondja: „Igen, éppen a magas bér tette lehetővé, hogy fizetett bizottságot tartsanak fenn és a munkájukhoz képest túlontúl bőséges, izgató táplálkozás következtében ideges túltengésbe essenek"! (298. old.) Hallgassuk csak, mit mond ez a burzsoá a gyermekek munkájáról: „Manchesterben és vidékén több gyárat meglátogattam és egyetlenegy esetben sem láttam, hogy a gyermekeket bántalmazták, testileg megfenyítették volna, sőt még azt sem vettem észre, hogy a gyermekek rosszkedvűek lettek volna. Valamennyien *vidámaknak* (cheerful) és *eleveneknek* látszottak, *örültek* (taking pleasure) izmaik könnyű játékának, *teljes mértékben élvezték* a koruknak anynyira megfelelő mozgási lehetőséget. A munka látványa egyáltalán nem keltett bennem szomorú érzéseket, ellenkezőleg, mindig *felderített. Elragadtatással* (delightful) néztem, mily fürgén kötik össze az elszakadt fonalakat, mialatt a mule kocsija visszagördül, öröm volt látni őket pihenő perceikben, mikor gyönge ujjacskájuk néhány másodpercig tartó tevékenysége után minden elképzelhető helyzetben *szórakoztak*, amíg a fonál kihúzása és feltekerése ismét megtörtént. Valóságos *játéknak* látszott ezeknek a *fürge* (lively) *tündérkéknek* a munkája, amelyben kellő gyakorlattal örvendetes jártasságra tettek szert. Tudatában voltak ügyességüknek és örültek, ha tudásukat ide-

geneknek bemutathatták. Nyomát sem lehetett látni a kimerülésnek; ha kijönnek a gyárból, azonnal hancurozni kezdenek a legközelebbi játszótéren, pajkoskodnak, mint azok a gyermekek, akik az iskolából jönnek." (Mintha az izmok mozgása nem a munkaközben megmeredt és elernyedt szervezet közvetlen szükséglete volna! Ure-nak azonban várnia kellett volna, vajjon nem tűnik-e el pár perc múlva ez a pillanatnyi felbuzdulás. Különben is Ure mindezt *délben* látta, mikor a gyermekek még csak öt-hat órát dolgoztak, nem pedig *este!)* (301. old.) — Ami a munkások egészségét illeti, a burzsoá határtalan pimaszsággal a már ezerszer idézett és kivonatolt 1833. évi jelentés egyes kiragadott részeivel akarja bebizonyítani, hogy a munkások egészségi állapota kitűnő, hogy nyoma sincs köztük a görvélykórnak, és hogy a gyárrendszer megszabadítja őket minden heveny betegségtől, ami tökéletesen igaz (de természetesen elhallgatja, hogy cserében mindenféle krónikus betegséggel ajándékozza meg a munkásokat). Tudnunk kell, hogy az 1833. évi jelentés három vastag folió-kötetből áll, melyet egy jóltáplált angol burzsoának esze ágában sincs áttanulmányozni; így érthetjük csak meg azt, hogy Ure barátunk szemtelenül a legnagyobb hazugságokat tálalja fel az angol közönségnek. Hallgassuk még meg, mit mond az 1834. évi gyári törvényről, melyet a liberális burzsoáziának köszönhetünk, és amely — mint látni fogjuk — alig-alig korlátozza a gyárosokat. Ez a törvény, különösen az iskolakötelezettségre vonatkozó része, Ure véleménye szerint a gyárosok ellen irányuló abszurd és zsarnoki rendszabály. A törvény, szerinte, munkanélkülivé tesz minden tizenkét éven aluli gyermeket. És mi ennek a következménye? Az, hogy a gyermekeket elvonják könnyű és hasznos munkájuktól, és most semmiféle nevelést sem kapnak; *kitaszítják őket a meleg fonóteremből a hideg világba,* ahol kizárólag koldulásból és lopásból élnek; nagyon szomorú élet ez — mondja Ure —, különösen ha összehasonlítjuk a gyárban és a vasárnapi iskolában állandóan javuló helyzetükkel! Ez a törvény, szerinte, az emberbaráti szeretet leple alatt csak súlyosbítja a szegények szenvedését, és rendkívül gátolja, ha ugyan nem teszi egészen lehetetlenné, a *lelkiismeretes* gyárosok hasznos munkáját (405, 406. és köv. old.).

A gyárrendszer romboló hatása már rég magára vonta a közfigyelmet. Az 1802. évi tanonctörvényről már beszéltünk. Később, 1817 táján, Robert Owen, akkori newlanarki (Skócia) gyáros, az angol szocializmus későbbi megalapítója, petíciókkal és emlékiratokkal igyekezett a végrehajtó hatalomnak bebizonyítani, hogy a munkások, különösen a gyermekek egészségét törvényileg kell biztosítani. Az elhúnyt sir R. Peel és más filantrópok csatlakoztak Owenhez és sorra kiharcolták az 1819, 1825. és 1831. évi gyári törvényeket, amelyek közül a két előbbit egyáltalán nem, az utolsót pedig csak elvétve hajtották végre*. Az 1831. évi törvény, amelyet J. C. Hobhouse indítványára hoztak, kimondja, hogy a pamutgyárakban 21 éven aluli munkások éjjel, azaz este fél nyolc és reggel fél hat óra között nem dolgozhatnak, és hogy minden gyárban 18 éven aluli fiatalemberek naponként legfeljebb 12 órán át, szombaton 9 órán át foglalkoztathatók. A törvény azonban keveset lendített a munkások sorsán, mert a munkások attól való félelmükben, hogy elbocsátják őket, nem mertek munkáltatóik ellen tanúskodni. A nagyvárosokban, ahol a munkások inkább mozgolódtak, a nagyobb gyárosok esetleg egyezségre léptek, hogy alávetik magukat a törvénynek; de még itt is sokan voltak, akik, mint a vidéki gyárosok, egyáltalán nem törődtek a törvénnyel. Közben a munkások egyre hangosabban tízórás törvényt követeltek, vagyis olyan törvényt, amely megtiltja, hogy a 18 éven aluli fiatal munkások napi 10 óránál többet dolgozzanak; a munkásegyesületek addig agitáltak ezért a követelésért, míg az egész gyári munkásság általános követelése lett, a tory-párt humánus szekciója pedig, melynek élén akkor Michael Sadler állt, felkarolta ezt a tervet és a parlament elé terjesztette. Sadler indítványára a gyárrendszer megvizsgálása céljából parlamenti bizottságot alakítottak, mely az 1832. évi ülésszakban terjesz-

* Az *1819-es törvény* a pamutfonógyárakban megtiltotta a kilencévesnél fiatalabb gyermekek foglalkoztatását és a tizenhat éven aluliak éjszakai munkáját; ezek és más kategóriák munkanapját 12 órában állapította meg. Az *1825-ös törvény* az 1819-eshez képest félórával csökkentette a fiatalkorúak munkanapját. De sem az egyik, sem a másik törvény nem vezette be a gyárfelügyeletet, úgyhogy a vállalkozók lépten-nyomon kijátszották a törvényes rendelkezéseket. — *Szerk.*

tette elő jelentését. Ezt a jelentést a gyárrendszer nyilt ellenségei pártcélokból szerkesztették; határozottan elfogult jelentés volt. Sadler nemes szenvedélyében egészen fonák és helytelen állításokra ragadtatta magát; már a kérdéseit is úgy fogalmazta, hogy a tanúk válaszai valóságot tartalmaztak ugyan, de fonák, helytelen formában. A gyárosok, megborzadva a jelentéstől, amely szörnyetegeknek festette le őket, most már maguk kértek hivatalos vizsgálatot; tudták, hogy egy pontos jelentés *most* csak használhat nekik, tudták, hogy az állam kormánya whigek, igazi burzsoák kezében van, akikkel jól megértették egymást, akik elvileg ellenezték az ipar korlátozását; valóban csupa liberális burzsoából álló bizottságot küldtek ki, s ennek jelentése volt az, amelyet eddig sűrűn idéztem. Ez a jelentés *valamivel* közelebb áll az igazsághoz, mint a Sadler-bizottságé, az igazságtól való eltérései azonban ellenkező természetűek. A jelentés minden oldalán kiütközik, hogy a bizottság rokonszenvez a gyárosokkal, bizalmatlan Sadler jelentésével szemben, ellenzi a munkások önálló fellépését és ellenséges a tízórás törvény támogatóival szemben; a jelentés sehol sem ismeri el a munkások emberi életre, önálló tevékenységre és véleményre való jogát; *szemükre veti,* hogy a tízórás törvény követelésével nemcsak a gyermekekre, hanem magukra is gondoltak; az agitáló munkásokat demagógoknak, rosszakaratúaknak, bajkeverőknek stb. nevezi; egyszóval, a javaslat a burzsoázia pártját fogja, — de mégsem tudja a gyárosokat fehérre mosni, mégis annyi gyalázatosságot kénytelen a gyárosok rovására írni, hogy a tízórás törvényért folytatott agitációt, a munkásoknak a gyárosok iránt táplált gyűlöletét és a Sadler-bizottságnak a gyárosokat megbélyegző legkeményebb kifejezéseit még e jelentés után is teljesen jogosultnak kell elismerni. Csak azzal a különbséggel, hogy Sadler jelentése nyilt, leplezetlen brutalitással vádolja a gyárosokat, most pedig kiderül, hogy brutális gazságaikat többnyire a civilizáció és az emberszeretet leple alatt folytatják. Hiszen dr. Hawkins, Lancashire orvosi biztosa jelentésének mindjárt első sorában maga is határozottan a tízórás törvény mellett foglal állást! Mackintosh biztos pedig kijelenti, hogy jelentése nem tartalmazza a teljes igazságot, mert a munkásokat csak igen nehezen lehet rábírni arra, hogy munkáltatóik

ellen tanúskodjanak, és a gyárosok — akik a munkások felgerjedése miatt már kénytelen-kelletlen engedékenyebbek lettek — elég gyakran jóelőre felkészülnek a bizottság látogatására, kitakarítatják a gyárakat, csökkentik a gépek sebességét stb. Lancashire-ban ahhoz a fogáshoz folyamodtak, hogy a munkatermek felügyelőit vezették a bizottság elé, és ezekkel a „munkásokkal" bizonyították a gyárosok humanitását, a munka egészséges hatását és a munkásoknak a tízórás törvény iránt tanúsított közönyét, sőt ellenszenvét. De ezek a munkafelügyelők nem igazi munkások többé, hanem osztályuk dezertőrjei, akik nagyobb bérért a burzsoázia szolgálatába szegődtek és a kapitalisták érdekében a munkások ellen harcolnak. Az ő érdekük ugyanaz, mint a burzsoáziáé, és ezért a munkások szinte jobban gyűlölik őket, mint magukat a gyárosokat. És mégis ez a jelentés teljesen elegendő ahhoz, hogy egész embertelenségében feltárja az ipari burzsoáknak munkásaikkal szemben tanúsított gyalázatos és kíméletlen magatartását, az ipari kizsákmányolás rendszerének egész becstelenségét. Nincs felháborítóbb annál, mint amikor ez a jelentés hosszan felsorolja azt a sok betegséget és elnyomorodást, mely mind a túlhosszú munka következménye, és ugyanakkor a másik oldalon szembeállítja ezzel a gyáros hideg, számító gazdaságtanát, amely számokkal igyekszik bebizonyítani, hogy a gyárosnak és vele együtt egész Angliának tönkre kell mennie, ha nem engedik meg neki, hogy évről évre ennyi meg ennyi gyermeket nyomorékká tehessen — ennél csak Ure úr imént idézett szemérmetlen beszéde volna még felháborítóbb, ha nem lenne annyira nevetséges.

Ennek a jelentésnek volt az eredménye az 1834. évi gyári törvény*, mely a kilenc éven aluli gyermekek munkáját megtiltotta (a selyemgyárak kivételével), a 9—13 éves gyermekek munkaidejét heti 48 órára, vagyis egy nap legfeljebb 9 órára,

* Engels itt az 1833-ban elfogadott gyári törvényről beszél, amely 1834 március 1-től kezdve éveken át fokozatosan lépett életbe. A törvény hatálya csak a textilgyárakra terjedt ki, s a felnőtt munkások munkanapját 15 órára korlátozta. A gyárfelügyelet bevezetése ellenére a gyárosok bonyolult váltási rendszer útján és más mesterkedésekkel mindenképpen meghosszabbították a munkanapot. — *Szerk.*

a 14—18 éves fiatalok munkaidejét heti 69, vagyis egy nap legfeljebb 12 órára korlátozta, az étkezésre legalább 1½ óra szünetet állapított meg és a 18 évnél fiatalabbak éjjeli munkáját ismét megtiltotta. Ugyanakkor kötelezően elrendelte, hogy minden 14 éven aluli gyermeknek naponként két órát iskolában kell töltenie és kimondotta, hogy a gyáros büntetendő cselekményt követ el, ha olyan gyermekeket foglalkoztat, akiknek életkorát a gyári orvos, iskolalátogatását pedig a tanító nem igazolja. A törvény ezért megengedte, hogy a gyáros a gyermek béréből hetenként egy pennyt visszatartson a tanító részére. Azonkívül gyárfelügyelőket és orvosokat neveztek ki, akiknek bármikor joguk volt a gyárat meglátogatni, a munkásokat eskü alatt kihallgatni és a törvény megsértése esetén megtartását a békebíróság előtt tett panasszal kikényszeríteni. Ez az a törvény, amelyet dr. Ure annyira becsmérel!

A törvénynek és különösen a gyárfelügyelők kinevezésének az volt az eredménye, hogy a munkaidőt átlag 12—13 órára csökkentették, és a gyermekeket, amennyire lehetett, felnőttekkel helyettesítették. Ezzel egyes égbekiáltó bajok csaknem teljesen megszűntek, most már csak igen gyenge szervezetű munkások váltak nyomorékokká, a munka következményei már nem voltak annyira szembetűnők. De azért éppen elég bizonyítékot találunk a gyári jelentésben arra vonatkozólag, hogy kisebb bajok, mint a boka megdagadása, láb-, csípő- és hátgerincfájdalmak és e testrészek gyengesége, visszér, az alsó végtagokon keletkező kelések, általános gyengeség, különösen gyenge gyomor, hányinger, farkasétvággyal váltakozó étvágytalanság, emésztési zavarok, búskomorság, a por és a gyárak rossz levegője következtében fellépő tüdőbetegségek stb. stb. továbbra is előfordultak a gyárakban, azoknál a munkásoknál is, akik a sir J. C. Hobhouse-törvény előírásai szerint, tehát 12, legfeljebb 13 órát dolgoztak. Különösen jellemzők e tekintetben a glasgow-i és a manchesteri gyárakról írt jelentések. Nem szűntek meg ezek a bajok az 1834. évi törvény után sem, máig is őrlik, aláássák a munkásosztály egészségét. Gondoskodtak róla, hogy a burzsoázia brutális nyereségvágya képmutató, civilizált formát öltsön, hogy a gyárosoknak, akiket a törvény visszatart a túlságosan szembeötlő aljasságoktól, annál több lát-

szólagos okuk legyen hazug humanitásukkal öntelten hivalkodni — ennyi az egész. Ha ma egy újabb gyári bizottság menne ki, majdnem mindent a régiben találna. Ami a rögtönzött iskolakényszert illeti, ez egészen hatástalan maradt, mert a kormány egyidejűleg nem gondoskodott jó iskolákról. A gyárosok kiszolgált munkásokat fogadtak fel és ezekhez küldték a gyermekeket naponként 2 órára; ilymódon eleget tettek a törvény betűjének, a gyermekek azonban semmit sem tanultak. — A gyárfelügyelők, akik csak hivatali kötelességük teljesítésére szorítkoznak, vagyis csak azt vizsgálják, hogy megtartják-e a gyári törvényt, jelentéseikben elegendő anyagot szolgáltatnak, hogy abból az említett bajok szükségszerű fennmaradására következtethessünk. Horner és Saunders felügyelők 1834 októberi és decemberi jelentéseikben elmondják, hogy igen sok gyáros azokban a munkaágakban, melyekben a gyermekmunka nélkülözhető vagy egyébként munkanélküli felnőttek munkájával pótolható, 14—16 órát, sőt többet dolgoztat. Itt különösen sok a fiatal munkás, aki éppen most nőtt ki abból a korból, melyet véd a törvény hatálya. Más gyárosok meg egyenesen megszegik a törvényt, csökkentik a szabadórákat, a megengedettnél hosszabb ideig dolgoztatják a gyermekeket és nem törődnek azzal, hogy a bíróság elé kerülnek, mert az esetleges büntetés sokkal kisebb, mint a törvényszegéssel szerzett haszon. Most, amikor élénk az üzletmenet, különösen nagy a kísértés, hogy így gyarapítsák hasznukat.

Ezalatt a munkások körében tovább folyt a tízórás-agitáció; 1839-ben az agitáció ismét teljes lendületbe jött, és az elhunyt Sadler helyébe az alsóházban lord Ashley lépett, a parlamenten kívül pedig Richard Oastler vette át szerepét; mindketten toryk voltak. Oastler, aki állandóan a munkáskerületekben agitált és már Sadler idejében is ezt tette, különös kedvence lett a munkásoknak. A munkások csak „jó öreg királyuknak", „a gyári gyermekek királyának" nevezték Oastlert; a gyárkerületekben nincs olyan gyermek, aki ne ismerné és ne tisztelné őt; ha Oastler a városba érkezik, a gyermekek felvonulást rendeznek tiszteletére. Oastler igen energikusan harcolt az új szegénytörvény ellen is, és ezért a whig-párti Thornhill úr, akinek Oastler jószágigazgatója volt, s akinek bizonyos összeggel tar-

tozott, az adósok börtönébe záratta őt. A whigek többször felajánlották Oastlernek, hogy tartozását kifizetik és más kedvezményekben fogják részesíteni, ha abbahagyja a szegénytörvény elleni harcot. Oastler hajthatatlan volt. A börtönben maradt és onnan küldte „Fleet-paper"-jeit* a gyárrendszer és a szegénytörvény ellen.

Az 1841-ben alakult tory-kormány ismét a gyári törvényekre fordította a figyelmét. Sir James Graham belügyminiszter 1843-ban törvényjavaslatot terjesztett be, mely a gyermekek munkaidejét 6½ órára korlátozza és az iskolakényszert megszigorítja; a törvényjavaslat legfontosabb része azonban az volt, amely elrendelte, hogy jobb iskolákat kell felállítani. Ez a törvényjavaslat azonban a dissenterek** féltékenységén hajótörést szenvedett; bár a dissenter-gyermekek iskolakényszere nem terjedt ki a vallásoktatásra, az iskolákat mégis az államegyház felügyelete alá helyezték, és mivel az általános olvasókönyv a biblia, tehát az egész oktatás alapja a vallás volt, a dissenterek veszélyeztetve látták hitüket. A gyárosok és általában a liberálisok támogatták őket, a munkások pedig az egyházi kérdésben megoszlottak és ezért tétlenek maradtak, úgyhogy az ellenzék, bár a nagy gyárvárosokban, például Salfordban és Stockportban kudarcot vallott, és másutt, mint Manchesterben, a munkásoktól való félelmében csak a törvényjavaslat egyes pontjait merte támadni, mégis mintegy kétmillió aláírást gyüjtött a törvényjavaslat ellen; erre Graham annyira megijedt, hogy a törvényjavaslatot teljes egészében visszavonta. A következő évben elejtette az iskolákra vonatkozó rendelkezéseket és csak azt javasolta, hogy az eddigi rendelkezések helyett a *nyolc*-tizenhárom éves gyermekek munkáját napi 6½ órában állapítsák meg, mégpedig úgy, hogy a gyermekek vagy délelőtt, vagy délután szabadok legyenek, továbbá hogy a tizenhárom-tizennyolc éves ifjúmunkások és minden nő munkaidejét 12 órában határozzák meg; azonkívül néhány megszorítással lehe-

* „*Fleet-papers*" [„Levelek a fleeti börtönből"] — Oastler pamfletjei, amelyeket hetenként Thornhillnak címzett levelek formájában írt, amíg ült az adósok fleeti börtönében (1841—1843). — *Szerk.*

** Nem az anglikán államegyházhoz tartozó protestánsok. — *Szerk.*

tetlenné akarta tenni a törvény eddigi, gyakori kijátszását. Alig lépett fel ezzel a javaslattal, a tízórás-agitáció nagyobb lendületet vett, mint valaha. Oastlert szabadon bocsátották, mert néhány barátja jóvoltából és a munkások körében gyüjtött összegből kifizették adósságát; Oastler most egész erejével a mozgalomba vetette magát. A tízórás törvényjavaslat alsóházi képviselőinek száma növekedett, mindenfelől petíciók özönével támogatták, s ennek következtében újabb hívekkel gyarapodott a javaslat képviselőinek tábora — majd 1844 március 19-én az alsóház lord Ashley indítványára 179 szavazattal 170 ellenében úgy döntött, hogy a gyári törvénynek ezen a kifejezésén: „éjjel", az esti 6 óra és a reggeli 6 óra közötti időt kell érteni, ami azt jelentette, hogy az éjjeli munka megtiltása következtében a munkaidőt a szabad órák beszámításával 12 órában, szabad órák nélkül 10 órában állapították meg. A kormány azonban ezzel nem értett egyet. Sir James Graham a kormány lemondásával fenyegetőzött, — és amikor legközelebb a törvényjavaslat egyik szakasza felett szavaztak, az alsóház elenyésző szótöbbséggel elvetette mind a tíz- mind a tizenkétórás munkanapot! Erre Graham és Peel kijelentették, hogy új törvényjavaslatot fognak beterjeszteni, és ha ezt nem fogadják el, lemondanak; az új törvényjavaslat teljesen azonos volt a régi tizenkétórás törvényjavaslattal, csak a formája változott — és ugyanaz az alsóház, amely márciusban főbb pontjaiban elvetette ezt a javaslatot, most, májusban, szőröstől-bőröstől elfogadta azt! Ennek az volt az oka, hogy a tízórás törvényjavaslat legtöbb támogatója tory volt, akik szívesebben áldozták fel a törvényjavaslatot, mint a kormányt; de bármi volt is e szavazások indoka, az alsóház azzal, hogy egyízben elvetette azt, amit közvetlen ezután elfogadott, teljesen lejáratta magát a munkások előtt és fényesen igazolta a chartistákat, akik a parlament reformját követelték. Az alsóház három tagja, aki korábban a kormány ellen szavazott, később támogatta és ezzel megmentette a kormányt. Valamennyi szavazás alkalmával az ellenzék tömege a kormány *mellett*, a kormánypártiak tömege pedig a kormány *ellen* szavazott*. Most tehát Graham 6½-, ille-

* Mint tudjuk, az alsóház még ugyanabban az ülésszakban ismét nevet-

tőleg 12-órás javaslatai törvényerőre emelkedtek; ez a törvény, valamint a géptörések miatt, vagy a vízierő fagy vagy szárazság okozta elapadása miatt elvesztett idő ledolgozásának a korlátozása és más kisebb korlátozások csaknem lehetetlenné tették a 12 óránál hosszabb munkaidőt. Kétségtelen azonban, hogy a tízórás törvényjavaslatot igen rövid idő múlva el fogják fogadni. Magától értetődik, hogy a gyárosok szinte kivétel nélkül ellenzik a tízórás munkanapot; aligha akad tíz gyáros, aki mellette volna; a gyárosok minden megengedhető és megengedhetetlen eszközt felhasználtak e javaslat ellen, amelyet annyira gyűlölnek. Mindhiába! — ezzel csak a munkások egyre növekvő haragját vonják magukra. Igen, a tízórás törvényjavaslatot el fogják fogadni. Amit a munkások *akarnak*, azt elérhetik, és az előző tavasszal bebizonyították, hogy akarják a tízórás törvényt. A gyárosok azzal érvelnek ellene, hogy a tízórás törvény növelné a termelési költségeket, s ezzel az angol ipart képtelenné tenné arra, hogy a külföldi konkurrencia ellen harcoljon, hogy a munkabérnek ezért szükségképpen csökkennie kell stb.; a gyárosok e közgazdasági érvei *félig-meddig igazak* ugyan, de semmi egyebet nem bizonyítanak, mint azt, hogy Anglia ipari hatalmát csak a munkások barbár kizsákmányolásával, egészségük tönkretételével, egész nemzedékek szociális, testi és szellemi elhanyagolásával lehet fenntartani. Anglia természetesen tönkremenne, ha megállna a tízórás törvénynél. Mivel azonban ez a törvény szükségképpen olyan rendszabályokat von majd maga után, amelyeknek az eddigitől lényegesen különböző, egészen más útra kell terelniök Angliát, ezért a tízórás törvény haladás lesz.

Most nézzük meg a gyárrendszernek egy másik oldalát, amelyen törvényes rendelkezésekkel kevésbbé lehet segíteni, mint azokon a betegségeken, amelyek ebből a rendszerből erednek. Általában már beszéltünk a gyári munka jellegéről; éppen elég részletesen beszéltünk róla, hogy a mondottakból további következtetéseket vonhassunk le. Az a munkás, aki gépekre felügyel,

---

ségessé tette magát a cukorkérdésben; a többség előbb a miniszterek ellen, később, a „kormány korbácsának" megsuhogtatása után a miniszterek mellett döntött.

aki elszakadt fonalakat köt össze, nem olyan tevékenységet fejt ki, amely gondolkodást igényel; másrészt azonban ez a munka gátolja a munkást abban, hogy szellemileg más dolgokkal foglalkozzék. Ugyanakkor láttuk azt is, hogy ez a munka az izmok, a test tevékenységének sem nyújt kellő teret. Ez a munka tehát tulajdonképpen nem is munka, hanem csak unalom — a legléleköl̈bb és legfárasztóbb dolog a világon. A gyári munkás arra van kárhoztatva, hogy testi és szellemi erőit elsorvassza ebben az unalomban, a gyári munkásnak az a hivatása, hogy nyolcéves korától kezdve egész nap unatkozzék. Egy pillanatra sem tud kiszabadulni — a gőzgép egész nap zakatol, a kerekek, a szíjak, az orsók állandóan búgnak, kerepelnek és ha a munkás csak egy pillanatra pihenni szeretne, ott terem mögötte a munkafelügyelő a büntetéskönyvvel. A munkás, aki arra van ítélve, hogy elevenen eltemesse magát a gyárban, hogy állandóan vigyázzon a fáradhatatlan gépre, elviselhetetlen gyötrelemnek érzi ezt a kárhozatot. Testileg és lelkileg teljesen elfásul. Valóban, nincs jobb módszere a butításnak, mint a gyári munka, és ha a gyári munkások mégsem butultak el, hanem még művelték és élesítették is elméjüket, sőt jobban, mint mások, ez megint csak azért volt lehetséges, mert lázadoztak sorsuk és a burzsoázia ellen — lázadás: ez volt egyetlen gondolatuk, egyetlen érzésük, amely munka közben sem hagyta el őket. És ha a munkást mindennél erősebben nem hatja át a burzsoázia iránt táplált gyűlölet érzése, feltétlenül ivásra adja magát és demoralizálódik. Hawkins hivatalos vizsgálóbiztos véleménye szerint már a fizikai kimerülés és a gyárrendszer következtében általánossá lett betegségek szükségképpen demoralizálják a munkást — és mennyivel elkerülhetetlenebb a demoralizáció, ha a testi kimerülést szellemi kimerülés és azok a már említett körülmények tetézik, amelyeknek *minden* munkásra züllesztően kell hatniok! Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy éppen a gyárvárosokban öltött az iszákosság és a nemi kicsapongás olyan méreteket, mint amelyekről már fentebb beszéltünk*.

* Hallgassunk meg még egy illetékes bírót: „Ha az írek példáját az egész pamutipari munkásság szakadatlan munkájával összefüggésben te-

Továbbá. A burzsoázia a rabszolgaság bilincsébe verte a proletariátust, és ez sehol sem mutatkozik meg világosabban, mint a gyárrendszerben. Itt nyoma sincs többé a szabadságnak, sem jogilag, sem ténylegesen. A munkásnak reggel 1/26-kor a gyárban kell lennie — ha pár percet késik, megbüntetik; ha 10 perccel jön később, be sem engedik, amíg a reggelizés ideje el nem telt és elveszti negyednapi bérét (bár 12 órából csak 2 1/2 órát nem dolgozott). Parancsra kell ennie, innia és aludnia. Leghalaszthatatlanabb szükségleteinek kielégítésére csak a legminimálisabb időt engedélyezik. A gyárost nem érdekli, hogy a munkás 1/2 órára vagy 1 órára lakik-e a gyártól. A zsarnoki harangszó kiparancsolja ágyából, elhívja a reggeli és az ebéd mellől.

És mi vár rá magában a gyárban! Itt a gyáros abszolút törvényhozó. Tetszése szerint ad ki gyári rendeleteket; változtatja és kiegészíti kódexét, ahogy akarja; és bármilyen eszeveszett rendelkezést tartalmaz is ez a kódex, a bíróságok azt mondják a munkásnak: „A magatok urai voltatok, senki sem kényszerített, hogy ezt a szerződést megkössétek, ha nem volt hozzá kedvetek; most azonban, mivel önként vállaltátok a szerződést, meg is kell tartanotok" — úgyhogy még a burzsoá békebíró és a burzsoázia által hozott törvény gúnyolódását is el kell tűrnie. Elég gyakoriak voltak az ilyen döntések. 1844 októberében Kennedy manchesteri gyáros munkásai sztrájkba léptek. Ken-

---

kintjük, kevésbbé fogunk csodálkozni borzalmas demoralizálódásuk láttán. A napról napra, évről évre szakadatlanul tartó és kimerítő munka nem fejlesztheti az ember szellemi és erkölcsi képességeit. A munka végtelen gyötrelmének (drudgery) szomorú egyhangúsága, ugyanannak a mechanikus műveletnek szüntelenül ismétlődő elvégzése Sziszyfosz gyötrelmeire emlékeztet; a munka terhe sziklaként állandóan vissza-visszazúdul az elcsigázott munkásra. A szellem nem tesz szert ismeretekre és nem fejt ki gondolkodó tevékenységet, ha mindig ugyanazok az izmok örökké ugyanazt a munkát végzik; az értelem elszunnyad a tompa tétlenségben, az emberi természet durvább része viszont buján fejlődik. Az a rendszer, amely ilyen munkára kárhoztatja az embert, csak az állati hajlamokat fejleszti benne. Közönyös lesz, megveti az embert emberré tevő hajlamokat és erkölcsöket. Nem vágyik az élet kényelmére és finomabb örömeire, szennyben és nyomorban él, rosszul táplálkozik és kereseténck maradékát kicsapongásra tékozolja." — J. P. Kay, ugyanott.

nedy bepanaszolta őket, hivatkozva a gyárban kifüggesztett szabályzatra, mely szerint egy-egy munkateremben egyszerre legfeljebb csak 2 munkásnak van joga felmondani! És a bíróság igazat adott Kennedynek, a munkásokat pedig a fentebbi válasszal fizette ki („Manchester Guardian", október 30). És általában milyenek ezek a szabályok! Hallgassuk csak: 1) A gyár kapuját 10 perccel a munka megkezdése után be kell zárni és a reggeliig senkit sem szabad beengedni. Aki ez alatt az idő alatt távol van, minden szövőszék után 3 penny büntetést fizet. 2) Minden (mechanikai szövőszéken dolgozó) szövő, aki más időben, de a gép munkája közben nincs a helyén, minden óráért minden szövőszék után, amelyre neki kell ügyelnie, 3 pennyt fizet. Aki munkaidő alatt a felügyelő engedelme nélkül elhagyja a munkatermet, szintén 3 pennyre büntetendő. 3) Azok a szövők, akik nem gondoskodnak ollóról, napi 1 penny büntetést fizetnek. 4) Az eltört vetélőket, keféket, olajozókat, kerekeket, ablakokat stb. a szövő köteles megfizetni. 5) *Egy heti előzetes felmondás nélkül* egyetlen szövő sem léphet ki a szolgálatból. A gyáros rossz munka vagy illetlen magaviselet címén *felmondás nélkül* elbocsáthatja akármelyik munkását. 6) Minden munkás, aki mással *beszél*, aki *énekel* vagy *fütyül*, 6 penny büntetést fizet. Aki munkaközben elhagyja a helyét, szintén 6 pennyt fizet*. — Itt van előttem egy másik gyári szabályzat, amely elrendeli, hogy aki 3 percet késik, azt 1/4 órai, aki pedig 20 percet késik, azt 1/4 napi bérének levonásával büntessék. Aki a reggeli előtt egészen elmarad, hétfőn 1 shillinget, a hét többi napján 6 pennyt fizet stb. stb. Ilyen a manchesteri Jersey streeti Phönix Művek szabályzata. — Azt mondhatják erre, hogy feltétlenül szükség van ilyen szabályokra, mert egy szervezett nagy gyárban másként nem biztosítható a különböző műveletek kellő koordinálása; azt mondhatják, hogy itt épp oly elengedhetetlen a szigorú fegyelem, mint a hadseregben. Lehetséges; de miféle társadalmi rend az, amely nem állhat fenn ilyen gyalázatos zsarnokság nélkül? Vagy azt mondjuk, hogy a cél szentesíti az eszközt, vagy pedig jogos az a következtetés, hogy ha rossz az eszköz, rossz a cél is. És aki katona volt, az tudja, hogy

* „Stubborn Facts". 9. és köv. old.

mit jelent katonai fegyelem alatt lenni — még ha rövid időre is; de ezek a munkások, akik arra vannak kárhoztatva, hogy 9 éves koruktól halálukig szellemi és testi kényszer jármában nyögjenek, nyomorultabb rabszolgák, mint a feketék Amerikában, mert szigorúbb felügyelet alatt állnak — és emellett még azt kívánják, hogy emberileg éljenek, emberileg gondolkodjanak és érezzenek! Igen, erre megint csak akkor képesek, ha izzó gyűlölet tölti el őket elnyomóik és a dolgok olyan rendje iránt, amely ilyen helyzetet teremtett számukra, amely gépekké aljasította őket! De még sokkal gyalázatosabb az, hogy — mint a munkások *egybehangzóan* tanúsítják — igen sok gyáros azért hajtja be a munkásoktól oly irgalmatlanul a kirótt pénzbüntetést, hogy a nincstelen proletároktól elrabolt fillérekkel gyarapítsa nyereségét. Leach állítása szerint is gyakori eset, hogy reggel a gyárak órája 1/4 órát siet és a pontosan érkező munkások már zárva találják a kaput; ezalatt az írnok a büntetéskönyvvel bejárja a munkatermeket és felírja a hiányzókat. Leach egy alkalommal 95 ilyen kizárt munkást számlált össze egy gyár előtt, amelynek órája a város nyilvános óráihoz képest este 1/4 órát *késett* és reggel 1/4 órát *sietett*. A gyári jelentés szintén beszámol hasonló dolgokról. Egy gyárban a munkaidő alatt visszatolták az óra mutatóját, úgyhogy a megállapított munkaidőnél tovább dolgoztak, de a munkás nem kapott több bért; egy másik gyárban nyiltan 1/4 órával tovább dolgoztattak; egy harmadik gyárban pedig egy közönséges óra és egy gépóra volt, mely a hajtótengely forgását számlálta; ha a gép lassan járt, a gépóra szerint dolgoztak, amíg kitelt a 12 órára előirányzott fordulatszám; ha pedig jól folyt a munka, úgyhogy a fordulatszám a megállapítottnál rövidebb idő alatt kitelt, a munkásoknak mégis teljes 12 órát kellett dolgozniok. A tanú még hozzáfűzi, hogy több leányt ismert, akiknek jó munkájuk volt és különórában dolgoztak, de akik inkább prostituáltak lettek, semhogy tűrjék ezt a zsarnokságot (Drinkwater, jegyzőkönyvek, 80. old.). — A pénzbüntetésekre visszatérve, Leach elmondja, többizben szemtanúja volt, hogy előrehaladottan terhes asszonyokat, akik munkájuk közben pillanatra leültek pihenni, e kihágásért 6 pennyre büntettek. — A rossz munka miatt egész önkényesen róják ki a büntetéseket;

az árut a raktárban vizsgálják felül, itt írja fel a felülvizsgáló raktáros a büntetéseket is — *a munkás távollétében;* a munkás csak akkor tudja meg, hogy megbüntették, amikor a felügyelő kifizeti a bérét, amikor az árut talán már el is adták, vagy mindenesetre már nem lehet hozzáférni; Leach megszerzett egy ilyen büntetési listát, amely összefűzve 10 láb hosszú és a kirótt büntetések összege 35 font sterling 17 shilling és 10 pennyre rúg. Azt mondja, hogy abban a gyárban, ahol ez a lista készült, azért bocsátottak el egy új raktárost, mert nagyon enyhén büntetett és ilymódon a gyárost hetenként 5 font sterlinggel (34 tallérral) megkárosította („Stubborn Facts". 13—17. old.). Mégegyszer ismétlem, hogy Leachet teljesen megbízható és feltétlenül igazmondó embernek ismerem.

A munkás azonban más tekintetben is rabszolgája a munkáltatónak. Ha a gazdag úrnak megtetszik a munkás felesége vagy leánya — csak rendelkeznie, csak intenie kell, s a nő az övé. Ha a gyáros egy burzsoá érdekeket védő petícióra aláírásokat akar gyüjteni — csak gyárába kell küldenie azt. Ha a parlamenti választások alkalmával meg akar választatni valakit, — szavazásra jogosult munkásait sorba állítva küldi a szavazóhelyiségbe, és akár tetszik nekik, akár nem, a burzsoára kell szavazniok. Ha egy nyilvános gyűlésen többséget akar szerezni, — a rendesnél $^1/_2$ órával előbb elengedi munkásait és gondoskodik róla, hogy közvetlenül a szószék mellett kapjanak helyet, ahol kellően szemmel tarthatja őket.

De ezenkívül van még két intézmény: a *truck-rendszer* és a *cottage-rendszer,* amely egészen különös eszköze a gyárosnak arra, hogy jármába kényszerítse a munkást. Trucknek nevezik a munkások az áruban történő bérfizetést. Ez a bérfizetési mód korábban egészen általános volt Angliában. A gyáros „a munkások kényelmére és hogy megvédje őket a szatócsokkal szemben, akik magas árakat számítanak", boltot nyitott, amelyben számlájára mindenféle árut árusítottak; és hogy a munkás még véletlenül se mehessen más üzletbe, ahol olcsóbban vásárolhatna — a gyári boltban („Tommy-shop") ugyanis 25—30 százalékkal drágább volt minden, mint másutt —, a bérösszeg erejéig pénz helyett a boltra szóló utalványt adott a munkásnak. Ez az aljas rendszer általános felháborodást keltett, úgyhogy 1831-ben

truck-törvényt hoztak, mely az árufizetést a munkásság zömére nézve érvénytelennek és törvénytelennek nyilvánította és büntetéssel sujtotta; de mint a legtöbb angol törvényt, ezt is valójában csak itt-ott hajtották végre. A városokban természetesen elég pontosan megtartották, de a vidéken még teljes virágzásban van a közvetlen és közvetett truck-rendszer. Leicester városában is igen elterjedt. A „Manchester Guardian" és a „Northern Star" 1843 novemberétől 1844 júniusáig körülbelül egy tucat esetről számol be, amikor e törvény megszegése miatt elítéltek gyárosokat. Természetesen most már nem űzik oly nyiltan ezt a rendszert; a munkások többnyire pénzben kapják meg bérüket, de a gyáros könnyen rákényszerítheti őket arra, hogy kizárólag a truck-boltban vásároljanak. Ezért a truck-gyárosokat ritkán lehet törvényszegésen rajtakapni, mert most, mihelyt valóban pénzt számlálnak a munkás kezébe, a törvény védelme alatt tovább garázdálkodhatnak. A „Northern Star" 1844 április 27-i számában közli egy holmfirth-i (Huddersfield mellett, Yorkshire) munkás levelét, melyben Bowers gyárosról van szó. A levél, amelynek helyesírását igyekszem érzékeltetni, így szól: „Felháborito Hogy Ez az átkozot Truk renczer Oly nagyon Elterjet Mint Holmfirtben És senkinek sincs Bátorsága hogy odasózon a gyárosoknak. it 1 nagy tömeg becsületes takács Szenved Etől az Átkozot Rendczertől. Itt van 1 példa A Sok közül mit Csinál A nagylelkü Szabad kereskedelmi Klik* Van 1 gyáros Akit átkoznak Az Egész vidéken mert Gyalázatossan bánik az Ö Szegény takácsaival ha 1 darabot Elkészitenek 34 vagy 36 shiling hejet 20-at Ad Nekik. pénzben És a töbiért posztót Vagy Ruhát 40 vagy 50 percentel drágában Agya Mint a töbi Kereskedők És még Ráadásul mijen gyakran rothatak. de Amint a Szabad kereskedői Merkur** mongya Ök Nincsenek kötelezve Az árukat veni Ez teccésüktül füg O Igen de Nekik vagy át kel veni Vagy éhen kel Halni. Ha Töb Mint 20 shilinget Akarnak pénzben várhatnak 8 vagy 14 napik De ha elvesznek 20 shilinget és a töbiért Árut akor ezt azonal Meg kaplyák. Ijen a Szabad Kereskedés. lord Brum (Brougham) Aszongya hogy Fijatal nap-

* A Gabonatörvény Elleni Líga hívei.

** „Leeds Mercury" — burzsoá radikális lap.

jainkba Valamit Fére kel teni Hogy Ne szorujjunk a szegény Pénztára ha Öregek leszünk de hogyan Tegyük fére a rothat Árukat, ha eszt nem egy Lord mondaná azt kelene mondani hogy Az ő Agyveleje ép oljan rothat Mint azok Az áruk amikel a munkánkat kifizetik. amikor kesztek elöjöni a Le nem béjegzet ujságok akor Egy Csomóan fejelentést tetek a rendőrségnél Holmfirtben Ezek voltak a Blyth-ek, az Estwood-ok És i. t. stb. De hol vanak most Ök de most már Más a mi truk Gyárosunk oda tartozik a Jámbor Szabad kereskedői emberekhez ö 2 szer megy A templomba Minden vasárnap és a pap után Mongya mi nem tettük aszt amit teni kellet És ojat tettünk amit nem kellet volna és Benünk nincsen semi jó De isten könyörüljön rajtunk (anglikán ima) igen könyörüljön rajtunk Holnapik és mi ujra rothat árukal fizetjük Ki a Takácsainkat."

A cottage-rendszer sokkal ártatlanabbnak látszik és sokkal ártatlanabb módon keletkezett is, bár éppúgy gúzsba köti a munkást. A vidéki gyárak közelében gyakran nincsenek lakások a munkások számára; sokszor a gyáros kénytelen munkáslakásokat épiteni és ezt szívesen teszi, mert befektetett tőkéje után bőséges hasznot húzhat. Általában a munkás-cottage-ok tulajdonosai tőkéjük után évi 6%-ot kapnak, a gyárosoknak viszont, azt lehet mondani, kétszer ennyi jövedelmük van a cottage-okból, mert amíg teljesen be nem zárják a gyárukat, mindig van bérlőjük, mégpedig olyan bérlőjük, aki pontosan fizet. A gyárost tehát nem éri a többi háztulajdonos két legfőbb hátránya: először, cottage-ai sohasem állnak üresen, másodszor, semmit sem kockáztat. A cottage-ok bérét azonban úgy állapítják meg, hogy fedezze ezeket a hátrányokat; ha tehát a gyáros ugyanazt a bért szedi, mint más háztulajdonos, akkor 12—14 százalékot húz befektetett tőkéje után, ami ragyogó üzlet, — persze a munkások rovására. Mert nyilván igazságtalanság, hogy a gyáros a cottage-ok bérbeadásánál nagyobb, sőt kétszerannyi hasznot húz, mint konkurrensei, akiket ráadásul megfoszt a konkurrencia minden lehetőségétől. Kétszeres igazságtalanság azonban, hogy ezt a hasznot a nincstelen osztály zsebéből húzza ki, amelynek minden fillérrel takarékoskodnia kell — de a gyáros ehhez már hozzászokott, hiszen egész gazdagságát a munkások bőrén szerezte. De az igazságtalanság gazság lesz, ha a gyáros, amint ez

elég gyakran megtörténik, arra kényszeríti a munkásokat (akiknek a gyáros házaiban *kell* lakniok, különben elbocsátja őket), hogy a rendesnél nagyobb bért fizessenek, sőt, hogy olyan házért fizessenek, amelyben nem is laknak! A *„Halifax Guardian"* közli, és ezt a liberális *„Sun"* is idézi, hogy Ashton-under-Lyneban, Oldhamben és Rochdale-ben stb. a munkáltatók arra kényszerítették a munkások százait, hogy bért fizessenek a gyáros házaiért, akár ott laktak, akár nem*. A cottage-rendszer általánosan elterjedt a vidéki gyárak körzeteiben; egész községek keletkeztek így, és a bérbeadásnál a gyárosnak többnyire alig vagy egyáltalán nem kell konkurrálnia, úgyhogy a házbért tetszése szerint állapíthatja meg. És mekkora hatalom a cottage-rendszer a gyáros kezében, ha összetűz a munkásaival! Ha a munkások sztrájkolnak, a gyárosnak csak a bérletet kell felmondania, a felmondási idő pedig mindössze egy hét; ennek lejárta után a munkások nemcsak munkanélküliek, hanem hajléktalanok is lesznek, csavargók, akiket a törvény irgalmatlanul a dologházba küld egy hónapra, hogy ott a taposómalmot hajtsák.

Ilyen a gyárrendszer, amelyet tüzetesen és pártatlanul igyekeztünk vázolni; tüzetesen, amennyire helyünk engedte és pártatlanul, amennyire a burzsoáziának a védtelen munkásokkal szemben elkövetett hőstettei engedték, a burzsoázia hőstettei, amelyeket lehetetlen szó nélkül hagyni, amelyeket bűn volna szó nélkül hagyni. Hasonlítsuk még össze 1845-öt 1145-tel, a szabad angol helyzetét a normann báró igája alatt nyögő szász jobbágy helyzetével. A jobbágy glebae adscriptus, röghöz kötött volt; a szabad munkást szintén röghöz köti a cottage-rendszer; a házasuló jobbágy köteles volt átengedni urának az első éj jogát (jus primae noctis); a szabad munkás kénytelen átengedni urának nemcsak az első éj, hanem *minden* éj jogát. A jobbágy nem szerezhetett tulajdont, azt, amit szerzett, elvehette a földesúr; a szabad munkásnak szintén nincs tulajdona, nem szerezhet tulajdont a konkurrencia miatt, és amit még a normann földesúr sem tett, azt megteszi a gyáros: a truck-rendszerrel napról napra kezébe kaparintja még azt is, ami közvetlenül a munkás létfenntartásához szükséges. A jobbágynak a földesúrhoz való viszonyát

* A „Sun" (londoni napilap) 1844 november végén megjelent számából.

törvények szabályozták, amelyeket megtartottak, mert megfeleltek a szokásoknak, de szabályozták azt maguk a szokások is; a szabad munkásnak urához való viszonyát szintén törvények szabályozzák, amelyeket azonban *nem* tartanak meg, mert nem felelnek meg a gyárúr szokásainak és érdekeinek. A földesúr nem szakíthatta el a jobbágyot a rögtől, nem adhatta el őt a föld nélkül, sőt mivel majdnem minden föld majorátus volt, tőkével pedig senki nem rendelkezett, egyáltalán nem adhatta el; a modern burzsoázia viszont arra kényszeríti a munkást, hogy önnönmagát adja el. A jobbágy annak a földdarabnak volt a rabszolgája, amelyen született; a munkás a legnélkülözhetetlenebb létszükségleti cikkeknek és a pénznek a rabszolgája, amelyen ezeket megvásárolhatja — mindketten *dolgok* rabszolgái. A jobbágy megélhetését biztosítja a feudális társadalmi rend, amelyben mindenkinek megvan a helye; a szabad munkás megélhetését semmi sem biztosítja, mert csak akkor van helye a társadalomban, ha a burzsoáziának szüksége van rá — különben tudomást sem vesznek róla, mintha nem is léteznék. A jobbágy feláldozza magát uráért a háborúban — a gyári munkás a békében. A jobbágy ura barbár volt, aki szolgáját baromnak tekintette; a munkás ura civilizált, és gépnek tekinti a munkását. Egyszóval, a jobbágy és a munkás minden tekintetben körülbelül egyenlő, és ha valamelyikük rosszabb helyzetben van, ez a szabad munkás. Mindketten rabszolgák, csakhogy az egyik szolgasága leplezetlen, nyilt, őszinte, a másiké azonban képmutató, alattomos, burkolt a munkás és mások előtt egyaránt, valamilyen teológiai jobbágyság, amely rosszabb, mint a régi. A humánus toryknak igazuk volt, mikor a gyári munkásokat fehér rabszolgáknak (white slaves) nevezték. De a képmutató, burkolt szolgaság legalább látszólag elismeri a szabadságra való jogot; meghajlik a szabadságszerető közvélemény előtt, és abban áll a történelmi haladás a régi rabszolgasággal szemben, hogy elismerik legalább a szabadság *elvét* — az elnyomottak pedig gondoskodnak róla, hogy ezt az elvet meg is valósítsák.

Befejezésül közlöm egy vers néhány szakaszát, amely kifejezi, hogyan gondolkodnak a munkások a gyárrendszerről. A vers a birminghami Edward P. Mead műve és híven tükrözi a munkások közt uralkodó hangulatot.

Van egy király: zord úr, kiről
Nem költő fantáziál,
Fehér rabszolga zsarnoka,
A gőz az: Gőz király.

Egy a karja, igaz, de vaskar az,
S ha egy is a karja csak,
Varázserő az azt emelő,
Mely milliókra lecsap.

Mint Himmon völgyében egykor élt
Rémséges őse Baal,
Úgy izzik a tűztől legbelül
És gyermeket zabál.

Papsága, a vad, szívnélküli had,
Vérszomjas és kevély,
Mozgatja kezét — óh szörnyűség! —
S arannyá válik a vér.

Silány aranyért az emberi
Jogot szemétre vetik,
Gúny és kacaj az asszonyi jaj
S a férfi könnye nekik.

Ádáz fülüknek a nincstelen
Halálhörgése zene;
Szűzek s fiúk csontvázaival
Van Gőz király pokla tele.

A földi pokol! Dögvészes a föld,
Mióta a Gőz az úr,
Mert emberi testet öldököl,
És lelkeket is gazul.

Fogd hát a Gőzt, a bősz Molochot,
Te dolgozó tömeg,
Kösd meg kezét, hogy szerteszét
Élted ne rontsa meg!

S pribékjei és a véren hízott
Mill-lordok is velük
A nép dühétől vesszenek el,
Mint szörnyeteg istenük!*

[Ford. Gáspár Endre]

* Itt nincs időm, sem helyem arra, hogy bővebben foglalkozzam a gyárosok ellenvetéseivel, melyekkel tizenkét év vádjaival szemben tisztára akarják mosni magukat. Ezek az emberek javíthatatlanok, mert az, amit érdeküknek tartanak, elvakítja őket. Fentebb, egyes esetekkel kapcsolatban már megcáfoltuk néhány ellenvetésüket, most pedig még csak a következőt kell mondanunk.

Manchesterbe jöttök, meg akarjátok ismerni az angol viszonyokat. Természetesen jó ajánlásokat hoztok „tiszteletreméltó" („respectable") emberekhez. Kijelentéseket tesztek a munkások helyzetéről. Bemutatnak benneteket néhány nagy liberális gyárosnak, mondjuk Robert Hyde Gregnek, Edmund Ashworth-nak, Thomas Ashtonnak stb. Elmondjátok, mi a szándékotok. A gyáros megért benneteket, tudja, mit kell tennie. Elvisz benneteket vidéki gyárába — Greg úr Quarrybankbe (Cheshire), Ashworth úr Turtonba (Bolton mellett), Ashton úr Hyde-ba. Végigvezet egy pompás, jol berendezett, talán még szellőztetőkkel is ellátott épületen, felhívja figyelmeteket a magas, levegős termekre, a szép gépekre, sőt néhány egészséges külsejű munkásra is. Ezután jó reggelit ad és azt javasolja, hogy látogassátok meg a munkások lakásait. Elvezet benneteket az új, tiszta és csinos cottage-okhoz és maga is bemegy veletek egyikbe-másikba. Természetesen csak a munkafelügyelők, a mechanikusok stb. lakásaiba vezet benneteket, hogy „lássatok családokat, amelyek *egészen* a gyárból élnek". Mert más lakásokban talán azt tapasztalnátok, hogy csak az asszony és a gyermekek dolgoznak, a férfi pedig odahaza harisnyát stoppol. A gyáros jelenléte nem engedi, hogy indiszkrét kérdéseket tegyetek fel; megállapítjátok, hogy az emberek mind jó fizetést kapnak, kényelmesen élnek, s a vidéki levegőn aránylag egészségesek; gondolkodóba estek és kételkedni kezdtek, vajjon nem túlzottak-e nézeteitek, hogy a munkások közt nyomorúság és éhínség uralkodik. De nem tudjátok meg azt, hogy a cottage-rendszer rabszolgákká teszi a munkásokat, hogy talán egy truck-bolt van a közelben, hogy a munkások gyűlölik a gyárost — ezt nem fogják elárulni, mert a gyáros is ott van. Lehet, hogy a gyáros még iskolát, templomot, olvasótermet stb. is berendezett. De eltitkolják előttetek, hogy a gyáros arra használja fel az iskolát, hogy a gyermekeket alázatosságra szoktassa, hogy az olvasoteremben csak olyan könyveket tűr meg, melyek a burzsoázia érdekét védik, hogy a munkásokat elbocsátja, ha chartista és szocialista ujságokat vagy könyveket olvasnak. Meghitt, patriarchális viszonyt fogtok látni, meglátjátok a munkafelügyelők életét, meglátjátok, hogy mit *ígér* a burzsoázia a munkásoknak, ha szellemileg is rabszolgái hajlandók lenni. Ez a „vidéki gyár"

volt mindig a gyárosok vesszőparipája, mert itt a szabad levegő és a környék részben egyensúlyozza a gyárrendszer hátrányait, különösen az egészségre káros hatásait, és mert itt marad fenn legtovább a munkások *patriarchális* szolgasága. Dr. Ure dicshimnuszt zeng róla. Jaj azonban annak a munkásnak, aki gondolkodni merne és a chartistákhoz csatlakoznék — itt aztán egyszerre vége a gyáros atyai jóságának. — Vagy talán azt szeretnétek, hogy Manchester munkásnegyedeibe vezessenek benneteket, talán egy *gyárvárosban* óhajtanátok látni a gyárrendszert teljes kifejlődésében — sokáig várhattok, míg a gazdag burzsoák segítségetekre lesznek ebben! Ezek az urak nem tudják, hogy munkásaik mit akarnak és milyen viszonyok közt élnek. Nem akarják tudni, és nem is szabad tudniok mindezt, mert mindig félniök kell, hogy olyan dolgokat fognak megtudni, amelyek nyugtalanítanák vagy éppenséggel arra késztetnék őket, hogy érdekeik ellen cselekedjenek. Egyébként nem is fontos ez — amit a munkások akarnak, azt saját erejükből keresztül is viszik.

MÁS MUNKAÁGAK

Tüzetesebben kellett foglalkoznunk a gyárrendszerrel, mert ez az ipari korszak egészen új alkotása. Az egyebütt dolgozó munkásokról azonban már rövidebben szólhatunk, mert az, amit általában az ipari proletárokról vagy különösen a gyárrendszerről mondottunk, egészen vagy részben rájuk is érvényes. Itt tehát csak arról kell beszámolnunk, hogy mennyire hatolt be a gyárrendszer az egyes munkaágakba, és mi e munkaágak különös sajátossága.

A gyári törvény hatálya alá eső négy munkaágban ruházati anyagok készítésével foglalkoznak. Legjobb lesz talán, ha most először azoknak a munkásoknak a helyzetét vizsgáljuk, akik anyagukat ezektől a gyáraktól kapják; sorra vesszük tehát Nottingham, Derby és Leicester *harisnyaszövőit*. A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság azt jelenti ezekről a munkásokról, hogy (az alacsony bérrel kikényszerített) hosszú munkaidő, ülő életmódjuk és szemük megerőltetése következtében, amely munkájuk természeténél fogva elkerülhetetlen, egész szervezetük és különösen a szemük meggyengül. Este csak erős világítás mellett tudnak dolgozni, ezért rendszerint üveggömböket alkalmaznak, hogy a fényt összpontosítsák, ami nagyon árt a szemnek. Negyven éves korában csaknem mindegyik szemüveget visel. A gyerekek, akiket ebben az iparágban csévéléshez és varráshoz (szegéshez) alkalmaznak, rendszerint betegesek és gyenge testalkatúak. Hat-, hét- vagy nyolcéves koruktól kezdve 10—12 órát dolgoznak kis, dohos szobákban. Munkaközben sok gyerek elalél; annyira elgyengülnek, hogy még a legközönségesebb házi munkát sem bírják elvégezni; olyan rövidlátók lesznek, hogy

már gyermekkorukban szemüveget kell viselniök. A vizsgálóbiztosok számos gyermeknél megállapították a görvélykór tüneteit; a gyárosok többnyire vonakodnak ezeket a munkában elgyengült lánykákat gyárukban alkalmazni. A jelentés azt mondja, hogy e gyermekek helyzete „szégyen egy keresztény országra", és törvényes védelmet követel (Grainger, jelentés, mellékletek, 1. rész, 16. F. old. 132—142. §§). A gyári jelentés még hozzáfűzi, hogy a harisnyaszövők a legrosszabbul fizetett munkások Leicesterben — napi 16—18 órai munkával hetenként 6 shillinget, nagy erőfeszítéssel 7 shillinget kerestek. Korábban 20—21 shillinget értek el, de a nagyobb szövőszékek bevezetése óta lényegesen megcsappant a keresetük, legtöbben még régi, egyszerű szövőszékeken dolgoznak és csak nagynehezen bírják az egyre tökéletesebb gépek versenyét. Minden haladás tehát itt is csak visszaesés a munkás számára! De a harisnyaszövők, mondja Power vizsgálóbiztos, mégis büszkék arra, hogy *szabadok* és *nem a gyár harangja* szabja meg, mikor ehetnek, alhatnak és mikor dolgozzanak. Ennek a munkáskategóriának a keresete ma sem jobb, mint 1833-ban volt, mikor a gyári bizottság a fentebbi adatokat közölte — a szász harisnyaszövők, akiknek alig van betevő falatjuk, konkurrenciájukkal gondoskodnak róla, hogy a bér alacsony legyen. Ezek a szászok csaknem minden külföldi piacról, sőt a gyengébb minőségű árukban még az angol piacról is kiszorítják az angolokat — hát ne örüljön a német patrióta harisnyaszövő, hogy éhbérért dolgozva az angol harisnyaszövőt is megfosztja kenyerétől, és nem fog-e a német ipar nagyobb dicsőségére büszkén és örömmel tovább is éhezni, ha Németország becsülete megköveteli, hogy korgó gyomorral dolgozzék? Ó, milyen szép dolog ez a konkurrencia és „a nemzetek versengése"! A „Morning Chronicle" — ismét egy liberális lap, igazi burzsoá lap — 1843 decemberében közli egy hinckley-i harisnyaszövő néhány levelét, amelyekben munkástársainak helyzetét ecseteli. Többek közt beszámol 50 családról, összesen 321 személyről, akik 109 szövőszékből éltek; minden szövőszék átlag $5^1/_6$ shillinget jövedelmezett, s egy-egy család hetenként átlag 11 shilling 4 pennyt keresett. Ebből házbérre, a harisnyaszövőgép bérére, szénre, világításra, szappanra, tűre összesen 5 shilling 10 pennyt kellett kiadniuk, úgyhogy napi

táplálkozásra fejenként 1½ penny — 15 porosz pfennig — jutott, ruházatra pedig semmi sem maradt. „Szem nem látott, ember nem hallott ehhez foghatót — írja a harisnyaszövő —, elszorult szívünk még a felét sem képes átérezni azoknak a szenvedéseknek, amelyeket ezeknek a szegény embereknek kell elviselniök." Ágyuk vagy egyáltalán nincs, vagy csak a család felének elegendő; a gyermekek rongyosan és mezítláb szaladgálnak az utcákon; a férfiak könnyezve mondották: „Már régen, nagyon régen színét sem láttuk a húsnak, szinte elfelejtettük az ízét" — és végül egyesek még vasárnap is dolgoznak, jóllehet a közvélemény semmit sem ítél el úgy, mint a vasárnapi munkát, és jóllehet a szövőszék zakatoló lármája az egész szomszédságban hallható. „De — mondta az egyik — nézzetek gyermekeimre és mindent meg fogtok érteni. Szegénységem kényszerít erre; nem bírom és nem akarom hallgatni, hogy gyermekeim örökösen kenyérért sírjanak; meg kell próbálnom a végső eszközt is, hogy becsületesen megkeressem a betevő falatot. Mult hétfőn hajnali 2 órakor keltem fel és csaknem éjfélig dolgoztam, a többi napon pedig reggel 6 órától éjjel 11—12 óráig. De ezt már nem bírom tovább, nem akarok idő előtt sírba szállni. Ezért most minden este 10 órakor befejezem a munkát és az elmulasztott időt vasárnap pótolom." — A bér az 1833. évi szinthez képest nem emelkedett sem Leicesterben, sem Derbyben, sem Nottinghamben, és ami a legrosszabb, Leicesterben — mint már korábban említettük — igen nagy mértékben elterjedt a truck-rendszer. Nem is csodálkozhatunk ezért, hogy e vidék szövői igen élénken részt vesznek minden munkásmegmozdulásban és részvételük annál tevékenyebb, annál energikusabb, mert a szövőszékeket többnyire *férfiak* hajtják.

A *csipke*gyártás központja szintén azon a vidéken van, ahol a harisnyaszövők laknak. Az említett három grófságban összesen 2 760, Anglia többi részében pedig csak 786 csipkeszövőgép van üzemben. A csipkegyártás a szigorúan végrehajtott munkamegosztás miatt igen bonyolult lett és számos ága van. Előbb felcsévélik a fonalat; ezt 14 évesnél idősebb lányok végzik (winders); majd nyolcévesnél idősebb fiúk (threaders) a gépre helyezik a gombolyagokat, a szálat kis nyílásokon (minden gépnek átlag 1 800 ilyen nyílása van) befűzik, s a megfelelő irányba

vezetik; ezután következik a csipke elkészítése, amelyet férfimunkás végez; a csipke széles sávban jön ki a gépből, egészen kis gyermekek kihúzzák belőle az összekötő szálakat, úgyhogy a csipke keskenyebb csíkokra esik szét — ezt a műveletet running vagy drawing lace-nek, a gyermekeket pedig lace-runnereknek nevezik. Végül eladásra elkészítik a csipkéket. — A windereknek és a threadereknek nincs meghatározott munkaidejük, mindig kéznél kell lenniük, ha valamelyik gép orsójáról elfogy a fonál: és mivel a munkások éjjel is szőnek, bármikor beszólíthatják őket a gyárba vagy a szövőműhelybe. A meghatározatlan munkaidő, a gyakori éjjeli munka és az azzal együttjáró rendetlen életmód igen sok fizikai és erkölcsi baj okozója; különösen gyakori a korai nemi érintkezés, a kicsapongás; ezt minden tanú egyértelműen bizonyítja. A munka nagyon szemrontó; bár a threadereknél általában nem észlelhetők krónikus szembetegségek, de munkájuk sokszor szemgyulladást okoz, s a befűzés alkalmával fáj a szemük, könnyeznek, sőt egyidőre a látásuk is elhomályosul stb. Ami pedig a windereket illeti, megállapították, hogy munkájuk komolyan veszélyezteti szemüket és a gyakori szaruhártyagyulladáson kívül nem ritkán még szürke és fekete hályogot is okoz. — Maguknak a csipkeszövőknek a munkája igen nehéz, mert egyre szélesebb gépeket használnak, úgyhogy most már csaknem kizárólag olyan gépek vannak üzemben, amelyekkel három férfi éjjel-nappal dolgozik; ezek 4 óránként váltják egymást, tehát egyenként napi 8 órát dolgoznak. Világos tehát, miért kell a windereknek és threadereknek gyakran éjjel is dolgozniok, hogy a gépek ne álljanak sokáig. Egyébként a gombolyagok szálainak 1 800 nyílásba való befűzése három gyermek két órai munkáját veszi igénybe. Egyes gépeket már gőzerő hajt, amely kiszorítja a férfimunkát, és mivel a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése mindig csak „csipkegyárakról" beszél, ebből nyilvánvalóan következik, hogy a csipkeszövők jelenleg nagy gyárhelyiségekben dolgoznak, vagy pedig, hogy általánosan elterjedt a gőzerővel való csipkeszövés. Mindkét esetben a gyárrendszer térhódításáról van szó. — Legegészségtelenebb azonban a runnerek munkája, akik többnyire hétéves, sőt négy- vagy ötéves gyermekek. Grainger vizsgálóbiztos még egy *kétéves* gyermeket

is talált, aki runner-munkát végzett. A bonyolult csipkemintában figyelemmel követik ugyanazt a szálat, amelyet aztán tűvel kihúznak; ez a munka igen árt a szemnek, különösen ha — mint rendszerint — 14—16 óráig tart; legjobb esetben igen erős rövidlátás, legrosszabb esetben, s ez elég gyakori, fekete hályog a következménye, amely gyógyíthatatlan vakságot okoz. Az állandóan görnyedt helyzetben ülő gyermekek gyengék, szűkmellűek és a rossz emésztés következtében görvélyesek lesznek; a lányoknál csaknem általánosak a női szervek funkcionális zavarai, valamint a gerincferdülés: „a runnereket meg lehet ismerni járásukról". Ugyanígy hat a szemre és az egész szervezetre a csipke*hímzés* is. Az orvosok egybehangzó tanúsága szerint a csipkekészítésben foglalkoztatott gyermekek egészsége felörlődik; sápadtak, törékenyek, gyengék, korukhoz képest igen kicsinyek és sokkal kevésbbé tudnak ellenállni a betegségeknek, mint más gyermekek. Rendesen általános gyengeségben szenvednek, gyakori ájulás, fej-, oldal-, hát- és csípőfájás, szívdobogás, émelygés, hányás, étvágytalanság miatt panaszkodnak. hátgerincük elferdül, görvélyesek és sorvadásosak. Különösen a női szervezetet teszi tönkre ez a munka; általános a panasz sápkór, nehéz szülés és elvetélés miatt (Grainger, jelentés, számos helyen). A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottságnak ugyanaz a tisztviselője még azt is jelenti, hogy a gyermekeket igen gyakran rosszul öltöztetik, a gyermekek rongyosak, rosszul táplálkoznak, többnyire csak kenyéren és teán élnek, sokszor hónapokon át színét sem látják a húsnak. — Ami a gyermekek erkölcseit illeti, a következőket jelenti: „Nottingham minden lakosa, a rendőrség, a papság, a gyárosok, a munkások és a gyermekek szülői valamennyien meg vannak győződve, hogy a munka jelenlegi rendszere az erkölcstelenség valóságos melegágya. A threadereket, akik többnyire fiúk, és a windereket, akik többnyire lányok, egyszerre hívják be a gyárba, — gyakran éjféltájt, és mivel szüleik nem tudhatják, hogy ott meddig van szükség rájuk, a munka után együtt csavarognak és igen könnyen rossz életmódra vetemedhetnek. Nem kis mértékben ez az oka annak, hogy — mint közismert — Nottinghamben oly borzasztóan elterjedt az erkölcstelenség. Arról már nem is beszélünk, hogy ez a természetellenes állapot teljesen feldúlja azok-

nak a családoknak a nyugalmát és házi békéjét, amelyek gyermekei ilyen életre adták magukat."

A csipkegyártás másik ága, a csipkeverés Northamptonban, Oxfordban, Bedfordban és Buckinghamben, ezekben a különben földművelő grófságokban otthonos. Csipkeveréssel többnyire gyermekek és fiatalok foglalkoznak, akik általában arról panaszkodnak, hogy rosszul táplálják őket és ritkán kapnak húst. A csipkeverés rendkívül egészségtelen munka. A gyermekek rosszul szellőztetett, dohos lyukakban, állandóan ülve és mélyen meggörnyedve dolgoznak a csipkeverőpárna fölött. A lányok, hogy könnyebben tarthassák magukat ebben a megerőltető helyzetben, halcsontra emlékeztető falemezekből készült fűzőt viselnek; ez a fűző a zsenge korban, mikor a csontok még igen puhák, egészen elnyomorítja a görnyedt helyzetben dolgozó lányok mellkasát és bordáit, úgyhogy általában szűkmellűek lesznek. Ezért a legtöbb csipkeverő lány tüdővészben hal meg; de amíg élnek, az ülőmunka meg a rossz levegő következtében emésztési zavarokban szenvednek és elviselhetetlen (severest) fájdalmaik vannak. Ezek a lányok szinte semmiféle nevelésben nem részesülnek, legkevésbbé erkölcsi nevelésben, de szeretnek cicomázkodni, s e két körülménynek tulajdonítható, hogy erkölcsi színvonaluk siralmas és hogy a prostitúció szinte járványszerűen terjed közöttük. (A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése, *Burns* beszámolója.)

Ilyen áron szerzi meg a társadalom a burzsoázia szép hölgyeinek azt az örömet, hogy csipkébe öltözhetnek — hát nem csekélység ez az ár? Mindössze csak párezer vak munkásról, csak néhány tüdővészes proletár lányról, csak a póri tömeg kórosan elfajzott nemzedékéről van szó, melynek kóros betegségeit átöröklik éppoly póri gyermekeik és unokáik — hát érdemes erről beszélni? Hiszen ez semmiség, igazán semmiség. A mi angol burzsoáziánk közönyösen félreteszi a kormánybizottság jelentését és asszonyait, leányait továbbra is csipkedíszben fogja járatni. Mégiscsak felemelő az angol burzsoá lelki nyugalma!

Lancashire-ban, Derbyshire-ben és Skócia nyugati részén számos munkás dolgozik kartonnyomó üzemekben. A mechanika az angol ipar egyetlen ágában sem ért el olyan ragyogó eredményeket, de az angol ipar egyetlen ágában sem taszította le

annyira a munkást, mint éppen a kartonnyomásban. A gőzhajtásos gravírozott hengerek, amelyekkel egyszerre négy-hat színt nyomnak, a pamutfonó- és szövőgépekhez hasonlóan teljesen kiszorították a kézi munkát; csakhogy az új berendezések a kartonnyomdákban még sokkal több munkást szorítottak ki, mint a fonó- és szövőiparban. Egy férfi és egy gyermek géppel elvégzi ugyanazt a munkát, amelyet korábban, kézzel, 200 munkásnak kellett elvégeznie; egyetlen gép percenként 28 yard (80 láb) szövetet mintáz. Ezért a kartonnyomók igen rossz helyzetben vannak; az alsóházhoz beterjesztett petíciójuk szerint Lancaster, Derby és Chester grófságban 1842-ben 11 millió vég kartont nyomtak; ebből 100 000 véget kizárólag kézi munkával, 900 ezer véget részben gépekkel, részben kézzel, 10 millió véget pedig kizárólag géppel nyomtak egy-hat színben. Mivel a gépek többnyire újabb keletűek és még most is állandóan tökéletesítik őket, ezért a szükséges munkamennyiséghez képest túlontúl nagy a kézinyomók száma és természetesen sokan — a petíció szerint a kézinyomók egynegyede — teljesen munkanélküliek, a többiek pedig hetenként átlag csak egy vagy két, legfeljebb három napig dolgoznak alacsony bérért. Leach azt állítja, hogy egy kartonnyomdában (Deeply Dale, Bury közelében, Lancashire-ban) a kézinyomók átlag legfeljebb 5 shillinget kerestek („Stubborn Facts". 47. old.), a gépekkel dolgozó munkásokat azonban tudomása szerint elég jól fizetik. A kartonnyomdák tehát teljesen beleilleszkedtek a gyárrendszerbe, de azzal a különbséggel, hogy itt nem érvényesek a gyárakra kötelező törvényes korlátozások. A kartonnyomdák divatcikkeket gyártanak és ezért nincs állandó munkaidejük. Ha kevés megrendelést kapnak, csak félidőben dolgoznak; ha bevált egy minta és fellendült az üzlet, este tíz, tizenkét óráig, sőt egész éjjel is dolgoznak. Manchesteri lakásom közelében volt egy kartonnyomda, s néha késő éjjel hazamenet láttam, hogy ki volt világítva, és sokszor hallottam, hogy a gyermekek időnként oly sokáig dolgoztak, hogy a kőlépcsőkön és a bejárat sarkaiban kellett meghúzódniuk pár percnyi nyugovóra. Erre vonatkozólag nincsenek *okmányszerű* bizonyítékaim, különben megnevezném a céget. A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése csak futólag emlékezik meg a kartonnyomdákban dolgozó munkások

helyzetéről. Csak annyit mond, hogy Angliában legalább ezek a gyermekek többnyire elég jó ruhában járnak és jól táplálkoznak (ez azonban viszonylagos, attól függ, hogy sokat keresnek-e a szüleik), de teljesen elhanyagolják a nevelésüket és erkölcsi színvonaluk alacsony. Annyi bizonyos, hogy ezek a gyermekek a gyárrendszerben sínylődnek, és azt hisszük, elegendő, ha az erről mondottakra utalunk.

A ruházati anyagok gyártásával foglalkozó többi munkásról kevés mondanivalónk van. A *fehérítők* munkája nagyon egészségtelen; állandóan klórt lélekzenek be, ami igen károsan hat a tüdejükre; a *festők* munkája már egészségesebb, sok esetben igen egészséges, mert egész testük mozgásban van. E két munkásréteg keresetéről keveset hallunk, amiből arra következtethetünk, hogy bérük nem kisebb, mint az átlagos bér, különben panaszkodnának. A nagy pamutbársonyfogyasztás sok *bársonynyírót* foglalkoztat; számuk elég nagy, mintegy 3—4 000-en vannak; közvetve sokat szenvedtek a gyárrendszer miatt. Korábban a kéziszövőszékkel nem szőtték egészen egyenletesen az árut, ezért az egyes fonálsorok felvágásához gyakorlott kézre volt szükség; amióta azonban mechanikai szövőszéken szövik az árut, a sorok egészen egyenletesek, minden vetülékfonál az előbbivel párhuzamosan halad, ezért a fonalak felvágása igen egyszerű lett. A gépek által kiszorított munkások most bársonynyírásra vetik magukat és konkurrenciájukkal lenyomják a bért; a gyárosok rájöttek arra, hogy a bársonynyírásra nőket es gyermekeket alkalmazhatnak — és a bér a nők és gyermekek bérének szintjére süllyedt, a férfiak pedig százával kiszorultak; a gyárosok rájöttek arra is, hogy a gyárukban olcsóbban végeztethetik a munkát, mint a munkás műhelyében, mert a műhelyért közvetve bért kell fizetniük; azóta sok cottage bársonynyírásra berendezett padlásszobái üresen állnak, vagy bérbeadják lakóknak; a bársonynyírók már nem szabhatják meg szabadon munkaidejüket, a gyár harangja diktálja a munka kezdetét és végét. Egy 45 év körüli bársonynyíró azt mondta nekem, hogy nem is olyan régen yardonként 8 pennyt kapott ugyanazért a munkáért, amelyért most 1 pennyt fizetnek; igaz ugyan, hogy most gyorsabban nyírhatja az egyenletesebb szövetet, de egy óra alatt nem képes kétszer annyit nyírni, mint

korábban ugyanezen idő alatt, — úgyhogy a heti bére korábbi bérének kevesebb mint 1/4-ére csökkent. Leach („Stubborn Facts". 35. old.) közöl egy bérlistát, amely feltünteti, hogy különböző anyagokért mennyit fizettek 1827-ben és mennyit 1843-ban; a listából kitűnik, hogy azokért az árukért, amelyekért yardonként 1827-ben 4 pennyt, 2 1/4 pennyt, 2 3/4 pennyt, 1 pennyt fizettek, 1843-ban csak 1 1/2 penny, 3/4 penny, 1 penny, 3/8 penny nyírásbért kaptak. A heti átlagkereset aránya Leach szerint a következő: 1827-ben 1 font sterling 6 shilling és 6 penny, 1 font sterling 2 shilling és 6 penny, 1 font sterling, 1 font sterling 6 shilling és 6 penny, 1843-ban pedig ugyanazokért a munkákért 10 shilling, 7 shilling és 6 penny, 6 shilling és 8 penny, 10 shilling; igen sok munkás még ezeket az alacsony béreket sem kapja. — A pamutipar *kéziszövőiről* már beszéltünk; a többi szövetanyagot majdnem kizárólag kéziszövők készítik, akik, mint a bársonynyírók, sokat szenvedtek a gépek által kiszorított munkások konkurrenciájától és ráadásul a rossz munka miatt még meg is büntetik őket, éppúgy mint a gyári munkásokat. Nézzük a *selyemszövőket*. Brocklehurst, Anglia egyik legnagyobb selyemgyárosa, könyvei alapján bérlistákat mutatott be egy parlamenti bizottságnak; a bérlistákból kitűnik, hogy Brocklehurst ugyanazokért az árukért, amelyek munkabére 1821-ben 30 shilling, 14 shilling, 3 1/2 shilling, 3/4 shilling, 1 1/12 shilling, 10 shilling volt, 1831-ben csak 9 shilling, 7 1/2 shilling, 2 1/4 shilling, 1/3 shilling, 1/2 shilling, 6 1/4 shilling bért fizetett, holott *ebben az iparágban* nem tökéletesítették a gépeket. De amit Brocklehurst úr tesz, az szabálynak tekinthető egész Angliában. Ugyanazokból a listákból megállapítható, hogy Brocklehurst takácsainak heti átlagkeresete minden levonás után 1821-ben 16 1/2 shillingre, 1831-ben pedig már csak 6 shillingre rúgott. Azóta még jobban csökkent a bér, — azokért a szövetekért (az ú. n. single sarsnets), amelyek yardjáért 1831-ben 1/3 shilling, vagyis 4 penny volt a szövőbér, 1843-ban már csak 2 1/2 pennyt fizettek — és igen sok falusi takács csak úgy szerezhet munkát, ha ezeket a szöveteket 1 1/2—2 pennyért vállalja. Azonkívül még önkényes bérlevonásokkal is csökkentik a keresetet. Minden takácsnak a fonál mellé egy kartont is adnak, amelyen rendszerint az áll, hogy a munkát ebben és ebben az órában ve-

szik át; hogy az a takács, aki betegség miatt nem dolgozhat, ezt 3 nap alatt köteles jelenteni az irodában, különben a betegséget nem fogadják el mentségül; hogy nem tekintik kellő mentségnek, ha a takács azt állítja, hogy a vetülékfonálra várnia kellett; hogy bizonyos munkahibák miatt (ha pl. bizonyos hosszúságú anyagra több vetülékfonalat használtak fel, mint amennyit előírtak stb.) *legalább* a bér felét levonják, ha pedig az áru nem készül el a meghatározott időben, a megrendelt vég minden yardjáért 1 pennyt levonnak. — A kartonoknak megfelelően kirótt bérlevonások igen jelentősek; pl. az egyik megbízott, aki hetenként kétszer jön Leigh-be (Lancashire), hogy átvegye a kész szöveteket, minden alkalommal legalább 15 font (100 porosz tallér) büntetéspénzt szed össze gyárosának. Maga a megbízott mondja ezt — és őt még a legméltányosabbak közé sorolják. Korábban békebírák döntöttek az ilyen ügyekben, de mivel azokat a munkásokat, akik a békebíró elé vitték az ügyet, többnyire elbocsátották, most már nem igen fordulnak hozzá; a gyáros a vádló, a tanú, a bíró, a törvényhozó és a végrehajtó egyszemélyben, azt tesz, amit akar. És ha a munkás a békebíróhoz fordul, azt felelik neki — éppúgy, mint a gyári munkásoknak: azáltal, hogy elfogadtad a kartont, szerződést kötöttél, és most teljesítened kell a szerződést. Egyébként a gyáros minden alkalommal nyilatkozatot írat alá a munkással, melyben az utóbbi kijelenti, hogy „beleegyezik a levonásokba". És ha vonakodik aláírni a nyilatkozatot, a város összes gyárosai azonnal tudomást szereznek róla, hogy ez a munkás, mint Leach mondja, olyan ember, aki „szembeszegül a kartonokon lerögzített renddel és törvényességgel és annyira arcátlan, hogy kétségbevonja azok bölcseségét, akik, mint tudnia kellene, felettesei a társadalomban" („Stubborn Facts". 37—40. old.). Természetesen, a takácsok *teljesen* szabadok, a gyáros nem kényszeríti rájuk sem az anyagát, sem a kartonját, de, ahogy Leach a nép nyelvére fordítja, azt feleli nekik: „ha nem akartok pároló serpenyőmben sülni, besétálhattok a tűzbe" (if you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire). — A londoni, különösen a spitalfieldsi selyemszövők már régóta időről időre a legnagyobb nyomorban éltek, és hogy helyzetük most sem kielégítő, abból következtethető, hogy rendkívül

tevékeny részt vesznek minden angol munkásmozgalomban, különösen a londoni megmozdulásokban. Nyomoruk okozta a London keleti részében kitört lázbetegséget, amely miatt bizottságot küldtek ki a munkásosztály egészségi viszonyainak vizsgálatára. A londoni járványkórház legutóbbi jelentéséből megállapíthatjuk, hogy ez a láz még mindig dühöng.

A ruházati anyagok után a *fémáruk* a legfontosabb angol iparcikkek. Gyártásuk fő helye *Birmingham,* ahol különböző finom fémárukat, továbbá *Sheffield,* ahol késeket, és *Staffordshire,* különösen Wolverhampton, ahol durvább árukat, zárat, szöget stb. készítenek. Kezdjük a birminghami vas- és fémmunkások helyzetének vázolásával. — *Birminghamben,* mint általában a legtöbb fémfeldolgozó helyen, a munka szervezése terén még mindig megmaradt valami, ami a régi kézművességre emlékeztet; megmaradtak a kismesterek, akik tanulóikkal együtt saját műhelyükben odahaza, vagy, ha gőzerőt használnak, nagy gyárépületekben dolgoznak; ezek a mestereknek bérbeadott külön kis műhelyekre vannak osztva és minden műhelyben gőzgéppel hajtott lendítőkerék mozgatja a többi gépezetet. Léon Faucher (az angol munkásviszonyokról a „Revue des deux Mondes"-ban közzétett cikksorozat szerzője, aki legalább tanulmányozta a dolgot és akinek cikkei mindenesetre jobbak, mint amit eddig angolok vagy németek írtak erről a kérdésről) ezt a munkaszervezetet, a lancashire-i és yorkshire-i nagy gyáripari termeléssel szembeállítva, ipari demokráciának (démocratie industrielle) nevezi és megjegyzi, hogy nem hat kedvezően sem a mesterek, sem a segédek helyzetére. Ez a megjegyzés egészen helyes, mert a konkurrencia által szabályozott haszon, amelyet egyébként egyetlen nagy gyáros vágna zsebre, sok kismester között oszlik meg, akik ebből nem tudnak rendesen megélni. A tőke centralizáló tendenciája állandóan nyomja őket; ha egy meggazdagszik, ugyanakkor tízen mennek tönkre, és egy gazdag, aki olcsóbban tudja eladni áruját, százak helyzetét rontja. Magától értetődik, hogy azok a kismesterek, akiknek nagy kapitalistákkal kell konkurrálniok, csak nehezen tudják felszínen tartani magukat. A tanulók helyzete a kismestereknél, mint látni fogjuk, legalább olyan rossz, mint a gyárosoknál, csak az a különbség, hogy ezek a tanulók később maguk is mesterek lesz-

nek és bizonyos önállóságra tesznek szert — vagyis a burzsoázia kizsákmányolja őket is, de nem olyan közvetlenül, mint a gyárakban. Ezek a kismesterek tehát nem igazi proletárok, mert részben a tanulók munkájából élnek és nem a munkájukat adják el, hanem a kész terméket — de nem is igazi burzsoák, mert főképpen mégiscsak saját munkájukból élnek. A birminghami munkásoknak ezzel a sajátságos, közbenső helyzetével magyarázható az is, hogy igen ritkán csatlakoznak nyiltan és fenntartás nélkül az angol munkásmozgalomhoz. Birmingham politikailag radikális, de nem kifejezetten chartista város. — Egyébként van ott számos nagy gyár is, ezek kapitalisták tulajdonában vannak és teljesen a gyárrendszer uralkodik bennük, — a legkisebb részletekig menő munkamegosztás (pl. a tűgyártásban) és a gőzerő lehetővé teszi igen sok nő és gyermek alkalmazását; ezért (a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése szerint) itt is ugyanazok a jelenségek észlelhetők, mint amelyekről a gyári jelentés beszámolt: az asszonyok egészen a szülés pillanatáig dolgoznak, háztartásukat képtelenek ellátni, elhanyagolják otthonukat és gyermekeiket, közömbösek a családi élet iránt, sőt idegenkednek tőle és demoralizálódnak — a férfiakat kiszorítják a munkából, a gépeket állandóan tökéletesítik, a gyermekek korán önállósulnak, a feleség és a gyermekek tartják el a férfit stb. stb. — A jelentés szerint a gyermekek éhesek és rongyosak — *a gyermekek fele nem tudja, mit jelent jóllakni;* sok gyermek egész napi eledele annyi kenyér, amennyit egy pennyért (10 porosz pfennig) kapnak; vannak, akik ebédig egy falatot sem esznek, sőt előfordult, hogy gyermekek reggel 8 órától este 7 óráig egyáltalában nem kaptak ennivalót. Ruházatuk gyakran alig fedi be meztelenségüket; sokan még télen is mezítláb járnak. Ezért korukhoz képest kicsinyek és gyengék, ritkán érik el a normális fejlettséget; és ha meggondoljuk, hogy a gyermekeknek, akiknek ilyen kevés lehetőségük van fizikai erejük fenntartására, még kemény, hosszantartó munkát is kell végezniök zárt termekben, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy kevés katonai szolgálatra alkalmas felnőtt akad Birminghamben. „A munkások — mondja egy sorozó orvos — kicsinyek, véznák és igen gyengék, soknak ráadásul elnyomorodott a mellkasa vagy a hátgerince." Egy sorozó altiszt

jelentése szerint Birminghamben kisebbek az emberek, mint másutt, általában 5 láb és 4—5 hüvelyk magasak; 613 toborzott újonc közül csak 238-at találtak alkalmasnak. Ami a nevelést illeti, fentebb (151. old.) már számos tanúvallomást és példát idéztünk a fémipari kerületekből; itt csak utalunk azokra; egyébként a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentéséből kitűnik, hogy Birminghamben az 5—15 éves gyermekeknek több mint a fele egyáltalában nem jár iskolába, az iskolába járó gyermekek pedig gyakran váltakoznak, úgyhogy lehetetlen komolyabb nevelésben részesíteni őket, hogy a gyermekeket igen korán kiveszik az iskolából, hogy munkára fogják őket. Ebből a jelentésből kiderül az is, hogy milyen tanítókat alkalmaznak; egy tanítónő, arra a kérdésre, hogy vajjon neveli-e a gyermekeket erkölcsösségre is, azt felelte: „nem, heti 3 pennyért ezt nem kívánhatják"; többen meg sem értették a kérdést, mások viszont egyáltalán nem tekintették kötelességüknek az erkölcsi nevelést. Egy tanítónő azt mondta, erkölcsi tanítással nem foglalkozik, de rajta van, hogy jó elvekre nevelje a gyermekeket és válaszában durva nyelvi hibát követett el. A vizsgálóbiztos megállapította, hogy az iskolákban a gyermekek állandóan lármáznak és rendetlenkednek. A gyermekek erkölcsi magaviselete rendkívül elszomorító; a bűnözők fele 15 évesnél fiatalabb; *egy* év alatt 90 tízéves bűnözőt ítéltek el, közülük 44-et bűncselekmény miatt. A vizsgálóbiztosok véleménye szerint szinte általános a nemi kicsapongás, mégpedig már igen fiatal korban. — (Grainger, jelentés és jegyzőkönyvek.)

A *staffordshire-i* vasipari vidéken még rosszabb a helyzet. Itt durva vasárukat készítenek, s ennél a munkánál (bizonyos kivételeket nem tekintve) nincs különösebb munkamegosztás, nem alkalmaznak sem gőzerőt, sem gépeket. Ezen a vidéken — Wolverhamptonban, Willenhallban, Bilstonban, Sedgeleyben, Wednesfieldben, Darlastonban, Dudleyben, Walsallban, Wednesburyben stb. — kevés a gyár, de annál több a kis kovácsműhely; a kismesterek egy vagy több tanulóval dolgoznak, akik 21 éves korukig szolgálnak náluk. A kismestereknek körülbelül ugyanaz a helyzetük itt is, mint Birminghamben, de a tanulók többnyire sokkal rosszabbul élnek. Majdnem kizárólag csak beteg, elhullott állatok húsát eszik, vagy romlott hússal és romlott

hallal, elvetélt borjak és a vasúton megfulladt disznók húsával táplálják őket. És ezt nemcsak a kismesterek teszik, hanem a 30—40 tanulót foglalkoztató nagyobb gyárosok is. Wolverhamptonban ez, úgylátszik, általános jelenség. E táplálkozás természetes következményei a gyakori gyomor- és más megbetegedések. A gyermekek azonban többnyire még így sem tudnak jóllakni; munkaruhájukon kívül ritkán van más öltözetük, úgyhogy már ezért sem járnak vasárnapi iskolába. A lakások gyakran rosszak és piszkosak, valóságos melegágyai a betegségeknek; ez az oka annak, hogy a gyermekek, bár munkájuk többnyire egészséges, kicsinyek, rossznövésűek, gyengék és sok esetben nyomorékok. Willenhallban pl. számosan, akik örökösen a satunál reszelgetnek, púposak lesznek és *egyik* lábuk térdben meggörbül, — „kifordul" (hind-leg), úgyhogy a lábuk K betűhöz hasonlít; azonkívül az ottani munkások legalább egyharmada sérves. Mind itt, mind Wolverhamptonban a lányoknál — mert lányok is dolgoznak a kovácsműhelyekben! — és fiúknál sokszor megkésik a nemi érettség, néha 19 éves korukig. — Sedgeleyben és környékén, ahol majdnem kizárólag csak szöget kovácsolnak, nyomorúságos, istállóhoz hasonló viskókban laknak és dolgoznak az emberek, a viskókban leírhatatlan a piszok. Lányok és fiúk 10—12 éves koruktól forgatják a kalapácsot és csak akkor tekintik őket teljesen szakképzett munkásoknak, ha naponként 1 000 szöget kovácsolnak. 1 200 darab szögért $5^3/_4$ penny, vagyis nem egészen 5 ezüstgaras bért kapnak. Minden egyes szög elkészítéséhez tizenkét ütés szükséges, és mivel a kalapács súlya $1^1/_4$ font, a munkásnak 18 000 fontot kell emelnie, hogy ezt a nyomorúságos bért megszolgálja. A nehéz munka és a rossz táplálkozás következtében a gyermekek — mint a vizsgálóbiztosok adatai is igazolják — rosszul fejlettek, kicsinyek és gyengék. Hogy milyen nevelőmunka folyik ebben a kerületben, azt fentebb már szintén adatokkal szemléltettük. A nevelés színvonala itt valóban hihetetlenül alacsony, a gyermekek fele még vasárnapi iskolába sem jár, másik fele pedig csak nagyon rendetlenül látogatja ezt az iskolát; más kerületekhez képest igen kevesen tudnak olvasni, és még sokkal kevesebben tudnak írni. Ez magától értetődik, mert a gyermekeket 7—10 éves korukban, tehát éppen akkor, mikor a legfogékonyabbak

és a legnagyobb szükségük lenne az iskolai nevelésre, munkára fogják, és mert a vasárnapi iskolák tanítói — kovácsok vagy bányászok, akik gyakran maguk is alig tudnak olvasni, sőt még a nevüket sem tudják leírni. A gyermekek erkölcsi színvonala teljesen megfelel ezeknek a nevelési eszközöknek. Willenhallban — mondja Horne vizsgálóbiztos, és bőséges anyaggal bizonyítja állítását — a munkásoknak egyáltalában nincs erkölcsi érzésük. Megállapította, hogy a gyermekeknek fogalmuk sincs a szülők iránti kötelességeikről, sőt vonzalmat sem éreznek irántuk. Teljesen képtelenek megfontolni szavaikat; annyira elfásultak, olyan állatian buták, hogy gyakran — bár 12—14 órát kellett dolgozniok, rongyosan jártak, éheztek és úgy ütötték-verték őket, hogy még napokig érezték — azt állították, hogy jól bánnak velük és kitűnően érzik magukat. Nem ismertek más életmódot, mint hogy reggeltől estig dolgozzanak, amíg megengedik nekik, hogy abbahagyják a munkát; meg sem értették azt a kérdést, hogy vajjon nem fáradtak-e el — hiszen ezt még soha, senki nem kérdezte tőlük (Horne, jelentés és jegyzőkönyvek).

Sheffieldben nagyobb bért fizetnek és ezért jobb a munkások anyagi helyzete is. De egyes munkaágak rendkívül kedvezőtlenül hatnak itt a munkások egészségére. Bizonyos műveleteknél állandóan a mellhez kell szoritani a szerszámot, aminek gyakran tüdővész a következménye; más munkaműveletek pedig, mint például a reszelővágás, gátolják a szervezet általános fejlődését és emésztőszervi megbetegedéseket idéznek elő; a csontnyelének kimetszése fejfájást, epebajt, és a lányoknál, akik nagyszámban foglalkoznak ezzel a munkával, sápkórt okoz. De a legegészségtelenebb munka a pengék és a villák köszörülése, amely, különösen ha száraz kövön köszörülnek, egész biztosan korai halált okoz. Ez a munka részben azért egészségtelen, mert görnyedt helyzetben végzik, s a mell és a gyomor összenyomódik; de különösen azért, mert köszörülés közben rengeteg éles apró fémszilánk pattan le, amely megtölti a levegőt és belekerül a tüdőbe. A száraz-köszörűsök átlag alig érik meg 35. életévüket, a nedves-köszörűsök pedig ritkán idősebbek 45 évnél. A sheffieldi dr. *Knight* ezt mondja: „Hogy mennyire ártalmas ez a foglalkozás, ezt csak úgy tudom némiképpen szemléltetni, ha

azt állítom, hogy a köszörűsök közül azok a leghosszabb életűek, akik a legnagyobb ivók, mert ezek maradnak el leggyakrabban a munkából. Sheffieldben mintegy 2 500 köszörűs van. Körülbelül 150-en (80 férfi és 70 fiú) villaköszörűsök — ezek 28—32 éves korukban meghalnak; a borotvaköszörűsök, akik nedvesen és szárazon köszörülnek, 40—45 éves korukban, az asztalikéskköszörűsök pedig, akik nedvesen köszörülnek, 40—50 éves korukban halnak meg." — Dr. Knight a következőképpen írja le betegségük, az úgynevezett köszörűs-asztma lefolyását: „Rendszerint 14 éves korukban kezdenek dolgozni, és ha erős a szervezetük, 20 éves korukig ritkán panaszkodnak fájdalmakról. Később azonban már fellépnek sajátos betegségük tünetei; ha kissé megerőltetik magukat, lépcsőn járnak, vagy hegyre mennek, azonnal elakad a lélekzetük, magasra húzzák a vállukat, hogy ilymódon könnyítsenek az állandó és egyre fokozódó légzési nehézségen, előrehajlanak és nyilvánvalóan ilyen görnyedt helyzetben érzik legjobban magukat, ahogy munka közben megszokták; arcszínük piszkossárga, arcukra kiül a félelem, mellükben szorongást éreznek; hangjuk érdes és rekedt, hangos köhögésük olyan, mintha üres hordó kongana. Időnként nyállal kevert, vagy vékony nyálkaréteggel bevont gömb-, illetve hengeralakú gyurmában nagymennyiségű port köpnek ki. Majd vért köpnek, nem tudnak fekvő helyzetben maradni, éjjel izzadnak, görcsös hasmenést kapnak, feltűnően lesoványodnak; végül a tüdővész szokásos tünetei jelentkeznek, hónapokig, sőt gyakran évekig sorvadnak, nem képesek munkával megkeresni hozzátartozóik betevő falatját, amíg azután elpusztulnak. Még hozzá kell fűznöm, hogy a köszörűs-asztma megelőzésére vagy gyógyítására irányuló kísérletek mindeddig teljesen eredménytelenek voltak." Ezt írta Knight 10 évvel ezelőtt; azóta a köszörűsök száma gyarapodott és a betegség pusztító ereje szintén fokozódott; de ugyanakkor kísérletek történtek arra is, hogy fedett köszörűkövek alkalmazásával és a por elszívásával megelőzzék a betegséget. Ezek a kísérletek, legalább is részben, sikerültek, de a köszörűsök hallani sem akarnak róluk, sőt itt-ott összetörték az új berendezéseket, mert azt hiszik, hogy alkalmazásuk esetén több munkás fog köszörűs munkára jelentkezni és lenyomják a bérüket; azt tartják, hogy „jobb a rövid, de vidám

élet". Dr. Knight gyakran megmondotta azoknak a köszörűsöknek, akiknél az asztma első tünetei felléptek: elpusztultok, ha visszamentek a köszörűkőhöz, tanácsát azonban senki sem követte; aki köszörűs lett, nem tágított, mintha eladta volna a lelkét az ördögnek. — A nevelés Sheffieldben nagyon alacsony színvonalú; egy pap, aki sokat foglalkozott nevelésstatisztikával, azt állítja, hogy 16 500 munkásgyermek közül, akiknek módjukban volt iskolába járni, alig 6 500 tudott olvasni; ennek az az oka, hogy a gyermekeket már hétéves, de legkésőbb tizenkét éves korukban kiveszik az iskolából, és hogy a tanítómesterek teljesen alkalmatlanok (egyikük például tettenért tolvaj volt, aki a fogházból való szabadulása után jobb munka hiányában tanítómester lett!). Sheffieldben az ifjúság, úgylátszik, erkölcstelenebb, mint bárhol másutt (nehéz volna eldönteni, hogy melyik várost illeti az elsőség, mert ha a jelentéseket olvassuk, azt kell hinnünk minden városról, hogy éppen az viszi el a pálmát). A fiatalok vasárnaponként az utcán töltik a napot, „fej vagy írás"-t játszanak, vagy kutyákat uszítanak egymásra; szorgalmasan látogatjak a csapszékeket, kedveseikkel együtt ott ülnek késő estig, amikor párosával sétálni mennek. Egy vizsgálóbiztos meglátogatott egy ilyen kocsmát, ahol 40—50 fiatal fiú és leány mulatozott; majdnem valamennyien 17 évesnél fiatalabbak voltak és minden suhanc oldalán ott volt a választottja. Kártyáztak, énekeltek vagy táncoltak, de főleg ittak. Betértek oda hivatásos kéjnők is és együtt mulattak velük. Nem csoda tehát, hogy Sheffieldben, mint a tanúk egyhangú vallomásából megállapítható, igen gyakori a korai nemi kicsapongás és a fiatalkorúak, 14—15 éves lányok prostitúciója. — Mindennaposak a legvadabb, a legvakmerőbb bűncselekmények; egy évvel a vizsgálóbiztos látogatása előtt elfogtak egy bandát, amely jobbára fiatalkorúakból állt; a banda éppen arra készült, hogy felgyujtsa a várost; lándzsákkal és gyujtóanyagokkal voltak felszerelve. Később látni fogjuk, hogy Sheffieldben a munkásmozgalom is ilyen féktelen jellegű (Symons, jelentés és jegyzőkönyvek).

A fémipar e központjain kívül vannak még gombostűgyárak Warringtonban (Lancashire), ahol a munkások, különösen a gyermekek, szintén nagyon nyomorúságosan élnek, erkölcstele-

nek és tudatlanok, van továbbá számos szegkovácsműhely Wigan környékén (Lancashire) és Skócia keleti részén; az utóbbi kerületekről írt jelentések csaknem teljesen megegyeznek a Staffordshire-ről készült jelentésekkel. Hátra van még a fémiparnak egy ága, a *gépgyártás,* amellyel főként a gyáripari kerületekben, különösen Lancashire-ban foglalkoznak, és amelynek az a sajátossága, hogy gépekkel állítanak elő gépeket. Kivetik a máshonnan már kiszorult munkásokat utolsó menedékhelyükről, többé nincs szükség rájuk a gépek gyártásában, amelyek már korábban megfosztották őket kenyerüktől. A gyalués fúrógépek, a csavar-, kerék-, anyacsavarvágógépek stb., a mechanikai esztergapadok itt is rengeteg munkást fosztottak meg kenyerétől, aki korábban jó bérért rendszeresen dolgozhatott. A kíváncsi számtalan ilyen munkanélkülit láthat Manchesterben.

A staffordshire-i vasipari vidéktől északra terül el az az ipari kerület, ahol a *fazekasság* (potteries) székel; központja Stoke mezőváros (borough), amely Henley, Burslem, Lane End, Lane Delph, Etruria, Coleridge, Langport, Tunstall és Golden Hill helységeket foglalja magában, összesen 60 000 főnyi lakossággal. A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság a következőket jelenti: A fazekasság egyes ágaiban a gyermekek meleg, levegős termekben könnyű munkát végeznek; más ágaiban azonban keményen, megfeszítetten kell dolgozniok és emellett keveset esznek és rongyokban járnak. Sok gyermek panaszkodik, hogy „Nem adnak eleget enni, többnyire csak burgonyát és sót kapok, húst és kenyeret sohasem, nem járok iskolába, nincsen ruhám." — „Ma nem kaptam ebédet, odahaza sohasincs ebéd, többnyire burgonyát és sót kapok, néhanapján kenyeret." — „Ez minden ruhám, ami rajtam van, nincs odahaza ünneplő ruhám." Az egészségre különösen káros munkát végző gyermekek közül kiemelendők a mould-runnerek, akik a kiformált árut a formával együtt a szárítóba viszik és ha az áru már kiszáradt, az üres formákat visszahozzák. Egész nap korukhoz képest túlságosan nagy súlyt cipelnek ide-oda olyan elviselhetetlen hőségben, amitől még jobban elbágyadnak. Ezek a gyermekek csaknem kivétel nélkül soványak, sápadtak, gyengék, kicsinyek és rossznövésűek; majdnem valamennyien gyomorbajosak, gyakran hánynak, étvágytalanságban szenvednek, és sokan sorvadás-

ban halnak meg. Gyengék azok a fiúk is, akiket a kerékről (jigger), amelyet nekik kell hajtaniok, jiggereknek neveznek. Legártalmasabb azonban azoknak a munkája, akik a kész árut egy nagymennyiségű ólmot és gyakran sok arzénikumot is tartalmazó folyadékba mártják, vagy a folyadékból frissen kivett árut kézbe veszik. Ezeknek a munkásoknak — férfiaknak és gyermekeknek — a keze és ruhája állandóan nedves a folyadéktól, bőrük megpuhul és az érdes tárgyak állandó markolásánál könnyen leválik, úgyhogy ujjuk gyakran vérzik és mindig olyan állapotban van, amely rendkívül kedvez e veszélyes anyagok beszívódásának. Ennek következményei a gyermekeknél erős gyomor- és bélfájdalmak, e szervek súlyos megbetegedései, makacs székrekedés, bélgörcsök, olykor sorvadás, és *leggyakrabban epilepszia.* A férfiak rendszerint részleges kézizombénulást, colica pictorumot* és teljes végtagbénulást is kapnak. Egy tanú elmondta, hogy két fiú munkaközben görcsökben meghalt; ezek a fiúk vele együtt dolgoztak; egy másik tanú, egy fiú, aki két évig a fazekasáruk bemártásánál segédkezett, elbeszélte, hogy kezdetben igen erős emésztőszervi fájdalmai voltak, majd görcsöt kapott és két hónapig nyomta az ágyat; azóta mind gyakrabban, most pedig minden nap görcsei vannak és *gyakran előfordul, hogy egy nap tízszer-hússzor epileptikus rohamot kap.* Jobboldala megbénult, és mint az orvosok mondták, sohasem használhatja többé végtagjait. Egy gyár bemártó épületében négy férfi dolgozott, valamennyien epileptikusok voltak és heves bélgörcsben szenvedtek; ott dolgozott még tizenegy fiú is, akik közül néhány már szintén epileptikus. Egyszóval, ez a borzalmas betegség ennek a munkának egészen általános következménye — a nagyobb nyereséget hajhászó burzsoázia dicsőségére! — Azokban a helyiségekben, ahol a cserépedényeket polírozzák, a levegő teli van finom kovaporral, amelynek belélekzése éppoly káros, mint az acélpor belélekzése a sheffieldi köszörűsöknél. A munkások lélekzete elakad, nem tudnak nyugodtan feküdni, gégéjük kisebesedik, erősen köhögnek és elvesztik hangjukat, úgyhogy alig hallani őket. Tüdővészben pusztul el valamennyi. — A fazekasvidéken aránylag sok az iskola,

* — a festők ipari betegsége. — *Szerk.*

amelyekben a gyermekek tanulhatnának, de oly korán küldik őket a gyárba és oly sokáig (többnyire 12 órát, gyakran még többet) kell dolgozniuk, hogy nem járhatnak iskolába; ez az oka annak, hogy a biztos által megvizsgált gyermekek háromnegyede nem tudott sem írni, sem olvasni és hogy az egész kerületben elképesztő tudatlanság uralkodik. Gyermekek, akik éveken át vasárnapi iskolába jártak, nem tudták megkülönböztetni a betűket; az egész kerületben nemcsak a szellemi, hanem az erkölcsi és a vallási nevelés is igen alacsony színvonalú (Scriven, jelentés és jegyzőkönyvek).

Az *üveggyártásban* is vannak olyan munkák, amelyek talán keveset ártanak a férfiaknak, de a gyermekek nem bírják. A nehéz munka, a meghatározatlan munkaidő, a gyakori éjjeli munka és különösen a munkahelyiségekben uralkodó nagy forróság (100°—130° Fahrenheit) megtámadja a gyermekek egészségét; a gyermekek általában gyengék és betegesek, rossznövésűek, feltűnően sokan szembajosak, emésztőszervi betegségekben, légcsőhurutban s reumatikus bántalmakban szenvednek. Sok gyermek sápadt, szemük vörös, sokszor hetekig nem látnak, erős émelygés, hányás, köhögés, meghülés és reuma gyötri őket. A gyermekeknek, amikor kiveszik az árut a kemencéből, olyan elviselhetetlen forróságban kell dolgozniuk, hogy lábuk alatt gyakran meggyullad a deszka. Az üvegfúvók többnyire fiatalon általános gyengeségben és tüdőbajban pusztulnak el. — (Leifchild, jelentés, mellékletek. II. rész L 2. old. 11, 12. §§; Franks, jelentés, mellékletek. II. rész K 7. old. 48. §; Tancred, jegyzőkönyvek, mellékletek. II. rész I 76. old. stb., valamennyi a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentésében.)

Ez a jelentés általában arról tanúskodik, hogy a gyárrendszer fokozatosan, de biztosan behatol az ipar minden ágába, amit különösen a nők és gyermekek foglalkoztatása jelez. Felesleges mindenütt nyomon követni a gépek fejlődését és a felnőtt férfiak kiszorítását. Aki valamennyire járatos az iparban, maga is könnyen kiegészítheti a mondottakat; munkám keretében, helyszűke miatt, nem térhetek ki részletesen a mostani termelési rendszernek arra az oldalára, melynek következményeit a gyárrendszerrel kapcsolatban már kifejtettem. Mindenütt gépeket alkalmaznak és ezzel megsemmisítik a munkás függetlensé-

gének végső maradványát. Az asszony és a gyermekek munkája nyomán mindenütt felbomlik a család, vagy ha a férj munkanélküli lett, fejetetejére áll a családi élet; a gépek elkerülhetetlen bevezetése mindenütt a nagytőkés kezébe adja a vállalatokat és velük együtt a munkásokat. A vagyon centralizációja feltartóztathatatlanul tovább halad, a társadalomnak nagytőkésekre és vagyontalan munkásokra való szétválása napról napra egyre élesebb, a nemzet ipari fejlődése óriás léptekkel rohan az elkerülhetetlen válság felé.

Fentebb már említettem, hogy a tőke hatalma és olykor a munkamegosztás a *kézművesség* terén is ugyanezt eredményezte: kiszorította a kisburzsoáziát, és helyébe nagytőkések és vagyontalan munkások jöttek. Ezekről a kézművesekről alapjában véve kevés mondanivalónk van, mert rájuk is vonatkozik mindaz, amit már általában az ipari proletariátusról mondottam; azonkívül ami a munka módját és az egészségre való hatását illeti, az ipari forradalom kezdete óta itt kevés változás történt. De a tulajdonképpeni ipari munkásokkal való érintkezés, a nagytőkések nyomása, amely sokkal érezhetőbb, mint a kismestereké, akikhez még személyi kapcsolat fűzte a segédet, a nagyvárosi élet befolyása és a bér csökkenése arra indította a kézművesek zömét, hogy tevékenyen csatlakozzék a munkások mozgalmához. Erről lejjebb fogunk beszélni; itt még a londoni munkásságnak azzal a rétegével kell foglalkoznunk, amelyet a pénzéhes burzsoázia hajmeresztően barbár módon zsákmányol ki és amely ezért különös figyelmet érdemel. A divatárusnőkre és a varrónőkre gondolok.

Sajátságos, hogy éppen a *burzsoá dámák* cicomázására szolgáló cikkek készítése az, ahol a munkának a munkások egészségére kiható következményei a legszomorúbbak. Ezt már előbb, a csipkekészítésnél láttuk, most pedig újabb bizonyítékai ennek a londoni divatárucégek. Ezekben a vállalatokban igen sok fiatal lány dolgozik, számuk mintegy 15 000-re tehető; jórészt falusi lányok, akik munkáltatóiknál kapnak lakást és ellátást, s ilymódon teljesen rabszolgái gazdáiknak. A divatszezonban, amely évenként körülbelül négy hónapig tart, még a legjobb vállalatoknál is napi 15 órát, és ha nagyon sürgős a munka, 18 órát dolgoznak; de a legtöbb cégnél ebben az évadban egyálta-

lán nincs meghatározott munkaidő, úgyhogy a lányoknak sohasem jut több idő alvásra és pihenésre, mint napi 6 óra, de gyakran csak 3 vagy 4, sőt olykor csak 2 óra; 19—22 órát dolgoznak, ha ugyan nem kell egész éjjel dolgozniok, ami elég gyakori eset! Munkájuknak nincs más határa, csak fizikai állapotuk, mikor már a tű kiesik a kezükből. Előfordulnak olyan esetek is, amikor ezek a védtelen teremtések kilenc napig le sem vetkőznek és csak hébe-korba heveredhetnek le pár percre egy matracra; apróra vágva teszik elébük az ételt, hogy a lehető legrövidebb idő alatt elfogyaszthassák; egyszóval, ezeket a szerencsétlen lányokat a morális rabszolgakorbács: az elbocsátás rémével olyan hosszantartó és szakadatlan munkára kényszerítik, amelyet nemhogy 14—20 éves gyenge lányok, de még erős férfiak sem bírnának. Ehhez járul még az is, hogy a munkahelyiségek és a hálótermek levegője dohos, hogy a lányok meggörnyedt helyzetben dolgoznak, hogy gyakorta rossz, nehezen emészthető táplálékot kapnak — mindez, de mindenekelőtt a hosszantartó munka és az a körülmény, hogy el vannak zárva a szabad levegőtől, teljesen felőrli a leányok egészségét. Csakhamar elbágyadnak, elernyednek, elgyengülnek, étvágytalanságban szenvednek, megfájdul a válluk, a hátuk, fáj a csípőjük, de különösen fejfájás miatt panaszkodnak; majd elferdül a hátgerincük, válluk felhúzódik és elnyomorodik, lesoványodnak, szemük megdagad, állandóan könnyezik és fáj, rövidlátók lesznek, köhögnek, szűkmellűek, lélekzetük elakad és mindezt még mindenféle női betegség tetézi. Sok esetben annyira tönkremegy a szemük, hogy látásuk gyógyíthatatlanul megromlik, teljesen megvakulnak; ha pedig nem vesztik el a szemük világát, úgyhogy tovább dolgozhatnak, rendszerint a tüdővész vet véget a divatárusnők rövid, szomorú életének. Örökre odavan azok egészsége is, akik idejében otthagyták ezt a munkát; soha sem állnak többé talpra; állandóan, de különösen a házasság után, betegeskednek, gyengélkednek és beteg gyermekeket szülnek. Azok az orvosok, akiket a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság megkérdezett, kivétel nélkül kijelentették, hogy nehéz elképzelni olyan életmódot, amely biztosabban tönkretenné az egészséget és korai halált okozna, mint a divatárusnők élete.

Talán nem olyan közvetlenül, de éppolyan embertelenül zsákmányolják ki a londoni *varrónőket* is. A fűzőkészítéssel foglalkozó lányok munkája nehéz, fáradságos, szemrontó. És mi a bérük? Nem tudom, de azt tudom, hogy az a vállalkozó, aki a kiadott anyagért felelős és a varrónőknek a munkát kiosztja, darabonként 1½ pennyt (15 porosz pfenniget) kap. Ebből levonja a hasznát, ami legalább ½ penny, úgyhogy a szegény varrónőnek legfeljebb csak 1 penny marad. Azoknak a lányoknak, akik nyakkendőket varrnak, napi 16 órai munkára kell kötelezniök magukat és hetenként mindössze 4½ shillinget (1½ porosz tallért) kapnak; ezért azonban csak annyit vásárolhatnak, mint a legdrágább német városban 20 ezüstgarasért*. De a legrosszabb helyzetben azok vannak, akik ingeket varrnak. Egy egyszerű ingért 1½ pennyt kapnak; korábban 2—3 penny volt a darabbér; amióta azonban a *burzsoá-radikális* vezetés alatt álló St. Pancras szegényház 1½ pennyért vállalja ezt a munkát, a szegény nők is kénytelenek ennyiért dolgozni. Egy finom, hímzett ingért, melynek elkészítése 18 órába kerül, 6 pennyt (5 ezüstgarast) fizetnek nekik. Eszerint ezek a varrónők a késő éjbe nyúló, nagyon megerőltetett munkával mindössze heti 2½—3 shillinget keresnek! Ezt a munkásnők és az átvevők mindenfelől megerősítik. És e gaz embertelenség koronája, hogy a varrónők kötelesek a rájuk bízott anyagok árának bizonyos részét letétbe helyezni, amit természetesen csak úgy tehetnek meg, ha — mint a tulajdonosok is tudják — az anyagok egy részét elzálogosítják és azután veszteséggel visszaváltják; ha pedig nem *tudják* kiváltani, a békebíróság elé kerülnek; így járt egy varrónő 1843 novemberében. Egy másik szegény leány, aki ugyanilyen helyzetbe került és nem tudta, mitévő legyen, 1844 augusztusában egy csatornába ölte magát. Ezek a varrónők rendszerint kis padlásszobákban, a legnagyobb nyomorban élnek; annyian vannak egy szobában, amennyien éppen belefférnek; télen egyetlen fűtőeszközük — testük melege. Reggel 4—5 órától késő éjjelig ott ülnek munkájuk fölött görnyedve; pár év alatt tönkreteszik egészségüket és korán sírba szállnak, s emellett sohasem tudnak annyit megkeresni, amivel legalább leg-

* V. ö. a „Weekly Dispatch" 1844 március 17-i számával.

elemibb szükségleteiket kielégíthetnék*; lent pedig, az utcán, szobájuk alatt a nagyburzsoázia fényes hintói gördülnek tova, és talán tíz lépéssel távolabb egy nyomorult dandy egyetlen este többet veszít fárón, mint amennyit a varrónők egész évben keresnek.

Ilyen az angol ipari proletariátus helyzete. Ahová csak nézünk, mindenütt állandó vagy átmeneti nyomor, mindenütt betegség, mely az életviszonyok vagy a munka következménye; mindenütt demoralizáció, az ember testi és szellemi erőinek pusztulása, lassú, de biztos tönkretétele. — Vajjon tartós lehet-e ez az állapot?

Ez az állapot nem tarthat és nem is fog sokáig tartani. A munkásság, a nép nagy többsége nem akarja ezt. Lássuk, mit mondanak *ők* erről az állapotról.

* Thomas Hood, napjaink legtehetségesebb angol humoristája, aki csupa szív, de szellemi erély nélkül való, mint minden humorista, 1844 elején, amikor minden lap tele volt a varrónők nyomorával, egy szép költeményt írt, amelynek címe: The Song of the Shirt [„Az ing-dal"]. E verset olvasva a burzsoá lányok sok résztvevő, de haszontalan könnyet hullattak. Helyszűke miatt nem közölhetem ezt a költeményt; eredetileg a „Punch"-ban jelent meg és azután átvették az összes lapok. Mivel a lapok akkoriban mind sokat foglalkoztak a varrónők helyzetével, külön idézetek feleslegesek.

MUNKÁSMOZGALMAK

El fogják ismerni, még ha olykor nem bizonyítottam volna is egész részletesen, hogy az angol munkások ebben a helyzetben nem érezhetik magukat boldogoknak; hogy nem olyan a helyzetük, amelyben egy ember vagy az emberek egész osztálya emberileg gondolkodhatna, érezhetne és élhetne. A munkásoknak tehát arra kell törekedniük, hogy kiszabaduljanak ebből a helyzetből, amely állattá aljasítja őket, hogy jobb, emberibb helyzetet teremtsenek maguknak; ezt azonban csak úgy tehetik, ha harcolnak a burzsoázia mint olyan ellen, amelynek éppen az az érdeke, hogy a munkást kizsákmányolja. A burzsoázia azonban védi az érdekét, védi minden erejéből, ahogyan csak vagyona és a rendelkezésére álló államhatalom engedi. Mihelyt a munkás szabadulni akar mai helyzetéből, a burzsoá nyiltan ellenségévé lesz.

Azonkívül a munkás minden pillanatban érzi, hogy a burzsoázia tárgynak, tulajdonának tekinti őt és ennek megfelelően bánik vele; tehát már ebből az okból is ellensége a burzsoáziának. Fentebb számtalan példával bebizonyítottam és mégannyi példával bizonyíthattam volna, hogy a mai viszonyok között a munkás csak úgy maradhat ember, ha gyűlöli a burzsoáziát és fellázad ellene. És hogy a munkás *tud* tiltakozni izzó szenvedéllyel a vagyonosok zsarnoksága ellen, ezt nevelésének, helyesebben annak köszönheti, hogy nem részesült nevelésben, és hogy már sok forró ír vér pezseg az angol munkásosztályban. — Az angol munkás már nem angol többé, nem számítgató pénzember, mint vagyonos honfitársa, a munkás érzésvilága teljesebben fejlett, veleszületett északi hidegségét kiegyensúlyozza

féktelensége, amelynek talaján kifejlődhettek szenvedélyei és úrrá lehettek rajta. Az a racionális megfontoltság, mely annyira kifejlesztette az angol burzsoá önző hajlamát, mely az önzést uralkodó szenvedélyévé tette és minden gondolatát, vágyát csak egy pontra, a pénzhajhászásra összpontosította, nincs meg a munkásban, és éppen ezért szenvedélye izzó, túláradó, mint a külföldieké. Az angol munkásban nem lelhetők fel többé az angol nemzeti vonások.

A munkásnak, mint láttuk, csak az az egyetlen lehetősége van emberi érzésének kifejezésére, hogy tiltakozik helyzete ellen; ezért természetes, hogy a munkás éppen ebben az ellenállásában legméltóbb a tiszteletre, legnemesebb, legemberibb. Látni fogjuk, hogy a munkások minden ereje, minden tevékenysége erre az egy dologra összpontosul, sőt még egyéb, emberi műveltség megszerzésére irányuló törekvéseik is közvetlen kapcsolatban vannak ezzel. Igaz, olykor erőszakosságról, sőt brutalitásról is be kell majd számolnunk, de itt sohasem szabad elfelejteni, hogy Angliában nyilt társadalmi háború folyik; és ha a burzsoázia érdeke azt követeli, hogy a társadalmi háborút képmutatóan, a béke, sőt az emberbaráti szeretet leple alatt folytassa, a munkásnak az az érdeke, hogy feltárja a valódi viszonyokat, hogy szétzúzza ezt a kétszínűséget; így tehát a munkásoknak a burzsoáziával és szolgáival szemben elkövetett legerőszakosabb ellenséges tettei is csak nyilt, leplezetlen megnyilvánulásai annak, amit a burzsoázia titokban és alattomban cselekszik a munkások ellen.

A munkásoknak a burzsoázia elleni lázadozása mindjárt az ipari fejlődés megindulása után kezdődött; a lázadásnak különböző szakaszai voltak. Itt nincs hely arra, hogy e szakaszok történelmi jelentőségét az angol nép fejlődése szempontjából közelebbről megvilágítsam; ezt egy későbbi munkámban szeretném megtenni; most egyelőre csak az angol proletariátus helyzetét jellemző tényekre szorítkozom.

A lázadás első, legkezdetlegesebb és legterméketlenebb formája a bűnözés volt. A munkás nyomorgott és látta, hogy mások jobban élnek, mint ő. Sehogysem tudta megérteni, hogy miért kell éppen neki ilyen viszonyok között szenvednie, holott többet tett a társadalom érdekében, mint a gazdag here. A szük-

ség azután legyőzte a veleszületett tulajdontiszteletet — a munkás lopott. Láttuk, hogy az ipar kiterjedésével a bűnözés is fokozódott, hogy az évi letartóztatások száma egyenes arányban van a feldolgozott gyapotkötegekkel.

A munkások azonban csakhamar belátták, hogy ez nem segít rajtuk. A tolvajok a lopással csak egyenként, csak mint egyének tiltakozhattak a fennálló társadalmi rend ellen. A társadalom egész hatalmával rávetette magát minden egyes bűnözőre és óriási túlerejével megsemmisítette őket. Azonkívül a lopás a tiltakozásnak legprimitívebb, egészen öntudatlan formája volt; már ezért sem lehetett soha a munkások közvéleményének általános kifejezője, bár hallgatag helyeselhették azt. A munkás*osztály* először akkor lépett fel a burzsoázia ellen, amikor erőszakkal ellenszegült a gépek bevezetésének, mint ez mindjárt az ipari forradalom kezdetén történt. Már az első feltalálók, Arkwright és mások ellen erőszakot alkalmaztak és gépeiket összetörték; később számos felkelés tört ki a gépek ellen és a felkelések majdnem ugyanúgy zajlottak le, mint a cseh kartonnyomók 1844 júniusi zavargásai, a gyárakat lerombolták, a gépeket pedig darabokra törték.

De az effajta ellenállás is csak elszigetelt volt, bizonyos helységekre korlátozódott és csak a fennálló viszonyok egyetlen oldala ellen irányult. Ha elérték a pillanatnyi célt, a társadalom minden hatalmával lecsapott az ismét védtelen gonosztevőkre, kedve szerint megfenyítette őket; a gépeket pedig mégis bevezették. Meg kellett találni az ellenállás új formáját.

Segítségükre volt ebben egy törvény, melyet a régi, reform előtti, oligarchikus tory-parlament hozott, egy törvény, amelyet később, mikor a reformtörvény a burzsoázia és a proletariátus ellentétét törvényileg szentesítette és a burzsoáziát az uralkodó osztály rangjára emelte, sohasem szavazott volna meg az alsóház. Ez a törvény, amelyet 1824-ben fogadtak el, hatályon kívül helyezte mindazokat a törvényeket, amelyek megtiltották a munkások munkáscélú egyesületeit. A munkások *szabad egyesülési jogot* kaptak, amelyet eddig csak az arisztokrácia és a burzsoázia élvezett. Voltak ugyan már eddig is titkos munkásegyesületek, de sohasem értek el nagyobb eredményt. Így például Skóciában, mint Symons írja („Arts and Artisans". 137. és köv. old.),

a glasgow-i takácsok már 1812-ben általános sztrájkot rendeztek; a sztrájkot egy titkos egyesület szervezte. 1822-ben ismét sztrájkoltak és ez alkalommal két munkást, akiket az egyesület tagjai osztályárulóknak tekintettek, mert nem akartak az egyesülethez csatlakozni, vitriollal leöntöttek; mindkettő megvakult. A skót bányamunkásszövetség szintén elég erős volt ahhoz, hogy 1818-ban általános sztrájkot szervezzen. Az egyesületek tagjai esküvel hűségre és titoktartásra kötelezték magukat; az egyesületeknek rendes taglistájuk, pénztáraik, könyvvitelük és helyi szervezeteik voltak. De egész munkájuk titkossága gátolta fejlődésüket. Amikor azonban a munkások 1824-ben szabad egyesülési jogot kaptak, az egyesületek csakhamar elterjedtek egész Angliában és nagyon megerősödtek*. Minden munkaágban ilyen egyesületek (trade-unionok) alakultak azzal a leplezetlen céllal, hogy az egyes munkásoknak védelmet nyujtsanak a burzsoázia zsarnoksága és lelketlen magatartása ellen. Azt tűzték ki célul, hogy mint *hatalom*, kollektíve tárgyalnak a munkáltatókkal, kollektíve állapítják meg a béreket; hogy a bért a munkáltató haszna szerint szabályozzák, emelik, ha kedvező alkalom kínálkozik erre, és az egyes szakmákban mindenütt egyenlő magas szinten tartják; ezért tárgyalásokat folytattak a kapitalistákkal egy általánosan kötelező bérskála bevezetése végett, és ha valamely tőkés nem fogadta el a bérskálát, a munkások sztrájkba léptek. Arra törekedtek továbbá, hogy a tanulók felvételének korlátozásával állandóan növeljék a munkáskeresletet,

* Az egyesületek gyors növekedése miatt megrémült munkáltatók az 1824. évi törvény hatályon kívül helyezését követelték. 1825-ben új törvényt hoztak, amely elismerte ugyan a munkásegyesületek létezését, de rendkívül korlátozta tevékenységüket. Így például a munkásoknak az egyesületbe való belépéséért és a sztrájkban való részvételéért folytatott agitációt „kényszerítésnek" és „erőszaknak" tekintette és mint büntetendő cselekményt üldözte; a törvény szerint ezért a cselekményért az egyesület pénzét is el lehetett kobozni. „A proletariátus ellen mindenütt golyóval és törvénnyel harcolnak — írta 1906-ban I. V. Sztálin — és ez így lesz mindaddig, amíg nem tör ki a szocialista forradalom, amíg nem lesz szocializmus. Emlékezzenek csak arra, hogy mi történt 1824—1825-ben az alkotmányos Angliában: kidolgozták a sztrájkszabadság törvényét és ugyanakkor sztrájkoló munkásokkal töltötték meg a börtönöket" (*Sztálin Művei.* 1. köt. Szikra 1949. 304—305. old.). — *Szerk.*

magasan tartsák a béreket és lehetőleg meghiúsítsák a gyárosok alattomos mesterkedéseit, akik új gépek, szerszámok stb. bevezetésével igyekeztek a bért csökkenteni. Végül, feladatuknak tekintették, hogy a munkanélküli munkásokat pénzzel támogassák. Ezt a támogatást vagy közvetlenül az egyesület pénztára nyujtotta, vagypedig a munkás igazolólapot kapott, amellyel városról városra vándorolt, szaktársai mindenütt támogatták és tájékoztatták, hogy hol lehet leginkább munkát kapni. Ezt a vándorlást a munkások trampnek, a vándorlót pedig trampernek nevezik. A kitűzött célok megvalósítása végett elnököt és titkárt neveznek ki, akiket az egyesület fizet, mert minden valószínűség szerint egy gyáros sem fog alkalmazni ilyen embereket; továbbá bizottságot alakítanak, amely beszedi a heti járulékokat és felügyel arra, hogy a befolyó összeget az egyesület céljaira fordítsák. Ott, ahol lehetséges és előnyös, egyes kerületi szervezetek föderációban egyesülnek és időről időre küldöttgyűléseket tartanak. Egyes esetekben megkísérelték, hogy egy-egy szakma munkásait nagy országos egyesületben tömörítsék, és többizben — először 1830-ban — megpróbálkoztak azzal is, hogy minden egyes szakma külön szervezetének fenntartása mellett az egész birodalomra kiterjedő általános munkásszövetséget alakítsanak. Ezek a szövetségek azonban nem voltak tartósak, sőt a legtöbb esetben meg sem tudtak alakulni, mert rendkívüli általános felbuzdulás szükséges ahhoz, hogy ilyen egyesületek létrejöhessenek és tevékeny munkát fejthessenek ki.

Az egyesületek a következő eszközökkel igyekeznek céljaikat elérni: ha egy vagy több mester vonakodik az egyesületek által megállapított bért fizetni, küldöttség megy hozzá, vagy petíciót nyujtanak át neki (mint látjuk, a munkások tudják, hogy a gyár ura abszolút hatalommal rendelkezik saját kis államában); ha ez nem használ, az egyesület elrendeli a munka beszüntetését, és minden munkás hazamegy. A munkabeszüntetés (turn-out vagy strike) vagy részleges, ha egy vagy több munkáltató, vagy pedig általános, ha a szakma összes munkáltatói vonakodnak a bért az egyesület javaslatai szerint szabályozni. Ezek az egyesület törvényes eszközei, ha t. i. előzetes felmondás után hagyják abba a munkát, ami nem mindig így történik. Ezek a törvényes eszközök azonban nem igen hatékonyak, ha vannak olyan munkások,

akik nem tagjai az egyesületnek, vagy a burzsoá által nyujtott pillanatnyi előnyök miatt megbontják ennek sorait. Különösen részleges sztrájkok alkalmával a gyáros könnyen toborozhat munkásokat e „rühes bárányok" (úgynevezett knobsticks*) soraiból és meghiúsíthatja az egyesült munkások erőfeszítéseit. Az egyesületi tagok rendszerint fenyegetéssel, szidalmakkal, ütlegekkel és egyéb erőszak alkalmazásával, egyszóval minden útonmódon igyekeznek megfélemlíteni ezeket a sztrájktörőket; az árulók panasszal fordulnak a bírósághoz, és mivel mindeddig a törvényszerető burzsoázia kezében van a hatalom, az első törvénytelen cselekedet, az egyesület tagjai ellen emelt első panasz majdnem minden esetben érzékenyen sujtja az egyesületet, megtöri erejét.

Ezeknek az egyesületeknek a története a munkások vereségeinek hosszú sora, amelyet csak kevés, elszigetelt győzelem szakít meg. Természetes, hogy mindezek az erőfeszítések nem változtathatják meg azt a gazdasági törvényt, hogy a bért a munkapiacon uralkodó kereslet és kínálat viszonya szabja meg. Ezek az egyesületek tehát tehetetlenek a munkakereslet és kínálat viszonyára kiható *legfontosabb* okokkal szemben. Kereskedelmi válság idején az egyesület maga kénytelen leszállítani a béreket, vagy teljesen fel kell oszlania; ha pedig nagy a munkáskereslet, nem tudja magasabbra emelni a bért, mint amennyire ez magától, a kapitalisták egymással való konkurrenciája következtében emelkedik. De a kevésbbé fontos, részlegesen ható okokkal szemben van hatalma. Ha a gyárosnak nem kellene tartania a munkások koncentrált, tömeges ellenállásától, haszna növelése céljából egyre lejjebb szorítaná a bért; sőt mi több, az a konkurrenciaharc, melyet a többi gyáros ellen kell folytatnia, kényszerítené őt erre, és a bér csakhamar a minimumra csökkenne. *Normális viszonyok között* azonban a munkások ellenállása gátolja a gyárosok *egymással való* konkurrenciáját. Valamennyi gyáros tudja, hogy minden olyan bérleszállítás, amelyet nem igazolnak konkurrenseire is kiható körülmények, sztrájkot idézne elő, amely kétségtelenül megkárosítaná őt, mert a sztrájk idején tőkéje haszontalanul állna, gépei megrozsdásodnának, és emellett

* — sztrájktörők. — *Szerk.*

még nagyon is bizonytalan volna, hogy keresztül tudja-e vinni szándékát, ellenben biztosan tudja, hogy ha ez sikerülne, konkurrensei követnék példáját, az áruk ára esnék és a bérleszállításból remélt haszna semmivé válnék. Továbbá, a válság után a bérek az egyesületek nyomására kétségtelenül gyorsabban emelkednek, mint ahogy enélkül történne; a gyárosnak érdeke, hogy ne emelje a bért, amíg társainak konkurrenciája nem kényszeríti erre; de ha egyesületek vannak, és ha javul a piac, a munkások maguk követelik a béremelést és mivel nagyobb a munkáskereslet, sztrájkkal sok esetben béremelésre kényszeríthetik a gyárost. De, mint mondottuk, az egyesületek tehetetlenek a munkapiacon ható jelentősebb okokkal szemben. Ezekben az esetekben az éhség fokozatosan arra kényszeríti a munkásokat, hogy bármilyen feltétellel ismét megkezdjék a munkát; és ha egyesek munkába álltak, az egyesület hatalma megtörik, mert ez a néhány sztrájktörő és a piacon még meglevő árukészletek lehetővé teszik, hogy a burzsoázia a termelés megzavarásának legrosszabb következményeit kiküszöbölje. Az egyesület pénztára csakhamar kiürül, mert igen sok rászorulót kell támogatnia, idővel a szatócsok is megtagadják a hitelt, amelyet magas kamatra adtak, és a szükség rákényszeríti a munkásokat arra, hogy visszatérjenek a burzsoázia jármába. Mivel azonban a gyárosoknak saját érdekükben kerülniök kell minden szükségtelen bérleszállítást — természetesen ez csak a munkások ellenállása következtében lett a gyárosok érdeke —, a munkások viszont a kereskedelmi viszonyok által előidézett minden bérleszállításban helyzetük rosszabbodását látják, ami ellen lehetőleg védekezniök kell, ezért a legtöbb sztrájk a munkások vereségével végződik. Azt kérdezhetik tehát, hogy miért sztrájkolnak a munkások ilyen esetekben, amikor egészen nyilvánvaló, hogy a sztrájk eredménytelen lesz? Egész egyszerűen azért, mert a munkásoknak a bérleszállítás ellen, sőt még a bérleszállítás szükségszerűsége ellen is tiltakozniuk *kell*, mert ki kell jelenteniök, hogy nem nekik, az embereknek, kell alkalmazkodniok a viszonyokhoz, hanem a viszonyoknak kell *hozzájuk*, az emberekhez igazodniuk; mert hallgatásuk azt jelentené, hogy elismerik ezeket a viszonyokat, elismerik a burzsoáziának azt a jogát, hogy a kereskedelem fellendülésének időszakaiban

kizsákmányolja a munkásokat, a rossz időkben pedig hagyja, hogy éhen vesszenek. A munkásoknak tiltakozniuk kell ez ellen, amíg szikrányi emberi érzés van bennük, és hogy *így* tiltakoznak, nem pedig másképpen, annak az az oka, hogy angolok, gyakorlati emberek, akik *tettekkel* tiltakoznak, nem úgy, mint a német teoretikusok, akik nyugodtan pihenni térnek, mihelyt tiltakozásukat megfelelően jegyzőkönyvbe vették és irattárba helyezték, ahol tiltakozásuk csendben fog szunnyadni, mint maguk a tiltakozók. Az angolok tettekben megnyilvánuló tiltakozásának viszont megvan a hatása, korlátok közé szorítja a burzsoázia kapzsiságát és nem engedi ellankadni a munkásoknak a vagyonos osztály társadalmi és politikai mindenhatóságával szemben kifejtett ellenállását, ugyanakkor pedig ez a tiltakozás arra a belátásra bírja őket, hogy a burzsoázia uralmának megtöréséhez többre van szükség, mint munkásegyletekre és sztrájkokra. De ezeknek az egyesületeknek és az általuk szervezett sztrájkoknak tulajdonképpeni jelentősége abban áll, hogy azok a munkások első kísérletei, amelyekkel *meg akarják szüntetni a konkurrenciát.* Előfeltételük annak felismerése, hogy a burzsoázia uralma csakis a munkások egymással való konkurrenciáján, vagyis azon alapszik, hogy a proletariátus szét van forgácsolva, és a munkások szembenállnak egymással. És éppen azért, mert — ha csak egyoldalúan, ha csak korlátozottan is — a konkurrencia ellen, a mostani társadalmi rend életere ellen irányulnak, éppen azért veszélyeztetik annyira ezt a társadalmi rendet. Nincs a burzsoáziának és a társadalom egész fennálló szervezetének sebezhetőbb pontja, mint ez, és éppen ez ellen irányul a munkások támadása. Ha megszűnik a munkások egymással való konkurrenciája, ha minden munkás elhatározza, hogy többé nem engedi magát kizsákmányolni a burzsoázia által, akkor vége a tulajdon birodalmának. Hiszen a munkabér csak azért függ a kereslet és kínálat viszonyától, a munkapiac esetleges helyzetétől, mert a munkások eddig eltűrték, hogy mint dolgokat, mint megvehető és eladható tárgyakat kezeljék őket. Ha elhatározzák a munkások, hogy többé nem engedik magukat adni-venni, ha annak a meghatározásánál, hogy tulajdonképpen mi a munka értéke, mint *emberek* lépnek fel, akiknek munkaerejükön kívül még akaratuk is van, akkor vége az

egész mai nemzetgazdaságtannak és a bértörvényeknek. Persze, a bértörvények végeredményben ismét érvényesülnének, ha a munkások az egymással való konkurrenciájuk megszüntetésénél megállanának; ezt azonban nem tehetik, hacsak nem akarnak lemondani egész eddigi mozgalmukról, hacsak nem akarják visszaállítani a munkások egymással való konkurrenciáját; tehát semmiképpen sem tehetik ezt. A szükségszerűség kényszeríti őket arra, hogy necsak a konkurrencia egyik *részét,* hanem a konkurrenciát egyáltalában megszüntessék — és ezt meg is fogják tenni. A munkások már most napról napra egyre világosabban látják, hogy mit jelent számukra a konkurrencia, jobban látják, mint a burzsoá, hogy a vagyonosok egymással való konkurrenciája is nyomja a munkást, mert kereskedelmi válságokat idéz elő, hogy tehát ezt a konkurrenciát is meg kell szüntetniök. És csakhamar rájönnek majd arra is, *hogyan* kell ezt elkezdeniök.

Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy mennyire szítják ezek az egyesületek a munkásoknak a vagyonos osztály iránti gyűlöletét és elkeseredését. A munkásság rendkívüli forrongása idején ezekből az egyesületekből indulnak ki — a vezető tagok tudtával vagy tudta nélkül — olyan akciók, amelyek csak a kétségbeesésig fokozódó gyűlölettel, valami vad, minden korlátot áttörő szenvedéllyel magyarázhatók. Ilyen természetűek voltak a már fentebb említett esetek, amikor vitriollal öntötték le a sztrájktörőket, ilyen még számos más akció, amelyek közül néhányat elmondok. 1831-ben, egy elkeseredett munkásmegmozdulás idején, Hyde-ban, Manchester közelében, agyonlőttek egy Ashton nevű fiatal gyárost, amikor este a mezőn áthaladt; a tettesnek nyoma veszett. Kétségtelen, hogy a tettet munkások követték el bosszúból. — Igen gyakoriak a gyújtogatások és a robbantási kísérletek. *Sheffieldben,* 1843 szeptember 29-én, pénteken, megkísérelték, hogy Padgin fűrészgyáros Howard streeti üzemét egy lőporral megtöltött és szorosan lefojtott vascsővel levegőbe röpítsék — jelentékeny kárt okoztak. A következő napon, szeptember 30-án *Shales Moorban, Sheffield* közelében hasonló kísérlet történt Ibbetson kés- és reszelőgyárában. Ibbetson urat gyűlölték a munkások, mert tevékeny részt vett a burzsoá mozgalmakban, alacsony bért fizetett, kizárólag sztrájktörőket alkalmazott, és előnyére kiaknázta a szegénytörvényt (az 1842. évi válság

idején azzal kényszerítette a munkásokat alacsony bér elfogadására, hogy a szegénygondozó hivatallal közölte a vonakodók nevét, és úgy jellemezte őket, mint akik munkát kaphatnának, de nem akarnak dolgozni, tehát nem érdemelnek támogatást). A robbanás meglehetős kárt okozott, és a munkások, akik szemtanúi voltak a robbanásnak, csak azt sajnálták, „hogy nem repült levegőbe az egész história". — *Boltonban,* 1843 október 6-án, pénteken, fel akarták gyújtani Ainsworth és Crompton gyárát, de nem sikerült, kárt nem okoztak; rövid idő alatt ez már a harmadik vagy negyedik gyujtogatási kísérlet volt ebben a gyárban. — 1844 január 10-én, szerdán, a *sheffieldi* városi tanács ülésén a rendőrbiztos bemutatott egy pokolgépet, amelyet Kitchen úr Earl streeti gyárában találtak; a pokolgép öntöttvasból készült, 4 font lőpor volt benne és egy meggyújtott, de kialudt kanóccal volt ellátva. — 1844 január 20-án, vasárnap robbanás történt Bentley és White *bury-i* (Lancashire) fűrészmalmában; az üzembe lőporcsomagokat dobtak és ez okozta a robbanást, amely igen nagy kárt okozott. — 1844 február 1-én, csütörtökön, felgyújtották a *sheffieldi* Soho kerékgyárat, mely a lángok martaléka lett. — Négy hónap alatt hat ilyen eset történt, amelyek okát kivétel nélkül a munkásoknak a munkáltatók elleni elkeseredésében kell keresnünk. Hogy milyen társadalmi rend az, ahol ilyen dolgok *lehetségesek,* mondanunk sem kell. Ezek a tények eléggé bizonyítják, hogy Angliában megüzenték a társadalmi háborút és nyilt ellenségeskedés folyik még élénk üzletmenet idején is, mint pl. 1843 végén — és az angol burzsoázia még mindig nem tér észhez! Legkirívóbb azonban a *glasgow-i thugok** esete, amelyet 1838 január 3-tól 11-ig tárgyalt a városi esküdtbíróság. A tárgyaláson kiderült, hogy a pamutfonók egyesülete, amely 1816 óta működött Glasgow-ban, rendkívül szervezett és erős volt. A tagokat eskü kötelezte a többség határozatainak megtartására; a pamutfonók sztrájkjait titkos bizottság vezette, mely a tagság nagy tömege előtt ismeretlen volt és a szervezet pénzével korlátlanul rendelkezhetett. Ez a bizottság

* Thugoknak nevezték ezeket a munkásokat egy ismert keletindiai szektáról, amely kizárólag azzal foglalkozott, hogy a kezébe került idegeneket orvul meggyilkolta.

díjakat tűzött ki sztrájktörők, gyűlölt gyárosok fejére és gyárak felgyújtására. Így gyújtottak fel egy gyárat, amelyben férfiak helyett sztrájktörő nőket alkalmaztak fonásra; MacPherson asszonyt, az egyik sztrájktörő lány anyját meggyilkolták és a két gyilkost az egyesület pénzén Amerikába szöktették. — Már 1820-ban rálőttek egy MacQuarry nevű sztrájktörőre, megsebesítették, amiért a tettes 15 font sterlinget kapott az egyesülettől. Később rálőttek bizonyos Grahamra is; a tettes 20 fontot kapott, de elfogták és életfogytiglani száműzetésre ítélték. Végül 1837 májusában egy sztrájkkal kapcsolatban az Oatbank és a Mile End gyáraiban zavargások törtek ki és több sztrájktörőt tettleg bántalmaztak; a zavargások még júliusban is tartottak és egy Smith nevű sztrájktörőt annyira megvertek, hogy belehalt. Ekkor a bizottságot elfogták és vizsgálatot indítottak ellene. A bizottság elnökét és legfőbb tagjait bűnösnek mondották ki abban, hogy részt vettek törvénytelen egyesületekben, sztrájktörők bántalmazásában, James és Francis Wood gyárának felgyújtásában és ezért 7 évre száműzték őket. — Mit szólnak ehhez a történethez a mi derék németjeink?*

A vagyonos osztály és különösen a gyárosok, akik közvetlenül érintkeznek a munkásokkal, elkeseredetten harcolnak az egyesületek ellen és azok haszontalanságát szüntelenül olyan érvekkel próbálják bebizonyítani a munkásoknak, amelyek nemzetgazdaságtani szempontból egészen helyesek, de éppen ezért részben hibásak és hidegen hagyják a munkásokat. Már a burzsoázia buzgósága egymagában is azt bizonyítja, hogy nem érdektelen ebben a kérdésben; hiszen — a sztrájk okozta közvetlen kárt nem tekintve — úgy áll a dolog, hogy azt, ami a gyárosok zse-

* „Miféle «vad igazságérzetnek» (wild justice) kell lakoznia ezeknek az embereknek a szívében, hogy konklávéra összegyűlve, munkástársukat mint osztályuk és ügyük árulóját hideg megfontolással halálra ítéljék és — minthogy állami bíróság és hóhér nem teszi meg — titkos hóhérral kivégeztessék. Mintha hirtelen feltámadna a lovagvilág ősi feme-bírósága és titkos törvényszéke és mégegyszer megjelennék a megdöbbent emberek előtt; tagjai nem páncélinget viselnek, hanem bársonykabátban járnak, nem a westfaliai erdőkben gyűlnek össze, hanem Glasgow szépen kövezett Gallowgate-jén! — Ez az érzés kétségtelenül nagyon elterjedt és *erősen* él a *tömegben*, bár ilyen éles formában csak *kevesekné*l nyilvánul meg!" — *Carlyle*. Chartism. 40. old.

bébe vándorol, szükségképpen a munkások zsebéből kell kivenni. És még ha a munkások nem tudnák, hogy az egyesületek legalább bizonyos mértékben féken tartják munkáltatóik vetélkedő bércsökkentő kedvét, akkor is kitartanának az egyesületek mellett, már csak azért is, mert ártanak velük ellenségeiknek: a gyárosoknak. A háborúban az egyik fél kára a másiknak haszon, és mivel a munkások hadilábon állnak a gyárosokkal, csak ugyanazt cselekszik, amit a magas potentátok tesznek, ha hajbakapnak egymással. — A burzsoák közül megintcsak barátunk, dr. Ure, a legádázabb ellensége minden munkásegyesületnek. Tajtékzik a dühtől, mikor a pamutfonók, a legerősebb munkásszekció „titkos törvényszékeiről" beszél, amelyek azzal kérkednek, hogy minden engedetlen gyárost meg tudnak zabolázni, „és így tönkretehetik azt az embert, aki éveken át megélhetést biztosított nekik". Arról az időről beszél, „amikor az ipar leleményes agya és éltető szíve a nyughatatlan alsó végtagok szolgaságába kerül", — csak az a kár, új Menenius Agrippa, hogy az angol munkásokat nem csendesítheted le oly könnyen meséddel, mint a római plebejusokat! És végül a következő megható történetet meséli: A mule-durvafonók egyszer szintén tűrhetetlenül visszaéltek erejükkel. A magas bér nem keltett bennük hálaérzetet a gyáros iránt, nem ösztönözte őket szellemi művelődésre (természetesen a burzsoáziára nézve ártalmatlan, sőt hasznos tudományokban), hanem sok esetben büszkévé tette őket és módot nyujtott nekik arra, hogy a különböző gyárakban önkényesen szervezett sztrájkok idején pénzzel támogassák a dacos szellemet. A Hyde-ban, Dukinfieldben és környékbeli helységekben lezajlott szerencsétlen események alkalmával a vidék gyárosai, aggódva, hogy a franciák, belgák és amerikaiak kiszorítják őket a piacról, azzal a kéréssel fordultak Sharp, Roberts & Co géppgyárához, hogy Sharp úr, aki tehetséges feltaláló, konstruáljon egy automatikus mule-t, amely „megmentené a termelést az elkeserítő rabszolgaságtól és a fenyegető összeomlástól". „Pár hónap mulva elkészült a gép, amely szinte éppúgy gondolkodott, érzett és tapintott, mint egy tapasztalt munkás. Így ugrott ki a *vasember*, mint a munkások nevezik, *a modern Prometheus kezéből Minerva parancsára* — olyan alkotás, melynek az a hivatása, hogy az ipari osztályok soraiban helyreállítsa a rendet és

biztosítsa az angolok ipari uralmát. E herkulesi csodalény híre rémületbe ejtette a munkásegyesületet, *és még mielőtt — mondhatnók — elhagyta volna bölcsőjét, megfojtotta az anarchia hidráját.*" Ure bebizonyítja továbbá, hogy annak a gépnek a feltalálása, amellyel egyidejűleg 4—5 színt nyomnak, a kartonnyomok zavargásainak eredménye volt, hogy a mechanikai szövészetben az irezők elégedetlenkedése egy új, tökéletesített irezőgép feltalálására vezetett, és még több más hasonló esetet sorol fel*. Ugyanez az Ure valamivel előbb íveken át azt igyekszik bebizonyitani, hogy a gépek előnyösek a munkásoknak! — Ure egyébként nem áll egyedül; a gyári jelentésben Ashworth gyáros és mások minden alkalommal kimutatják, hogy mennyire haragszanak ezekre az egyesületekre. Ezek a bölcs burzsoák, éppúgy mint bizonyos kormányok, minden mozgalmat, amelyet nem értenek meg, gonosz agitátorok, rosszindulatú emberek, demagógok, hangoskodók és zöldfülűek befolyására vezetnek vissza; azt állítják, hogy az egyesületek fizetett ügynökei érdekből agitálnak, mert ebből élnek — mintha nem a burzsoázia tenné szükségessé, hogy az egyesületek fizessék agitátoraikat, hiszen nem hajlandó alkalmazni őket!

A sztrájkok hihetetlen gyakorisága bizonyítja legjobban, milyen méreteket öltött a társadalmi háború Angliában. Nincs olyan hét, sőt nincs olyan nap, hogy itt vagy ott ne sztrájkolnának — hol bérleszállítás miatt, hol pedig azért, mert megtagadták a bérek felemelését; hol sztrájktörők alkalmazása miatt, hol pedig azért, mert nem akarnak végetvetni a visszaéléseknek vagy a rossz gyári rendnek; hol új gépek bevezetése miatt, hol száz és száz más okból. Ezek a sztrájkok természetesen csak előőrsi csatározások, amelyek csak néha fejlődnek nagyobb ütközetekké; nem döntenek el semmit, de kétségtelen bizonyítékai annak, hogy közeleg a proletariátus és a burzsoázia döntő csatája. A sztrájkok a munkások hadiiskolái, amelyekben felkészulnek az immár elkerülhetetlen, nagy harcra; a sztrájkokkal nyilvánítják ki a munkásosztály egyes osztagai, hogy csatlakoznak a munkások nagy mozgalmához. És ha átlapozzuk a „Northern Star"-nak, annak az egyetlen lapnak egy évfolyamát, amely a prole-

* *Ure.* „Philosophy of Manufactures", 366. és köv. old.

tariátus valamennyi mozgalmáról beszámol, megállapíthatjuk, hogy a városi és vidéki ipari munkások mind egyesületekben szervezkednek és időnként általános sztrájkkal tiltakoznak a burzsoázia uralma ellen. És a sztrájkok mint hadiiskolák pótolhatatlanok. A sztrájkokban mutatkozik meg az angolok sajátos bátorsága. A kontinensen azt hiszik, hogy az angolok, és különösen a munkások gyávák, hogy nem képesek forradalmat csinálni; azért hiszik ezt, mert nem lázadnak fel minden pillanatban, mint a franciák, mert látszólag nyugodtan beletörődnek a burzsoá rendbe. Ez a nézet egészen helytelen. Az angol munkások bátorság dolgában nem maradnak más nemzetek mögött; éppoly nyughatatlanok, mint a franciák, csak másképpen harcolnak. A franciák, akik ízig-vérig politikusok, a társadalmi bajok ellen is politikai úton harcolnak; az angolok viszont, látva, hogy a politika csak a polgári társadalom önző érdekeit szolgálja, nem a kormány ellen, hanem közvetlenül a burzsoázia ellen harcolnak; ez pedig eredményesen egyelőre csak békés úton történhet. Az ipari pangás és annak következménye, a nyomor, 1834-ben a lyoni felkelésre, 1842-ben pedig a manchesteri általános sztrájkra vezetett; a lyoni felkelők köztársaságot, a manchesteri sztrájkolók népchartát és béremelést követeltek. Magától értetődik, hogy a sztrájkhoz is bátorság, sőt gyakran sokkal nagyobb bátorság, sokkal merészebb, szilárdabb elhatározás kell, mint a lázadáshoz. Valóban bámulatraméltó, ahogy a munkás, aki tapasztalatból ismeri a nyomort, feleségével és gyermekeivel együtt szembenéz az ínséggel, hónapokig éhezik és szenved, és mindennek ellenére szilárd, rendíthetetlen marad. A francia forradalmárt halál, gályarabság fenyegeti, de mi ez a lassú éhhalálhoz képest, mi ez ahhoz képest, hogy a sztrájkoló munkásnak napról napra látnia kell, hogyan éhezik egész családja, és mégis kitart, bár tudja, hogy a burzsoázia előbb-utóbb bosszút áll rajta; mindezt szívesebben elviseli az angol munkás, semhogy fejét a vagyonos osztály igájába hajtsa. Lejjebb látni fogjuk, milyen szívós, legyőzhetetlenül bátor az angol munkás, aki csak akkor enged az erőszaknak, ha már minden ellenállás céltalan és esztelen. És éppen ebben a higgadt kitartásban, ebben a szilárd elszántságban, amelynek naponként száz és száz próbát kell kiállania, éppen ebben mutatja meg az angol munkás jellemének

tiszteletre legméltóbb oldalát. Azok az emberek, akik annyi szenvedést képesek elviselni, hogy térdre kényszerítsenek egyetlenegy burzsoát, képesek lesznek arra is, hogy összetörjék az egész burzsoázia hatalmát. De ettől függetlenül, az angol munkás elég gyakran megmutatta bátorságát. Az 1842. évi sztrájknak nem volt ugyan további következménye, de ennek részben az volt az oka, hogy a munkásokat a burzsoázia kergette sztrájkba, részben pedig az, hogy a munkások nem látták tisztán a sztrájk célját és megoszlott a véleményük. Egyébként azonban ott, ahol határozott *társadalmi* célokért kellett küzdeniük, éppen elég gyakran tettek tanúbizonyságot bátorságukról. Nem beszélve az 1839. évi walesi felkelésről, manchesteri tartózkodásom idején (1843 májusában) valóságos ütközetet vívtak e városban. Pauling és Henfrey téglagyárában ugyanis nagyobb téglákat kezdtek készíteni; a nagyobb téglákat természetesen drágábban adták el, de a bért nem emelték. A munkások, mivel béremelési követelésüket elutasították, sztrájkba léptek és a téglagyári munkások szervezete a cégre kimondotta a bojkottot. A cégnek azonban nagynehezen sikerült a környékről sztrájktörő munkásokat szerezni. Ezekkel szemben a szervezet kezdetben a megfélemlítés eszközéhez nyúlt. Erre a cég a gyár őrzésére tizenkét embert, kiszolgált katonákat és rendőröket fogadott fel és felfegyverezte őket. Amikor aztán a megfélemlítés nem használt, egy este, tíz órakor, a téglagyári munkások egy csapata katonai rendben, az első sorokat puskával felfegyverezve, megtámadta a gyárat, amely alig négyszáz lépésnyire volt a gyalogos-kaszárnyától*. A munkások behatoltak a gyárba, és amint észrevették az őröket, tüzelni kezdtek rájuk, széttaposták a kirakott nyers téglákat, széthányták a már egymásra rakott, kiszárított téglákat, és összezúztak mindent, ami útjukba akadt; behatoltak az egyik épületbe is, ahol széttörték a bútorokat és bántalmazták az ottlakó munkafelügyelő feleségét. Ezalatt az őrök a sövény mögé húzódtak, ahonnan biztosan és akadálytalanul tüzelhettek; a gyárba benyomult munkások egy lángoló téglaégető kemence előtt álltak; a kemence élesen megvilágította őket, ellenfeleik minden golyója biztos célba talált, a munkások viszont vaktában lövöldöztek. A lövöldözés több mint félóráig tartott, míg

* A Cross Lane és a Regent Road sarkán — lásd Manchester térképét.

elfogyott a munkások lőszere, s elérték céljukat, összetörtek mindent, ami összetörhető volt a gyár udvarán. Akkor megjelent a katonaság; erre a téglagyári munkások visszavonultak Ecclesbe (három mérföldnyire Manchestertől). Eccles előtt szemlét tartottak, itt mindenkit szervezeti számán szólítottak, aztán szétszéledtek, hogy annál biztosabban a mindenfelől előnyomuló rendőrség kezébe kerüljenek. Bizonyára igen sokan megsebesültek, de csak azok sebesüléséről tudtak, akiket elfogtak. Egyikük három golyót kapott: egyet a combjába, egyet a lábikrájába, egyet a vállába és így vánszorgott még több mint négy mérföldet. — Ezek az emberek kétségtelenül bebizonyították, hogy bennük is van forradalmi bátorság és nem félnek a golyózáportól; ha pedig, mint 1842-ben történt, a fegyvertelen tömeget, amely azt sem tudta, hogy tulajdonképpen mit akar, a piactér bejáratait megszálló néhány dragonyos és rendőr féken tarthatta, ez még korántsem bizonyítja, hogy a tömeg nem volt bátor; ez a tömeg akkor sem mozdult volna, ha nem lettek volna ott az állam, azaz a burzsoá hatalom szolgái. Amikor a népnek határozott célja volt, kellő bátorságot tanúsított, mint például a Birley-gyár megtámadása alkalmával, amelyet tüzérséggel kellett megvédeni.

Ez alkalommal még néhány szót arról, hogy milyen szentnek tekintik a törvényt Angliában. A burzsoának természetesen szent a törvény, hiszen az az ő műve, az ő beleegyezésével, az ő védelmére és előnyére hozzák a törvényt. A burzsoá tudja, hogy ha van is olyan törvény, amely talán árthat neki, de a törvényhozás a maga egészében az ő érdekeit védi, és hogy mindenekelőtt a törvény szentsége, a társadalom egyik részének aktív, másik részének passzív akaratnyilvánításával megállapított rend sérthetetlensége a legerősebb támasza társadalmi állásának. Az angol burzsoá a törvényben, mint istenében, önmagára talál, ezért szentnek tartja azt, ezért valami csodálatos, megnyugtató erőt lát a rendőrbotban, amely tulajdonképpen az ő saját botja. De nem így a munkás. A munkás jól tudja, mert igen gyakran tapasztalta, hogy a törvény csak korbács, melyet a burzsoá font számára, és ha nem okvetlenül szükséges, nem folyamodik a törvényhez. Nevetséges az az állítás, hogy az angol munkás fél a rendőrségtől; hiszen a manchesteri rendőrség min-

den héten saját bőrén érzi a munkások öklét; sőt a mult évben a munkások megrohamoztak egy vasajtókkal és nehéz spalettákkal védett rendőrőrszobát. Az 1842. évi sztrájk alkalmával a rendőrség, mint mondottuk, csak azért lehetett erős, mert a munkások tanácstalanul álltak.

A munkások nem tisztelik a törvényt, hanem csak tűrik, amennyiben nem áll hatalmukban változtatni rajta; ezért természetes, hogy legalább javaslatokat akarnak kidolgozni a törvény megváltoztatására, hogy a burzsoá törvény helyébe proletár törvényt akarnak iktatni. Ilyen proletár törvényjavaslat a *népcharta* (people's charter), amely formájában tisztán politikai okmány és az alsóháznak demokratikus elvek alapján való átszervezését követeli. A *chartizmus* a burzsoáziával szemben tanúsított ellenállás sűrített formája. Az egyesületekben és a sztrájkokban az ellenállás mindig elszigetelt volt: csak egyes munkások vagy munkáscsoportok harcoltak egyes burzsoák ellen; ha pedig általános volt a harc, többnyire nem azért lett azzá, mert a munkások tudatosan akarták, ha pedig tudatosan akarták, ennek alapja a chartizmus volt. Mert a chartizmusban az egész munkásosztály kel fel a burzsoázia ellen, és mindenekelőtt ennek politikai hatalmát, azt a törvényekből rakott falat támadja, mellyel a burzsoázia körülbástyázta magát. A chartizmus a *demokrata* pártból ered, mely a XVIII. század nyolcvanas éveiben a *proletariátussal együtt és a proletariátusban* fejlődött, a francia forradalom idején erőre kapott, s a békekötés után mint *„radikális"* párt lépett fel; akkoriban Birmingham és Manchester, korábban London volt a székhelye; a liberális burzsoáziával való szövetségben a régi parlament oligarcháitól kikényszerítette a reformtörvényt, és azóta a burzsoáziával szemben egyre élesebben mint munkáspárt konszolidálódott. 1838-ban az Általános Londoni Munkásegyesület (Working Men's Association) bizottsága, William Lovett vezetésével, kidolgozta a népchartát, melynek „hat pontja" a következő: 1) általános választójogot minden nagykorú, épelméjű, büntetlen előéletű férfi számára; 2) a parlament évenként újjáválasztandó; 3) adjanak fizetést a parlament tagjainak, hogy vagyontalanok is elfogadhassák a képviselői megbizatást; 4) titkos szavazást, hogy elejét vegyék a burzsoázia megvesztegetési és megfélemlí-

tési kísérleteinek: 5) alakítsanak egyenlő választókerületeket, hogy ilymódon biztosítsák az egyenlő képviseletet; 6) töröljék el a 300 font sterlingben megállapított, s amúgy is illuzórius választhatósági földcenzust, legyen minden választó választható. — Bármilyen ártatlannak látszik ez a hat pont, amely csak az alsóház szervezetével foglalkozik, de éppen elegendő ahhoz, hogy az angol alkotmányt királynőstül és felsőházastul szétrombolja. Az alkotmány úgynevezett monarchikus és arisztokratikus eleme csak azért létezhet, mert a burzsoázia érdeke, hogy a *látszat* kedvéért fennmaradjon, hiszen manapság mindkét elem léte igazán csak látszat. De ha az alsóház az egész közvélemény képviselője lesz, ha nem csupán a burzsoázia, hanem az egész nemzet akaratát fejezi ki, akkor benne összpontosul majd minden hatalom teljes egészében, s eltűnik az uralkodó és az arisztokrácia nimbuszának utolsó fénysugara is. Az angol munkás nem tiszteli sem a lordokat, sem a királynőt, a burzsoázia viszont, bár véleményükkel nem sokat törődik, személyükben isteníti őket. Az angol chartista politikailag republikánus, bár sohasem, vagy ritkán ejti ki ezt a szót; rokonszenvez a világ republikánus pártjaival, de szívesebben demokratának nevezi magát. A chartista azonban több, mint egyszerű republikánus; az ő demokráciája nemcsak politikai demokrácia.

Igaz, a chartizmus 1835-től, vagyis keletkezésétől főleg munkások mozgalma volt, de még nem különült el élesen a radikális kispolgárságtól. A munkások radikalizmusa karöltve haladt a burzsoázia radikalizmusával, a charta volt közös jelszavuk, minden évben együtt tartották „nemzeti konventjüket", egy pártnak látszottak. A reformtörvényből kiábrándult kispolgárság az 1837 és 1839 közötti rossz üzleti évek miatt akkoriban igen harcias és vérszomjas volt; kedvére volt a gyújtó chartista agitáció. Németországban el sem tudják képzelni, hogy milyen izzó volt ez az agitáció. Fegyverkezésre, sőt gyakran egész nyiltan lázadásra szólították a népet; lándzsákat gyártottak, mint a francia forradalom idején. 1838-ban volt a mozgalomban többek közt bizonyos Stephens, metodista pap, aki Manchesterben így beszélt az összegyűlt néphez: „Ne féljetek a kormány hatalmától, az elnyomóitok rendelkezésére álló katonáktól, szuronyoktól és ágyúktól; a ti fegyveretek erősebb mindennél, olyan fegyver az,

amellyel szemben tehetetlen a szurony és az ágyú; ezt a fegyvert egy tízéves gyermek is tudja forgatni — elég néhány gyufa és egy köteg szurokbamártott szalma, és szeretném látni, mit tehet a kormány és százezernyi katonája ez ellen a fegyver ellen, ha merészen alkalmazzák"*. — De már akkor megmutatkozott a munkás-chartizmus sajátos, *társadalmi* jellege. Ugyanez a Stephens így beszélt a Kersall Mooron, Manchester említett „szent hegyén" egybegyűlt 200 000 főnyi tömeghez: „A chartizmus, barátaim, nem politikai kérdés; nem arról van szó, hogy választójogot kapjatok stb.; a chartizmus *kés- és villakérdés*, a charta annyi, mint jó lakás, jó étel és ital, jó megélhetés és rövid munkaidő." Az új szegénytörvény ellen és a tízórás törvényért indított mozgalmak már akkor is igen szoros kapcsolatban voltak a chartizmussal. E kor minden népgyűlésének tevékeny részese a *tory* Oastler; a népchartát követelő birminghami „nemzeti petíción" kívül még száz és száz petíciót fogadtak el, amelyben a munkások társadalmi helyzetének javítását sürgették. 1839-ben szintén lendületesen folyt az agitáció, amikor pedig az év végén kissé alábbhagyott, Bussey, Taylor és Frost nekiláttak, hogy Észak-Angliában, Yorkshire-ban és Walesben egyidejűleg felkeléseket szervezzenek. Frostnak, minthogy tervét elárulták, idő előtt kellett megkezdenie a felkelést, és ezért kudarcot vallott; északon még kellő időben értesültek Frost vállalkozásának kudarcáról és visszavonultak; két hónappal később, 1840 januárjában Yorkshire-ban több úgynevezett rendőr-lázadás (spy-outbreaks)** tört ki, mint például Sheffieldben és Bradfordban; ezután a forrongás lassanként elült. Közben a burzsoázia gyakorlatibb, előnyösebb tervekre, a gabonatörvények elleni harcra vetette magát; Manchesterben megalakult a Gabonatörvény Elleni Egyesület, aminek az volt a következménye, hogy a radikális burzsoázia és a proletariátus kapcsolata meglazult. A munkások csakhamar belátták, hogy a gabonatörvények eltörlése nagyon előnyös a burzsoáziának, de *nekik*

* Láttuk, hogy a munkások megszívlelték ezeket a szavakat.

** Sheffieldben, Bradfordban, Londonban és más városokban provokátorok által előidézett összeütközések voltak a chartisták és a rendőrök közt. Az összeütközések után a mozgalom sok vezetőjét és részvevőjét bebörtönözték. — *Szerk.*

keveset használna és ezért nem voltak hajlandók a javaslatot támogatni. 1842-ben kitört a válság. Az agitáció ismét megélénkült, ugyanúgy, mint 1839-ben. Ezúttal azonban a gazdag ipari burzsoázia, amelyet igen érzékenyen sujtott ez a válság, szintén részt vett az agitációban. A Gabonatörvény Elleni Líga, most így nevezték a manchesteri gyárosok által kezdeményezett egyesületet, nagyon radikális, harcias irányt vett. Lapjai és agitátorai leplezetlenül forradalmi hangot ütöttek meg; ennek többek közt az volt az oka, hogy 1841 óta a konzervatív párt volt a kormányon. Mint korábban a chartisták, most a Líga is nyiltan felkelésre szólított; de a válságtól legtöbbet szenvedő munkások sem ültek ölbetett kezekkel, amit az azévi nemzeti petícióra gyűjtött 3½ millió aláírás bizonyít. Egyszóval a két radikális párt, amely kissé elidegenedett egymástól, most ismét szövetkezett; az 1842 február 15-én, Manchesterben egybegyűlt liberálisok és chartisták petíciót szerkesztettek, amelyben követelték mind a gabonatörvények eltörlését, mind a charta törvénybe iktatását; a következő napon mindkét párt elfogadta a petíciót. Tavasszal és nyáron fokozódott a nyomor és hevesebb lett az agitáció. A burzsoázia szilárdan eltökélte, hogy a válságot, a válság okozta nyomort és általános forrongást kihasználva, keresztülviszi a gabonatörvények eltörlését. Ezúttal, mivel a toryk voltak a kormányon, félig-meddig lemondott még saját törvényességéről is; forradalmat akart, de a munkások segítségével. A munkásokkal akarta kikapartatni a gesztenyét a tűzből — menjenek tűzbe a munkások a burzsoáziáért. Már sok helyen újra felkapták a *„szent hónap"*, az általános munkássztrájk jelszavát, amelyet korábban (1839-ben) a chartisták tűztek ki; ezúttal azonban nem a munkások akartak sztrájkolni, hanem a gyárosok, akik a gabonavámok eltörlését úgy akarták kikényszeríteni a tory parlamenttől és kormánytól, hogy gyáraikat bezárják, munkásaikat pedig a falvakba, az arisztokrácia birtokaira küldik. Ez természetesen felkelésre vezetett volna, de a burzsoázia a biztos háttérben nyugodtan bevárhatta az eredményt anélkül, hogy — a legrosszabb esetben — kompromittálta volna magát. Július végén javulni kezdett az üzletmenet; itt volt az ideje, és hogy el ne szalasszák az alkalmat, *emelkedő konjunktúra mellett* (v. ö. a Manchesterből és Leedsből július végén és

augusztus elején küldött kereskedelmi jelentéseket) három stalybridge-i cég leszállította a béreket; hogy saját elhatározásukból tették-e ezt, vagy a többi gyáros és különösen a Líga hozzájárulásával, nem akarom eldönteni. Két cég csakhamar meghátrált; de a harmadik, William Bailey és Testvérei, szilárd maradt és azt mondta a panaszkodó munkásoknak, hogyha ez nem tetszik nekik, akkor talán jobb lesz, ha egy időre elmennek szórakozni. A felháborodott munkások kifakadásokkal fogadták ezt a gúnyos kijelentést, elhagyták a gyárat, bejárták a helységet és minden munkást sztrájkra szólítottak. Pár óra mulva már minden gyár állt, s a munkások Mottram Moorba vonultak, hogy népgyűlést tartsanak. Ez augusztus 5-én történt. Augusztus 8-án a stalybridge-iek 5 000 főnyi tömege Ashtonba és Hyde-ba vonult, leállítottak minden gyárat és szénbányát, népgyűléseket tartottak, de ezeken nem a gabonatörvények eltörlését sürgették, mint ahogy a burzsoázia remélte, hanem „tisztességes napibért a tisztességes napi munkáért" (a fair day's wages for a fair day's work). Augusztus 9-én Manchesterbe vonultak, a liberális *hatóságok nem gátolták őket,* és itt is leállították a gyárakat; 11-én Stockportban voltak; itt ütköztek először ellenállásba, amikor a szegényházat, a burzsoázia kedvenc szülöttjét megtámadták; ugyanezen a napon Boltonban általános sztrájk kezdődött és zavargások törtek ki, a hatóságok itt sem avatkoztak be a dolgokba; a felkelés csakhamar kiterjedt valamennyi ipari kerületre, a gabonabetakarításon és az élelmiszerkészítésen kívül minden munka szünetelt. De a felkelt munkások is nyugodtan maradtak. Akaratuk ellenére kergették őket ebbe a felkelésbe; a gyárosok — egyetlenegy, a *tory* Birley (Manchester) kivételével — *szokásuk ellenére* semmit sem tettek a sztrájk ellen; megkezdődött a dolog, de a munkásoknak nem volt határozott céljuk. Igaz, abban egyek voltak, hogy nem fogják agyonlövetni magukat a gyárosokért, akik a gabonatörvényeket akarják hatályon kívül helyezni; egyébként azonban megoszlottak a vélemények: egyesek a népchartát akarták keresztülvinni, mások viszont, akik ezt korainak tartották, csupán az 1840. évi béreket akarták kikényszeríteni. Ezért a felkelés meghiúsult. Ha kezdettől fogva határozott célú, vagyis tudatos munkásfelkelés lett volna, kétségtelenül siker koronázta volna; de ezek a tömegek,

akiket akaratuk ellenére munkáltatóik hajtottak az utcára, s akiknek egyáltalában nem volt határozott céljuk, semmit sem tehettek. Közben a burzsoázia, mely a kisujját sem mozdította azért, hogy a február 15-i szövetséget valóra váltsa, hamarosan belátta, hogy a munkások nem akarnak a burzsoázia eszközei lenni, belátta, hogy következetlen volt, amikor „törvényes" álláspontjától eltávolodott, és ezzel veszélybe sodorta magát; ismét előszedte tehát régi törvényességét, odaszegődött a kormányhoz a munkások ellen, akiket maga bujtogatott, majd kergetett a felkelésbe. A burzsoák és hű szolgáik felesküdtek rendőröknek; ebben a külön rendőralakulatban részt vettek a manchesteri német kereskedők is, akik vastag botjaikkal, szivarozva parádéztak a városban — anélkül, hogy egyáltalában szükség lett volna rájuk. Prestonban a burzsoázia a népre lövetett, úgyhogy a nép akaratlan felkelése most már nemcsak a kormány katonai hatalmával, hanem az egész vagyonos osztállyal is szembetalálta magát. A munkások, akiknek amúgy sem volt határozott céljuk, lassanként szétszéledtek, s a felkelés súlyosabb következmények nélkül végződött. Utóbb a burzsoázia újabb aljassággal tetézte az aljasságát; úgy igyekezett fehérre mosni magát, hogy iszonyattal beszélt a nép erőszakos fellépéséről, ami sehogysem illett tavaszi forradalmi hangjához, a chartista „felbujtókat" stb. tette felelőssé a felkelésért, holott maga a burzsoázia hasonlíthatatlanul többet tett a felkelés kirobbantása érdekében, és hihetetlen pimaszsággal ismét korábbi álláspontjára helyezkedett, ismét a törvény szentségét hirdette. A chartistákat, akik úgyszólván semmivel sem járultak hozzá a felkeléshez, akik csak azt tették, amit a burzsoázia is akart, vagyis kihasználták a helyzetet, bíróság elé állították és elítélték, a burzsoáziának azonban még a hajaszála sem görbült meg, sőt a munkaszünetelés alatt haszonnal adta el készleteit.

A felkelésnek az volt az eredménye, hogy a proletariátus félreérthetetlenül különvált a burzsoáziától. A chartisták egyáltalában nem titkolták eddig sem, hogy chartájukat készek minden eszközzel, ha kell, forradalommal is keresztülvinni; a burzsoázia, amely most egyszerre tudatára ébredt annak, hogy minden erőszakos átalakulás veszélyezteti helyzetét, tudni sem akart

többé „fizikai erőszakról", csak „erkölcsi erőszakkal" kívánta elérni céljait — mintha az erkölcsi erőszak más volna, mint fizikai erőszakkal való közvetlen vagy közvetett fenyegetés. Ez volt az egyik vitapont; ezt azonban áthidalták, mert a chartisták — akik nem kevésbbé szavahihetők, mint a liberális burzsoázia — később azt állították, hogy ők sem szólítottak fizikai erőszakra. A másik, a legfőbb vitapont azonban a gabonatörvény volt; ebben a kérdésben tisztult meg a chartizmus a hozzátapadó burzsoá elemektől. A gabonatörvény eltörlése kérdésében nem a proletariátus volt érdekelt, hanem a radikális burzsoázia. Az eddigi chartista párt tehát két pártra szakadt, amelyeknek politikai elvei a papíron megegyeztek ugyan, a valóságban azonban teljesen különbözők és összeegyeztethetetlenek voltak. A birminghami nemzeti konventen, 1843 január havában, *Sturge*, a radikális burzsoázia képviselője azt javasolta, hogy a chartista egyesület szabályzatából hagyják ki a charta *nevet*, mert, mint mondta, a felkelés miatt erőszakos forradalmi cselekedetek emlékei fűződnek hozzá, holott a chartához már évek óta forradalmi emlékek fűződtek, és Sturge úrnak eddig nem volt kifogása ez ellen. A munkások ragaszkodtak a charta névhez, és leszavazták Sturge urat; erre ez az egyszerre lojálissá lett quaker a kisebbséggel együtt kivonult a teremből és megalakította radikális burzsoákból a „Teljes Választójogi Egyesületet". Ennek a nemrég még jakobinus burzsoának annyira kellemetlenek lettek az emlékek, hogy még az általános választójog (universal suffrage) kifejezést is a nevetséges „teljes választójog" (complete suffrage) kifejezéssel cserélte fel! A munkások kinevették és nyugodtan tovább haladtak útjukon.

Ettől kezdve a chartizmus tiszta munkásügy volt, megszabadult minden burzsoá elemtől. A „teljes" választójogot követelő ujságok — a „Weekly Dispatch", a „Weekly Chronicle", az „Examiner" stb. — lassanként éppoly unalmasak lettek, mint a többi liberális lap, védelmezték a kereskedelmi szabadságot, támadták a tízórás törvényjavaslatot és az önálló munkáskövetelőseket, és általában nem sok radikalizmusról tettek tanúságot. A radikális burzsoázia minden konfliktusban a liberálisokhoz csatlakozott, a chartisták ellen küzdött, fő feladatául a gabonatörvény eltörlését tűzte ki, ami angol szempontból egyértelmű

a szabadversennyel. Ezáltal a radikálisok a liberális burzsoázia járszalagjára kerültek és most felettébb szánalmas szerepet játszanak.

Ezzel szemben a chartista munkások kettőzött buzgalommal vettek részt a proletariátus minden harcában a burzsoázia ellen. A szabadverseny annyi szenvedést okozott a munkásoknak, hogy meg kellett gyűlölniök; a szabadverseny képviselői, a burzsoák, esküdt ellenségei a munkásságnak. A munkások csak kárát vallhatják annak, ha teljesen szabaddá teszik a versenyt. Eddigi követeléseik: a tízórás törvény, a munkás védelme a tőkéssel szemben, a jó bér, a biztosított megélhetés, az új szegénytörvény eltörlése — mindez legalább oly lényeges része a chartizmusnak, mint a „hat pont" — egytől-egyig közvetlenül a szabadverseny és a kereskedelmi szabadság ellen irányulnak. Nem csoda tehát az, amit az angol burzsoázia nem tud megérteni, hogy a munkások hallani sem akarnak a szabadversenyről, a kereskedelem szabadságáról, a gabonatörvények eltörléséről, hogy a gabonavámok elleni harc legalább is hidegen hagyja őket, de e harc képviselőit elkeseredetten gyűlölik. Éppen a gabonatörvények eltörlése az a kérdés, mely a proletariátust a burzsoáziától, a chartizmust a radikalizmustól elválasztja. Ezt azonban egy burzsoá nem érheti fel ésszel, mert nem tudja megérteni a proletariátust.

De éppen ebben különbözik a chartista demokrácia minden eddigi, politikai burzsoá demokráciától. *A chartizmus, lényegét tekintve, szociális jellegű.* A „hat pont", mely a radikális burzsoá számára minden, és amelyet, szerinte, legfeljebb még néhány alkotmányreform követhet, a proletár számára csak eszköz. „A politikai hatalom eszközünk, a szociális boldogság a célunk" — most ez a chartisták világosan kifejezett jelszava. Stephens lelkész „kés- és villa-kérdését" 1838-ban csak a chartisták egy része fogadta el igazságnak; 1845-ben már mindannyiuk számára az. A chartisták között nincsenek többé csak-politikusok. Igaz, szocializmusuk még igen fejletlen, még mindig a földbirtok felparcellázásában (allotment-system) látják a nyomor megszüntetésének legfontosabb eszközét, ami azonban az ipar fejlődése következtében már túlhaladott álláspont (l. a Bevezetést); igaz az is, hogy legtöbb gyakorlati javaslatuk (a munkás

védelme stb.) látszatra reakciós jellegű, de egyrészt ezek a rendszabályok olyan természetűek, hogy vagy nem bírják ki a konkurrencia csapásait és ebben az esetben helyreáll a régi állapot, vagy pedig meg kell szüntetniük a konkurrenciát; másrészt pedig a chartizmus mostani, határozatlan helyzetében, a tisztán politikai párt elvétől való eltávolodása következtében szükségszerű, hogy a chartizmusnak éppen a szociális jellegében rejlő *megkülönböztető ismertetőjelei* tovább fejlődjenek. Elkerülhetetlen a szocializmushoz való közeledése, különösen ha a mostani ipari és kereskedelmi fellendülést követő újabb válság, amelynek valószínűleg már a jövő évben, de legkésőbb 1847-ig* be kell következnie, s amely sokkal mélyebb és pusztítóbb lesz, mint a korábbi válságok voltak, nyomorával arra készteti majd a munkásokat, hogy politikai helyett mindinkább szociális téren keressenek kiutat. A munkások győzelemre fogják vinni chartájukat, ez természetes; addig azonban még sok mindent kell tisztázniok, mit érhetnek el a chartával; ezt pedig még korántsem látják világosan.

Ezalatt a szocialista agitáció is eredményesen halad. Az angol *szocializmusról* itt csak annyiban lehet szó, amennyiben befolyással van a munkásosztályra. Az angol szocialisták a vagyonközösség fokozatos bevezetését követelik olymódon, hogy szervezzenek „hazai kolóniákat" 2 000—3 000 taggal, akik iparral és mezőgazdasággal foglalkoznak, egyenlő jogokat élveznek és egyenlő nevelésben részesülnek; követelik a válás megkönnyítését, az észszerű kormányzást a véleményszabadság teljes biztosítása mellett; követelik továbbá a büntetések eltörlését, a büntetésnek észszerű bánásmóddal való helyettesítését. Ezek az angol szocialisták *gyakorlati* javaslatai; elméleti elveik itt nem érdekelnek bennünket. — Az angol szocializmust *Owen* kezdeményezte, aki gyáros volt: ezért az ő szocializmusa, bár lényegileg a burzsoázia és a proletariátus ellentétének megszüntetését akarja, módszereiben sok tekintetben elnéző a burzsoázia iránt és igazságtalan a proletariátussal szemben. A szocialisták jámborak és békeszeretők, a fennálló rendet, ha még oly rossz is, elismerik, amennyiben kizárólag nyilvános meggyőzéssel kíván-

* (1892) Pontosan bekövetkezett.

nak változtatni rajta; ugyanakkor azonban elveik annyira absztraktak, hogy mai formájukban sohasem nyerhetik meg a közvéleményt. Emellett örökösen panaszkodnak, hogy az alsóbb osztályok demoralizálódnak, a társadalmi rendnek ebben a felbomlásában nem látják meg a haladás elemét és nem gondolnak arra, hogy a vagyonos osztályok demoralizációja — a magánérdekek hajhászása és a képmutatás — még sokkal rosszabb. Nem ismerik el a történelmi fejlődést és ezért máról holnapra, anélkül hogy politikai harcot folytatnának addig, amíg a politika, elérve célját, megszünteti önmagát (sich selbst auflöst), azonnal kész kommunista rendbe akarják átvinni a nemzetet. Megértik, hogy a munkás haragszik a burzsoára, de ezt az elkeseredést, mely egyetlen eszköze annak, hogy a munkás közelebb jusson céljához, terméketlennek tartják és ehelyett filantrópiát és általános szeretetet prédikálnak, ami a jelenlegi angol viszonyok között még sokkal terméketlenebb. Ők csak a pszichológiai fejlődést ismerik el, az absztrakt ember fejlődését, akinek semmi kapcsolata sincs a multtal, holott az egész világ és vele együtt az egyes ember is a mult talajából nőtt ki. Túlontúl szobatudósok, túlontúl metafizikusok és ezért nem sokra mennek. Részben a munkásosztályból regrutálódnak, de ennek csak igen kis részét, igaz, a legképzettebbeket és legkitartóbbakat, nyerték meg. Mai formájában a szocializmus sohasem lehet a munkásosztály közkincsévé; le kell szállania a magasból és egy időre vissza kell térnie a chartista álláspontra; de a chartizmuson keresztülment, burzsoá elemeitől megtisztított, igazi proletár szocializmus, ahogyan már most sok szocialista és sok chartista vezér elméjében kialakul (akik majdnem mind szocialisták*), rövidesen valóban jelentős szerepet fog játszani az angol nép fejlődéstörténetében. Az angol szocializmus bázisa sokkal szélesebb, mint a francia kommunizmusé, de fejlődésében** elmarad a francia kommunizmus mögött, ezért átmenetileg a francia álláspontra kell helyezkednie, hogy később túlhaladja azt.

* (1892) Szocialisták természetesen általános, nem speciálisan owenista értelemben.

** Az 1887. és 1892. évi angol nyelvű kiadásokban: „elméleti fejlődésében". — *Szerk.*

Addig természetesen a franciák is tovább fognak fejlődni. A szocializmus egyszersmind a munkások soraiban uralkodó vallástalanság leghatározottabb kifejezője is, annyira éles kifejezője, hogy az *öntudatlanul*, csupán gyakorlatilag vallástalan munkások gyakran visszarettennek tőle. De a nyomor itt is rákényszeríti majd a munkásokat, hogy szakítsanak a vallással, mely, mint egyre világosabban felismerik, csak arra való, hogy meggyengítse őket, hogy alázatosan tűrjék sorsukat és engedelmesen, híven szolgálják az őket kiszipolyozó vagyonos osztályt.

Látjuk tehát, hogy a munkásmozgalom két csoportra oszlik: a chartistákra és a szocialistákra. A chartisták elmaradottak, kevésbbé fejlettek, de igazi, tősgyökeres proletárok, a proletariátus képviselői. A szocialisták látóköre szélesebb, gyakorlati intézkedéseket javasolnak a nyomor ellen, de eredetileg a burzsoázia soraiból jöttek és ezért nem tudnak összeolvadni a munkásosztállyal. A szocializmus és a chartizmus egybeolvadása, a francia kommunizmus újjászületése angol talajon: ez lesz a legközelebbi lépés, sőt részben már meg is kezdődött. Csak ha ez megvalósul, akkor lesz a munkásosztály igazán ura Angliának; közben tovább fejlődnek a politikai és szociális viszonyok és elősegítik ennek az újonnan keletkező pártnak, a chartizmus e továbbfejlődésének az útját.

Ezek a különböző, hol egyesülő, hol különváló munkáscsoportok — az egyesületek tagjai, chartisták és szocialisták — saját erejükből számos iskolát és olvasótermet alapítottak, hogy emeljék a munkások szellemi színvonalát. Minden szocialista és csaknem minden chartista intézménynek, számos szakmai szervezetnek van már ilyen iskolája vagy olvasóterme. Ezekben az iskolákban igazi proletár szellemben nevelik a gyermekeket, minden burzsoá befolyástól mentesen; az olvasótermekben pedig kizárólag vagy majdnem kizárólag proletár folyóiratok és könyvek vannak. Ezek az intézmények igen veszélyesek a burzsoáziára nézve, melynek sikerült néhány hasonló intézményt, a műszaki iskolákat („Mechanics' Institutions") a proletár befolyás alól kivonni, s olyan szervekké alakítani; melyek a burzsoáziának hasznos tudományokat terjesztenek a munkások közt. Természettudományt tanítanak ott, mely elvonja a munkásokat a burzsoázia elleni harctól és esetleg hozzásegíti őket egyes

találmányokhoz, melyek a burzsoázia hasznát gyarapítják. De a munkásnak *most* valóban egészen haszontalan a természet tanulmányozása, hiszen a nagyvárosban, éjt-napot munkában töltve, gyakran nem is láthatja a természetet. Ott olyan nemzetgazdaságtant prédikálnak, amelynek istene a szabadverseny, és csak azt a következtetést vonhatja le belőle a munkás, hogy legokosabb, ha csendes megadással éhenhal; ott arra nevelik a munkásokat, hogy legyenek szelíd, simulékony, ügybuzgó szolgái az uralkodó politikának és vallásnak, a munkás egyre csak azt hallja, hogy legyen alázatos, passzív, és ne zúgolódjék sorsa ellen. A munkások zöme természetesen hallani sem akar ezekről az intézményekről, hanem felkeresi a proletár olvasótermeket, részt vesz az érdekeit közvetlenül érintő viszonyok megvitatásában — ekkor aztán az önelégült burzsoázia kijelenti: Dixi et salvavi*, és megvetéssel fordul el attól az osztálytól, amely „többre becsüli rosszindulatú demagógok szenvedélyes dühkitöréseit, mint a komoly műveltséget". Egyébként azt, hogy a munkásoknak van érzékük a „komoly műveltséghez" is, ha nem érdeksugallta burzsoá bölcseséggel elegyítve adják elő, bizonyítják a proletár, különösen a szocialista intézményekben gyakran tartott természettudományi, esztétikai és nemzetgazdaságtani előadások, amelyeknek igen nagy hallgatósága van. Hallottam némelykor foszlott bársonykabátos munkásokat, akik nagyobb tudással beszéltek geológiáról, csillagászatról és más tárgyakról, mint sok művelt német burzsoá. S hogy az angol proletariátusnak mennyire sikerült önálló műveltségre szert tennie, különösen megmutatkozik abban, hogy az újabb filozófiai, politikai irodalom és költészet korszakalkotó remekeit csaknem kizárólag munkások olvassák. A burzsoá, aki a fennálló társadalmi rend és az azzal összefüggő előítéletek rabja, megijed és keresztet vet, ha olyasmiről van szó, ami valóban haladást jelent; a proletár viszont nyilt szemmel tekint az effélére, élvezettel és eredményesen tanulmányozza azt. Különösen a szocialisták rengeteget tettek a proletariátus művelése érdekében, lefordították a francia materialistákat, *Helvetiust, Holbachot, Diderot-t* stb. és

* Dixi et salvavi animam meam — elmondtam és megmentettem a lelkemet. — *Szerk.*

a legjobb angol művekkel együtt olcsó kiadásokban terjesztették. *Strauss* „Jézus élete" és *Proudhon* „Tulajdon"-a szintén csak a proletárok közt forog közkézen. Shelley, a zseniális, prófétai *Shelley*, és *Byron*, aki izzó szenvedéllyel és maró szatírával ostorozta a fennálló társadalmat, a munkások közt talál legtöbb olvasóra; a burzsoák csak a mai képmutató morálhoz alkalmazkodó kasztrált „családi kiadásokat" („family editions") kedvelik. — A legújabb kor két legnagyobb gyakorlati filozófusát, *Benthamet* és *Godwint*, különösen az utóbbit, szintén csaknem kizárólag proletárok olvassák; *Benthamnek* van ugyan iskolája a radikális burzsoázia körében is, de csak a proletariátusnak és a szocialistáknak sikerült Benthamből kiindulva tovább haladniuk. A proletariátus ezeken az alapokon megteremtette a saját irodalmát, mely jobbára időszaki kiadványokból és brosúrákból áll és tartalmát tekintve messze felülmúlja az egész burzsoá irodalmat. Erről azonban más alkalommal.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a munkásmozgalmak magvát a gyári munkások, s közöttük is elsősorban a pamutipari vidékek munkásai alkotják. Lancashire és különösen Manchester a legerősebb munkásegyesületek székhelye, a chartizmus központja, az a hely, ahol legnagyobb a szocialisták száma. Minél mélyebben hatol be a gyárrendszer valamely munkaágba, annál inkább vesznek részt a munkások a mozgalomban; minél élesebb a munkás és a tőkés ellentéte, annál fejlettebb, annál erősebb a munkások proletáröntudata. Birmingham kismesterei, bár ők is szenvednek a válságoktól, mégis közbülső helyet foglalnak el a proletár chartizmus és a szatócs radikalizmus között, s ez a helyzet nem mondható szerencsésnek. Általában azonban minden ipari munkás egyik vagy másik formában csatlakozott a tőke és a burzsoázia elleni harchoz, és valamennyien egyek abban, hogy mint munkások (working-men) — büszkék erre a címre és a chartista gyűléseken ez a rendes megszólítás — minden tulajdonossal szemben önálló osztályt alkotnak, amelynek saját világszemlélete, saját érdekei, saját elvei vannak, hogy bennük testesül meg a nemzet ereje és fejlődőképessége.

A BÁNYAIPARI PROLETARIÁTUS

Az óriási angol ipar nyers- és tüzelőanyagának előteremtése szintén sok munkást igényel. A szükséges anyagok közül azonban — a gyapjún kívül, melyet a mezőgazdasági vidékek szállítanak — csak az ásványi anyagokat: a fémeket és a kőszenet termelik Angliában. Cornwallban gazdag réz-, ón-, horgany- és ólombányák vannak, Staffordshire-ban, Észak-Walesben és más kerületekben nagymennyiségű vasat bányásznak, csaknem egész Észak- és Nyugat-Anglia, Közép-Skócia és Írország néhány kerülete pedig kőszénben bővelkedik*.

Cornwall bányaiparában a föld alatt és a föld felett mintegy

* Az 1841. évi népszámlálás szerint a bányászatban dolgozó munkások száma Nagy-Britanniában (Írország kivételével):

	20 évesnél idősebb férfi	20 évesnél fiatalabb férfi	20 évesnél idősebb nő	20 évesnél fiatalabb nő	Összesen
Szénbányákban	83 408	32 475	1 185	1 165	118 233
Rézbányákban	9 866	3 428	913	1 200	15 407
Ólombányákban	9 427	1 932	40	20	11 419
Vasbányákban	7 773	2 679	424	73	10 949
Ónbányákban	4 602	1 349	68	82	6 101
Különböző más bányákban és ahol nem jelölték meg az ásványt	24 162	6 591	472	491	31 716
Összesen	139 238	48 454	3 102	3 031	193 825

Mivel a szén- és a vasbányákban többnyire ugyanazok dolgoznak, ezért a szénbányákban összeírt munkások egy része, továbbá az utolsó rovatban kimutatott munkások igen jelentős része a vasbányászokhoz számítandó.

19 000 férfi és 11 000 nő meg gyermek dolgozik. Magukban a bányákban csaknem kizárólag férfiak és 12 évnél idősebb fiúk dolgoznak. — A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentéséből ítélve ezeknek a munkásoknak az anyagi helyzete, úgylátszik, elég tűrhető; az angolok gyakran kérkednek erős és merész cornwalli bányászlegényeikkel, akik még a tengerfenék alatt is feltárják az érc-ereket. A jelentés azonban másként vélekedik ezeknek az embereknek az erejéről. *Dr. Barham* gondos jelentésében kimutatja, hogy a bányák mélyén oxigénben szegény a levegő, teli van porral és a robbantáshoz használt lőpor füstjével; hogy ennek a levegőnek a belélekzése megtámadja a tüdőt, zavarokat idéz elő a szív működésében és elernyeszti az emésztőszerveket; hogy a megfeszített munka, és különösen az a körülmény, hogy a munka előtt és a munka után mindennap létrákon kell leszállni a tárnába, illetőleg feljönni onnan, ami egyes bányákban még erős, fiatal embereknek is több mint egy órába kerül, elősegíti e bajok fejlődését, és hogy ennek következtében azok a férfiak, akik már kora ifjúságuktól bányákban dolgoznak, gyengébbek, mint a föld felett dolgozó nők; hogy sok bányászt ifjan visz el a roncsoló tüdővész, a legtöbben pedig éltük virágjában lassan sorvadnak el; hogy a bányászok korán megöregednek és 35—45 éves korukban munkaképtelenekké válnak; hogy igen sokan, amikor az akna meleg levegőjéből, a létrákon való fáradságos kapaszkodástól erősen megizzadva, kijutnak a felszin hideg levegőjére, a hirtelen átmenettől meghülnek, amúgyis beteg légzőszerveik gyulladásba jönnek, s ez igen gyakran halállal végződik. — A föld feletti munkát, az érc szétzúzását és osztályozását, amelyet lányok és gyermekek végeznek, igen egészségesnek tartják, mert a szabadban történik.

Észak-Angliában, Northumberland és Durham grófság határán terülnek el Alston Moor gazdag ólombányái. Az a jelentés, melyet a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja, Mitchell készített erről a vidékről, csaknem teljesen megegyezik a Cornwallról írt jelentésekkel. Itt is az a panasz, hogy a tárnák levegője oxigénben szegény, teli van porral, lőporfüsttel, szénsavval, kénes gázokkal. Ennek következtében a bányászok, éppúgy mint Cornwallban, itt is kisnövésűek, a 30 évesnél

idősebbek majdnem kivétel nélkül nehézlégzésben szenvednek, s ha tovább folytatják a munkát — pedig majdnem mindig ez az eset — heveny tüdővészbe esnek és ilymódon ezeknek az embereknek átlagos életkora lényegesen megrövidül. E vidék bányászainak átlagos életkora magasabb valamivel, mint a cornwalliaké, mert az észak-angliai bányászok csak tizenkilencedik életévükben kezdenek bányákban dolgozni, a cornwalliak viszont, mint láttuk, már tizenkét éves korukban. De az orvosok megállapítása szerint az észak-angliai bányászok többsége is 40—50. életévében pusztul el. 79 bányász közül, akiknek halálát a kerületi anyakönyvi hivatalban bejelentették, és akik átlag 45 évesek voltak, 37 tüdővészben és 6 asztmában halt meg. A környékbeli helységekben: Allendale-ben, Stanhope-ban és Middletonban a bányászok átlagos élettartama 49, 48, illetőleg 47 év volt, és a nehézlégzés következtében beállott halálesetek száma az összes halálesetek 48, 54, illetőleg 56%-ára rúgott. Hangsúlyoznunk kell, hogy az adatok csak olyan bányászokra vonatkoznak, akik *legkorábban tizenkilenc éves korukban* kezdtek dolgozni. Hasonlítsuk össze ezzel az úgynevezett svéd táblázatokat — Svédország lakosságának részletes halandósági kimutatásait —, melyeket Angliában ma is a brit munkásosztály átlag-élettartamának leghelyesebb mértékéül fogadnak el. A svéd adatok szerint azok a férfiak, akik megérték tizenkilencedik évüket, átlag 57½ évet élnek, vagyis az észak-angliai bányászok munkája átlag tíz évvel rövidíti meg életük tartamát. A svéd táblázatok azonban a *munkások* átlagos élettartamának a mértékét jelentik, tehát a proletariátus amúgyis kedvezőtlen viszonyai között tengődők életeshetőségeit mutatják, vagyis már a normálisnál rövidebb élettartamot tüntetik fel. — Ezen a vidéken is megtalálhatók az éjjeli menedékhelyek és hálóhelyek, melyekkel már a nagyvárosokban megismerkedtünk; ezek legalább olyan piszkosak, undorítók és zsúfoltak, mint a nagyvárosok hasonló helyei. Mitchell megnézett egy ilyen szobát; a 18 láb hosszú és 15 láb széles helyiségben 14 ágy állt 42 férfi és 14 fiú, összesen tehát 56 személy részére; az ágyak két sorban, egymás *fölött* voltak elhelyezve, mint a hajón. A szobában nem volt egyetlen nyílás sem, amelyen át a rossz levegő eltávozhatott volna; bár az utolsó három éjszaka senki sem hált a helyiségben,

Mitchell mégis visszahökkent, nem bírta elviselni a szagát és levegőjét. Mi lehet ott egy rekkenő nyári éjjel, amikor 56-an hálnak a szobában! És ez nem egy amerikai rabszolgahajó fedélköze, hanem „szabadnak született britek" lakása.

Most térjünk át az angol bányászat legfontosabb ágaira, a vas- és a szénbányászatra. A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése együtt tárgyalja ezeket a bányákat, mégpedig igen részletesen, mint ahogy a tárgy fontossága megköveteli. A jelentés első része majdnem kizárólag a vas- és a szénbányákban dolgozó munkások helyzetével foglalkozik. Mivel az ipari munkások helyzetét már részletesen ismertettem, itt rövidebbre foghatom a mondanivalómat, ahogy e mű terjedelmének korlátai megszabják.

A szén- és a vasbányákban, amelyeket körülbelül azonos módon aknáznak ki, négy-, öt-, hétéves gyermekek is dolgoznak; de a legtöbben nyolcévesnél idősebbek. Ezeket a gyermekeket arra használják fel, hogy a lefejtett anyagot a fejtés helyéről a lóvasúthoz vagy a főaknához hordják és hogy a bánya különböző részeit elválasztó csapóajtókat a munkások és a rakományok átbocsátásánál kinyissák és bezárják. Ezekre az ajtókra többnyire a legkisebb gyermekek vigyáznak, akiknek ilymódon napi tizenkét órán át sötétben, egyedül, szűk, többnyire nedves folyosón kell ülniök, és még munkájuk sincs annyi, hogy megóvná őket attól, hogy a semmittevés unalmában el ne butuljanak, állatokká ne váljanak. A szén és a vasérc szállítása viszont igen kemény munka, mert az anyagot meglehetősen nagy, kerék nélküli kosarakban, a tárnák göröngyös földjén kell elhordani, hol nedves agyagon vagy vízen keresztül, hol meredek lejtőkön és járatokon, amelyek olykor annyira szűkek, hogy a munkásoknak négykézláb kell mászniuk. Ezért erre a megerőltető munkára nagyobb gyermekeket és serdülő lányokat alkalmaznak. A körülményekhez képest egy kosárhoz egy munkás vagy két fiatalabb van beosztva, akiknek egyike tolja, másika húzza a kosarat. A fejtés, amelyet felnőtt férfiak vagy 16 évesnél idősebb, erős fiúk végeznek, szintén igen fárasztó munka. — A szokásos munkaidő 11—12 óra, gyakran még ennél is több, Skóciában 14 óráig is terjed, és igen gyakran két műszakot végeznek egyfolytában, úgyhogy az összes munkások 24 órán, sőt nem rit-

kán 36 órán át szakadatlanul a föld alatt vannak és dolgoznak. Az étkezési idő többnyire nincs meghatározva, akkor esznek az emberek, ha éhesek és idejük van rá.

A bányamunkások anyagi helyzetét, Skócia egyes részei és az ír szénvidék kivételével, ahol igen nagy a nyomor, általában elég jónak, és bérüket a környékbeli mezőgazdasági napszámosokéhoz képest (akik természetesen éheznek) magasnak tartják. Később még lesz alkalmunk visszatérni a bányamunkások helyzetének erre a különben is relatív, egész Anglia legszegényebb osztályának helyzetéhez viszonyított jellemzésére. Egyelőre a bányák mostani kiaknázási módjából eredő bajokat kívánjuk megvizsgálni, és azután döntsenek az olvasók, hogy van-e olyan bér, amely kárpótolhatná a bányamunkásokat szenvedéseikért.

A szenet és a vasércet hordó gyermekek és fiatalok mind arról panaszkodnak, hogy igen fáradtak. Ilyen általános és teljes kimerültség még azokban az ipari vállalatokban sem észlelhető, melyekben a legkíméletlenebbül hajszolják a munkásokat. A jelentés minden oldalán számos példát találunk erre. Igen gyakran előfordul, hogy a gyermekek, mihelyt hazaérnek, a tűzhely előtt leroskadnak a kőpadlóra és nyomban elalusznak, anélkül hogy egy harapást is ettek volna; a szülőknek kell az alvó gyermekeket megmosniok és ágyba fektetniök; sőt gyakran megtörténik az is, hogy a munkából hazatérő gyermekek útközben összeesnek a fáradtságtól; szüleik késő éjjel keresésükre indulnak és ott találják őket az úton — álomba merülve. Úgylátszik, általános jelenség, hogy ezek a gyermekek ágyban töltik a vasárnap nagyrészét, hogy a hét nehéz munkáját némiképpen kipihenjék; csak kevesen járnak templomba és iskolába, akik pedig mégis elmennek az iskolába, azok — mint a tanítók panaszolják — minden tanulásvágyuk ellenére nagyon álmosak és eltompultak. Ugyanez vonatkozik a nagyobb lányokra és az asszonyokra is. A legbrutálisabb módon agyondolgoztatják őket. — Ez a fáradtság, amely csaknem mindig erős fájdalomig fokozódik, okvetlenül károsan hat a szervezetre. A túlfeszített munka közvetlen következménye az, hogy a munkások izomzata egyoldalúan fejlődik; a teherhordásnál és tolásnál főleg a kar-, láb-, hát-, váll- és mellizmok feszülnek, s ezért ezek az

izmok erősen fejlettek, a test többi része viszont táplálék hiányában elsatnyul. Elsősorban a növésben maradnak el; a warwickshire-i és leicestershire-i bányászok kivételével, akik különösen kedvező viszonyok között dolgoznak, majdnem minden bányamunkás kistermetű. A túlfeszített munka másik következménye az, hogy mind a fiúk, mind a lányok nemi érettsége a normálisnál jóval később következik be; a fiúké gyakran csak tizennyolc éves korukban; sőt Symons vizsgálóbiztos látott egy tizenkilenc éves fiút, aki — fogazata kivételével — testileg nem volt fejlettebb, mint egy tizenegy-tizenkét éves gyermek. E hosszú gyermekkor voltaképpen csak azt bizonyítja, hogy a szervezet fejlődése akadályokba ütközik, és később szomorú következményekkel jár. Ilyen körülmények között, ilyen elgyengült szervezet mellett a bányamunkánál szinte elkerülhetetlen természetellenes testtartásnak gyakori következménye a lábelgörbülés, a befeléhajló térd és a kifordult lábfej, a hátgerincferdülés és egyéb elnyomorodás; ez annyira gyakori, hogy Yorkshire-ban és Lancashire-ban, Northumberlandben és Durhamben sokan, köztük orvosok is, azt mondják, hogy egy bányamunkást száz más ember között már testalkatáról is fel lehet ismerni. Különösen a nőknek árt a bányamunka; termetük ritkán, helyesebben majdnem sohasem oly egyenes, mint más nőké. A jelentésből kitűnik az is, hogy a bányákban dolgozó nők medencéje rendellenesen fejlődik és ennek következtében gyakorta nehezen szülnek, sőt belehalnak a szülésbe. E helyi természetű megnyomorodáson kívül a szénbányászokat, mint minden bányászt, még más, különös betegségek is gyötrik, amelyek munkájuk sajátosságaiból könnyen megmagyarázhatók. Főleg emésztőszervi betegségek miatt panaszkodnak; elvesztik étvágyukat, s az étvágytalanság a legtöbb esetben gyomorfájással, émelygéssel és gyakori hányással párosul; állandó szomjúság gyötri őket, s szomjukat csak a bánya szennyes, gyakran langymeleg vizével olthatják; emésztési zavarokban szenvednek, ennek pedig sok más betegség a következménye. A jelentés számos adat alapján megállapítja, hogy a szívbaj, különösen a szívizom túltengés, a szívizom és szívburok gyulladása, a pitvarkamrai szájadék és a főütőér (aorta) kezdeti részének szűkülete szintén gyakori bányászbetegség, ami túlfeszített munkájukkal

könnyen magyarázható. Szinte általános jelenség a sérv is; ez ugyancsak az izmok megerőltetésének közvetlen következménye. Részint a megerőltető munka, részint a bányák rossz, szénsavval és szénhidrogéngázzal kevert, porral telített levegője — pedig ez itt könnyen elkerülhető volna — sok fájdalmas, veszélyes tüdőbetegséget, különösen pedig asztmát okoz; a legtöbb bányász 40 éves korában, egyes kerületekben már 30 éves korában asztmás, és csakhamar munkaképtelenné válik. Azok a bányászok, akiknek nedves tárnákban kell dolgozniuk, természetesen már sokkal korábban nehézlégzést kapnak; Skócia egyes vidékein a 20. és a 30. életév közt lép fel ez a betegség, tehát olyan korban, mikor a megtámadott tüdő igen fogékony mindenféle gyulladásos és lázas kór iránt. Sajátos bányászbetegség az úgynevezett feketeköpet (black spittle); finom szénpor lepi be a munkás egész tüdejét, ez általános elgyengülést, fejfájást, szorongást okoz, és a beteg sűrű, fekete váladékot köp. Ez a betegség egyes vidékeken enyhe lefolyású, más vidékeken azonban, különösen Skóciában teljesen gyógyíthatatlan; itt fokozott erővel lépnek fel az említett tünetek, a betegek lélekzete igen rövid, sípoló, érverése gyors (percenként több mint 100), köhögése szaggatott; lesoványodnak, elgyengülnek, s csakhamar munkaképtelenekké válnak. Itt ez a betegség minden esetben halálos. Dr. Mackellar pencaitlandi (East Lothian) orvos állítása szerint a jól szellőztetett bányákban egyáltalán nem fordul elő ez a betegség; de azok a munkások, akik jól szellőztethető bányákból rosszul szellőztetettekbe mennek át, igen gyakran megkapják ezt a betegséget. Az tehát, hogy egyáltalában van ilyen betegség, kizárólag a bányatulajdonosok bűne, mert haszonlesésből elhanyagolják a bányák szellőztetését. A reuma — Warwickshire és Leicestershire kivételével — szintén általános bányászbetegség; különösen az okozza, hogy a bányászoknak gyakran nedves helyen kell dolgozniuk. — Mindezeknek a betegségeknek az a következménye, hogy a bányamunkások minden kerületben, *kivétel nélkül,* korán megöregszenek és ha 40. életévüket betöltik, csakhamar — a különböző kerületekben különböző korban — munkaképtelenekké válnak. Igen ritka eset, ha egy 45—50 éves bányamunkás még dolgozik. Általánosan megállapítják, hogy a 40 éves bányamunkás már aggastyánnak szá-

mít. Ez a vájárokra vonatkozik; a szénrakodók, akiknek állandóan nehéz széntömböket kell a kosárba rakni, már 28—30 éves korukban öregemberek; a szénvidékeken az a közmondás járja, hogy a rakodók megöregednek, még mielőtt fiatalok lettek volna. Magától értetődik, hogy a bányászok korai megöregedése egyet jelent korai halálukkal; a hatvanéves bányász valóságos fehérholló; még Dél-Staffordshire-ban is, ahol a bányák munkafeltételei aránylag egészségesek, csak kevesen érik meg az 51. életévet. — Mivel a bányamunkások korán megöregszenek, egészen természetes, hogy, akárcsak a gyárvidéken, gyakran találkozunk munkanélküli szülőkkel, akiket — sokszor még egészen fiatal — gyermekeiknek kell eltartaniok. — Ha mégegyszer röviden összefoglaljuk a szénbányászok munkájának következményeit, meg kell állapítanunk, hogy — dr. Southwood Smith vizsgálóbiztos szavaival élve — egyrészt a hosszú gyermekkor, másrészt a korai öregség következtében lényegesen megrövidül a szénbányászok férfikora, amikor erejük teljében vannak, és a korai halál csökkenti a szénbányászok egész élettartamát. Ez szintén a burzsoázia bűne!

Mindez azonban csak az angol szénbányák átlagára vonatkozik. Sok bányában, különösen azokban, ahol vékony szénréteget kell kifejteni, még sokkal rosszabb a helyzet. A szén igen drága lenne, ha a szénrétegen kívül még a határos homok- és agyagrétegek egy részét is el kellene takarítani; ezért a bányatulajdonosok csak a szenet ásatják ki, a homokot és az agyagot pedig otthagyják, ennek következtében a járatok, amelyek különben legalább négy, öt láb magasak, itt olyan alacsonyak, hogy lehetetlen egyenesen állni bennük. A munkás oldalt fekve, könyökére támaszkodva csákányozza a szenet; ez izületi gyulladást, ha pedig a bányásznak térdelnie kell, térdizületi gyulladást okoz. A nők és gyermekek, akik a szenet hordják, valami szerszámmal és sok esetben a lábuk közé vett lánccal befogják magukat a kosárba és négykézláb másznak az alacsony tárnákban, egy másik pedig hátulról fejével és kezével tolja a kosarat. A fejjel való tolás helyi gyulladást, fájdalmas daganatokat és keléseket okoz. Sok esetben a tárnák nedvesek, úgyhogy ezeknek a munkásoknak több hüvelyk mély szennyes vagy sós, szintén bőrgyulladást okozó vízben kell mászniuk. Könnyen elkép-

action, which is greatest in that position. It will be observed the boy in front goes on his hands and feet; in that manner the whole weight of his body is in fact supported by the chain attached to the waggon and his feet, and consequently his power of drawing is greater than it would be if he

Collieries in Lancashire, &c.
Report by J. J. Kennedy, Esq.

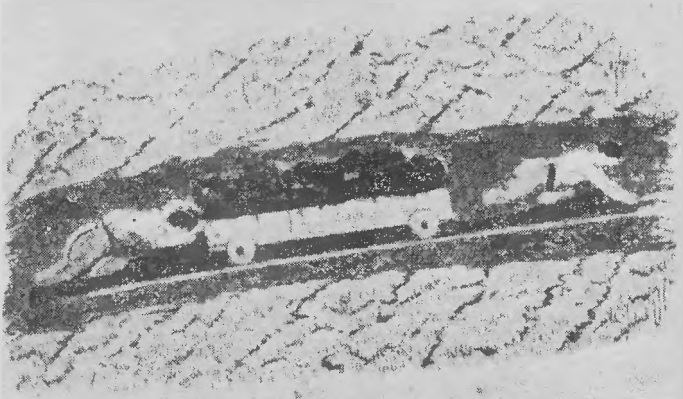

crawled on his knees. I am informed that these boys, by constantly pushing against the waggons, occasionally rub off the hair from the crowns of their heads so much as to make them almost bald.

111. The laboriousness of drawers or waggoners' employment entirely depends on the distance which the waggons have to be brought in the mines. This distance will vary in most mines from 60 to 100 yards, in some it will be as much as 500 and 600 yards, and there is one case stated where the waggons were brought under ground 1300 yards; but this I am convinced is an extreme case, as I have been frequently told by coal-proprietors that it is generally considered more economical to sink fresh pits rather than pay the extra cost of drawing beyond 400 to 450 yards. The trustee of the late Martha Anne Williams, in answer to the Query No. 17 in the forms issued for our use, states—

We seldom or never exceed 350 yards from the colliers to the shaft, and rather than exceed that distance we prefer sinking more pits rather than pay an extra price for drawing.

112. Of course when the seam lies very deep it becomes an object to save the expense of sinking pits, and in these cases the waggons are brought longer distances.

113. In most of the larger collieries of this district horses and ponies are used to draw the waggons in the main levels and slant roads. This, however, makes but little difference to the drawers, as they go the shorter distance more frequently.

114. To prove that it is a laborious employment I may cite such evidence as that of Benjamin Berry, No. 27, who states, in answer to my question,—

What is the greatest length you have known a drawer bring a waggon?—I have known two drawers, a lad and a lass, one of them three eighths of a man,* and the other one-half* draw 800 yards on the level, with rails each way, 10 times (that is 15,000 yards), and 360 yards up and down without rails 20 times (that is 14,400 yards), total 30,400 yards, or 17½ miles nearly.

115. He continues—

The lad was 17 years old, and the wench would be between 14 and 15.
Was the floor dry where they were drawing?—No; in some parts of that 800 yards

* This distinction is explained in the first part of B. Berry's evidence.

Egy oldal a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentéséből

zelhetjük, hogy ez a szörnyű rabszolgamunka mennyire kedvez a szénbányászokra amúgyis jellemző betegségeknek.

Mindezzel azonban még korántsem soroltuk fel a szénbányászok összes bajait. Az egész brit birodalomban nincs olyan munka, melynek annyi halálos áldozata lenne, mint éppen a szénbányászatnak. A szénbánya tömérdek hajmeresztő szerencsétlenség színhelye, és ez közvetlenül a kapzsi burzsoázia bűne. A bányákban igen gyakran szénhidrogéngáz fejlődik, és ha atmoszférikus levegővel keveredik, robbanékony gáz keletkezik, amely lánggal érintkezve meggyullad és megöl mindenkit, aki közelében van. Ilyen robbanások majdnem mindennap előfordulnak valahol; 1844 szeptember 28-án a haswelli bányában (Durham) történt robbanás, amely 96 embert ölt meg. A szénsavgáz, amely szintén nagy mennyiségben képződik a bányák mélyebb helyein, gyakran embermagasságban terjeng és megfojt mindenkit, aki oda kerül. A robbanások továbbterjedését és a gázok átömlését a bányák egyes részeit elválasztó csapóajtóknak kellene megakadályozniok. Ez az elővigyázatossági rendszabály azonban illuzórius, mert az ajtókra kisgyermekek vigyáznak, akik gyakran elalusznak vagy elhanyagolják feladatukat. E két gáz káros hatása teljesen elkerülhető volna, ha légaknákkal alaposan szellőztetnék a bányákat, erre azonban a burzsoá nem hajlandó pénzt költeni; ehelyett megparancsolja a munkásoknak, hogy Davy-lámpást használjanak, de ez, minthogy homályosan világít, gyakran egészen hasznavehetetlen, és a bányászok inkább egyszerű gyertyával pótolják. Ha pedig robbanás történik, ezt a munkások hanyagságának rovására írják, holott a burzsoá jó szellőztetéssel szinte lehetetlenné tehetne minden robbanást. Azonkívül lépten-nyomon előfordul, hogy egészen vagy részben beomlik egy-egy tárna és maga alá temeti vagy nyomorékká zúzza a munkásokat; a burzsoáknak ugyanis az az érdekük, hogy lehetőleg teljesen kiaknázzák a szénréteget — ez az oka a tárnabeomlásokkal kapcsolatos baleseteknek. Aztán a kötelek, melyeken a munkások leereszkednek az aknába, gyakorta rosszak és elszakadnak, a szerencsétlenek lezuhannak és összezúzzák magukat. Ez a sok baleset — nincs elegendő helyem arra, hogy egyes példákat idézzek — a „Mining Journal" szerint évenként mintegy 1 400 ember éle-

tébe kerül. A „Manchester Guardian" csupán csak Lancashireből hetenként legalább 2—3 ilyen balesetet közöl. A halottszemle-bizottságok tagjai csaknem minden kerületben a bányatulajdonosoktól függnek, és ahol nem ez az eset, már megszokásból azt írják: *„A halál oka véletlen szerencsétlenség."* A bizottság különben sem törődik sokat a bányák állapotával, mert nem ért hozzá. A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése azonban egyenesen a bányatulajdonosokat teszi felelőssé a legtöbb balesetért.

Ami a bányamunkások nevelését és erkölcsösségét illeti, ez a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése szerint Cornwallban elég jó, sőt Alston Moorban kitűnő; a szénvidékeken viszont általában igen alacsony színvonalú. A szénbányászok falun, elhagyatott vidéken élnek, és ha elvégzik keserves munkájukat, a rendőrségen kívül senkisem törődik velük. Ennek következtében, s mivel a gyermekeket már zsenge korukban munkára fogják, szellemi színvonaluk nagyon alacsony. A nappali iskolák elérhetetlenek, az esti és vasárnapi iskolák illuzóriusak, mert a tanítók semmit sem érnek. Ezért csak kevesen tudnak olvasni és még kevesebben tudnak írni. A vizsgálóbiztosok tanúsága szerint figyelmük csak arra terjed ki, hogy keserves és veszélyes munkájukért igen kevés bért kapnak. — Templomba ritkán, vagy sohasem járnak; a papok kivétel nélkül panaszkodnak, hogy a szénbányászok teljesen vallástalanok. Valóban annyira tudatlanok vallási és világi dolgokban, hogy ehhez képest sok ipari munkás fentebb példákkal szemléltetett tudatlansága teljesen elhalványul. A vallási fogalmakat csak szitkokból ismerik. Erkölcsiségüket már munkájuk is aláássa. Kétségtelen, hogy a bányamunkások megerőltető munkájának szükségképpeni velejárója az iszákosság. Ami a nemek kölcsönös viszonyát illeti, a bányákban az ott uralkodó hőség miatt férfiak, nők és gyermekek többnyire csaknem meztelenül, sőt sok esetben egészen meztelenül dolgoznak; mindenki elképzelheti, hogy mire vezet ez a bánya sötét, elhagyott folyosóin. A házasságon kívül született gyermekek aránytalanul nagy száma tanúskodik arról, hogy mi történik odalent a félvad munkások között; de bizonyítja azt is, hogy a házasságon kívüli nemi érintkezés itt még nem fajult prostitúcióvá, mint a váro-

sokban. A nők munkájának itt is ugyanaz a következménye, mint a gyárakban: felbomlasztja a családot és az anyát teljesen képtelenné teszi otthoni teendőinek az ellátására.

Amikor a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentését beterjesztették a parlamentnek, lord *Ashley* sürgős indítványára törvényt hoztak*, mely a bányákban megtiltja a női munkát, a gyermekek munkáját pedig korlátozza. A törvény azonban a legtöbb vidéken csak holt betű maradt, mert nem neveztek ki bányafelügyelőket végrehajtásának ellenőrzésére. A bányák falvakban vannak és már ez is igen megkönnyíti a törvény kijátszását; ezért nincs mit csodálkoznunk azon, ha tavaly a bányamunkások szövetsége hivatalosan bejelentette a belügyminiszternek, hogy Hamilton herceg skóciai bányáiban több mint hatvan nő dolgozik, vagy ha a „Manchester Guardian" egy alkalommal azt közölte, hogy — ha nem tévedek — Wigan közelében egy leány bányarobbanás áldozata lett, és senki sem törődött tovább azzal, hogy ilymódon törvénytelenségre derült fény. Lehet, hogy egyes esetekben megszüntették a törvénytelenséget, de általában minden a régiben maradt.

De még ezzel sincs vége a bányászok kálváriájának. A burzsoázia nem elégszik meg azzal, hogy tönkreteszi a bányászok egészségét, hogy minden percben veszélyezteti életüket, hogy megfosztja őket minden művelődési lehetőségtől, hanem még más módon is gyalázatosan kizsákmányolja őket. A truck-rendszer itt nem kivétel, hanem szabály, és egészen nyiltan, közvetlenül gyakorolják. Általános a cottage-rendszer is, igaz, ebben a termelési ágban többnyire szükséges, de itt sincs egyéb célja, mint hogy jobban kizsákmányolják a munkásokat. Azonkívül még más módon is becsapják a bányászokat. A szenet súlyra adják el, de a munkást többnyire térfogat szerint fizetik; ha kosara nincs egészen tele, *egy fillér bért sem* kap, ha pedig tetőzött a kosár, a többletért semmit sem fizetnek. Ha a kosárban bizonyos mennyiséget meghalad a meddő kőzet, ami nem annyira a munkástól, mint inkább a szénréteg minőségétől függ, nemcsak bérét veszti el, hanem ráadásul még meg is büntetik.

* Az ú. n. „Ashley-törvényt" 1842 augusztus 10-én fogadta el a parlament. — *Szerk.*

A bányákban egyáltalán olyan tökéletes a pénzbüntetés rendszere, hogy némelykor a szegény ördög, aki egész hétën át dolgozott, elmegy a béréért, és a munkafelügyelőtől — aki a munkás meghallgatása nélkül, tetszése szerint büntethet — azt hallja, hogy bért nem kap, sőt ennyi meg ennyi büntetést kell fizetnie! A munkafelügyelő egyáltalában önhatalmúlag állapítja meg a bért, ő jegyzi fel az elvégzett munkát és a munkásnak, aki köteles hinni neki, annyit fizethet, amennyit akar. Egyes bányákban, ahol súly szerint fizetnek, hamis mérlegeket használnak és a súlyokat nem hitelesíttetik; sőt egy bányában az volt a szabály, hogy aki a hibás mérleg miatt akart panaszkodni, *ezt 3 héttel előbb be kellett jelentenie a munkafelügyelőnek!* Sok vidéken, különösen Észak-Angliában, az a szokás, hogy a munkásokat egy évre szerződtetik; a munkások kötelezik magukat, hogy ez alatt az idő alatt másnak nem dolgoznak, a bányatulajdonos viszont nem köteles munkát adni nekik, úgyhogy gyakran hónapokig munka nélkül vannak, ha pedig máshol keresnek munkát, a szolgálati kötelezettség megszegése miatt hat hétre a taposómalomba küldik őket. Más szerződésekben kéthetenként 26 shilling keresetet biztosítanak a bányásznak, de nem adják meg; egyes kerületekben a bányatulajdonosok kisebb összeget kölcsönöznek a munkásoknak, amelyet le kell dolgozniok, s ilymódon magukhoz kötik őket. Északon általános szokás, hogy a munkások egyheti bérét visszatartják, így kötik őket a munkahelyhez. És hogy tökéletes legyen a gúzsbakötött munkások rabszolgasága, a szénvidékek csaknem valamennyi békebírája maga is bányatulajdonos vagy a bányatulajdonosok rokona, barátja, és ezeken a civilizálatlan, szegény vidékeken, ahol alig van ujság — ezek is az uralkodó osztály szolgálatában állnak — és kevés a politikai agitáció, a békebírák szinte korlátlan hatalommal rendelkeznek. El sem tudjuk képzelni, hogyan szipolyozzák ki a szegény bányamunkásokat és hogyan zsarnokoskodnak rajtuk a saját ügyükben ítélkező békebírák.

Így volt ez hosszú időn át. A bányamunkások nem tudták, hogy ez másképp is lehetne és nemcsak azért vannak a világon, hogy hét bőrt nyúzzanak le róluk. Lassanként azonban, különösen a gyárvidékeken, ahol a képzettebb gyári munkásokkal érintkezhettek és befolyásuk alá kerültek, felébredt bennük is

az ellenállás szelleme, szembeszegültek a *„szénkirályokkal"*, akik szemérmetlenül elnyomták őket. Kezdtek egyesületeket alakítani és időnként sztrájkokat rendeztek. Sőt a civilizáltabb vidékeken szívvel-lélekkel csatlakoztak a chartistákhoz. De Észak-Angliának az ipartól elzárt nagy szénmedencéje még mindig elmaradt, míg végül 1843-ban, részint a chartistáknak, részint maguknak az öntudatosabb bányászoknak számos kísérlete és erőfeszítése után, itt is felébredt az ellenállás általános szelleme. Megmozdultak Northumberland és Durham munkásai, élére álltak az egész birodalom általános bányamunkásszövetségének, és egy chartistát, a chartista perekben már korábban kitűnt *W. P. Roberts* bristoli ügyvédet nevezték ki „főügyészükké". A „Szövetség" csakhamar kiterjedt a legtöbb bányavidékre; mindenütt megbízottakat neveztek ki, akik gyűléseket tartottak és tagokat toboroztak; 1844 januárjában, a küldöttek első, manchesteri konferenciája idején a „Szövetségnek" több mint 60 000, fél évvel később, a második, glasgow-i konferencia idején pedig már több mint 100 000 tagja volt. A konferenciákon megvitatták a bányászok ügyeit és határozatokat hoztak a nagyobb sztrájkokról. Több lapot adtak ki a bányamunkások jogainak védelmére, különösen kitűnt a Newcastle-upon Tyneban megjelenő „The Miner's Advocate" című havi lap.

1844 március 31-én lejárt a northumberlandi és durhami bányászok szolgálati szerződése. Megbízták Robertset, hogy készítsen új szerződést, melyben a következőket követelték: 1) a teljesítményt ne térfogat, hanem súly szerint fizessék; 2) a súlyt állami felügyelők által felülvizsgált, közhasználatú mérleggel és súlyokkal állapítsák meg; 3) a szerződési idő fél év legyen; 4) a pénzbüntetési rendszert töröljék el és a valóban végzett munkát fizessék meg; 5) a bányatulajdonosok biztosítsanak a kizárólagos szolgálatukban álló munkásoknak hetenként legalább 4 napi munkát vagy 4 napi munkabért. A szerződést megküldték a szénkirályoknak és küldöttséget választottak a tárgyalások folytatására; a szénkirályok azonban azt válaszolták, hogy a „Szövetség" számukra nem létezik, hogy nekik csak az egyes munkásokkal van dolguk és az egyesületet sohasem fogják elismerni. Ugyanakkor egy másik szerződést javasoltak, amely teljesen mellőzte a fenti pontokat; a munkások termé-

szetesen elutasították ezt a szerződést. Ezzel megüzenték a háborút. 1844 március 31-én 40 000 bányász letette a csákányt, a két grófság összes bányái üresen álltak. A „Szövetség" anyagilag erős volt, minden családnak hónapokon át heti 2½ shilling segélyt biztosíthatott. Mialatt a munkások ilymódon próbára tették munkáltatóik türelmét, Roberts fáradhatatlanul szervezte a sztrájkot és az agitációt, gyűléseket tartott, széltében-hosszában beutazta Angliát, segélyt gyűjtött a sztrájkolók részére, nyugalomra és törvényességre intette a munkásokat és ugyanakkor olyan hadjáratot indított a zsarnok békebírák és a truckrendszerrel mesterkedő munkáltatók ellen, aminőre még nem volt példa Angliában. Már az év elején megkezdte ezt a hadjáratot. Ha a békebírák elítéltek valahol egy bányamunkást, kérésére a Queen's bench* habeas corpust** bocsátott ki, ennek alapján ügyfelét Londonba, e bíróság elé hozatta, ahol mindig sikerült felmentetni a letartóztatottat. Így például Williams bíró január 13-án a Queen's benchen felmentett három bányászt, akit a bilstoni (Dél-Staffordshire) békebírák elítéltek; az volt a bűnük, hogy nem akartak olyan tárnában dolgozni, amely beomlással fenyegetett és valóban be is szakadt, mihelyt eltávoztak onnan! Még korábban Patteson bíró hat munkást mentett fel; Roberts neve lassan réme lett a bányatulajdonos békebíráknak. Prestonban szintén négy ügyfele ült; február első hetében odautazott, hogy az ügyet a helyszínen kivizsgálja. De mire odaérkezett, az elítélteket büntetésük kitöltése *előtt* szabadon bocsátották. Manchesterben heten ültek; Roberts kérésére

---

* *Court of Queen's (King's) bench* — az 1873. évi bírósági reform előtt Anglia három legfelsőbb bíróságának egyike, amely főleg politikai és büntető ügyekben ítélkezett; joga volt a békebírák döntéseit felülvizsgálni. — *Szerk.*

** *Habeas corpus* — az angol joggyakorlatban elfogadott latin elnevezése annak a meghagyásnak, amely elrendeli a megfelelő fórumoknak, hogy a letartóztatottat ügyének felülvizsgálata végett haladéktalanul állítsák a Queen's (King's) bench elé. Ezt az angol joggyakorlatban korábban meghonosodott eljárást 1679-ben iktatták törvénybe. A habeas corpus-törvényt, amellyel annyira kérkedik az angol burzsoázia és amelyet a személyes szabadság biztosítékának tüntet fel, a parlament bármikor felfüggesztheti, amit mindig meg is tesz, amikor a demokratikus erők és a munkásmozgalom harca kiéleződik. — *Szerk.*

habeas corpust bocsátottak ki és Wightman bíró teljesen felmentette a foglyokat. Prescottban kilenc bányamunkás ült, mert állítólag rendzavarást követtek el St. Helensben (Dél-Lancashire); ítéletüket várták; amint Roberts odaérkezett, a bányászokat azonnal szabadon bocsátották. Mindez február első felében történt. Áprilisban ugyanígy kiszabadított egy bányamunkást a derby-i fogházból, négyet a wakefieldi (Yorkshire) és négyet a leicesteri fogházból. Így tartott ez bizonyos ideig, amíg a „dogberry"-k, mint a békebírákat Shakespeare „Sok hűhó semmiért" című darabjának ismert figurája után nevezték, némi tisztességet tanultak. Roberts hadat üzent a truck-rendszernek is. Egymás után bíróság elé állította ezeket a becstelen bányatulajdonosokat és a kelletlen békebírákat rákényszerítette arra, hogy elítéljék őket. Annyira féltek a bányatulajdonosok a villámgyors főügyésztől, aki, úgylátszott, egyidőben ott van mindenütt, hogy például Belperben, Derby közelében, egy truck-cég Roberts megérkezése után nyomban a következő plakátot ragasztatta ki:

„Hirdetmény. Pentrichi szénbánya.

Haslam úrék szükségesnek tartják (félreértések elkerülése végett) közhírré tenni, hogy a bányájukban dolgozók pénzben megkaphatják és tetszés szerint felhasználhatják teljes bérüket. — Ha Haslam úrék boltjában vásárolnak, az árukat, mint eddig is, nagykereskedelmi áron fogják kapni, de egyáltalában nem szükséges, hogy a dolgozók ott vásároljanak; munkájuk és bérük ugyanaz marad, akár ebben a boltban, akár más üzletben vásárolnak."

Ezek a sikerek nagy örömet keltettek az egész angol munkásságban; a „Szövetség" számos új taggal gyarapodott. Ezalatt északon tovább tartott a sztrájk. Senki sem dolgozott; Newcastle-ban, a legnagyobb szénkiviteli kikötőben nem volt szén, a skót partról kellett oda szenet szállítani, jóllehet angolul to carry coal to Newcastle* annyit jelent, mint a görögöknél „baglyot vinni Athénba", vagyis vizet hordani a kútba. Kezdet-

* — szenet szállítani Newcastle-ba. — *Szerk.*

ben, amíg a „Szövetség" pénzalapja nem merült ki, minden rendben volt, de nyár felé több körülmény igen megnehezítette a munkások harcát. Elképzelhetetlen nyomorban éltek: nem volt pénzük, mert bár egész Angliában valamennyi iparág munkásai segélyezési járulékot fizettek, de ez az összeg a sztrájkolók nagy számához képest kevés volt; a szatócsoktól kellett hitelt kérniök igen rossz feltételek mellett; az egész sajtó, néhány proletár ujság kivételével, ellenük volt; a burzsoázia, még az a kevés képviselője is, akiben lett volna annyi igazságérzet, hogy támogassa a sztrájkolókat, a megvesztegethető liberális és konzervatív lapokból csak hazug tájékoztatást kapott a sztrájkról; egy tizenkét tagú bányászküldöttség utazott Londonba, hogy pénzt gyűjtsön a londoni proletároktól, de az összegyűjtött összeg a segélyre szorulók nagy száma miatt szintén keveset segített. A bányászok mégis szilárdan kitartottak, és ami még fontosabb, a bányatulajdonosok és hű szolgáik ellenséges és kihívó magatartása ellenére nyugodtak maradtak. Nem ragadtatták magukat bosszúra, nem bántalmaztak egyetlen renegátot sem, nem fordult elő egyetlen lopás sem. Már négy hónapja tartott a sztrájk és a bányatulajdonosoknak még a legkisebb kilátásuk sem volt arra, hogy felülkerekednek. Egyetlen útjuk volt még. Eszükbe jutott a cottage-rendszer; eszükbe jutott, hogy a dacoló munkások házai az *ő* tulajdonuk. Júliusban felmondták a munkások lakását és egy hét alatt mind a 40 000 munkást kilökték az utcára. A kilakoltatást felháborító barbársággal hajtották végre. Betegeket és gyengélkedőket, aggastyánokat és csecsemőket, sőt szülő nőket is kíméletlenül kiráncigáltak ágyukból és az útmenti árokba lökték őket. Egy ágens abban lelte örömét, hogy egy asszonyt, aki közvetlenül szülés előtt állt, hajánál fogva kirántott az ágyból és az utcára vonszolt. Persze, készenlétben volt a katonaság és rendőrség is, hogy ellenállás esetén a brutális kilakoltatást vezető békebírák első intésére lecsapjanak. Ezt is némán tűrték a munkások. A bányatulajdonosok azt remélték, hogy a munkások erőszakhoz fognak folyamodni, tehát minden eszközzel ellenállásra ingerelték őket, így akartak ürügyet találni arra, hogy katonasággal véget vessenek a sztrájknak: a hajléktalanná tett bányászok megfogadták ügyészük intelmeit, nem mentek lépre, bútorukat némán kihordták a

mocsaras rétekre vagy a tarlóra és türelmesen kitartottak. Egyesek, akik nem találtak jobb helyet, az országút árkában, mások pedig idegen telkeken ütöttek tanyát, amiért bíróság elé kerültek, és mivel „fél penny kárt okoztak", 1 font sterlingre ítélték őket; természetesen nem tudták megfizetni és a taposómalomban kellett leróniok a pénzbüntetést. A mult év késő nyarán, nedves időben, 8 hétig, sőt tovább is szabad ég alatt laktak családjukkal együtt; az egyetlen fedél, amely alatt meghúzódhattak, ágyuk karton függönye, egyetlen segítségük a „Szövetség" csekély támogatása és a szatócsok egyre csökkenő hitelnyujtása volt. Erre lord Londonderry, akinek nagy bányái vannak Durhamben, legmagasabb haragjával fenyegette meg *„saját városának"*, Seahamnek szatócsait, ha továbbra is hitelt nyujtanak az *„ő"* dacoló munkásainak. Ez a „nemes" lord általában a sztrájk egész ideje alatt a bohóc szerepét játszotta, időről időre nevetséges, nagyképű, ügyefogyott „ukázokat" adott ki a munkásoknak, amelyeken az egész nemzet nevetett*. És amikor mindez nem használt, a bányatulajdonosok nagy költséggel Írországból és Wales távoleső vidékeiről, ahol még nincs munkásmozgalom, hozattak embereket, hogy bányáikban dolgozzanak. Amikor ilymódon ismét helyreállt a munkások egymással való konkurrenciája, megtört a sztrájkolók ereje. A bányatulajdonosok arra kényszerítették őket, hogy szakítsanak a „Szövetség"-gel, hagyják faképnél Robertset és fogadják el az általuk diktált feltételeket. Így végződött szeptember elején a bányászok nagy, öthónapos harca a bányatulajdonosok ellen. A legnagyobb csodálattal kell adóznunk az elnyomottaknak, akik oly kitartóan, bátran, öntudatosan és higgadt körültekintéssel harcoltak. Milyen nagy, igazi emberi kultúrát, milyen lelkesedést és jellemszilárdságot tételez fel negyvenezer férfi harca, akiket, mint láttuk, a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése 1840-ben még egytől egyig faragatlanoknak és erkölcsteleneknek jellemez! De milyen elviselhetetlennek kellett lennie annak a nyomásnak is, amely ezt a negyvenezret arra késztette, hogy *egy*

* (1892) Semmi sem új a nap alatt, legalább is Németországban nem új. „Stumm király"-ainak is csak a régmúlt, hazájukban ma már lehetetlen angol mintaképek gyenge utánzatai.

emberként felkeljen és fegyelmezett, *egy* akarattal bíró, lelkes hadseregként a legnagyobb hidegvérrel és nyugalommal harcoljon mindaddig, amíg a további ellenállás már esztelenség lett volna! És milyen harc volt ez! — harc nem a látható, halálos ellenség ellen, hanem az éhség és a nyomor, a nincstelenség és a hajléktalanság ellen, harc a gazdagok brutalitása által őrületig korbácsolt saját szenvedélyeik ellen; ha erőszakosan fellázadtak volna, halomra lövik a fegyvertelen tömeget és a bányatulajdonosok pár nap alatt győzelmet aratnak. Nem a rendőrbottól való félelem diktálta ezt a törvényességet, hanem a hideg megfontolás, és ez volt a legjobb bizonyítéka a munkások öntudatának és önuralmának.

A munkásokat példátlan kitartásuk ellenére ezúttal is legyőzték a kapitalisták. De a harc nem volt eredménytelen. Mindenekelőtt ez a tizenkilenc hétig tartó sztrájk végleg felrázta Észak-Anglia bányászait halálos aléltságukból: felébredtek, felismerték érdekeiket, bekapcsolódtak a civilizáció mozgalmába és elsősorban a munkásság mozgalmába. Ez a sztrájk, amely először rántotta le a leplet a tulajdonosok egész barbárságáról, egyszersmindenkorra beoltotta a munkások tudatába az ellenállás szellemét és a sztrájkolóknak legalább háromnegyedét chartistává tette — harmincezer ennyire energikus, ennyire kipróbált ember megnyerése pedig valóban igen értékes gyarapodás a chartistáknak. Azonkívül ez a sztrájk, melyet annyi állhatatossággal és a törvényesség megtartásával folytattak, valamint a sztrájkot kísérő tevékeny agitáció mégis a bányamunkásokra irányította a közvélemény figyelmét. A szénkiviteli vám vitája alkalmával Thomas Duncombe, az alsóház egyetlen következetesen chartista képviselője, szóvátette a bányamunkások helyzetét, s elérte, hogy a parlament szószékéről felolvasták a bányamunkások petícióját, előadásával pedig még a burzsoázia lapjait is arra kényszerítette, hogy legalább a parlamenti tudósításokban a valóságnak megfelelően vázolják az ügyet. Közvetlenül a sztrájk után robbanás történt Haswellben; Roberts Londonba utazott, s Peel kihallgatáson fogadta; mint a bányamunkások képviselője követelte az eset alapos kivizsgálását, és keresztülvitte, hogy Anglia legelső geológusát és legelső kémikusát, Lyell és Faraday professzorokat bízzák meg a helyszíni vizsgá-

lattal. Röviddel ezután ismét több robbanás történt; Roberts a jegyzőkönyveket ismét beterjesztette a miniszterelnöknek, aki megígérte, hogy a legközelebbi (a mostani, 1845. évi) parlamenti ülésszakban — ha lehetséges — javaslatot nyujt be a szükséges munkásvédelmi intézkedésekről. Mindezt nem érhették volna el a bányászok, ha a sztrájkkal nem bizonyították volna be, hogy szabadságszerető, tiszteletet parancsoló férfiak, és ha ügyüket nem Roberts intézte volna.

Alig hogy híre ment annak, hogy Észak-Anglia bányászai kénytelenek „Szövetség"-üket felosztani és Robertset elbocsátani, a lancashire-i bányamunkások mintegy tízezer taggal szövetséget szerveztek és főügyészüknek évi 1 200 font fizetést biztosítottak. A mult év őszén havonként több mint 700 font bevételük volt, amelyből valamivel több mint 200 fontot fizetésekre, perköltségekre stb. költöttek, a többit pedig főleg munkanélkülivé lett vagy a bányatulajdonosokkal való összeütközések miatt sztrájkoló munkások segélyezésére fordították. A munkások tehát egyre világosabban felismerik, hogy egyesülve ők is tekintélyes erőt képviselnek és szükség esetén dacolhatnak a burzsoázia hatalmával. És ezt a felismerést, amely minden munkásmozgalom gyümölcse, a „Szövetség"-nek és az 1844. évi sztrájknak köszönheti Anglia valamennyi bányásza. Csakhamar eljön az idő, mikor a birodalom bányamunkásai, kiknek öntudata és energiája még nem áll az ipari munkások színvonalán, minden tekintetben egyenrangúak lesznek velük. Ilymódon lassanként mindenütt meginog a talaj a burzsoázia lába alatt és végül az alappal együtt, amelyen áll, egész állami és társadalmi épülete összeomlik.

A burzsoázia azonban nem hallgat a figyelmeztetésre. A bányamunkások ellenszegülése csak még inkább felbőszítette a burzsoáziát; nem az egész munkásmozgalom további haladását látta benne, nem engedte magát észretéríteni; a vagyonos osztály csak alkalomnak tekintette a bányászok ellenállását, hogy kitölthesse haragját azoknak az embereknek osztályán, akik elég bolondok voltak kinyilatkoztatni, hogy többé nem hajlandók tűrni az eddigi bánásmódot. A burzsoázia a nincstelenek jogos követeléseit csak szemtelen elégedetlenkedésnek tartotta, őrült lázadásnak az „isteni és emberi rend" ellen, és legjobb

esetben csak az „agitációból élő és munkakerülő gonosz demagógok" sikerének tekintette, amelyet minden eszközzel el kell nyomnia. Az olyan embereket, mint Roberts és az egyesület megbízottai, akiket egész természetesen az egyesület fizetett, igyekezett — persze sikertelenül — furfangos csalóknak feltüntetni, akik a szegény munkásoktól kicsalják utolsó fillérüket. — Ha a vagyonos osztály ennyire elvesztette az eszét, ha annyira elvakította a pillanatnyi előny, hogy képtelen észrevenni az idők világos jelét, akkor valóban nincs semmi remény arra, hogy Angliában a szociális kérdés békés úton megoldható. Az egyetlen lehetséges kiút az erőszakos forradalom, amely egész biztosan elkövetkezik.

A MEZŐGAZDASÁGI PROLETARIÁTUS

Már a bevezetésben láttuk, hogy a kispolgársággal és a korábban szerény jólétben élő munkásokkal egyidejűleg a kisparasztság is tönkrement, mert az addig egybefonódott ipari és mezőgazdasági munka különvált, a megürült földekből nagybérletek alakultak és a túlerőben levő nagygazdaságok konkurrenciája kiszorította földjükről a kisparasztokat. A kisparasztok, addig maguk is birtokosok vagy bérlők, kénytelenek voltak otthagyni gazdaságukat és a földbirtokosokhoz vagy a nagybérlőkhöz elszegődtek mezőgazdasági munkásoknak. Ez az állapot, bár a korábbihoz képest rosszabbodott, bizonyos ideig mégis tűrhető volt. A fejlődő ipar egyensúlyban tartotta a szaporodó népesség mérlegét, amikor azonban az ipari haladás kissé lassulni kezdett és szüntelenül egyre tökéletesebb gépeket alkalmaztak, az ipar már nem bírta felszívni a mezőgazdasági kerületekből beözönlő egész munkásfelesleget. Ettől kezdve a nyomor, amely eddig csak a gyárvidékeken és ott is csak időnként uralkodott, felütötte fejét a mezőgazdasági kerületekben is. Ehhez járult még az is, hogy körülbelül ebben az időben befejeződött a Franciaország ellen folytatott huszonötéves háború*; amíg a háború tartott, a hadszíntereken csökkent a termelés, megszűnt a behozatal, élelmezni kellett a Spanyolországban harcoló brit seregeket, mindez mesterségesen fellendítette a brit mezőgazdaságot és azonkívül rengeteg munkaerőt vont el a munkától. A háború befejeztével azonban egyszerre megszűnt a behozatal

* Angliának a francia köztársaság, majd Napoleon ellen viselt háborúja 1815-ben ért véget. — *Szerk.*

akadálya, megszűnt a kivitel szükségessége és a munkáshiány, ennek pedig az volt a szükségszerű következménye, amit az angolok agricultural distress-nek, mezőgazdasági nyomornak neveznek. A bérlőknek olcsón kellett eladniuk gabonájukat és ezért csak alacsony bért fizethettek. Hogy magasan tartsák a gabonaárakat, 1815-ben megszavazták a gabonatörvényeket, amelyek mindaddig megtiltották a gabonabehozatalt, amíg egy quarter búza ára 80 shillingnél alacsonyabb volt. Később még többször megváltoztatták ezeket a nyilvánvalóan haszontalan törvényeket, de módosított formájukban sem enyhíthették a mezőgazdasági kerületek nyomorát. Mindössze az volt az eredményük, hogy az a betegség, mely a külföld szabadversenye esetén akút jellegű lett volna és amelynek meglettek volna a válságai, krónikussá vált, s egyenletesen, de még mindig igen nyomasztóan hatott a mezőgazdasági munkások helyzetére.

A mezőgazdasági proletariátus keletkezésekor patriarchális viszony fejlődött ki, mely éppen akkor szűnt meg az iparban — a gazdának béreseihez való viszonya ugyanolyan volt, mint a mai Németországban, ahol ez a viszony majdnem mindenütt fennáll. Amíg fennállott a patriarchális viszony, a munkások nyomora nem volt olyan nagy és elterjedt, a béresek osztoztak a bérlők sorsában, és csak végső esetben bocsátották el őket. Most azonban egészen más a helyzet. A munkások most már majdnem kivétel nélkül napszámosok, akiket akkor vesznek fel a bérlők, amikor szükségük van rájuk, és ezért gyakran heteken át, különösen télen, munka nélkül állnak. A patriarchális viszony idején, amikor a béresek családjukkal együtt a bérlő udvarában laktak, s ott nőttek fel gyermekeik is, a bérlő természetesen gazdaságában igyekezett felhasználni a felserdülő nemzedéket — a napszámos még kivétel volt, nem szabály —, s ezért több munkás volt minden birtokon, mint amennyi voltaképpen kellett. Tehát a bérlők érdeke is azt követelte, hogy ez a viszony megszűnjék, hogy a béres hagyja el a bérlő udvarát és napszámossá váljék. A XIX. század 20-as éveinek vége felé ez csaknem általánosan meg is történt. Ennek az volt a következménye, hogy az addig — fizikai kifejezéssel élve — latens felesleges népesség felszabadult, lenyomta a bért, és igen erősen kellett emelni a szegényadót. Ettől kezdve a mezőgazdasági kerületek

az *állandó pauperizmus* székhelyei lettek, mint ahogy a gyári kerületek a *változó pauperizmuséi,* és a szegénytörvények reformja volt a kormány első intézkedése a falvak naponként fokozódó elszegényedése ellen. Ehhez járult még az is, hogy a nagyban való gazdálkodás rendszerének állandó terjedése, cséplő- és más gépeknek a mezőgazdaságban való meghonosítása, nőknek és gyermekeknek mezei munkákra való alkalmazása következtében — ez a jelenség olyan általános, hogy következményeit nemrég külön hivatalos bizottságnak kellett megvizsgálnia — itt is igen sok munkás kenyér nélkül maradt. Látjuk tehát, hogy a nagygazdasággal, a patriarchális viszony megszűnésével — amely éppen itt a legnagyobb jelentőségű —, a gépek, a gőzerő, a női- és gyermekmunka bevezetésével együtt ide is behatolt az ipari termelés rendszere és a dolgozó emberiség utolsó, legmaradibb részét is belesodorta a forradalmi mozgalomba. De minél hosszabb ideig tartott a mezőgazdaság maradisága, annál súlyosabb volt az a csapás, mely most a munkásokat érte, annál erőszakosabban nyilvánult itt meg a régi szociális összefüggés felbomlása. Egyszerre napvilágra került a „felesleges népesség", amelyet nem lehetett a termelés fokozásával kiküszöbölni, mint az ipari kerületekben. Új gyárakat mindig lehetett építeni, ha áruik kelendők voltak, új földet azonban nem lehetett teremteni. A puszta községi földek megművelése túlontúl kockázatos spekuláció volt, semhogy jelentősebb tőkét fektettek volna bele a békekötés óta. Ennek az volt a szükségszerű következménye, hogy a munkások egymással való konkurrenciája példátlanul fokozódott és a bér a minimumra csökkent. Amíg a régi szegénytörvény* érvényben volt, a munkások kaptak valamit a szegénypénztárból; ennek következtében a bér természetesen még jobban csökkent, mert a bérlők a bér lehetőleg minél nagyobb részét igyekeztek a szegénypénztárra hárítani. Ennek következtében még jobban növekedett a szegényadó, melyet a felesleges népesség miatt már amúgyis emelni kellett; új szegénytörvény vált szükségessé, amelyről még beszélni fogunk. De az új szegénytörvény után sem lett jobb a helyzet. A munkabér nem emelkedett, a felesleges népességet

* Lásd erről ebben a kötetben 325—326. old. — *Szerk.*

nem lehetett felszívni, és az új törvény kegyetlensége végkép elkeserítette a népet. A szegényadó, amely kezdetben csökkent, néhány év mulva éppoly nagy volt, mint korábban. Az új törvény egyetlen eredménye az volt, hogy ha korábban háromnégy millió félpauper volt, most egymillió koldust állapítottak meg, a többi félpauper maradt, csakhogy már minden támogatás nélkül. A mezőgazdasági kerületek nyomora évről évre fokozódott. Az emberek a legnagyobb ínségben élnek, egész családoknak heti 6, 7 vagy 8 shillingből kell tengődniök, de előfordul az is, hogy semmijük sincs. Hallgassuk csak, mit mondott már 1830-ban egy liberális parlamenti képviselő ennek a népességnek a helyzetéről: „Angol paraszt (azaz mezőgazdasági napszámos) és angol pauper szinoním szavak. Az angol paraszt apja pauper volt, anyja tejében nem volt táperő; gyermekkora óta rosszul táplálkozott, sohasem tudott jóllakni és még most is — hacsaknem alszik — majdnem mindig a kielégítetlen éhség gyötrelmeit érzi. Félig meztelen, tüzelője pedig alig elegendő ahhoz, hogy megfőzze szűkös eledelét, ezért a rossz idő beálltával beköltözik lakásába a hideg és a nedvesség, és csak akkor távozik onnan, ha enyhébbre fordul az idő. Nős; de nem ismeri a férj és az apa örömeit. Felesége és kicsinyei éheznek és fáznak, gyakran betegeskednek, tehetetlenek, állandóan gondterheltek és csüggedtek, mint ő, természetesen mohók, önzők, kiállhatatlanok, és ezért, hogy saját szavaival éljünk, még látni sem bírja őket (hates the sight of them), s csak azért megy haza, mert viskója mégis több védelmet nyujt az eső és szél ellen, mint a sövény. Családját el kell tartania, holott képtelen erre; koldul, mindenféle gyanús dologgal foglalkozik és végül minden hájjal megkent csirkefogóvá válik. Ha volna is kedve, de nincs elég bátorsága ahhoz, hogy, mint osztályának más, energikusabb tagjai, nagyban űzze a vadorzást vagy a csempészetet; alkalmilag azonban elcsen egyet-mást, gyermekeit szintén hazudozásra és lopásra tanítja. Gazdag szomszédaival szemben tanúsított megalázkodó magatartása azt bizonyítja, hogy ezek durván bánnak vele és gyanakszanak rá; ezért fél tőlük és gyűlöli őket, de sohasem fog erőszakos bosszút állni rajtuk. Csontja velejéig romlott és annyira megalázott, hogy még a kétségbeesés sem önt belé erőt. Nyomorult élete rövid, reumatizmusával és aszt-

májával a dologházba kerül, s ott úgy hal meg, mint akinek egyetlen kellemes emléke sem volt a földön; helyet enged egy másik szerencsétlennek, aki éppúgy élt és éppúgy fog meghalni, mint ő." A szerző még hozzáfűzi, hogy a mezőgazdasági napszámosok e kategóriáján kívül van még egy másik is, amely valamivel energikusabb és fizikailag, szellemileg, erkölcsileg fejlettebb; ezek, bár éppoly nyomorban élnek, de nem ilyen viszonyok közt születtek. Ezek jobbak családjukhoz, de csempészek és vadorzók, akik gyakran véres harcba keverednek az erdőkerülőkkel és a parti fináncokkal, gyakran börtön az otthonuk, ahol csak fokozódik az elkeseredésük a társadalommal szemben, nem kevésbbé gyűlölik a vagyonosakat, mint az előbbi kategória. „És ezt az egész osztályt — fejezi be a szerző — udvariasságból (by courtesy) Shakespeare szavaival «Anglia merész parasztságának» (bold peasantry of England) nevezik"*.

Ez a jellemzés ma is ráillik a mezőgazdasági kerületek legtöbb napszámosára. A „Times" 1844 júniusában elküldte egyik munkatársát ezekre a vidékekre, hogy írjon tudósítást a napszámosok helyzetéről; az ujságíró jelentése teljesen megegyezik a fentebb mondottakkal. Egyes vidékeken a hetibér csak hat shilling volt, tehát nem több, mint Németország sok vidékén, ahol a létfenntartási cikkek feleannyiba sem kerülnek, mint Angliában. Elképzelhetjük, hogyan élnek ezek az emberek. Rosszul és szűkösen táplálkoznak, rongyokban járnak, lakásuk szűk és nyomorúságos — kicsiny, siralmas viskók, amelyekben nyoma sincs a kényelemnek; a fiatalság éji szállásokon húzódik meg, ahol a férfiak alig vannak elkülönítve a nőktől és így bőséges alkalom nyílik a házasságon kívüli nemi érintkezésre. Néhány napi munkanélküliség szükségképpen a legnagyobb nyomorba dönti ezeket az embereket. És még csak egyesülni sem tudnak, hogy magasabb bérért harcoljanak, mert szétszórtan élnek. Ha az egyik nem akar olcsóbb bérért dolgozni, tucatszámra akadnak munkanélküliek és szegényháziak, akik örülnek, ha pár fillért

* *E. G. Wakefield*, parlamenti képviselő. „Swing Unmasked; or, The Cause of Rural Incendiarism" [„A leleplezett Swing, vagy a falusi gyújtogatások okai"]. London 1831. — Röpirat. A fenti idézetek a 9—13. oldalon találhatók; a fordításban kihagytuk azokat a helyeket, melyek az akkor még érvényben levő régi szegénytörvényre vonatkoznak.

kereshetnek; aki pedig megtagadja a munkát, azt lusta, züllött naplopónak bélyegzik, s a szegényhivatal megvon tőle minden segélyt, kivéve a gyűlölt szegényházat; mert a szegényhivatalt éppen azok a bérlők vezetik, akiktől, vagy akiknek szomszédjaitól és ismerőseitől munkát kaphat. És Angliának nemcsak egyik vagy másik mezőgazdasági kerületéből kapunk ilyen jelentéseket; egyformán nagy a nyomor délen és keleten, északon és nyugaton; a suffolki és norfolki munkások helyzete ugyanolyan, mint a devonshire-i, hampshire-i és sussex-i munkásoké; Dorsetshire-ben és Oxfordshire-ben éppoly alacsony a bér, mint Kentben és Surrey-ben, Buckinghamshire-ben és Cambridgeshire-ben.

A mezőgazdasági proletariátus ellen irányulnak még a vadászati törvényeknek különösen barbár rendelkezései is. Angliának rengeteg a vadja, a vadászati törvények mégis sokkal szigorúbbak, mint más országban. Az angol parasztot, aki régi szokás és hagyomány alapján csak a bátorság és vakmerőség egészen természetes, nemes megnyilvánulásának tekinti a vadorzást, méginkább erre ösztönzi a saját nyomora és a vadaskertjében ezer meg ezer nyulat és szárnyas vadat tenyésztő lord kedvtelése közti ellentét. A paraszt tőrt vet, néha le is lő egy-egy vadat — ezzel tulajdonkép meg sem károsítja a lordot, akinek marad még bőven vadja, ő azonban sültet szerez éhező családjának. Ha rajtakapják, becsukják, ha visszaesik, legalább hét évre deportálják. Ezek a szigorú büntetések az okai az erdőkerülőkkel való gyakori véres összeütközéseknek, amelyek során minden esztendőben számos gyilkosságot követnek el. Az erdőkerülőség ezért nemcsak veszélyes, hanem rosszhírű és lenézett foglalkozás is. A mult évben két erdőkerülő inkább agyonlőtte magát, semhogy tovább szolgáljon. Ez az ára a földbirtokos arisztokrácia nemes vadászszenvedélyének — de mit törődnek ezzel „a föld nemes lordjai"? Hát nem mindegy, hogy néhány „felesleges" emberrel több vagy kevesebb marad-e életben? Ha a vadászati törvények következtében a „feleslegesek" fele fűbe is harap, annál jobb sora lesz a megmaradó másik félnek — így bölcselkedik a filantróp angol vagyonos osztály.

Kétségtelen, hogy a falusi viszonyok, az elszigeteltség, a környezet, a foglalkozás állandósága és ezzel együtt az eszmék

maradisága nem kedvez semmi fejlődésnek, a szegénység és a nyomor azonban itt is meghozza a gyümölcsét. Az ipari és a bányamunkások hamar túljutottak a társadalmi viszonyok elleni lázadozásuk első fokán, amikor egyéni bűntettekkel fejezték ki a társadalmi rend elleni közvetlen tiltakozásukat; a parasztok még a mai napig is csak itt tartanak. Társadalmi háborújuk kedvelt eszköze a gyújtogatás. Először a júliusi forradalom után, 1830/31 telén terjedt el általánosan a gyújtogatás, miután már előbb, október elején, a partiőrség megerősítése miatt (amely megnehezítette a csempészést és, egy bérlő kifejezésével élve, tönkretette a partvidéket), továbbá a szegénygondozás reformja, az alacsony bérek és a gépek bevezetése miatt zavargások törtek ki Sussexben és a szomszédos grófságokban, s az egész vidék forrongott. Télen felgyújtották a bérlők gabonaasztagait és szénaboglyáit, sőt csűrjeit és istállóit is. Majdnem minden éjjel, hol itt, hol ott pusztított a láng, és rémületbe ejtette a bérlőket és földbirtokosokat. A tetteseket sohasem vagy csak igen ritkán sikerült elfogni. A nép egy mítikus személynek tulajdonította a gyújtogatásokat, akit *Swingnek* nevezett. Törték a fejüket, hogy ki lehet ez a Swing és mi az oka a falusi szegények dühének; a nagy mozgatóerőre: a *nyomorra,* az elnyomásra alig gondolt valaki, — a mezőgazdasági kerületekben pedig bizonyára senki. Azóta minden évben, ahogy beállt a tél, a napszámosok munkanélküliségének időszaka, megismétlődtek a gyújtogatások. 1843/44 telén ismét igen gyakoriak voltak a tűzesetek. Abból az időből itt van előttem a „Northern Star" több száma; minden számban gyújtogatásokról tudósít a forrás megjelölésével. Ennek a hetilapnak a hiányzó számai, amelyek nem szerepelnek az alábbi felsorolásban, minden bizonnyal szintén számos gyújtogatási esetről tudósítanak. Különben sem közölhet egy ilyen lap minden esetet. „Northern Star", 1843 november 25: két esetről tudósít és több más esetre hivatkozik, amelyekről már korábban volt szó. — December 16: Bedfordshire-ben két hét óta minden éjjel több helyen száll fel a vörös kakas; a gyakori gyújtogatások izgalomban tartják az egész lakosságot. Legutóbb *két* nagy tanya égett le. Cambridgeshire-ben *négy,* Hertfordshire-ben *egy* nagy tanya égett le és azonkívül még *tizenöt* tűz volt különböző helyeken. — December

30: Norfolkban *egy*, Suffolkban *két*, Essexben *két*, Hertfordshire-ben *három*, Cheshire-ben *egy*, Lancashire-ban *egy*, Derbyben, Lincolnban és délen *tizenkét* gyújtogatás történt. — 1844 január 6-án összesen tíz, január 13-án hét, január 20-án négy gyújtogatás. Ezután hetenkint átlag három-négy gyujtogatásról közöltek híreket; de a gyújtogatások, amelyek korábban tavasszal végetértek, ezúttal még júliusban és augusztusban is tartottak. Most, hogy az 1844/45-ös tél közeledik, újra növekszik e bűntettek száma; ezt bizonyítják az azóta kapott angol ujságok és a német lapok hírei.

Mit szólnak olvasóink az angliai csendes, idillikus falusi kerületekhez? Vajjon nem társadalmi háború-e ez? Vajjon természetes, tartós állapot lehet-e ez? S a bérlők és a földbirtokosok mégis ugyanolyan ostobák és megrögzöttek, ugyanolyan vakok mindennel szemben, amiből közvetlenül nem húzhatnak hasznot, mint az ipari kerületek gyárosai és általában burzsoái. Ezek azzal áltatják munkásaikat, hogy csakis a gabonatörvények *eltörlése* biztosítja boldogságukat, míg a földbirtokosok és igen sok bérlő azzal hitegeti munkásait, hogy csakis a gabonatörvények *fenntartásától* várhatják a mennyországot. De a tulajdonosok egyik csoportja sem tudja megnyerni a munkásokat kedvenc vesszőparipájának. Mind a gyári munkások, mind a mezőgazdasági napszámosok közömbösnek tartják, hogy eltörlik-e a gabonatörvényeket, vagy pedig fenntartják. Pedig a kérdés közelről érinti őket. Ha eltörlik a gabonatörvényeket, ez kiélezi a szabadversenyt, végső kifejlődéséig hajtja a mai társadalmi gazdaságot; akkor megszűnik minden további fejlődés a fennálló viszonyok alapján, és az egyetlen lehetséges haladás csakis a társadalmi rend radikális felforgatása. De a mezőgazdasági napszámosok szempontjából még más jelentősége is van a dolognak. A szabad gabonabehozatal feltételezi — az okát *itt* nem fejtegethetjük —, hogy a bérlők megszabadulnak a földbirtokosok politikai befolyásától, másszóval a tory bérlők liberálisokká lesznek. Ezt már alaposan előkészítette a Gabonatörvény Elleni Líga — és ez egyetlen érdeme. De ha a bérlők liberálisok, azaz tudatos burzsoák lesznek, akkor a napszámosok szükségszerűen chartisták és szocialisták, azaz tudatos proletárok lesznek. Ez a kettő együttjár. És hogy a mezőgazdasági

proletariátus soraiban máris egy új mozgalom kezd kibontakozni, bizonyítja az a gyűlés, amelyet *Radnor* gróf, *liberális* földbirtokos hívott össze 1844 októberében birtokai székhelyén, *Highworth* közelében a gabonatörvények ellen; a munkások egykedvűen fogadták a gabonatörvények eltörlését követelő határozati javaslatot, ők egészen más dolgokat, olcsó kisbérleteket követeltek és sok keserű igazságot mondtak Radnor gróf szemébe. Így hatol be a munkásmozgalom a félreeső, maradi, szellemileg holt mezőgazdasági kerületekbe is és az itt uralkodó nyomor következtében e vidékeken hamarosan éppúgy gyökeret ver és éppúgy fellendül majd, mint a gyári kerületekben*.

Ami a mezőgazdasági napszámosok vallásos érzületét illeti, vallásosabbak ugyan, mint az ipari munkások, de igen feszült viszonyban vannak az egyházzal — mert ezekben a kerületekben csaknem mindenki anglikán. A „Morning Chronicle" tudósítója, aki *„Valaki, aki maga is az eke szarvát fogta"* aláírással** cikkeket közöl az általa bejárt mezőgazdasági kerületekről, többek közt elmondja, hogy miről beszélgetett a napszámosokkal az istentisztelet után: „Megkérdeztem az egyiket, hogy vajjon az ő állandó papjuk-e az, aki ma prédikált, — igen, hogy vinné el az ördög (yes, blast him) ez a mi papunk, állandóan koldul, mióta csak ismerem, mindig koldult. (A pap ugyanis éppen a hittérítő misszió érdekében prédikált.) — És amióta én ismerem — toldotta meg egy másik —, és még sohasem láttam olyan papot, aki ne koldult volna szüntelenül erre vagy arra a célra. — Igen — mondta egy asszony, aki éppen a templomból jött —, lámcsak, a bér csökken, de nézzétek meg a gazdag semmittevőket, akikkel a papok együtt lakmároznak és isznak és együtt mennek vadászatra is. Istenemre inkább elmegyek a dologházba és éhen pusztulok, de a hittérítő papoknak semmit sem adok. — És miért nem küldik a pogányokhoz azokat a papokat — mondta egy másik —, akik mindennap a salisbury-i dómban

---

* *Lábjegyzet az 1887-es amerikai kiadáshoz:* A mezőgazdasági munkásoknak már van trade-unionjuk, legenergikusabb képviselőjüket, Joseph Arch-ot 1885-ben beválasztották a parlamentbe.

** Alexander Somerville (1811—1885) polgári radikális zsurnaliszta írói álneve. — *Szerk.*

kornyikálnak, ahol csak a csupasz kövek hallgatják őket? Miért nem mennek *ezek* a pogányokhoz? — *Ezek* nem mennek oda — mondta az öreg, akit először kérdeztem —, mert gazdagok, több földjük van, mint amennyi szükséges nekik, pénzt akarnak, hogy a szegény papokat lerázzák a nyakukról; tudom, hogy mit akarnak, már régen ismerem őket. — De, barátaim — mondottam — ti mindig így felháborodtok a papotok ellen, mindig ilyen keserű érzésekkel távoztok a templomból? Hát akkor miért jártok oda? — Hogy miért járunk — mondta az asszony —, mert muszáj, hacsak nem akarunk mindent elveszteni, templomba kell járnunk, hacsak nem akarjuk elveszteni munkánkat és minden egyebet. — Később megtudtam, hogy *ha templomba járnak*, könnyebben juthatnak tüzelőhöz és kevéske burgonyaföldet kapnak, amiért egyébként fizetniök kell!" — Szegénységük és tudatlanságuk leírása után a tudósító ezzel fejezi be: „És bátran állíthatom, hogy ezeknek az embereknek a helyzete, szegénységük, gyűlöletük az egyházzal szemben, látszólagos megadásuk és belső elkeseredésük az egyházi méltóságok ellen: *ez a szabály Anglia minden falujában,* és az ellenkezője csak kivétel."

Míg a szoros értelemben vett Anglia parasztsága azt mutatja, hogy milyen következményekkel jár a falun a nagybirtok és egy nagyszámú mezőgazdasági proletariátus, addig *Walesben* a kisbérlők pusztulását látjuk. Míg az angol falvak a proletárok és a nagytőkések ellentétét reprodukálják, addig a walesi parasztok helyzete az egyre jobban pusztuló városi kispolgárság helyzetének felel meg. Walesben többnyire csak kisbérlők vannak, akik mezőgazdasági termékeiket nem tudják olyan előnyösen és olcsó áron eladni, mint a kedvezőbb helyzetben levő angol nagybérlők, akikkel ugyanazon a piacon kell konkurrálniok. Azonkívül a föld sok helyen csak állattenyésztésre alkalmas, ez pedig kevés hasznot hajt. Súlyos helyzetük további oka az, hogy ezek a walesi parasztok, akik ragaszkodnak külön nemzeti sajátosságaikhoz, még sokkal maradibbak, mint az angol bérlők. De mindenekelőtt az egymással és angol szomszédaikkal való konkurrencia, továbbá a haszonbérnek ebből eredő emelkedése tette tönkre őket annyira, hogy alig tudnak megélni, és mivel nem ismerik súlyos helyzetük igazi okát, ezt mindenféle csekélységben, a magas kövezeti vámban stb. keresik, amely

gátolja ugyan a mezőgazdaság fejlődését és a forgalmat, de aki földet bérel, mint állandó terhet számításba veszi, tehát végeredményben a föld tulajdonosa fizeti. Azonkívül ezek a bérlők gyűlölik az új szegénytörvényt, mert állandóan az a veszély fenyegeti őket, hogy majd ők is e törvény hatálya alá esnek. A walesi parasztok elégedetlensége 1843 februárjában az ismert „Rebekka-zavargásokban" robbant ki; női ruhába öltözött bekormozott arcú férfiak nagy fegyveres csapatokban megtámadták azokat a kapukat, amelyek Angliában a sorompókat helyettesítik, örömrivalgás és lövöldözés közben szétzúzták azokat, lerombolták a kövezeti vámszedők bódéit, fenyegető leveleket írtak a képzelt „Rebekka" nevében, sőt megostromolták a carmartheni dologházat is. Amikor később csapatokat vezényeltek ki és megerősítették a rendőrséget, igen ügyesen tévútra vezették őket, összezúzták a kapukat, mialatt a katonaság, mely a hegyekről zúgó kürtök jelzését követte, az ellenkező irányba vonult, és végül, mikor a csapatok nagy erősítéseket kaptak, gyújtogatni kezdtek, sőt gyilkosságot kíséreltek meg. Ezek a súlyos bűncselekmények, mint mindig, most is a mozgalom végét jelentették. Sokan elkedvetlenedtek, mások megijedtek és a nyugalom magától helyreállt. A kormány az események és okaik vizsgálatára bizottságot küldött ki, és ezzel vége volt mindennek. De a parasztok továbbra is szegények maradtak, és szegénységük, mivel a fennálló társadalmi viszonyok közt semmiesetre sem enyhülhet, hanem csak fokozódhat, egy napon komolyabb eseményeknek lesz a szülője, mint ez a humoristikus Rebekka-maskarádé.

Láttuk Angliában a nagygazdálkodás, Walesben a kisbérlet rendszerének eredményeit; *Írországban* a föld parcellázásának következményeit látjuk. Írország lakosságának zöme kisbérlőkből áll, akik nyomorúságos, egyszobás agyagviskót és egy kis darab krumpliföldet bérelnek, amely alig fedezi legszűkösebb téli eleségüket. A kisbérlők erősen konkurrálnak egymással, s ezért igen magas a haszonbér, kétszerese, háromszorosa, négyszerese az angolnak. Mert minden mezőgazdasági napszámos bérlő akar lenni, és bár a föld felparcellázása már nagyon előrehaladt, még mindig igen sok munkás van, aki bérletet akar szerezni. Jóllehet Nagy-Britanniában 32 millió acre, Írországban

pedig csak 14 millió acre van művelés alatt, jóllehet Nagy-Britannia évenként 150 millió font sterling, Írország pedig csak 36 millió font értékű mezőgazdasági terméket termel, Írországban mégis 75 000-rel *több* mezőgazdasági napszámos van, mint a szomszédos szigeten*. Ez az óriási aránytalanság már egymagában is eléggé bizonyítja, hogy milyen nagy Írországban a földért folyó konkurrencia, különösen ha meggondoljuk, hogy a brit napszámosok is igen nagy nyomorban élnek. Ennek a konkurrenciának természetes következménye az, hogy a haszonbér igen magas, és ezért a bérlők sem élnek sokkal jobban, mint a napszámosok. Az ír nép leírhatatlan nyomorban tengődik, melyből a mai társadalmi viszonyok között nem menekülhet. Nyomorúságos agyagviskókban laknak, amelyek még istállóknak is alig alkalmasak; télre kevés az eleségük, vagy mint az idézett jelentés mondja, burgonyájuk csak arra elég, hogy az év 30 hetében félig-meddig jóllakjanak, de a fennmaradó 22 hétre semmi sem marad. Ha tavasszal kifogy a készlet, vagy a kicsírázó burgonya már élvezhetetlen, az asszony gyermekeivel együtt koldulni megy, teáskannával a kezében bejárja az egész vidéket, a családfő pedig a burgonya elvetése után munkát keres valahol a közelben vagy Angliában, és a burgonyaszedés idején ismét visszatér családjához. Ilyen viszonyok közt él Írország mezőgazdasági népességének kilenctizede. Szegények, mint a templom egerei, rongyokban járnak, műveltségi színvonaluk olyan alacsony, hogy annál alacsonyabb még egy félig civilizált országban sem lehetséges. Az idézett jelentés szerint Írország 8½ millió lakosa közül 585 000 családfő teljes szegénységben (destitution) él, a sheriff Alison** által idézett források szerint pedig 2 300 000 olyan ember van ott, aki képtelen társadalmi vagy magánsegély nélkül megélni; a lakosság 27 százaléka tehát pauper!

Ennek a szegénységnek az oka a fennálló társadalmi rend, különösen a konkurrencia, mely itt más formában, a földparcellázás formájában folyik. Megpróbáltak más okokat találni; azt állítják, hogy a szegénység oka a bérlőnek a földtulajdonoshoz

* A szegénytörvény-bizottság Írországról szóló jelentése. 1837. évi parlamenti ülésszak.

** „Principles of Population". II. köt.

való viszonya, aki földjeit nagy darabokban nagybérlőknek adja bérbe, ezek pedig kisebb darabokban albérlőknek adják ki, akik ismét albérlőknek adják azt tovább, úgyhogy a földtulajdonos és a föld tulajdonképpeni megművelője között gyakran tíz közvetítő van; azt állítják, hogy a nyomor oka az a kétségtelenül gyalázatos törvény, mely a föld tulajdonosát feljogosítja arra, hogy abban az esetben, ha közvetlen bérlője nem fizet, a föld igazi megművelőjét elűzze, noha ez megfizette a bért annak a közvetítőnek, akitől a földet bérbe vette. Mindez azonban nem oka, hanem csak megnyilvánulási *formája* a nyomornak. Mert tegyük fel, hogy a kisbérlők maguk is földtulajdonosok lesznek; mi lesz ennek a következménye? Többségük akkor sem tud megélni földjéből, ha nem kell többé bért fizetnie; ha pedig valamivel javulna is a helyzete, a lakosság szüntelen és gyors szaporodása következtében néhány év alatt visszasüllyedne a régi színvonalra. Azoknak a gyermekei ugyanis, akik jobb helyzetbe jutnak, életben maradnának, míg most nyomorban és szükségben korán elpusztulnak. Voltak olyanok is, akik a szegénység okát abban látták, hogy az angolok kíméletlenül elnyomják az ír népet. De ez az elnyomás nem oka a szegénységnek, hanem csak *annak,* hogy a szegénység valamivel korábban bekövetkezett. Egyesek azt mondották, a szegénység oka a protestáns államegyház, amelyet ráerőszakoltak a katolikus nemzetre; de osszátok szét az írek közt azt, amit a protestáns államegyház elvesz, még két tallér sem jut egy emberre. Különben is a tized a *földbirtokot* terheli, nempedig a bérlőt, jóllehet a bérlő fizette; most — az 1838. évi megváltási törvény után — a földtulajdonos közvetlenül fizeti a tizedet, de ennyivel több bért is számít, úgyhogy a törvény a bérlőn semmit sem segít. Felhoznak még száz más okot, amely éppoly keveset bizonyít. A szegénység a jelenlegi társadalmi rendszer szükségszerű következménye, és csak a nyomor egyik-másik megnyilvánulási formájának, de nem magának a nyomornak az oka kereshető e rendszeren kívül. Annak az oka azonban, hogy a szegénység Írországban ilyen és nem más formában nyilvánul meg, a nép nemzeti jellemében és történelmi fejlődésében rejlik. Az írek, egész jellemüket tekintve, a latin nemzetekkel, a franciákkal és különösen az olaszokkal rokonok. Fentebb már idéztük Carlyle-t, aki az ír nem-

zet rossz oldalairól beszélt; most hallgassunk meg egy írt, aki közelebb jár az igazsághoz, mint a germán jellemért lelkesedő Carlyle: „Az írek nyughatatlanok és mégis restek (indolent), élelmesek és tolakodók, lobbanékonyak, türelmetlenek és elővigyázatlanok; természettől fogva bátrak, meggondolatlanul nagylelkűek; hirtelenek, a sértéseket azonnal készek megbosszulni vagy megbocsátani, hirtelen kötnek barátságot és éppoly gyorsan bontják fel azt; sok tehetséggel megáldott nép, de ritkán használja az eszét"*. Az írek az érzelmektől, a szenvedélytől vezéreltetik magukat, szenvedélyük elnyomja értelmüket. Érzéki, könnyen hevülő természetük miatt nem fontolják meg eléggé a dolgokat és nem tudnak nyugodtan, kitartóan dolgozni. Egy ilyen nép nem alkalmas ipari munkára ennek mai formájában. Ezért megmaradtak a földművelés mellett és ennek is a legalsóbb fokán. A kis parcellák miatt, amelyek itt nem mesterségesen, nem a nagybirtokok felaprózása útján keletkeztek, mint Franciaországban és a Rajna mentén**, hanem már ősidők óta megvoltak, gondolni sem lehetett arra, hogy a földet tőkebefektetésekkel javítsák. Alison számítása szerint 120 millió font sterling volna szükséges ahhoz, hogy Írország talajának termőképességét olyan fokra emeljék, mint az angol talajé, amely korántsem magas. Az angol telepesek, akik magasabb fokra emelhették volna az ír nép kultúrszínvonalát, e nép legbrutálisabb kizsákmányolására szorítkoztak; az ír bevándorlók erjesztő anyagot oltottak az angol nemzetbe, mely a jövőben meghozza gyümölcsét, Írország viszont keveset köszönhet az angol bevándorlóknak.

Az ír nemzetnek mai kétségbeejtő helyzetéből kiutat kereső kísérletei egyrészt bűncselekményekben nyilvánulnak meg, amelyek itt, különösen Dél- és Nyugat-Írország falusi kerületeiben napirenden vannak — meggyilkolják közvetlen ellenségeiket: a földbirtokosok ügynökeit és engedelmes szolgáit, a protestáns

* „The State of Ireland" [„Írország helyzete"]. London 1807. II. kiadás, 1821. — Röpirat.

** (1892.) Tévedés. A kisgazdaság a középkor óta uralkodó formája volt a földművelésnek. A kis parasztgazdaságok tehát már a forradalom előtt megvoltak. A forradalom csak a föld *tulajdonán* változtatott; elvette a feudális uraktól és közvetlenül vagy közvetve a parasztokra ruházta azt.

betolakodókat, a nagybérlőket, akiknek birtoka száz meg száz elűzött család burgonyaföldjéből áll stb. — másrészt a Repeal-agitációban* jutnak kifejezésre. A mondottakból világos, hogy a műveletlen írek szükségképpen közvetlen ellenségeiknek tekintik az angolokat, és a haladás első feltétele számukra a nemzeti önállóság kiküzdése. De éppoly világos az is, hogy a szegénységet semmiféle Repeal-lel sem szüntethetik meg; az únió felbontása csak arról győzheti meg őket, hogy az írek nyomorúságának oka nem Írországon kívül keresendő, mint most gondolják, hanem otthon gyökeredzik. Itt nem firtatom azt a kérdést, valóban szükséges-e a Repeal megvalósítása ahhoz, hogy az íreket erre a belátásra bírja. Eddig sem a chartizmusnak, sem a szocializmusnak nem volt különösebb sikere Írországban.

Ezzel zárom Írországról szóló megjegyzéseimet, amit annál is inkább megtehetek, mert az 1843-as Repeal-agitációval és az O'Connell perrel kapcsolatban Németország egyre szélesebb körei alaposabban megismerkedtek az írek nyomorával.

Figyelemmel kísértük a brit szigetek proletariátusát tevékenységének minden ágában és mindenütt azt láttuk, hogy a proletariátus szükséget szenved és nyomorban él, életviszonyai mindenütt hajmeresztők, embertelenek. Láttuk, hogy a proletariátussal együtt keletkezett, nőtt, terjedt és öltött szervezett formát az elégedetlenség, láttuk a proletariátus nyilt, véres és vértelen harcait a burzsoázia ellen. Megvizsgáltuk azokat az elveket, melyek a proletariátus sorsát, reményeit és aggodalmait meghatározzák és megállapítottuk, hogy nincs kilátás helyzetének javulására. Itt-ott alkalmunk volt megfigyelni azt is, hogyan viselkedik a burzsoázia a proletariátussal szemben, és meggyőződtünk róla, hogy a burzsoázia csak önmagával törődik, csak saját előnyét hajhássza. De hogy ne legyünk igazságtalanok, vizsgáljuk meg kissé közelebbről a burzsoázia magatartását.

* Az 1798. évi ír felkelés elnyomása után az angol kormány megvesztegetéssel, zsarolással és fenyegetéssel elérte, hogy az ír parlament elfogadta az Angliával való únió t. Az únió, amely 1801 január 1-én lépett életbe, megsemmisítette Írország autonómiájának utolsó maradványait, és eltörölte az ír parlamentet. Írországnak néhány helyet adtak az angol parlamentben. Az únió megszüntetésének követelése (Repeal of the Union) a XIX. század 20-as éveitől kezdve az ír nemzeti szabadságmozgalom legnépszerűbb jelszava lett. — *Szerk.*

A BURZSOÁZIA MAGATARTÁSA A PROLETARIÁTUSSAL SZEMBEN

Amikor itt a burzsoáziáról beszélek, hozzászámítom az úgynevezett arisztokráciát is, mert ez nem a proletariátussal, hanem csak a burzsoáziával szemben arisztokrácia — kiváltságos osztály. A proletár mindkettőjüket csak vagyonosaknak, azaz burzsoáknak tekinti. A tulajdon kiváltsága mellett eltűnik minden más kiváltság. A különbség csak az, hogy a voltaképpeni burzsoá az ipari és részben a bányaproletariátussal, mint *bérlő* pedig a mezőgazdasági napszámosokkal is szembenáll, az úgynevezett arisztokratának viszont csak a bányaproletariátus egy részével és a mezőgazdasági proletárokkal van dolga.

Még sohasem láttam olyan csontja velejéig demoralizált, önzésében gyógyíthatatlanul romlott, bensőleg rothadt és minden haladásra képtelenné vált osztályt, mint az angol burzsoázia — és ezen elsősorban a voltaképpeni burzsoáziát, különösen a liberális, a gabonatörvények eltörléséért küzdő burzsoáziát értem. Számára nem létezik semmi a világon, ami nem a pénzért van, önmagát sem véve ki, mert csak azért él, hogy pénzt keressen, mert egyedüli boldogsága a gyors meggazdagodás, és egyedüli fájdalma a pénzveszteség*. Nincs olyan emberi szempont, melyen ez a kapzsiság és pénzéhség foltot ne ejtene. Ezek az angol burzsoák bizonyára jó férjek és családtagok, egyébként is ki-

* *Carlyle* „Past and Present" [„Mult és jelen"] (London 1843) című könyvében kitűnően jellemzi az angol burzsoáziát és undorító pénzéhségét; a könyv egy része fordításomban megjelent a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben; felhívom rá az olvasó figyelmét.

tűnnek úgynevezett erényeikkel és a mindennapi érintkezésben éppoly tiszteletreméltók és rendesek, mint minden más burzsoá; még az üzleti ügyekben is jobbak, mint a németek, nem alkudoznak és nem fillérreskednek úgy, mint a mi kalmáraink. De mi haszna van ennek? Végeredményben mégis csak a saját érdekük és különösen a pénzszerzés döntő náluk. Egy alkalommal Manchesterben járkáltam egy ilyen burzsoával; a rossz, egészségtelen építkezésről, a munkásnegyedek rettenetes állapotáról beszéltem vele és megjegyeztem, hogy még sohasem láttam ilyen rosszul épített várost. A burzsoá nyugodtan végighallgatott, és amikor egy utcasarkon elváltunk, azt mondotta: And yet, there is a great deal of money made here — és mégis rengeteg pénzt keresnek itt —, viszontlátásra uram! Az angol burzsoának egészen mindegy, hogy éheznek-e a munkásai vagy sem, csak az a fontos, hogy ő keressen. A pénzszerzés lehetőségével méri az élet minden viszonylatát, és ami nem kecsegteti pénzzel, az nem praktikus, idealista ostobaság. Éppen ezért a nemzetgazdaságtan, a pénzszerzés tudománya a kedvenc tudománya ezeknek a templomi kufároknak. Mindegyik nemzetgazdász. A gyárosnak a munkáshoz való viszonya nem emberi, hanem tisztán gazdasági viszony. A gyáros a „tőke", a munkás a „munka". És ha a munkás nem engedi magát beleszorítani ebbe az absztrakcióba, ha azt állítja, hogy ő nem „a munka", hanem ember, akinek csak többek közt van meg az a tulajdonsága is, hogy dolgozni tud, ha a munkás azt meri hinni, hogy ő nem „a munka", nem áru, melyet a piacon adni-venni lehet, megáll a burzsoá esze. Nem képes ésszel felérni, hogy az adásvételen kívül mi fűzheti még őt a munkásaihoz; munkásait nem tekinti embereknek, hanem csak *„kezeknek"* (hands), mint ahogy szemtől szembe nevezni szokta őket, és — mint Carlyle mondja — nem ismer el más kapcsolatot ember és ember között, csak a *készfizetést*. Sőt száz közül kilencvenkilenc esetben a burzsoá házassági köteléke is csak a „készfizetés". A pénz rabszolgájává teszi a burzsoát, és ez a nyomorult rabszolgaság a burzsoázia uralma következtében még a nyelvre is ráütötte bélyegét. Pénzzel mérik az ember értékét; ez az ember tízezer fontot ér — he is worth ten thousand pounds —, azaz tízezer fontja van. Akinek pénze van, az „respektábilis", „a jobbfajta

emberekhez" (the better sort of people) tartozik, „befolyásos" (influential), és amit tesz, korszakalkotó az ő körében. Kufárszellem hatja át az egész nyelvet, kereskedelmi kifejezésekkel határoznak meg, gazdasági kategóriákkal magyaráznak meg minden viszonyt. Kereslet és kínálat, supply and demand — ebbe a formulába szorítja az angol logikája az egész emberi életet. Tehát szabadverseny minden tekintetben, tehát laissez-faire és laissez-aller az igazgatásban, az orvostudományban, a nevelés és csakhamar talán a vallás terén is, ahol egyre jobban inog az államegyház uralma. A szabadverseny nem tűr korlátozást, nem tűr állami felügyeletet, az egész állam csak teher számára, teljesen államnélküli viszonyok között volna a legtökéletesebb, amikor mindenki kedve szerint kizsákmányolhatja a másikat, mint például Stirner barátunk „egyesületében". Mivel azonban a burzsoázia nem nélkülözheti az államot, már csak azért sem, mert féken kell tartania a neki éppoly szükséges proletariátust, tehát a proletariátus ellen fordítja az államot, önmagát pedig igyekszik minél távolabb tartani tőle.

Ne higyjék azonban, hogy a „művelt" angol nyiltan bevallja önzését. Ellenkezőleg, undorító képmutatással leplezi azt. — Hogyan, az angol gazdagok ne gondolnának a szegényekre, az angol gazdagok, akik annyi jótékonycélú intézményt létesítettek, mint sehol a világon? Igen, annyi jótékonycélú intézményt! Mintha a proletariátuson segítenétek azzal, ha előbb kiszívjátok a vérét, hogy azután kielégíthessétek öntelt, farizeus jótékonysági viszketegségteket és úgy álljatok a világ előtt, mint az emberiség nagy jótevői, ha visszaadjátok a kiszipolyozottaknak a századrészét annak, ami megilleti őket! Jótékonykodás, amely még jobban demoralizálja azt, aki gyakorolja, mint azt, aki elfogadja, jótékonykodás, mely az eltiportat még jobban megalázza, mely megköveteli, hogy a demoralizált, a társadalomból kitaszított pária mondjon le a legvégsőről is, ami még megmaradt neki, mondjon le arról, hogy embernek számítson, és *kegyét koldulja* a jótékonykodónak, mielőtt kegyeskedik alamizsnájával homlokára sütni az elembertelenedés bélyegét! De mit beszéljek én? Halljuk, mit mond maga az angol burzsoázia. Még egy éve sincs, hogy a „Manchester Guardian"-ban a következő levelet olvastam, melyet a lap szerkesztője minden megjegyzés

nélkül, mint egészen természetes, magától értetődő dolgot tett közzé:

„Szerkesztő úr!

Az utóbbi időben városunk főutcáin rengeteg koldust lehet látni, akik részben rongyaikkal és beteges külsejükkel, részben undorító, nyilt sebeikkel és csonka tagjaikkal, gyakran igen szemtelen és tolakodó módon igyekeznek felkelteni a járókelők részvétét. Azt hiszem, hogyha szegényadót fizetünk és ezenfelül még bőségesen támogatjuk a jótékonycélú intézményeket is, ezzel eleget tettünk kötelességünknek és joggal elvárhatjuk, hogy megkíméljenek ettől a kellemetlen és szemtelen tolakodástól; miért fizetünk tetemes adót a városi rendőrség fenntartására, ha még azt a védelmet sem nyújtja nekünk, hogy nyugodtan bemehessünk a városba vagy kijöhessünk onnan? — Remélem, ha elterjedt lapjuk közzéteszi e sorokat, a hatóságok intézkedni fognak, hogy véget vessenek ennek a tűrhetetlen állapotnak (nuisance).

Mély tisztelettel

Egy úrhölgy"

Lám, lám! Az angol burzsoázia saját jól felfogott érdekében jótékonykodik, semmit sem ajándékoz ok nélkül, adakozását kereskedésnek tekinti, *üzletet* köt a szegényekkel, és azt mondja: Ha ennyit adakozom jótékonycélra, *ezzel megvásárolom azt a jogot,* hogy többet ne zaklassatok, ti pedig ennek ellenében kötelezitek magatokat, hogy ott maradtok sötét barlangjaitokban és nyomorúságotok nyilt mutogatásával nem izgatjátok fínom idegeimet! Jogotok van ugyan kétségbeesni, de ne nyilvánosan tegyétek, ezt kikötöm, ezt megvásárolom magamnak azzal, hogy 20 font sterlinget jegyzek a kórház részére! Milyen becstelen ez a keresztény burzsoá jótékonykodás! — És így ír *„egy úrhölgy"*, igen, egy hölgy, aki jól teszi, hogy így írja alá magát, mert nincs bátorsága, hogy *nőnek* nevezze magát. De ha már a „hölgyek" is *ilyenek,* milyenek lehetnek az „urak"? — Azt mondhatnák, hogy ez csak egyes eset. Nem, a fenti levél az angol burzsoázia nagy többségének felfogását fejezi ki, különben nem közölte volna a szerkesztő, különben válaszoltak volna

rá, ezt azonban a következő lapszámokban hiába kerestem. Ami pedig e jótékonykodás méreteit illeti, *Parkinson* kanonok maga is azt mondja, hogy a szegényeket sokkal nagyobb mértékben támogatják sorstársaik, mint a burzsoázia; és egy derék proletár támogatásának, aki maga is tudja, hogy mi az éhség, aki áldozatot hoz azzal, hogy megosztja szűkös ebédjét, de örömmel teszi ezt — az ilyen támogatásnak egészen más értelme van, mint a bőségben tobzódó burzsoá odavetett alamizsnájának.

A burzsoázia más tekintetben, például politikájában és nemzetgazdaságtanában is végtelen humanitást színlel — de csak akkor, ha saját érdeke követeli. Már ötödik éve fáradságot nem sajnálva azt akarja bebizonyítani a munkásoknak, hogy csakis a proletárok érdekében kívánja eltörölni a gabonatörvényeket. Úgy áll azonban a dolog, hogy a gabonatörvények következtében a kenyér ára magasabb, mint más országokban, magasabb tehát a munkabér is, és ezzel megnehezül a gyáros konkurrenciája más országokkal, ahol a kenyér ára és ezért a bér is alacsonyabb. Ha eltörlik a gabonatörvényeket, csökken a kenyér ára, a munkabér közeledik Európa többi civilizált országának bérszintjéhez. Mindez világosan következik a munkabért szabályozó, fentebb kifejtett elvekből. A gyáros tehát könnyebben konkurrálhat, növekszik az angol áru kereslete és ezzel együtt a munkáskereslet is. A növekvő kereslet következtében igaz, a bér is emelkedik kissé, és a munkanélküli munkások ismét dolgozhatnak. De meddig tart ez? Anglia és különösen Írország „felesleges népessége" elegendő ahhoz, hogy az angol ipart, még ha megkétszereződnék is, a szükséges munkásokkal ellássa; pár év mulva a gabonatörvények eltörléséből eredő csekély előny eltűnnék, újabb válság következnék, és ott volnánk, ahol voltunk, mert az ipar első ösztönzésére a népesség gyarapodása is meggyorsulna. Mindezt világosan látják a proletárok és már százszor nyiltan megmondották a burzsoáziának; de a gyárosfajzat, mely kizárólag a gabonatörvények eltörléséből eredő *közvetlen* előnyt tartja szem előtt és annyira korlátolt, hogy nem látja, hogy ez az előny számára sem lehet *tartós*, mert a gyárosok egymással való konkurrenciája következtében az egyesek haszna csakhamar a régi színvonalra esnék vissza — ez a fajzat mindmáig is azt kiabálja a munkásoknak, hogy csakis

az ő érdekükben történik mindez, csakis az éhező milliók érdekében tömik a liberális párt gazdagjai százasokkal és ezresekkel a Gabonatörvény Elleni Líga kasszáját, holott mindenki tudja, hogy csak azért dobják oda a csontot, hogy maguk kapják el a koncot, mert arra számítanak, hogy a gabonatörvények eltörlése után már az első években tízszeresen, százszorosan megkeresik azt, amit áldoztak. A munkások azonban, különösen az 1842. évi felkelés óta, nem hagyják magukat félrevezetni a burzsoáziától. Aki azt állítja, hogy a munkások jólétéért küzd, szándéka őszinteségének bizonyítékául szálljon síkra a népchartáért — követelik a munkások. Ezzel tiltakoznak minden idegen segítség ellen, mert a chartában nem követelnek egyebet, mint azt a *hatalmat,* amellyel segíthetnek *önnönmagukon.* Aki elutasítja ezt, annak, akár nyilt ellenség, akár álbarát, teljes joggal hadat üzennek. — Egyébként a Gabonatörvény Elleni Líga aljas hazugságokkal és fogásokkal próbálta megnyerni a munkásokat. Azt akarta elhitetni velük, hogy a munka pénzára fordított arányban van a gabonaárral, hogy a bér akkor magas, ha alacsony a gabona ára és megfordítva. A legnevetségesebb érvekkel igyekezett bebizonyítani ezt a tételt, melynél nevetségesebbet közgazdász még sohasem állított. És amikor ez nem segített, a munkásoknak minden jót, eget földet ígértek az állítólag megnövekedő munkáskereslet eredményeképp. Nem átallottak két cipót vitetni az utcán; az egyiken, a nagyobbikon, ez állt: *Amerikai nyolc pennys cipó, napibér 4 shilling;* a másikra, egy sokkal kisebbre, ezt írták: *Angol nyolc pennys cipó, napibér 2 shilling.* A munkások azonban nem mentek lépre. Nagyon is jól ismerik kenyéradóikat.

És hogy teljesen meggyőződjünk e szép ígéretek képmutató voltáról, nézzük meg a gyakorlatot. Fentebb már láttuk, hogy a burzsoázia minden elképzelhető módon kizsákmányolja a proletariátust. Eddig azonban csak az egyes burzsoákról beszéltünk, akik saját szakállukra gyötrik, sanyargatják a proletariátust. Most vizsgáljuk meg azokat a viszonyokat, mikor a burzsoázia mint párt, sőt mint államhatalom lép fel a proletariátus ellen. — Nyilvánvaló, hogy az egész törvényhozás célja mindenekelőtt az, hogy a vagyonosokat védje a nincstelenekkel szemben. Törvényekre csak azért van szükség, mert nincstelenek vannak; és

bár ez csak kevés törvényben jut közvetlenül kifejezésre — mint például a csavargók és a hajléktalanok ellen hozott törvényekben, amelyek törvényen kívül helyezik a proletariátust mint olyat —, mégis mindegyiket olyan proletárellenes szellem hatja át, hogy a bírák, különösen a békebírák, akik maguk is burzsoák és akikkel a proletariátusnak legtöbbször van dolga, szinte gondolkodás nélkül rájönnek erre, és ebben az értelemben járnak el. Ha egy gazdagot elővezetnek vagy helyesebben megidéznek, a bíró sajnálkozását fejezi ki, hogy háborgatnia kell őt, az ügyet minden módon a gazdag javára igyekszik fordítani, és ha mégis el kell őt marasztalnia, ezt ismét végtelenül sajnálja stb., végül is csekély pénzbüntetésre ítéli; a burzsoá megvető kézmozdulattal az asztalra löki a pénzt és távozik. Ha azonban egy szegény ördögnek kell megjelennie a békebíró előtt, a megelőző éjjelt majdnem mindig a fogházban kell töltenie többedmagával összezsúfolva, már eleve bűnösnek tekintik őt, és védekezését meg sem hallgatva megvetően rárivallnak: „Ó, már ismerjük ezeket a kifogásokat" — s olyan büntetést rónak ki rá, amit nem tud megfizetni és egy vagy több hónapot a taposómalomban kell letöltenie. És még ha semmit sem tudnak rábizonyítani, akkor is a taposómalomba küldik mint gazembert és csavargót (a rogue and a vagabond — ezeket a kifejezéseket majdnem mindig együtt használják). Valóban, határtalan a békebírák részrehajlása, különösen a falvakban, és megszokott dolog, hogy az ujságok egész nyugodtan, minden különösebb kommentár nélkül közlik a kevésbbé feltűnő eseteket. De nem is lehet egyebet várni. Hiszen ezek a „dogberryk"* egyrészt csupán igazi értelme szerint magyarázzák a törvényt, másrészt pedig maguk is burzsoák, akik mindenekelőtt osztályuk érdekét tekintik minden igazi rend talpkövének. S amilyenek a békebírák, olyan a rendőrség is. A burzsoá azt teheti, amit akar, vele szemben a rendőr mindig udvarias és szigorúan a törvényhez tartja magát, a proletárral azonban durván és brutálisan bánik; a proletárt már szegénysége miatt is *meggyanúsítják* minden elképzelhető bűncselekménnyel és ugyanakkor nem áll rendelkezésére semmiféle törvényes eszköz, hogy a hatóságok

* Lásd erről ebben a kötetben 295. old. — *Szerk.*

önkényeskedése ellen védekezzék; a törvény nem védi őt, a rendőrség szabadon behatolhat házába, letartóztathatja és bántalmazhatja, és csak abban az esetben, ha valamelyik munkásszövetség olyan védőt fogad, mint Roberts, a bányászok védője, csak akkor derül ki, hogy milyen kevéssé védi a törvény a proletárt, milyen gyakran kell viselnie a törvény minden terhét, anélkül hogy a legkisebb előnyét élvezné.

A vagyonos osztály, hogy még jobban leigázza a proletariátust, a mai napig is küzd a parlamentben azon jobbérzésű férfiak ellen, akiket még nem vakított el egészen az önzés. Sorra elveszik és megművelik a községi földeket; ezzel emelik ugyan a kultúrát, de sok kárt okoznak a proletariátusnak. Ahol községi földek voltak, a szegény szamarat, disznót vagy néhány libát tarthatott rajtuk, a gyermekeknek és fiataloknak volt játszóterük és a szabadban hancúrozhattak; ezek a földek egyre ritkábbak lesznek, a szegények keresete megcsappan, és a fiatalság, amelynek már nincs hol játszania, a kocsmákat látogatja. Minden parlamenti ülésszakban számos határozatot fogadnak el községi földek megműveléséről. — Amikor a kormány az 1844. évi ülésszakban arra akarta kényszeríteni a közlekedést monopolizáló vasúttársaságokat, hogy a munkásoknak is tegyék lehetővé az utazást körülményeiknek megfelelő viteldíj ellenében (1 penny mérföldenként, körülbelül 5 ezüst garas egy német mérföldért), és ezért azt indítványozta, hogy minden vasúton naponként indítsanak el egy ilyen harmadosztályú vonatot, a „főtisztelendő atya az Úrban", a londoni püspök, azt javasolta, hogy ne terjesszék ki ezt a rendelkezést a vasárnapra, az egyetlen napra, amikor a dolgozó munkások egyáltalában utazhatnak, tehát a vasárnapi utazást csak a gazdagoknak engedjék meg, de ne a szegényeknek. Olyan nyilt, leplezetlen volt ez a javaslat, hogy nem fogadhatták el, és ezért elejtették. — Nincs elegendő helyem arra, hogy felsoroljam azt a sok burkolt támadást, amelyet csupán egyetlen ülésszakban intéztek a proletariátus ellen. Csak még egyet említek, szintén az 1844. évi ülésszakból. Egy teljesen ismeretlen parlamenti képviselő, valami Miles, egy meglehetősen jelentéktelennek látszó törvényjavaslatot terjesztett be az urak és a szolgák viszonyának szabályozásáról. A kormány magáévá tette a javaslatot és átadta egy bi-

zottságnak. Közben kitört az északi bányamunkások sztrájkja, és Roberts a felmentett munkásokkal diadalmenetet tartott Angliában. A bizottság több zsarnoki záradékot iktatott a törvényjavaslatba; különösen feltűnt az a pont, hogy az úrnak joga van minden munkást, aki szóban vagy írásban bármilyen munkaszerződést, még ha csak alkalmi szerződést kötött is vele, a szolgálat megtagadása vagy *más illetlenség* (misbehaviour) miatt bármely (any) békebíró elé állítani, és saját esküje vagy megbízottainak és felügyelőinek, tehát a panaszosnak esküje alapján két hónapig terjedhető fogházra vagy kényszermunkára ítéltetni. Ez a törvényjavaslat nagy felháborodást keltett a munkások körében, annál is inkább, mert a parlamentben éppen ebben az időben tárgyalták a tízórás törvényjavaslatot, és ebből az alkalomból igen erősen agitáltak. Száz meg száz gyűlést tartottak, száz meg száz munkáspetíciót küldtek Londonba a proletariátus parlamenti szószólójának, Thomas *Duncombe-nak*. Az „ifjúangol" Ferrandon kívül ő volt az egyetlen parlamenti képviselő, aki energikusan szembeszállt a zsarnoki törvényjavaslattal; amikor azonban a többi radikális észrevette, hogy a nép a törvényjavaslat ellen foglalt állást, kelletlenül sorra Duncombe mellé álltak, és mivel a forrongó munkásokkal szemben a liberális burzsoázia sem mert a törvényjavaslat mellett felszólalni, mert a néppel szemben általában senki sem kívánta azt védeni, a törvényjavaslat csúfosan megbukott.

De a burzsoázia legnyiltabb hadüzenete a proletariátusnak *Malthus népesedési elmélete* és az annak alapján készült *új szegénytörvény*. Malthus elméletéről már többízben beszéltünk. Fő következtetése — ismételjük — röviden az, hogy a földön állandóan túlnépesedés van, és ezért állandóan szükségnek, nyomornak, szegénységnek és erkölcstelenségnek kell uralkodnia; hogy az emberiség sorsa és örök rendeltetése, hogy túl nagy számban jöjjön a világra, és ezért különböző osztályokra oszoljon, hogy egyes osztályok többé-kevésbbé gazdagok, műveltek, erkölcsösek, más osztályok pedig többé-kevésbbé szegények, nyomorgók, tudatlanok és erkölcstelenek legyenek. A gyakorlatban ebből az következik — és maga Malthus vonja le ezeket a következtetéseket —, hogy a jótékonykodás és a szegénypénztár tulajdonképpen esztelenség, mert csak arra való, hogy fenn-

tartsa a fölös népességet, melynek konkurrenciája lenyomja a többiek bérét és hogy szaporodásra ösztönözzön; hogy a szegényeknek a szegényhivatal által való foglalkoztatása szintén esztelenség, mert csak bizonyos mennyiségű munkatermék fogyasztható, ezért minden munkanélküli munkás helyett, aki munkát kap, más dolgozó munkásnak kell munkanélkülivé válnia, a szegényhivatal műhelyei tehát kárt okoznak a magániparnak; hogy ezért nem táplálnunk, hanem ilyen vagy olyan módon lehetőleg korlátoznunk kell a fölös népességet. Malthus ridegen merő ostobaságnak nyilvánítja minden embernek a létfenntartási eszközökre való jogát, amelyet eddig elismertek. Idézi egy költő szavait: a szegeny megérkezik a természet ünnepi lakomájára és nem talál szabad terítéket, — és a természet, fűzi hozzá Malthus, megparancsolja neki, hogy hordja el magát (she bids him begone), „mert születése előtt nem kérdezte meg a társadalmat, hogy kívánja-e őt". Ez az elmélet most minden igazi angol burzsoá kedvenc elmélete, ami egészen természetes, mert igen kényelmes és, ami a fennálló viszonyokat illeti, sokban helytálló. Ha tehát nem arról van szó, hogy a „fölös népességet" felhasználjuk, *használható* népességgé tegyük, hanem csak arról, hogy az embereket lehetőleg könnyűszerrel éhhalálra ítéljük és egyszersmind megakadályozzuk őket abban, hogy túlsok gyermeket hozzanak világra, akkor ez természetesen gyerekjáték — feltéve, hogy a felesleges népesség maga is belátja felesleges voltát és készségesen beletörődik abba, hogy éhenhaljon. Erre azonban egyelőre még semmi remény sincs, bár a humánus burzsoázia mindent elkövet, hogy meggyőzze a munkásokat. Ellenkezőleg, a proletárok fejükbe vették, hogy szorgos kezükkel éppen ők a szükségesek, a semmittevő gazdag tőkés urak pedig tulajdonképpen feleslegesek.

Mivel azonban még a gazdagoké a hatalom, a proletároknak tűrniök kell, hogy a törvény nyilvánítsa őket feleslegeseknek, ha ők maguk önként nem akarják ezt belátni. Az új szegénytörvény valóban ezt teszi. A régi szegénytörvény, mely az 1601. évi törvényen (43rd of Elizabeth*) alapult, naivul még abból az elvből indult ki, hogy a szegények megélhetéséről a község

* I. Erzsébet uralkodásának 43. évéből származó törvény. — *Szerk.*

köteles gondoskodni. Akinek nem volt munkája, segélyt kapott, és idővel a szegény méltányosnak találta, hogy a község köteles őt az éhhaláltól megóvni. Nem könyöradományként fogadta a heti segélyt, hanem mint jogot követelte. Ezt azonban a burzsoázia végül is megelégelte. 1833-ban, mikor a burzsoázia a választójogi reformtörvény következtében uralomra jutott és a falusi kerületek pauperizmusa tetőfokára hágott, azonnal hozzáfogott a szegénytörvények saját szempontjából való reformjához is. Bizottságot küldött ki, amely megvizsgálta a szegénytörvények alkalmazását és rengeteg visszaélést fedezett fel. A bizottság arra a véleményre jutott, hogy a falusi kerületek egész munkássága pauperré vált és teljesen vagy részben a szegénypénztártól függ, mert ez pótlékot adott a szegényeknek, ha a bér alacsony volt; arra a véleményre jutott, hogy ez a rendszer, amely eltartja a munkanélkülieket, támogatja a rosszul fizetett, többgyermekes munkásokat, tartásdíjra kötelezi a házasságon kívül született gyermekek atyját és általában elismeri, hogy a szegényeknek joguk van a védelemre, ez a rendszer tönkreteszi az országot, „gátolja az ipart, megjutalmazza a meggondolatlan házasságot, a népesség szaporodására ösztönöz és akadályozza a népesség gyarapodásának a munkabérre való kihatását; hogy ez a rendszer olyan nemzeti intézmény, amely kedvét szegi a szorgalmasoknak és becsületeseknek és oltalmazza a lustákat, kicsapongókat és meggondolatlanokat; hogy megsemmisíti a családi köteléket, rendszeresen akadályozza a tőkefelhalmozást, eltékozolja a meglevő tőkét és tönkreteszi az adófizetőket; ráadásul megjutalmazza a házasságon kívül született gyermekeket, mert tartásdíjat biztosít számukra" (a szegénytörvények alkalmazásának megvizsgálására kiküldött bizottság jelentésének szavai)*. — Ez a jelentés általában helyesen vázolja a régi szegénytörvény hatását; a segélyezés kedvez a dologtalanságnak és a „felesleges" népesség szaporodásának. Egészen világos, hogy a jelenlegi társadalmi viszonyok között a szegény kénytelen egoista lenni, és ha egyformán élhet, akár dolgozik, akár nem, akkor inkább henyél. Ebből azonban csak az következik, hogy a jelen-

* Extracts from Information received from the Poor Law Commissioners. Published by authority [Kivonat a szegénytörvény-bizottság jelentéséből. Hivatalos kiadás]. London 1833.

legi társadalmi viszonyok fabatkát sem érnek, de semmiesetre sem az, hogy a szegénység bűn, amely ellen elrettentő eszközökkel kell harcolni — mint a malthusiánus vizsgálóbiztosok következtetik.

De Malthus bölcs követői szilárdan meg voltak győződve elméletük csalhatatlanságáról és egy pillanatig sem haboztak, hogy a szegényeket elméletük Prokrusztész-ágyára fektessék és vérlázító szigorral kezeljék. Malthusszal és a szabadverseny többi hívével együtt meg voltak győződve, hogy az a legjobb, ha mindenki gondoskodik önmagáról, ha következetesen megvalósítják a laissez-faire elvét. Legszívesebben egészen eltörölték volna a szegénytörvényt. Ehhez azonban nem volt bátorságuk, sem meghatalmazásuk; ezért egy lehetőleg malthusiánus szegénytörvényt javasoltak, amely még barbárabb, mint a laissez-faire. mert aktívan beavatkozik ott, ahol az utóbbi csak passzív. Láttuk, hogy Malthus a szegénységet, helyesebben a munkanélküliséget feleslegesség néven bűnnek nyilvánítja, melyet a társadalomnak éhhalállal kell büntetnie. A vizsgálóbiztosok nem voltak ilyen barbárok; a leplezetlen, közvetlen éhhalál még egy szegénytörvény-biztos előtt is szörnyűnek tűnt fel. Rendben van, mondták, nektek, szegényeknek jogotok van létezni, de *csak* létezni; ellenben nincs jogotok szaporodni, mint ahogy ahhoz sincs jogotok, hogy *emberi módon* létezzetek. Az ország csapása vagytok, és bár azonnal nem számolhatunk fel benneteket, mint más országos csapást, de érezzétek, hogy ez vagytok és legalább féken kell tartani benneteket, meg kell fosztani annak a lehetőségétől, hogy újabb „feleslegeseket" termeljetek, akár közvetlenül, akár példátokkal csábítva a lustaságra és munkanélküliségre. Éljetek, de éljetek intő például azoknak, akik alkalomadtán szintén feleslegesekké válhatnak.

Tehát új szegénytörvényt javasoltak, melyet a parlament 1834-ben elfogadott és amely máig is érvényben van. Megszüntettek minden pénz- vagy élelmiszersegélyt; azonnal dologházakat építettek mindenütt, és a dologházba való felvétel lett a segélyezés egyetlen formája. De ezeknek a dologházaknak (workhouses) vagy, mint a nép nevezi, szegénytörvény-Bastille-oknak (Poor Law Bastilles) olyan a berendezése, hogy mindenkit vissza kell riasztania, akinek még a legcsekélyebb ki-

látása van arra, hogy e hatósági jótékonyság nélkül valahogyan eltengődjék. Hogy a szegénypénztárt csak végszükség esetén vegyék igénybe, és hogy mindenki merítsen ki minden lehetőséget, mielőtt rászánja magát, hogy segélyt kérjen tőle, a dologházat olyan visszataszítóvá tették, aminőt csak egy agyafúrt malthusiánus gondolhat ki. A dologházban rosszabb a táplálék, mint a legszegényebb dolgozó munkásé, a munka azonban nehezebb; máskülönben szívesebben választanák a kinti nyomorúságos tengődés helyett a szegényházat. Húst, különösen friss húst ritkán látnak, eledelük többnyire burgonya, a lehető legrosszabb kenyér és zabkása, melyhez néha kevés sört kapnak. Általában még a börtönök kosztja is jobb, úgyhogy a dologház lakói gyakran szándékosan vétséget követnek el, hogy a börtönbe jussanak. Mert a dologház is börtön; aki nem végzi el a munkáját, nem kap enni; aki ki akar lépni a kapun, engedélyt kell kérnie, amelyet viselkedése vagy a munkafelügyelő véleménye alapján megtagadhatnak; tilos a dohányzás, éppígy tilos ajándékot elfogadni a dologházon kívül élő barátoktól és rokonoktól; a pauperek dologházi egyenruhát viselnek; minden védelem nélkül ki vannak szolgáltatva a felügyelő önkényének. Hogy ne konkurráljanak a magániparral, többnyire meglehetősen haszontalan munkát adnak nekik; a férfiak követ törnek, s annyit követelnek tőlük, „amennyit egy erős férfi kemény munkával egy nap alatt elvégezhet", a nők, gyermekek és aggastyánok ócska hajóköteleket bontanak szét szálakra (már elfelejtettem, hogy milyen jelentéktelen célból). Hogy a „feleslegesek" ne szaporodhassanak, vagy hogy a „demoralizált" szülők ne befolyásolhassák gyermekeiket, a családokat szétválasztják; a férfit az egyik szárnyban, az asszonyt a másikban, a gyermekeket ismét másutt helyezik el és csak ritkán, meghatározott időközökben láthatják egymást, akkor is csak abban az esetben, ha a hivatalnokok véleménye szerint jól viselték magukat. És hogy a pauperizmus ragályát teljesen elszigeteljék a külvilágtól, e bastille-ok lakóit csak a hivatalnokok engedélyével, a fogadószobában szabad meglátogatni, és általában csak a hivatalnokok felügyelete alatt vagy hozzájárulásával érintkezhetnek más emberekkel.

A törvény szerint a kosztnak egészségesnek, a bánásmódnak

humánusnak kellene lennie. De a törvény szelleme nagyon is világos, semhogy a törvény betűje irányadó lehetne. A szegénytörvény-bizottság és az egész angol burzsoázia téved, ha azt hiszi, hogy az elv következményei nélkül is megvalósítható. Az új törvény betűjével előírt bánásmód ellentmond a törvény egész szellemének; ha a törvény szelleme a szegényeket bűnözőknek, a szegényházakat börtönöknek, lakóikat pedig utálat és megvetés tárgyának nyilvánítja, akiket törvényen kívül helyeztek és az emberiség kitaszított magából, akkor semmit sem használ az ellenkező parancs, mert a gyakorlatban a szegényekkel való bánásmódban nem a törvény betűjét tartják irányadónak, hanem szellemét. Íme néhány példa.

A *greenwich-i* dologházban, 1843 nyarán egy ötéves kisfiút büntetésből a halottas kamrába zártak három éjszakára, és ott koporsófedélen kellett aludnia. — A *herne-i* dologházban ugyanaz történt egy kislánnyal, mert éjjel az ágyba vizelt; úgy látszik, hogy ezt a büntetést általában igen gyakran alkalmazzák. Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a dologház Kent egyik legszebb vidékén fekszik, ablakai azonban a belső udvarra nyílnak és csak újabban vágtak két ablakot, amelyen a külvilág látható. Az író, aki ezt az „Illuminated Magazine"-ban elbeszéli, a következő szavakkal fejezi be cikkét: „Jaj Ádám fiainak, ha az isten is úgy bünteti az embert bűnéért, mint ahogy az ember bünteti az embert szegénységéért!" — 1843 novemberében Leicesterben meghalt egy ember, akit két nappal előbb bocsátottak el a *coventry-i* dologházból. Felháborító részletek kerültek napvilágra arról, hogyan bánnak ebben az intézetben a szegényekkel. Ennek az embernek, akit George Robsonnak hívtak, sebes volt a válla és a seb gyógyítását teljesen elhanyagolták. Egészséges kezével szivattyúznia kellett; emellett csak a szokásos szegényházi kosztot kapta, amelyet nem volt képes megemészteni, mert elhanyagolt sebe miatt szervezete elgyengült; egyre gyengébb lett, és minél inkább panaszkodott, annál brutálisabban bántak vele. Amikor felesége, aki szintén a dologházban volt, egy kis sört akart vinni neki, leszidták érte és a sört a felügyelőnő jelenlétében az asszonynak kellett meginnia. Robson ágynak dőlt, de akkor sem bántak vele jobban. Végül is kérésére feleségével együtt elbocsátották a dologházból, s útravalóul

a legdurvább szidalmakkal halmozták el őket. Robson két nap mulva meghalt Leicesterben; a halottszemlénél jelenlevő orvos megállapította, hogy halálát sebének elhanyagolása és az egészségi állapotának meg nem felelő, emészthetetlen koszt okozta. Amikor elhagyta a dologházat, pénzt tartalmazó leveleket adtak át neki, melyeket a dologház vezetője által előírás szerint felbontva hat hétig visszatartottak! — A *birminghami* dologházban olyan gyalázatos dolgok történtek, hogy végül 1843 decemberében egy hivatalnokot küldtek ki az ügy kivizsgálására. A hivatalnok megállapította, hogy négy trampert (ezt a kifejezést fentebb már megmagyaráztuk) teljesen meztelenül a lépcsőház alatti sötét zárkába (black hole) csuktak, ahol éhezve-fázva 8—10 napot kellett tölteniök a legnagyobb hidegben; sokszor délig semmit sem kaptak enni. Egy fiatal fiú végigszenvedte a dologház minden büntetését; előbb egy nedves, bolthajtásos, szűk lomtárba zárták, majd kétízben a karcerba, másodízben három napra három éjszakára, aztán megint ennyi időre a régi karcerba, amely még sokkal rosszabb volt, végül a tramp-zárkába, egy büdös, undorítóan piszkos, szűk lyukba, ahol fapriccseken háltak; ezen a helyen a vizsgálattal megbízott hivatalnok még két, rongyokba burkolt fiút talált, akik a hidegtől meggémberedve már négy napot töltöttek itt. A karcerban sokszor heten voltak, a tramp-zárkában pedig gyakran húsz trampert zsúfoltak össze. Nőket is bezártak a karcerba, ha nem akartak templomba járni, sőt egy nőt négy napra a tramp-zárkába löktek, ahol már isten tudja miféle társaság volt együtt — és mindezt akkor tették vele, amikor beteg volt és orvosságot szedett! Egy másik nőt büntetésből becsuktak az őrültek házába, holott teljesen épeszű volt. — A *bactoni* (Suffolk) dologházban 1844 januárjában hasonló vizsgálat folyt; a vizsgálat megállapította, hogy itt egy őrültet alkalmaztak ápolónőnek, aki így is bánt a betegekkel; azokat a betegeket, akik éjjel nyugtalanok voltak vagy gyakrabban felkeltek, kötelekkel az ágyhoz kötözték, hogy az ápolónők nyugodtan alhassanak — egy beteget holtan találtak az ágyhoz kötözve. — A *St. Pancras* (London) szegényházban, ahol olcsó ingeket készítettek, egy epileptikus rohamot kapott és megfulladt ágyában, senki nem ment segítségére. Ugyanott négy, hat, sőt néha nyolc gyermek aludt egy ágyban. — A lon-

doni *Shoreditch* dologházban egy embert éjjelre egy nagy lázban fekvő beteggel dugtak egy ágyba, amely ráadásul hemzsegett az élősdiektől. — A londoni *Bethnal Green* dologházban egy asszonyt, aki a terhesség hatodik hónapjában volt, még nem egészen két éves gyermekével együtt — jóllehet fel sem vették a dologházba — 1844 február 28-tól március 20-ig a fogadószobába zártak, ahol nyoma sem volt ágynak, sem olyan helynek, ahová szükségre mehettek volna. Férjét a dologházba vitték és amikor azt kérte, hogy feleségét engedjék ki a fogságból, arcátlanságáért egynapi zárkát kapott, ahol vízen és kenyéren tartották. — A Windsor közelében levő *slough-i* dologházban 1844 szeptemberében egy férfi haldoklott; felesége odautazott, éjjel 12 órakor érkezett a helységbe, rögtön a dologházhoz rohant, de nem engedték be; csak másnap reggel kapott engedélyt, hogy férjét meglátogathassa, de ezt is csak $^1/_2$ órára, a felügyelőnő jelenlétében tehette, aki az asszony további látogatásai alkalmával is odatolakodott és a $^1/_2$ óra leteltével kijelentette, hogy most vége a látogatásnak. — A *middletoni* (Lancashire) dologházban tizenkét, olykor tizennyolc pauper, nő és férfi hált egy szobában. Ez az intézmény nem az új, hanem egy korábbi, kivételes szegénytörvény (Gilbert-törvény) hatálya alá esik. A felügyelőnek saját sörfőzője volt a dologházban. — *Stockportban* 1844 július 31-én a békebíró elé hurcoltak egy 72 éves szegényházi aggastyánt, mert vonakodott követ törni és azt állította, hogy magas kora és megmerevedett térde miatt képtelen elvégezni ezt a munkát. Hiába ajánlkozott bármilyen, erejének megfelelő munkára — elítélték és a taposómalomba vitték kétheti kényszermunkára. — A *basfordi* dologházban a felülvizsgálattal megbízott hivatalnok 1844 februárjában megállapította, hogy a lepedőket már 13 hete, az ingeket négy hete, a harisnyákat két-tíz hónapja nem váltották, úgyhogy 45 fiú közül már csak háromnak volt harisnyája, ingük pedig rongyokra szakadt. Az ágyakban hemzsegtek az élősdiek, a csajkákat pedig azokban a vedrekben mosták, amelyekbe vizeltek. — A *nyugat-londoni* szegényházban egy szifilitikus kapus megfertőzött négy lányt és mégsem bocsátották el; egy másik kapus elvitt az egyik szobából egy siketnéma leányt, négy napig az ágyában rejtegette és vele hált. Ezt sem bocsátották el.

De még a holtakkal sem bánnak jobban, mint az élőkkel. Lelketlenül elássák a szegényeket, mint a döglött állatokat. A londoni *St. Brides* szegénytemető puszta mocsár, amelyet II. Károly uralkodása óta temetőnek használnak; ez a temető tele van valóságos csonthegyekkel; az elhalt paupereket minden szerdán egy 14 láb mély gödörbe lökik, a pap elhadarja fölöttük a litániát, a gödröt behányják némi földdel, hogy a következő szerdán ismét kinyissák és ez így tart mindaddig, amíg már egy hulla sem fér bele. A rothadó hullák szaga megfertőzi az egész környéket. — A *manchesteri* szegénytemető az óvárossal szemben az Irk partján terül el; szintén puszta, hepehupás hely. Körülbelül két évvel ezelőtt vasutat építettek a temetőn át. Milyen lármát csapott volna a burzsoázia és a papság a temető megszentségtelenítése miatt, ha tiszteletreméltó gazdagok nyughelye lett volna! De csak szegénytemető volt, ahol pauperek és feleslegesek alusszák örök álmukat, és így senki sem feszélyezte magát. Még azt sem tartották szükségesnek, hogy a feloszló hullákat a temető másik oldalára szállítsák; a sírokat mindenütt felásták, ahol a vasútépítés érdekei kívánták, cölöpöket vertek le a friss sírokba, úgyhogy a mocsaras talaj rothadó anyagokkal teli vize feltört és undorító, ártalmas gázokkal árasztotta el a környéket. Nem kívánom tovább ecsetelni az itt tapasztalt felháborító durvaság részleteit.

Csodálkozhatunk-e még ezekután, ha a szegények vonakodnak igénybe venni a közsegélyt, amelynek ilyen feltételei vannak? ha inkább éhenhalnak, de nem mennek ezekbe a bastille-okba? Öt olyan esetről tudok, amikor az emberek a szó szoros értelmében éhenhaltak, és pár nappal haláluk előtt, mikor a szegényhivatal a dologházon kívül minden segélyt megvont tőlük, inkább tovább éheztek, de nem mentek be ebbe a pokolba. Ennyiben a szegénytörvény-bizottság teljesen elérte a célját. Ugyanakkor azonban a hatalmon levő párt semilyen intézkedéssel sem fokozhatta annyira a munkásosztály elkeseredését az új szegénytörvényért nagyobbrészt lelkesedő vagyonos osztály ellen, mint éppen a dologházakkal. Newcastle-tól Doverig minden munkást felháborított az új törvény. Ebben a törvényben a burzsoázia olyan világosan megmondotta, mit tart kötelességének a proletariátussal szemben, hogy ezt még a leg-

ostobábbak is megértették. Még sohasem mondották ki ilyen nyiltan, ilyen leplezetlenül, hogy a nincstelenek csak azért vannak, hogy a vagyonosok kizsákmányolhassák őket, és hogy éhenhaljanak, ha a vagyonosoknak nincs rájuk szüksége. De éppen ezért az új szegénytörvény lényegesen meggyorsította a munkásmozgalom fejlődését és különösen a chartizmus elterjedését, és mivel ezt a törvényt leginkább falun alkalmazzák, meg fogja könnyíteni a proletármozgalom elkerülhetetlen kifejlődését a falusi kerületekben.

Még hozzá kell fűznünk, hogy 1838 óta *Írországban* is hasonló szegénytörvény van érvényben, amely 80 000 pauper részére nyújt ugyanilyen menhelyet. Itt is gyűlöletes ez a törvény, és még gyűlöletesebb lenne, ha ugyanolyan jelentősége volna, mint Angliában. De mit jelent, ha rosszul bánnak 80 000 proletárral egy olyan országban, ahol két és fél millió proletár van! — Skóciában egyáltalán nincsenek szegénytörvények, csak kivételszámba menő helyi rendszabályok.

Remélem, hogy az új szegénytörvénynek és következményeinek vázolása után nem fogják túlságosan szigorúnak tartani egyetlen szavamat sem, amit az angol burzsoáziáról mondottam. Ebben az állami rendszabályban az angol burzsoázia in corpore*, hatalomként lép fel és kimondja, hogy tulajdonképpen mit akar, mi az értelme a proletariátus ellen irányuló jelentéktelenebb cselekedeteinek, amelyekért látszólag csak egyeseket érhet szemrehányás. És hogy ez a rendszabály nemcsak a burzsoázia egyik csoportjától indult ki, hanem az egész osztály tetszésével találkozik, azt többek közt az 1844. évi parlamenti viták bizonyítják. A liberális párt hozta az új szegénytörvényt, a konzervatív párt, élén miniszterelnökével, Peel-lel, védelmezi és az 1844. évi *javított* szegénytörvényben** csak egészen jelentéktelenül módosítja. Liberális többség hozta a törvényt, konzervatív

* — együttesen, testületileg. — *Szerk.*

** Az 1844 augusztus 9-i szegénytörvény kötelezte az egyházközségeket, hogy ne csak a helyi lakosokat, hanem a hajléktalan és kóbor szegényeket, valamint az árvákat, házasságon kívül született gyermekeket stb. is támogassa. A hajléktalan szegények részére berendezett menhelyek semmiben sem különböztek a hírhedt dologházaktól. — *Szerk.*

többség megerősítette azt, és a nemes lordok mindkét alkalommal „hozzájárultak". A proletariátust tehát kitaszították az államból és a társadalomból; nyiltan kijelentették, hogy a proletárok nem emberek és nem érdemlik meg, hogy emberként bánjanak velük. Biztosak vagyunk abban, hogy a brit birodalom proletárjai visszahódítják emberi jogaikat*.

Ilyen a brit munkásosztály helyzete, ilyennek ismertem meg huszonegy hónapi személyes megfigyeléseim, hivatalos és más megbízható jelentések alapján. És ha ebben a könyvben elég gyakran azt állítottam, hogy ez a helyzet teljesen elviselhetet-

---

* Félreértések és a belőlük eredhető ellenvetések elkerülése végett meg kell még jegyeznem, hogy a burzsoáziáról mint *osztályról* beszéltem és az egyesekről mondott dolgokkal csak az *osztály* cselekvési és gondolkodásmódját kívántam jellemezni. Ezért nem is lehetett feladatom, hogy a burzsoázia különböző csoportjait és pártjait vizsgáljam, amelyeknek csak történelmi és elméleti szempontból van jelentőségük; és ezért csak futólag emlékezhetem meg a burzsoáziának arról a kevés képviselőjéről, akik tiszteletreméltó kivételek. Ezekhez a kivételekhez tartoznak egyrészt a szélső radikálisok, akik csaknem chartisták, mint Hindley ashtoni és Fielden todmordoni (Lancashire) gyáros, mindkettő az alsóház tagja, másrészt a humánus toryk, akik újabban megalakították az *„Ifjú Anglia"* csoportot és akik közül különösen Disraeli, Borthwick, Ferrand, lord John Manners stb. parlamenti képviselőket kell kiemelnünk. Lord Ashley is közel áll hozzájuk. — Az „Ifjú Anglia" azt tűzte ki célul, hogy a régi „kedélyes Angliát" (merry England) ragyogó oldalaival és romantikus feudalizmusával együtt visszaállítsa; ez a cél természetesen kivihetetlen, sőt nevetséges, minden történelmi fejlődés megcsúfolása, de a jó szándék és az a tény, hogy a fennálló rend és a fennálló előítéletek ellen bátran síkraszálltak és a fennálló rend aljasságát elismerték — mégis csak ér valamit. Egészen egyedül áll a német-angol *Thomas Carlyle*, aki mint tory kezdte, és messzebb megy, mint az előbb említettek. Egyetlen angol burzsoá sem hatol oly mélyen a társadalmi zűrzavar gyökeréig, mint Carlyle, aki a munka megszervezését követeli. Remélem, hogy Carlyle, aki megtalálta a helyes utat, nem fog letérni róla. A magam és sok német nevében szerencsét kívánok neki! — *(1892)* A februári forradalom után azonban Carlyle teljesen reakciós lett; ő, aki jogos haraggal ostorozta a filisztereket, most savanyú filiszter módjára bosszankodott a történelmi hullám miatt, amely kivetette őt a partra.

len, ez nemcsak az én véleményem. Gaskell már 1833-ban azt mondotta, hogy nem hisz a békés megoldásban és hogy aligha lehet elkerülni a forradalmat. Carlyle 1838-ban a proletariátus nyomorával magyarázta a chartizmust meg a munkások forradalmi tevékenységét, és csak azon csodálkozott, hogy ezek nyolc évig nyugodtan ültek a Barmekidák asztalánál*, ahol a liberális burzsoázia üres ígéretekkel traktálta őket — 1844-ben pedig kijelentette, hogy azonnal hozzá kell fogni a munka megszervezéséhez, „ha nem akarják, hogy Európa, vagy legalább is Anglia lakatlan pusztasággá váljék". — És a *„Times"*, „Európa legelső lapja", 1844 júniusában egyenesen azt mondta: *„Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak! — ez a terror csatakiáltása, amely még országunkon is végigzúghat. Vigyázzanak a gazdagok!"*

De vegyük szemügyre mégegyszer az angol burzsoázia esélyeit. A legrosszabb esetben a külföldi, különösen az amerikai ipar kibírja az angol konkurrenciát, még akkor is, ha eltörlik a gabonatörvényeket, ami pár év mulva elkerülhetetlen. A német ipar most megfeszíti minden erejét, az amerikai ipar pedig óriásléptekkel halad előre. Amerika, amely kimeríthetetlen anyagi forrásokkal, felbecsülhetetlen szén- és vasérclelőhelyekkel rendelkezik, s példátlanul gazdag vízierőben és hajózható folyókban, ez az Amerika főleg energikus, tevékeny népességével, melyhez képest az angolok flegmatikus, álomszuszék emberek, nem egészen tíz év alatt olyan ipart teremtett, amely durvább pamutárukban (az angol ipar fő cikkében) máris konkurrál Angliával, kiszorította az angolokat az észak- és dél-amerikai piacról és Kínában szintén sarkában van az angol iparnak. De más iparágakban is ugyanez a helyzet. Ha van egy ország, amely magához tudja ragadni az ipari monopóliumot, akkor ez Amerika. — Ha tehát ilymódon legyőzik az angol ipart — és a legközelebbi húsz éven belül elkerülhetetlenül ez lesz a sorsa, ha a mostani társadalmi viszonyok fennmaradnak —, akkor a proletariátus többsége egyszersmindenkorra „feleslegessé" válik és csak egy választása lehet: vagy éhenhal, vagy pedig

* Ez a kifejezés az „Ezeregyéj" meséiből való; a Barmekidák asztalánál gúnyt űznek az éhes emberből, sorra üres tálakkal kínálják. — *Szerk.*

forradalommal változtat helyzetén. — Gondol-e az angol burzsoázia erre az eshetőségre? Szó sincs róla! Legkedveltebb közgazdásza, MacCulloch, dolgozószobájában ülve így oktatja a burzsoáziát: el sem gondolható, hogy Amerika, ez a fiatal ország, amely még nincs is kellően benépesítve, eredményesen fejlesztheesse iparát és még kevésbbé gondolható, hogy Angliával, ezzel a régi ipari országgal konkurrálhasson. Őrültség volna, ha az amerikaiak ezt megpróbálnák, mert csak ráfizetnének; maradjanak szépen az ekeszarvánál, és ha már egész földjüket művelés alá vették, eljön az ideje annak is, amikor majd eredményesen foglalkozhatnak iparral. — Ezt mondja a bölcs közgazdász és utána szajkózza az egész burzsoázia, mialatt az amerikaiak sorra meghódítják a piacokat és egy vakmerő amerikai spekuláns nemrégen amerikai árukat küldött *Angliába,* ahol el is adták azokat újabb kivitelre!

De tegyük fel, hogy Angliának sikerül megtartania ipari monopóliumát, és hogy gyárainak száma állandóan növekszik. Mi lenne ennek a következménye? A kereskedelmi válságok nem tűnnének el, hanem az ipar kiterjedésével és a proletariátus növekedésével együtt egyre pusztítóbbak, egyre borzalmasabbak lennének. Annak következtében, hogy a kis középosztály feltartóztathatatlanul tönkremegy, és óriásléptekkel halad a tőke kevesek kezében való centralizációja, a proletariátus geometriai arányban növekednék és csakhamar — néhány milliomos kivételével — ő alkotná az egész nemzetet. De e fejlődés folyamán elérkezik az a pillanat, mikor a proletariátus felismeri, hogy könnyű lenne megdöntenie a fennálló társadalmi hatalmat, és akkor forradalom lesz.

De nem fog bekövetkezni sem az egyik, sem a másik eset. A kereskedelmi válságok, a proletariátus önálló fejlődésének leghatalmasabb emelői, a külföldi konkurrenciával és a középosztály fokozódó tönkremenésével karöltve, megrövidítik a dolgot. Nem hiszem, hogy a nép nyugodtan tűrne még egynél több válságot. Valószínűleg már a legközelebbi, 1846-ban vagy 1847-ben bekövetkező válságnak az lesz az eredménye, hogy eltörlik a gabonatörvényeket és a charta törvényerőre emelkedik. Nehéz előre megmondani, hogy milyen forradalmi mozgalmak kiindulópontja lesz a charta. De a következő válságig, amelynek

az eddigi válságok analógiája szerint 1852-ben vagy 1853-ban kellene bekövetkeznie — bár a gabonatörvények eltörlése késleltetheti, más körülmények viszont, a külföldi konkurrencia stb. meggyorsíthatják —, eddig a válságig az angol nép bizonyosan rá fog unni arra, hogy a tőkések hasznára kizsákmányolják és éhenhaljon, ha a tőkéseknek nincs rá szüksége. Ha az angol burzsoázia addig sem tér észhez — és minden valószínűség szerint nem tér észhez —, forradalom fog következni, amelyhez fogható még nem volt a történelemben. A kétségbeesésbe kergetett proletárok fáklyát ragadnak majd, és gyújtogatni fognak, mint Stephens prédikálta nekik; a nép bosszúja olyan dühvel fog tombolni, hogy 1793 elhalványul mellette. A szegények háborúja a gazdagok ellen — ez lesz a legvéresebb háború, amelyet valaha folytattak. Még az sem segítene, ha a burzsoázia egy része a proletariátus pártjához csatlakoznék, nem segítene még a burzsoázia általános megjavulása sem. A burzsoázia nézeteinek általános megváltoztatása nem menne túl a lagymatag arany középúton; azok, akik határozottabban csatlakoznának a munkásokhoz, új gironde-ot alkotnának, mely az erőszakos fejlemények folyamán elpusztulna. Egy egész osztály nem vetheti le előítéleteit mint valami régi kabátot — s legkevésbbé képes erre a megcsontosodott, elfogult, haszonleső angol burzsoázia. Ezek azok a következtetések, amelyeket egész határozottan levonhatunk, olyan következtetések, amelyek egyrészt a történelmi fejlődés, másrészt az emberi természet vitathatatlan tényein alapulnak. A jóslás sehol sem olyan könnyű, mint éppen Angliában, mert az itteni társadalomban minden oly világosan fejlett és élesen differenciálódott. A forradalom *elkerülhetetlen:* most már késő békés megoldásra törekedni; a forradalom lefolyása azonban enyhébb is lehet, mint ahogy fentebb vázoltam. De ez nem annyira a burzsoázia, mint inkább a proletariátus fejlődésétől függ. Minél inkább szocialista és kommunista eszmék hatják át a proletariátust, annál kevesebb vér fog folyni a forradalomban, annál kevésbbé fog tombolni a bosszú, a düh. A kommunizmus elvileg fölötte áll a burzsoázia és a proletariátus ellentétének, csak a jelenre vonatkozóan ismeri el történelmi jelentőségét, de nem a jövőre; a kommunizmus éppen meg akarja szüntetni ezt az ellentétet. Ezért, amig

fennáll az ellentét, elismeri, hogy a proletariátus elkeseredése elnyomói ellen szükségszerű, s a *kezdődő* munkásmozgalom legjelentősebb emelője; de a kommunizmus továbbmegy ennél az elkeseredésnél, mert nemcsak a munkások, hanem az emberiség ügye. Egyetlen kommunistának sem jut eszébe, hogy bosszút álljon egyeseken, vagy azt higgye, hogy az egyes burzsoá a fennálló viszonyok között másként cselekedhet, mint ahogy cselekszik. Az angol szocializmus (azaz kommunizmus) éppen azon az elven alapszik, hogy nem az egyes személyek a felelősek. Minél inkább szocialista eszmék fogják áthatni az angol munkásokat, annál feleslegesebbé válik mostani elkeseredésük — amely különben sem vezetne semmire, ha ezután is olyan erőszakos cselekedetekben robbanna ki, mint jelenleg —, és a burzsoázia elleni akcióik sem lesznek olyan vadak és durvák. Ha egyáltalában lehetséges volna, hogy az egész proletariátust még a harc kitörése előtt kommunistává neveljék, akkor a harc lefolyása is nagyon békés lenne; ez azonban már nem lehetséges, már túlkéső van ehhez. Azt hiszem azonban, hogy mire kitör a szegények *egészen* nyilt, közvetlen háborúja a gazdagok ellen, amely most elkerülhetetlenné vált Angliában, a proletariátus már elég világosan fogja látni a társadalmi kérdést, hogy a kommunista párt az eseményekre támaszkodva idővel leküzdhesse a forradalom brutális elemét és elejét vegye egy újabb thermidor kilencedikének. A franciák tapasztalata nem volt hiábavaló, és azonkívül ma már a legtöbb chartista vezér kommunista. Mivel pedig a kommunizmus a proletariátus és a burzsoázia ellentéte *fölé* emelkedik, a burzsoázia jobbik részének is — amely azonban rendkívül kicsiny és csak a serdülő nemzedékből rekrutálódhat — könnyebb lesz a kommunizmushoz csatlakoznia, mint a kizárólag proletár chartizmushoz.

Lehetséges, hogy itt nem indokoltam meg kellőképpen ezeket a következtetéseket, remélem azonban, másutt alkalmam lesz bebizonyítani, hogy szükségszerűen adódnak Anglia történelmi fejlődéséből. De fenntartom azt az állításomat, hogy a szegények háborúja a gazdagok ellen, amely helyenként és közvetve már most is folyik, általános és közvetlen háborúvá fog válni, amely kiterjed egész Angliára. Túlkéső van már a békés megoldáshoz. Az osztályok egyre élesebben elkülönülnek, a munkásokat egyre

jobban áthatja az ellenállás szelleme, fokozódik az elkeseredés, az egyes partizán csatározások jelentősebb ütközetekké és támadásokká fejlődnek, és hamarosan elegendő lesz egy kis lökés, hogy a lavina meginduljon. Akkor majd valóban végigzúg az országon a csatakiáltás: „Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak!" — de már akkor túlkéső lesz, hogy a gazdagok észhez térjenek.

KIEGÉSZÍTÉS „A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN" C. MUNKÁHOZ

*Egy angol sztrájk**

A fenti tárgyról írt könyvemben lehetetlen volt minden egyes ponthoz tárgyi bizonyítékokat mellékelni. Hogy könyvem ne legyen túlontúl vastag és élvezhetetlen, be kellett érnem azzal, hogy állításaimat hivatalos okmányokkal, elfogulatlan írók vagy olyan pártok írásaival bizonyítsam, amelyek érdekei ellen síkraszálltam. Ez elegendő volt, hogy ellentmondásba ne keveredjem olyan esetekben, amikor bizonyos munkáscsoportok életviszonyairól nem beszélhettem saját megfigyeléseim alapján. De nem volt elegendő ahhoz, hogy az olvasóban a feltétlen bizonyosság tudatát ébresszem; ezt csak kézzelfogható, vitathatatlan *tényekkel* lehet elérni, és ezeket, különösen századunkban, amelyen „az atyák végtelen bölcsesége" következtében a szkepticizmus lett úrrá, semmiféle puszta okoskodás nem pótolhatja, még ha a legnagyobb tekintélyekre támaszkodik is. Okvetlenül tények szükségesek ott, ahol igen fontos következményekről van szó, ahol a tények elvekké összegeződnek, ahol nem a nép egyes kis csoportjainak helyzetét, hanem egész osztályok kölcsönös viszonyát kell leírni. — Könyvemben az említett okokból nem tehettem ezt mindenütt. Most pótolni fogom ezt az elkerülhetetlen hiányt és időnként, a rendelkezésemre álló források alapján tényeket fogok közölni. És hogy ugyanakkor bebizonyítsam,

* Egy 1844/45-ben lezajlott manchesteri építőmunkássztrájk leírása. — Megjelent a dr. Otto Lüning szerkesztette „Das Westphälische Dampfboot" c. havi folyóiratban. II. évfolyam. Bielefeld, A. Helmich, 1846. (januári füzet) 17—21. old. (februári füzet) 61—67. old. — A megírás ideje 1845 április—július. — *Szerk.*

hogy leírásom még ma is helyes, csak olyan tényeket fogok felhasználni, amelyek Angliából való mult évi elutazásom óta történtek és amelyekről csak könyvem megjelenése után értesültem.

Könyvem olvasói bizonyára emlékeznek, hogy főleg a burzsoázia és a proletariátus kölcsönös viszonyának és e két osztály szükségszerű harcának leírására törekedtem; hogy különösen fontosnak tartottam bebizonyítani, hogy a proletariátusnak ez a harca teljesen jogos, és hogy az angol burzsoázia szép szólamait aljas tetteikkel igyekeztem leleplezni. Könyvem az első szótól az utolsóig vádirat az angol burzsoázia ellen. Most még néhány csattanó tárgyi bizonyítékkal fogok szolgálni. Egyébként éppen elég szenvedéllyel írtam ezekről az angol burzsoákról; utólag nem kívánom ezt megismételni és tőlem telhetőleg kedélyes leszek.

Itt van mindjárt régi barátunk, helyesebben két régi barátunk, jó polgárok és derék családapák. *Pauling & Henfrey* urak már 1843-ban, isten tudja hányadszor, összekülönböztek munkásaikkal; a munkásokat, akik több munkáért több bért követeltek, sehogy sem lehetett eltéríteni szándékuktól és sztrájkba léptek. Pauling & Henfrey urak, akik nagy építési vállalkozók és sok téglaégetőt, ácsot stb. foglalkoztatnak, más munkásokat fogadtak; ebből vita, a vitából végül is véres csata keletkezett, Pauling & Henfrey téglagyárában puskákkal és fütykösökkel harcoltak; a harc azzal végződött, hogy egy féltucat munkást Van Diemen-földre száműztek, amint ez könyvemben részletesen olvasható. — Pauling & Henfrey uraknak azonban minden évben van valami bajuk a munkásaikkal; enélkül már nem is lennének boldogok. 1844 októberében ismét viszály támadt. Ezúttal az ácsokkal akartak jót tenni az emberszerető építési vállalkozók. A manchesteri és a környékbeli ácsoknál már emberemlékezet óta az volt a szokás, hogy gyertyaszentelőtől november 17-ig nem „gyújtanak lámpát", azaz a hosszú napokon reggel 6 órától este 6 óráig, a rövid napokon pedig látástól vakulásig dolgoznak. November 17-től kezdve lámpát gyújtanak és teljes időben dolgoznak. Pauling & Henfrey uraknak már régen szemet szúrt ez a „barbár" szokás és elhatározták, hogy a „sötét időknek" ezt a csökevényét gázvilágítással ki-

küszöbölik; egy este, amikor már 6 óra előtt besötétedett, az ácsok letették a szerszámot és öltözködni kezdtek; erre a művezető meggyújtotta a gázt és kijelentette, hogy 6 óráig kötelesek dolgozni. Az ácsoknak ez nem volt ínyére és szaktársaikat általános gyűlésre hívták össze. Pauling úr nagyon csodálkozott és megkérdezte munkásait, hogy miért hívtak össze gyűlést, nincsenek talán megelégedve? Egyesek megjegyezték, hogy nem közvetlenül ők, hanem a szakegyleti vezetőség hívta egybe a gyűlést; erre Pauling úr azt válaszolta, vigye el az ördög a szakegyletet, ő azonban a következőket javasolja nekik: ha gázvilágításnál hajlandók dolgozni, szombaton 3 szabad órát engedélyez nekik; azonkívül ő — a nagylelkű — megengedi nekik azt is, hogy naponként külön negyedórát dolgozzanak, s ezért külön fizetést fognak kapni! Ennek ellenében — amikor a többi műhely is mind lámpát gyújt — kötelesek félórával tovább dolgozni! — A munkások fontolóra vették ezt a javaslatot és kiszámították, hogy ha elfogadnák, Pauling & Henfrey urak a rövid napokon napi egy munkaórát profitálnának, hogy minden munkásnak összesen 92 órával, azaz $9^1/_4$ nappal többet kellene dolgoznia minden ellenérték nélkül, és hogy a nevezett urak a téli hónapokban — munkásaik számát tekintve — 400 font sterling (2 100 tallér) bért takarítanának meg. A munkások tehát megtartották gyűlésüket és megmagyarázták szaktársaiknak, hogy ha egy cégnek sikerülne elfogadtatni ezt a javaslatot, a többi cég is követné példáját és ennek általános, közvetett bérleszállítás volna a következménye, a kerület ácsmunkásai évenként mintegy 4 000 font sterling kárt szenvednének. Elhatározták tehát, hogy Pauling & Henfrey összes ácsmunkásai a következő hétfőn benyujtják negyedévi felmondásukat, és ha munkáltatóik nem térnének észhez, a felmondási idő lejárta után abbahagyják a munkát. A szakegylet pedig megígérte, hogy ha sztrájkra kerülne a sor, általános járulékkivetéssel támogatni fogja őket.

Hétfőn, október 21-én, odamentek a munkások és felmondtak, mire azt felelték nekik, elmehetnek azonnal, amit természetesen meg is tettek. Az építőipari munkások még aznap este gyűlést tartottak, s itt az építészetben foglalkoztatott összes munkaágak külön-külön megígérték, hogy támogatni fogják a

sztrájkolókat. Szerdán és csütörtökön a Pauling & Henfrey cégnek dolgozó környékbeli ácsok szintén abbahagyták a munkát és a *sztrájk* teljes erővel megindult.

A hirtelen hoppon maradt építési vállalkozók azonnal embereket küldtek mindenfelé, még Skóciába is, hogy munkásokat toborozzanak, mert az egész környéken egyetlen lélek sem akadt, aki munkát vállalt volna náluk. Néhány nap mulva Staffordshire-ból megérkezett tizenhárom ember. Amint azonban a sztrájkolóknak sikerült beszélni velük és megmagyarázták nekik, hogy miért hagyták abba a munkát, az újonnan érkezett munkások közül többen vonakodtak tovább dolgozni. Ez ellen a munkáltatók praktikus eszközzel rendelkeztek; az engedetleneket felbújtóikkal együtt *Daniel Maude* békebíró elé idéztették. Mielőtt tovább folytatnók az események elbeszélését, Daniel Maude úr kiváló erényeiről kell pár szót mondanunk.

Daniel Maude úr Manchester „stipendiary magistrate"-ja vagyis fizetett bekebírája. Az angol békebírák rendszerint gazdag burzsoák vagy földbirtokosok, esetleg papok, akiket a kormány nevez ki. Mivel azonban ezeknek a dogberryknek fogalmuk sincs a törvényről, a legnagyobb botlásokat követik el, kompromittálják a burzsoáziát, ártanak neki, mert még egy munkással szemben is, ha ügyes védője van, igen gyakran zavarba jönnek, elítélésénél figyelmen kívül hagynak valamilyen törvényes formát, s ezzel sikeres fellebbezésre nyújtanak alkalmat, vagy pedig felmentő ítéletre engedik rávenni magukat. A nagyvárosok és ipari vidékek gazdag gyárosainak rendszerint nincs is idejük arra, hogy napról napra a békebíróságon unatkozzanak és inkább helyettest állítanak. Ezekben a városokban tehát maguknak a városoknak a kívánságára többnyire fizetett békebírákat, tanult jogászokat alkalmaznak, akik otthonosak az angol jog minden fortélyában és hajszálfinom megkülönböztetéseiben, és mindezt, szükség esetén megtoldva és módosítva, a burzsoázia javára tudják fordítani. Magatartásukat az alábbi példával fogjuk illusztrálni.

Daniel Maude úr a whig-kormány idején tömegesen alkalmazott liberális békebírák egyike. A manchesteri bíróság porondján és azon kívül véghezvitt hőstettei közül csak kettőt

kívánunk említeni. Amikor 1842-ben a gyárosoknak sikerült felkelésre bírni Dél-Lancashire munkásait, s augusztus elején Stalybridge-ben és Ashtonban kitört a felkelés, augusztus 9-én mintegy 10 000 ottani munkás a chartista *Richard Pilling* vezetésével Manchesterbe vonult, „hogy a gyárosokkal tárgyaljanak a manchesteri tőzsdén és hogy meggyőződjenek a piac állásáról". — A város bejáratánál Daniel Maude úr fogadta őket az egész érdemes rendőrség, egy lovaskülönítmény és egy vadászszázad kíséretében. Ezt azonban csak a forma kedvéért tette, mert a gyárosok és a liberálisok érdeke az volt, hogy a felkelés tovább terjedjen és kikényszerítse a gabonatörvények eltörlését. Daniel Maude úr ebben teljesen egy volt méltó kollégáival; tárgyalni kezdett a munkásokkal és azzal a feltétellel, hogy „nem bontják meg a rendet" és a meghatározott útvonalon fognak haladni, beengedte őket a városba. Nagyon jól tudta, hogy a felkelők nem fogják megtartani ígéretüket, és ő maga sem kívánta ezt; az egész kierőszakolt felkelést némi eréllyel csírájában elfojthatta volna, de akkor nem a gabonatörvények eltörléséért küzdő barátai, hanem *Peel* úr érdekében cselekedett volna; a katonaságot tehát visszaküldte, a munkásokat pedig beengedte a városba, ahol azonnal leállították az összes gyárakat. Amikor azonban a felkelés félreérthetetlenül a liberális burzsoázia *ellen* fordult és a „pokolra való gabonatörvényeket" egészen figyelmen kívül hagyta, Daniel Maude úr ismét megjelent, de ezúttal bírói méltóságában, s „rendbontás" miatt tucatszámra letartóztatta és irgalmatlanul bebörtönöztette a munkásokat. Vagyis ő rendezte a rendbontást és aztán ugyancsak ő büntette meg érte a munkásokat. E manchesteri Salamon pályafutását jellemzi a következő eset is. A Gabonatörvény Elleni Liga, mióta nyilvános gyűléseit többször szétugrasztották, zártkörű gyűléseket tart Manchesterben, ahová csak meghívóval lehet bejutni; a gyűlések határozatait és petícióit azonban úgy tüntetik fel, mintha nyilvános gyűlésen hozták volna és Manchester „közvéleményét" fejeznék ki. Hogy végetvessenek a liberális gyárosok hazug kérkedésének, három vagy négy chartista, köztük barátom, *James Leach* is, szerzett néhány belépőjegyet és elment egy ilyen gyűlésre. Amikor *Cobden* úr szólásra emelkedett, James Leach meg-

kérdezte az elnököt, hogy vajjon nyilvános-e a gyűlés? Felelet helyett az elnök rendőrséget hívott és Leach-et minden teketória nélkül elfogatta! Erre egy másik chartista is, egy harmadik, egy negyedik is megkérdezte ugyanezt; az ajtónál tömegesen álló „fővetlen rákok" (rendőrök) sorra letartóztatták és a városházára kísérték őket. Másnap reggel Daniel Maude úr előtt álltak, aki már mindenről tájékoztatva volt. Azzal vádolták őket, hogy megzavarták a gyűlést; alig engedték őket szóhoz jutni; majd Daniel Maude úr ünnepélyes beszédet intézett hozzájuk; kijelentette, ismeri őket mint politikai csirkefogókat, akik egyebet sem tesznek, mint hogy botrányt okoznak minden gyűlésen, tisztességes, komoly embereket zaklatnak és ennek véget kell vetni. Ezért — Daniel Maude úr nagyon jól tudta, hogy nincs joga elítélni őket — ezért ezúttal csak a költségek viselésére kötelezte őket.

Pauling & Henfrey tehát ez elé a burzsoá erényeiről már ismert *Daniel Maude* elé hurcolta dacoló munkásait. A munkások azonban elővigyázatosságból ügyvédet vittek magukkal. Először az az újonnan érkezett staffordshire-i munkás került sorra, aki vonakodott tovább dolgozni ott, ahol mások önvédelemből abbahagyták a munkát. Pauling & Henfrey urak átadták a békebírónak a Staffordshire-ból érkezett munkások írásbeli kötelezvényét*. A munkások védője azzal érvelt, hogy a megegyezést vasárnap írták alá, tehát érvénytelen. Daniel Maude úr nagy méltósággal elismerte, hogy a vasárnap kötött „üzleti tranzakciók" érvénytelenek; de nem hiheti, hogy Pauling & Henfrey urak ezt a szerződést „üzleti tranzakciónak" tekintették! Nem kérdezte a szegény ördögöt, hogy vaj-

* Ez a szerződés a következőket tartalmazta: a munkás kötelezi magát, hogy *hat hónapig* Pauling & Hentrey-nek fog dolgozni és *megelégszik azzal a bérrel, amit a cég ad neki;* Pauling & Henfrey azonban nem köteles hat hónapig megtartani a munkást, hanem *bármely pillanatban* egyheti felmondással elbocsáthatja őt; Pauling & Henfrey előlegezi a munkás utazási költségeit (Staffordshire-ból Manchesterbe), de ezt az összeget heti 2 shillinges (20 ezüstgaras) részletekben levonja béréből! — Hogyan tetszik Önöknek ez a gyönyörűséges szerződés?

jon „üzleti tranzakciónak" „tekinti-e" a megegyezést, hanem kijelentette neki, hogy vagy tovább dolgozik, vagypedig három hónapig a taposómalomban fog szórakozni. — Ó, Manchester Salamonja! — Miután ezt az esetet elintézték, Pauling & Henfrey urak elővezettették a második vádlottat. Ezt *Salmonnak* hívták; egyike volt a cég régi munkásainak, akik abbahagyták a munkát. Azzal vádolták, hogy megfélemlítette az új munkásokat, hogy szintén sztrájkra bírja őket. A tanú — az új munkások egyike — azt mondotta, hogy Salmon karonfogta őt és beszélgetett vele. Daniel Maude úr megkérdezte a tanútól, hogy nem fenyegette vagy nem bántalmazta-e őt a vádlott? — Nem! mondta a tanú. Daniel Maude úr örült az alkalomnak, hogy pártatlanságáról bizonyságot tehet — mert ezzel is kötelességét teljesíti a burzsoáziával szemben —, és kijelentette, hogy a vád alaptalan. A vádlottnak feltétlen joga van az utcán sétálni és másokkal beszélgetni, ha szóval vagy tettel senkit sem félemlít meg, — ezért a vádlottat felmenti. — De Pauling & Henfrey uraknak megvolt legalább az az öröme, hogy Salmont a perköltségek letétbe helyezése ellenében egy éjjelre a dutyiba záratták — már ez is valami. Salmon öröme azonban nem tartott sokáig. Mert bár csütörtökön, október 31-én szabadon engedték, de kedden, november 5-én már ismét Daniel Maude úr előtt állt. Azzal vádolták, hogy az utcán megtámadta Pauling & Henfrey urakat. Csütörtökön, amikor Salmont felmentették, sok skót érkezett Manchesterbe, akiket azzal a hazugsággal csaltak ide, hogy a konfliktus végetért, Pauling & Henfrey urak pedig, akik nagyobb munkákra kötöttek szerződést, nem tudnak elegendő munkást találni Manchester vidékén stb. Több skót asztalos, aki már régebben Manchesterben dolgozott, pénteken meglátogatta újonnan érkezett földijeit, hogy megmagyarázza nekik a sztrájk okát. Körülbelül 400 szaktársuk gyülekezett a skótok szállása körül, ezeket azonban foglyokként őrizték; egy művezető állt őrt az ajtónál. Rövid idő mulva megérkeztek Pauling & Henfrey urak is, hogy új munkásaikat személyesen kísérjék a műhelybe. Amikor a skótok elindultak szállásukról, a kint várakozók azt mondották nekik, hogy ne dolgozzanak a manchesteri szakmai szabályok ellenére és ne hozzák szégyenbe földijeiket. Két skót valóban

kissé vissza is maradt, és Pauling úr személyesen rohant utánuk, hogy magával cipelje őket. A tömeg nyugodtan viselkedett, csak a gyors menetelést gátolta; azt mondotta az új embereknek, ne ártsák magukat idegen dolgokba, menjenek haza stb. Henfrey úr végül is haragra lobbant; megpillantotta több régi munkását, köztük Salmont is, s hogy a dolognak végetvessen, karonragadta őt; Pauling úr megragadta a másik karját és mindketten tele torokból rendőrért kiabáltak. Az odaérkező rendőrbiztos megkérdezte, hogy mit csinált ez az ember, mire a cégtársak a legnagyobb zavarba jöttek; „mi ismerjük ezt az embert" — mondották. Ó, felelte a rendőrbiztos, hiszen ez elegendő, egyelőre szabadon engedhetjük őt. Pauling & Henfrey urak napokig törték a fejüket, hogy milyen vádat koholjanak Salmon ellen; végül is ügyvédjük tanácsára beadták a fentemlített panaszt. Amikor már kihallgatták a vád tanúit, a vádlott képviseletében *W. P. Roberts*, „a bányamunkások főügyésze", minden békebíró réme emelkedett szólásra és megkérdezte, vajjon szükséges-e a védelem tanúinak a kihallgatása, hiszen Salmon ellen semmit sem bizonyítottak. Daniel Maude úr kihallgatta Roberts tanúit, akik azt vallották, hogy Salmon nyugodtan viselkedett, amíg Henfrey úr a karjánál meg nem ragadta. A tárgyalás befejezése után Daniel Maude úr kijelentette, hogy az ítéletet szombaton fogja kihirdetni. Roberts „főügyész" jelenléte nyilván feszélyezte őt, kétszer is meg akarta gondolni, hogy mit mondjon.

Szombaton Pauling & Henfrey az eddigi vádon kívül még összeesküvés és megfélemlítés miatt is *bűnvádi* feljelentést tettek három régi munkásuk: *Salmon, Scott* és *Mellor* ellen. Ezzel halálos csapást akartak mérni a szakegyletre; és hogy a rettegett Robertsszel szemben biztosak legyenek, elhozatták *Monk* urat, London egyik tekintélyes jogászát. Monk úr azt kérte, hogy először hallgassák ki *Gibsont*, az egyik újonnan szerződtetett skótot, aki már az előző kedden is Salmon ellen tanúskodott. A tanú azt vallotta, hogy pénteken, november 1-én, amikor társaival együtt kijött a vendégfogadóból, egy nagy tömeg körülvette, ide-oda ráncigálta őket, és hogy a három vádlott is a tömeg közt volt. Most Roberts tett fel kérdéseket a tanúnak; szembesítette egy másik munkással és megkérdezte:

vajjon ő, Gibson, tegnap este nem mondta-e ennek a munkásnak, hogy a mult keddi tanúkihallgatása alkalmával *nem tudta, hogy eskü alatt vallott,* és egyáltalában nem tudta, mit keres és mit kell mondania a bíróságon. Gibson azt felelte, ő nem ismeri ezt az embert, tegnap este két emberrel volt együtt, mivel azonban sötét volt, nem tudja biztosan, hogy vajjon ez volt-e az egyik; *az is lehetséges, hogy mondott ilyesmit,* mert Skóciában más az eskü formája, mint Angliában; nem emlékszik pontosan. — Erre Monk úr emelkedett szólásra és azt állította, hogy Roberts úrnak nincs joga ilyesmit kérdezni a tanútól, mire Roberts úr azt válaszolta, hogy csak azok tehetnek ilyen kifogásokat, akik rossz ügyet képviselnek; neki igenis joga van azt kérdezni, amit akar, és nemcsak azt, hogy a tanú hol született, hanem azt is, hogy azóta hol volt és mit evett mindennap. Daniel Maude úr megerősítette, hogy Roberts úrnak joga van erre és csak azt az atyai tanácsot adta neki, hogy lehetőleg maradjon a tárgynál. Amikor a tanú még bevallotta, hogy ő csak a vádiratban említett eset utáni napon, azaz november másodikán kezdett Pauling & Henfreynél dolgozni, Roberts úrnak nem volt több kérdése hozzá. Most maga Henfrey úr lépett fel tanúként és ugyanazt vallotta az esetről, mint Gibson. Erre Roberts úr azt kérdezte tőle: Nem az-e a célja, hogy méltánytalan előnyre tegyen szert konkurrenseivel szemben? Monk úr ismét kifogásolta a kérdést. Rendben van, mondta Roberts, világosabban fogom feltenni a kérdést. Tudja-e Henfrey úr, hogy a manchesteri ácsok munkaidejét bizonyos szabályok állapítják meg?

Henfrey úr: Semmi közöm sincs ezekhez a szabályokhoz, magam állapítom meg a saját szabályaimat, ehhez jogom van.

Roberts úr: Helyes. Feleljen Henfrey úr eskü alatt, nem követel-e Ön hosszabb munkaidőt munkásaitól, mint más építési vállalkozók és ácsmesterek?

Henfrey úr: Igen, hosszabb munkaidőt követelek.

Roberts úr: Körülbelül hány órával követel többet?

Henfrey úr nem tudta pontosan megmondani, elővette zsebkönyvét, hogy kiszámítsa.

Daniel Maude úr: Nem szükséges hosszasan számolnia, mondja meg körülbelül, hány órával akar többet.

Henfrey úr: A szokásos lámpagyujtási időszak előtt hat héten át reggel és este körülbelül egy-egy órát, és szintén hat héten át megint egy-egy órát, amikor már nem szoktak lámpát gyujtani.

Daniel Maude úr: Vagyis azt akarja, hogy a lámpagyújtási időszak előtt és után minden munkása 72—72 órával többet, tizenkét hét alatt tehát 144 órával többet dolgozzék?

Henfrey úr: Igen.

A hallgatóság szemmelláthatóan felháborodott ezen a kijelentésen; Monk úr dühös pillantásokat vetett Henfrey úrra, Henfrey úr meg zavartan nézett ügyvédjére, Pauling úr pedig Henfrey úr kabátja szélét rángatta — de már késő volt; Daniel Maude úr, aki látta, hogy ma ismét a pártatlan szerepét kell játszania, tudomásul vette a vallomást és megismételte a hallgatóság előtt.

Még két jelentéktelen tanút hallgattak ki; utána Monk úr kijelentette, hogy a panaszos a bizonyítási eljárást befejezettnek tekinti.

Daniel Maude úr azt mondotta, hogy a bűnvádi feljelentés alaptalan, mert a panaszos nem bizonyította be, hogy a fenyegetett skótok november 1-e előtt léptek Pauling & Henfrey szolgálatába, mert nincs bebizonyítva, hogy ezek az emberek november *másodika* előtt szerződést kötöttek volna a céggel, vagy a cégnél dolgoztak volna, a feljelentést viszont már november *elsején* megtették; ezen a napon tehát az emberek még nem dolgoztak Pauling & Henfreynél és a vádlottaknak joguk volt törvényes módon visszatartani őket attól, hogy Pauling & Henfrey szolgálatába lépjenek. — Ezzel szemben Monk úr azt mondotta, hogy a panaszosok szolgálati szerződése attól a pillanattól kezdődik, amikor hajóra szálltak és Skóciát elhagyták. Daniel Maude úr megjegyezte: azt valóban mondották, hogy ilyen munkaszerződést kötöttek, de ezt nem mutatták be. Monk úr azt válaszolta, hogy a szerződés Skóciában van, és kéri Maude urat, hogy napolja el az ügyet, amíg a szerződést előkerítik. Roberts úr itt közbevágott: ez valami egészen új dolog. A panaszos képviselője kijelentette, hogy részéről a bizonyítási eljárás be van fejezve, most pedig azt kívánja, hogy az ügyet napolják el, hogy új tárgyi bizonyítékot terjeszthessen elő.

Roberts úr ragaszkodott a tárgyalás folytatásához. Daniel Maude úr úgy döntött, hogy mindkét indítvány felesleges, mert a vád nincs valószínűsítve — mire a vádlottakat elengedték.

Ezalatt a munkások sem ültek ölbetett kezekkel. Hétről hétre gyűléseket tartottak az ácsok termében vagy a szocialisták termében, támogatásra hívták fel a különböző szakegyleteket, amelyek bőségesen segítették is a sztrájkolókat, mindenütt tájékoztatták szaktársaikat Pauling & Henfrey eljárásáról, végül megbízottakat küldtek mindenfelé, hogy ott, ahol Pauling & Henfrey munkásokat toboroztat, közöljék szaktársaikkal e toborzás okát és ilymódon gátolják meg, hogy e cég szolgálatába lépjenek. Alig telt el néhány hét a sztrájk megkezdése után, már hét megbízott volt úton és az ország minden nagyobb városában plakátok óvták a munkanélküli ácsokat Pauling & Henfreytől. November 9-én néhány visszatért megbízott beszámolt küldetéséről. Az egyik megbízott, *Johnson*, aki Skóciában volt, elbeszélte, hogy Pauling & Henfrey embere harminc munkást toborzott Edinburgh-ben; mihelyt azonban a munkások megtudták tőle a való tényállást, kijelentették, hogy inkább éhenvesznek, semhogy ilyen körülmények között Manchesterbe menjenek. Egy másik megbízott Liverpoolban volt, hogy megfigyelje az érkező hajókat; de egyetlen munkás sem érkezett oda és így nem volt semmi tennivalója. Egy harmadik beutazta Cheshire-t, de bárhova ment, neki sem volt semmi tennivalója, mert a „Northern Star", a munkások lapja már mindenkivel megismertette a való tényállást, és az embereknek elment a kedve attól, hogy Manchesterbe utazzanak; sőt Macclesfield városában az ácsok már külön járulékkal segítették a sztrájkolókat és megígérték, hogy szükség esetén fejenként még 1 shillinggel fogják támogatni őket. Más helyeken rávette szaktársait, hogy szintén vessenek ki külön járulékokat.

És hogy mégegyszer alkalmat nyujtsanak Pauling & Henfrey uraknak, hogy a munkásokkal megegyezzenek, hétfőn, november 18-án, az összes építőszakmák egybegyűltek az ácsok termében, küldöttséget választottak, hogy átnyujtsák az uraknak a gyűlés üzenetét, és zászlókkal, jelvényekkel Pauling & Henfrey irodahelyisége elé vonultak. Legelől haladt a küldöttség, ezt követte a sztrájk szervezőbizottsága, azután jöttek az ácsok, a

téglavetők és téglaégetők, a napszámosok, a kőművesek, a fűrészmunkások, az üvegezők, a vakolók, a festők, egy zenekar, a kőfaragók, a bútorasztalosok. Elvonultak Roberts szállodája előtt és hurrá kiáltásokkal köszöntötték főügyészüket. Az irodahelyiség elé érve a küldöttség kivált, a tömeg pedig tovább haladt, hogy a Steversons Square-en nyilvános gyűlést tartson. A küldöttséget rendőrség fogadta, amely, mielőtt továbbengedte volna a munkásokat, megkérdezte nevüket és címüket. Amikor bementek az irodába, *Sharps & Pauling* cégtárs urak kijelentették a küldötteknek, hogy ők nem fogadnak el semilyen írásbeli üzenetet olyan tömegtől, amelyet csak megfélemlítés céljából szedtek össze. A küldöttség tagadta, hogy a tömegnek megfélemlítés volna a célja, hiszen meg sem állt a menet, hanem azonnal tovább vonult. Amikor azonban ez az ötezer főből álló menet elvonult, a küldöttséget végre fogadták és a rendőrfőnök, egy tiszt és három ujságtudósító jelenlétében egy szobába vezették. Sharps úr, Pauling & Henfrey cégtársa önkényesen elfoglalta az elnöki széket és megjegyezte, hogy a küldöttség vigyázzon minden szavára, mert mindent jegyzőkönyvezni fognak és esetleg a bíróság előtt felhasználhatják ellenük. — Aztán kérdezni kezdték a küldöttséget, hogy mi a panaszuk stb.; azt mondották, hogy a Manchesterben szokásos szabályok szerint akarnak munkát adni az embereknek. A küldöttség megkérdezte, hogy vajjon a Staffordshire-ban és Skóciában felhajtott emberek a Manchesterben szokásos szakmai határozatok szerint dolgoznak-e? — Nem, válaszolták, ezekkel külön megállapodást kötöttünk. — Az Önök munkásai tehát ismét a szokásos feltételekkel fognak munkát kapni? — Ó, mi nem tárgyalunk semmiféle küldöttséggel, de csak hadd jöjjenek az emberek, majd megtudják, hogy milyen feltétellel akarjuk dolgoztatni őket. — Sharps úr még megjegyezte, hogy azok a cégek, amelyek az ő nevét viselik, mindig jól bántak a munkásokkal és a legmagasabb bért fizették. A küldöttség azt felelte, hogy ha ő, mint hallották, társtulajdonosa a Pauling, Henfrey & Co cégnek, akkor tudnia kell, hogy a cég durván megsértette a munkások életbevágó érdekeit. A küldöttség egyik tagjától, egy téglaégetőtől megkérdezték, mi a panasza az ő szakmájának. — Éppen most

semmi, de korábban elég okunk volt panaszra*. Ó, elég okotok volt? kérdezte vigyorogva Pauling úr és felhasználta az alkalmat, hogy hosszabb előadást tartson a szakegyletekről, a sztrájkokról stb., és arról, hogy a sztrájkok nyomorba döntik a munkásokat. Erre a küldöttség egyik tagja megjegyezte, semmiesetre sem fogják tűrni, hogy jogaikat sorra elrabolják és hogy például, mint most követelik, évenként 144 órát ingyen dolgozzanak. — Sharps úr megjegyezte, hogy számításba kell venni azt a veszteséget is, melyet a felvonulás részvevői szenvedtek azáltal, hogy ezen a napon nem dolgoztak, számításba kell venni továbbá a sztrájk költségeit, a sztrájkolók bérveszteségét is stb. — A küldöttség egyik tagja: Ez kizárólag a mi dolgunk, és nem kérjük Önöket, hogy egy fillérrel is hozzájáruljanak. Ezután a küldöttség eltávozott, majd az ácsok termében egybegyűlt munkásoknak beszámolt a történtekről; itt kiderült, hogy nemcsak azok a munkások vettek részt teljes számban a felvonulásban, akik a környéken Pauling & Henfrey részére dolgoztak (akik nem tartoztak az ácsszakmához, tehát nem sztrájkoltak), hanem ma reggel több újonnan importált skót is abbahagyta a munkát. Azonkívül egy festő bejelentette, hogy Pauling & Henfrey urak a festőkkel szemben is ugyanolyan méltánytalan követeléseket támasztottak, mint az asztalosokkal szemben, de ők sem hagyják magukat. Hogy egyszerűsítsék a dolgot és megrövidítsék a harcot, elhatározták, hogy a Pauling & Henfrey cég valamennyi munkásának sztrájkba kell lépnie. Ez megtörtént. Szombaton sztrájkba léptek a festők, hétfőn meg az üvegezők: az új színházon, amelynek építését Pauling & Henfrey urak vállalták, néhány nap mulva kétszáz ember helyett már csak két kőműves és négy napszámos dolgozott. Az újonnan érkezett munkások közül többen szintén beszüntették a munkát.

Pauling, Henfrey & Co tajtékzott a dühtől. Amikor ismét három újonnan érkezett munkás sztrájkba lépett, pénteken, november 22-én, Daniel Maude úr elé hurcolták őket. A korábbi kudarcokon mit sem okultak. Először bizonyos *Read*

* V. ö. fentebb — a Pauling & Henfrey téglagyárában lezajlott véres ütközettel. (Lásd ebben a kötetben 266. és köv. old.)

nevű munkást vettek elő, akit szerződésszegéssel vádoltak; bemutattak egy szerződést, melyet a vádlott Derbyben írt alá. Roberts, aki ismét a helyén volt, azonnal megjegyezte, hogy a szerződés és a vád között nincsen semmi összefüggés, az két egészen különböző dolog. Daniel Maude úr ezt azonnal belátta, mert a rettegett Roberts mondotta, de sehogysem tudta megértetni az ellenfél képviselőjével. Az utóbbi végülis engedélyt kért, hogy a vádat megváltoztathassa, és kis idő mulva újabb vádat emelt, amely még sokkal alaptalanabb volt, mint az előbbi. Amikor látta, hogy ez sem használ, további halasztást kért; Daniel Maude úr péntekig, november 30-ig, tehát egész heti gondolkodási időt engedélyezett neki. Nem tudom, sikerült-e elítéltetni a munkásokat, mert éppen az az ujságszám hiányzik, amelynek az ítéletet kellett közölnie. Most azonban Roberts ment át támadásba; bűnvádi feljelentést tett több toborzott munkás és Pauling & Henfrey egyik művezetője ellen, mert behatoltak egy sztrájkoló házába és feleségét tettleg bántalmazták; két más esetben pedig sztrájkoló munkásokat támadtak meg. Daniel Maude úrnak — legnagyobb sajnálatára — el kellett ítélnie az összes vádlottakat, de a lehető legenyhébben bánt velük, csak kauciót kellett adniok arra, hogy a jövőben jól fognak viselkedni.

Végül december utolsó napjaiban Pauling, Henfrey & Co uraknak sikerült elítéltetni két ellenfelüket egyik munkásuk tettleges bántalmazása miatt. Ezúttal azonban a bíróság már korántsem volt olyan jólelkű. Minden teketória nélkül egy hónapi fogházra ítélte a vádlottakat és kaució letételére kötelezte őket, hogy a fogházbüntetés kitöltése után jól fogják viselni magukat.

Ettől kezdve már csak szórványosan érkeztek hírek a sztrájkról. A sztrájk január 18-án még lankadatlanul tartott. Későbbi jelentéseket nem találtam. Valószínűleg úgy végződött ez is, mint a legtöbb sztrájk; Pauling, Henfrey & Co lassanként bizonyára kellő számú munkást toborzott távoleső vidékekről és egyes renegátok közül, ellenfelei zöme pedig hosszabb vagy rövidebb ideig tartó sztrájk és a sztrájkkal együttjáró nyomor után — amiért annak a tudata vigasztalja őket, hogy megállták helyüket és társaik bérének védelmében harcoltak — máshol

talált munkát; ami pedig a vitás pontokat illeti, Pauling, Henfrey & Co bizonyára meggyőződött arról, hogy ezeket lehetetlen oly szigorúan keresztülvinni, hiszen a sztrájk neki is nagy veszteséget okozott. — És egy ilyen heves harc után a többi vállalkozó sem gondol egyhamar arra, hogy az ácsszakma régi szabályait megváltoztassa.

Brüsszel

Engels Frigyes

NÉVMUTATÓ

A

AINSWORTH & CROMPTON — boltoni textilgyárosok. — 261

ALISON, Archibald (1792—1867) — Lanarkshire főshériffje, tory, megírta a francia forradalom történetét. — 72, 128, 154, 159—61, 165, 168, 170, 312, 314

ALISON, William Pulteney (1790—1859) — az előbbinek fivére, tory, orvostanár az edinburgh-i egyetemen, a szociális egészségügy kérdéseivel foglalkozott. — 72, 128, 138—39

ALSTON, G. — bethnal-greeni lelkész. — 67

ARKWRIGHT, Richard (1732—1792) — angol üzletember, később gyáros, az ipari forradalom korszakában, egész sor szabadalmat kaparintott meg, ezért, érdemtelenül, a fonógép feltalálójának tartják. — 44, 254

Ashley, lord *lásd* Cooper

ASHTON, Thomas — gyáros a Manchester melletti Hyde-ben. — 226

ASHTON, Thomas — az előbbinek fia, az 1831-es munkásmegmozdulások idején agyonlőtték. — 260

ASHWORTH, Edmund (1801—1881) — liberális lancashire-i gyáros. A munkásegyesülések ellensége. — 199, 226, 264

B

BAILEY, William — stalybridge-i gyáros. — 272

BAINES, Edward (1800—1890) — angol liberális ujságíró és közgazdász, a „Leeds Mercury" egyik szerkesztője. — 173

BARDSLEY, Samuel Argent (1764—1851) — 1790—1823-ban a manchesteri városi kórház orvosa. — 164

BARHAM, Charles Foster (1804—1884) — a cornwalli városi kórház főorvosa, a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 282

BARMEKIDÁK — óperzsa nemzetség, magas méltóságot töltöttek be az Abbaszidák udvarában. („A Barmekidák asztalá"-ról „Az ezeregy éjszaka" beszél: 170. és 171. éjszaka.) — 335

BARRY, David (1780—1835) — katonaorvos és fiziológus; az 1833-as gyári törvény hatását vizsgáló parlamenti bizottság tagja. — 192—93, 195, 200—02

BEAUMONT, Thomas (meghalt 1859) — bradfordi sebész. — 192, 196

BENTHAM, Jeremy (1748—1822) — angol jogi író, a hasznossági filozófia (utilitarizmus) megalapítója, a burzsoá individualizmus ideológusa. — 280

BENTLEY & WHITE — fűrészmalom tulajdonosok Buryben. — 261

BIRLEY — valószínűleg *Thomas Hornby Birley* (1815—1885), tory, manchesteri gyáros; a Mackintosh & Co cég főnöke. — 267, 272

BISMARCK, Otto (1815—1898) — 1862-től a porosz kormány feje, a Német Birodalom első kancellárja, a porosz junkerség képviselője. Németország egyesítését ellenforradalmi úton hajtotta végre; a munkásmozgalom elkeseredett ellensége; bevezette a szocialistaellenes kivételes törvényt (1878). — 31

Bonaparte *lásd* Napoleon I.

BORTHWICK, Peter (1804—1852) — angol parlamenti képviselő, tory, tagja az „Ifjú Anglia" csoportnak. — 334

BOUVERIE, William Pleydell, Earl of Radnor (1779—1869) — angol parlamenti képviselő, whig. — 309

BOWERS — holmfirth-i gyáros. — 221

BRENTANO, Lujo (1844—1931) — német közgazdász, katedraszocialista. — 33

Bridgewater *lásd* Egerton

BRIGHT, John (1811—1889) — manchesteri gyáros, a liberálisok balszárnyának — az ipari burzsoázia érdekeit képviselő freetrader pártnak — vezére, az önálló proletármozgalom heves ellenzője. — 28

BRINDLEY, James (1716—1772) — angol mérnök, csatornaépítő. — 52

BROADHURST, Henry (1840—1911) — az angol trade-unionok egyik vezetője, liberális munkáspolitikus; 1880-tól a liberális párt parlamenti képviselője, Gladstone kormányában a belügyminiszter helyettese (1885—1886). — 38

BROCKLEHURST, John (1788—1870) — selyemgyáros és bankár, liberális politikus, 1832—1868-ban Macclesfield parlamenti képviselője. — 236

BROUGHAM, Henry Peter (1778—1868) — angol politikus, jogász; 1830-ig a whig párt egyik alsóházi vezére, 1830—1834-ben a lordok házának elnöke. — 221

BURNS, John (1858—1943) — 37

BURNS — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 233

BUSSEY, Peter — chartista, az 1839. évi chartista konvent tagja, a „fizikai erőszak" híve; a sikertelen yorkshire-i felkelés után Amerikába emigrált. — 270

BYRON, George Noël Gordon (1788—1824) — angol költő. — 280

C

CARLYLE, Thomas (1795—1881) — angol publicista, történész és idealista filozófus, tory; a reakciós romanticizmus és szélső individualizmus álláspontjáról bírálta az angol burzsoáziát; 1848 után a forradalmi munkásmozgalom elkeseredett ellensége — 106, 129, 131, 156—57, 262, 313—14, 316—17, 335

CARTER — surrey-i halottkém. — 68

CARTWRIGHT, Edmund (1743—1823) — angol falusi lelkész, a

mechanikai szövőszék feltalálója. — 44

CHADWICK, Edwin (1800—1890) — angol közgazdász és statisztikus, tagja, később titkára a szegénytörvény-bizottságnak. — 73

CHAMPNEYS, William Weldon (1807—1875) — lelkész a londoni East End kerületben; burzsoá filantróp. — 124

COBDEN, Richard (1804—1865) — angol burzsoá közgazdász és politikus, kartongyáros, a freetraderek teoretikusa és vezére. 1838-ban John Brighttal együtt megalapította a Gabonatörvény Elleni Ligát. — 345

COOPER, Anthony, lord Ashley, Earl of Shaftesbury (1801—1885) — angol tory, a tízórás munkanap törvényes bevezetéséért folyó arisztokrata demagóg „emberbaráti" mozgalom egyik vezetője. — 167, 181—82, 186, 199, 212, 214, 291, 334

COWAN, Robert — orvos, a „Vital Statistics of Glasgow" szerzője. — 145

COWELL, John — a parlament által kiküldött 1833. évi gyári vizsgálóbizottság tagja, később gyárfelügyelő. — 186—87, 192, 198, 200—02

CROMPTON, Samuel (1753—1827) — gépész, a „mule" gép feltalálója. — 44

D

DAVY, Humphry (1778—1829) — angol vegyész. — 51

DIDEROT, Dénis (1713—1784) — a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopedisták vezetője, harcos materialista és ateista. A forradalom előtti francia burzsoázia ideológusa. — 279

DISRAELI, Benjamin, Earl of Beaconsfield (1804—1881) — angol államférfi és író: fiatalkorában az „Ifjú Anglia" csoporthoz csatlakozott, a tory-filantrópok reakciós álláspontjáról bírálta a burzsoá rendet; később a konzervatív párt vezetője, miniszterelnök (1868 és 1874—1880), a brit gyarmati terjeszkedés egyik ösztönzője és szervezője. — 163, 334

DOUGLAS — pendletoni gyáros. — 192

DRINKWATER — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 192, 194, 219

DUNCOMBE, Thomas Slingsby (1796—1861) — angol burzsoá radikális, az egyik londoni választókerület parlamenti képviselője; kapcsolatot tartott a chartistákkal, 1842-ben benyujtotta petíciójukat a parlamentben; fellépett a munkavédelmi törvényhozás mellett és az írországi megtorló intézkedések ellen. — 55, 298, 324

E

EGERTON, Francis, Duke of Bridgewater (1736—1803) — angol arisztokrata, csatornaépítő nagyvállalkozó. — 52

ERZSÉBET I. (1533—1603) — angol királynő (1558—1603). — 325

F

FARADAY, Michael (1791—1867) — angol fizikus és kémikus. — 299

FAUCHER, Léon (1803—1854) —

francia liberális publicista, a szocializmus esküdt ellensége, 1849—1851-ben belügyminiszter. — 238

FERRAND, William Busfield — angol földbirtokos, parlamenti képviselő, tory; az „Ifjú Anglia" csoport tagja. — 324, 334

FIELDEN, John (1784—1849) — lancashire-i gyáros, parlamenti képviselő, radikális burzsoá, a választójogi reform és a tízórás munkanap híve. — 334

FRANKS — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság egyik jelentéstevője. — 247

FROST, John (1785—1877) — angol szövőmunkás, az 1839-es newporti chartista felkelés vezetője, halálra ítélték, de az ítéletet életfogytiglani ausztráliai száműzetésre változtatták; 1856-ban kegyelmet kapott. — 270

G

GALWAY, Ann — 1843-ban éhenhalt. — 68

GASKELL, Peter — manchesteri orvos és publicista, liberális. — 104, 142, 166, 170—71, 335

GEORGE, Henry (1839—1897) — észak-amerikai kispolgári közgazdász, a föld nacionalizálását és a kisárutermeléshez való visszatérést hirdette. Tagadta az osztályharcot. — 14—16

GIBSON — skót építőmunkás. — 348—49

GIFFEN, Robert (1837—1910) — angol burzsoá közgazdász és statisztikus, a Királyi Közgazdasági Társaság egyik alapítója. — 33

GILBERT, Thomas (1720—1798) — angol politikus, parlamenti képviselő, filantróp; részt vett a szegénytörvények kidolgozásában. — 331

GIRARD, Philippe (1775—1845) — francia gyáros, mérnök és feltaláló. — 48

GLADSTONE, William Ewart (1809—1898) — a XIX. sz. második felében az angol liberális párt vezére; miniszterelnök (1868—1874, 1880—1885, 1886 és 1892—1894), az angol burzsoázia világuralmi politikájának legtipikusabb képviselője. — 38

GODWIN, William (1756—1836) — angol kispolgári publicista, racionalista, nagy hatással volt Robert Owenre; az anarchizmus egyik megalapítója. — 280

GRAHAM — sztrájktörő munkás. — 262

GRAHAM, George — a központi anyakönyvi hivatal vezetője. — 144

GRAHAM, James Robert George (1792—1861) — angol politikus, mint whig ellenzéki kezdte pályafutását, később csatlakozott Robert Peel tory csoportjához; belügyminiszter (1841—1846), részt vett a koalíciós kormányban (1852—1855), egyik értelmi szerzője a krími háborúnak. — 213—14

GRAINGER, Richard Dugard (1801—1865) — angol orvos és fiziológus; 1841-ben a gyermekkórházak felügyelője, tagja a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottságnak. — 143, 151, 229, 231—32, 240

GREG, Robert Hyde (1795—1875) — gyáros, a manchesteri kereskedelmi kamara elnöke, parlamenti képviselő, liberális közgazdász, a szabadkereskedelem híve. — 198, 226

H

HAMILTON, Alexander herceg (1767—1852) — angol arisztokrata, skóciai szénbányák tulajdonosa, whig. — 291

HARDIE, James Keir (1856—1915) — skót munkás, a Független Munkáspárt egyik megalapítója és vezetője, reformista; az első világháború alatt szociálpacifista. — 37

HARGREAVES, James (megh. 1778) — angol takács, a „jenny" fonógép feltalálója (1764). — 42

HASLAM — a pentrichi szénbánya tulajdonosa. — 295

HAWKINS, Francis Bisset (1796—1894) — angol orvos és orvosi író, évekig gyár-, majd börtönfelügyelő. — 146, 185—87, 192, 197, 199, 201, 209, 216

HAY (Engelsnél tévesen Kay) — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság egyik jelentéstevője. — 191—92, 196

HEATHCOAT, John (1783—1861) — 1809-ben feltalálta a bobbin-net gépet (csipkegyártás). — 46

HELVÉTIUS, Claude-Adrien (1715—1771) — francia materialista filozófus, felvilágosító. — 279

HENNEN, John (1779—1828) — katonaorvos, Skócia fő tisztiorvosa. — 73

HINDLEY, Charles — angol gyáros, burzsoá radikális parlamenti képviselő. — 334

HOBHOUSE, John Cam, Broughton de Gyfford báró (1786—1869) — sörgyáros fia, mint parlamenti képviselő először radikális, az 1825. és 1831. évi gyári törvények kezdeményezője; később whig. — 208, 211

HOLBACH, Paul (1723—1789) — francia materialista filozófus, enciklopédista. — 279

HOLLAND, P. H. — manchesteri orvos. — 145

HOOD, Thomas (1799—1845) — angol költő és humorista. — 251

HORNE, Richard Henry (1803—1884) — matróz, író, költő, drámaíró, a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 151—52, 242

HORNER, Leonard (1785—1864) — angol geológus, pedagógus; 1833-tól gyárfelügyelő. — 180, 212

HUNTSMAN, Benjamin (1704—1776) — sheffieldi órakészítő, az acélöntés olvasztásos eljárásának feltalálója. — 50

I

IBBETSON — sheffieldi gyáros. — 260

J

JOHNS, William — orvos, a manchesteri kerület fő anyakönyvvezetője. — 182

JOHNSON — munkás a Pauling & Henfrey cégnél. — 351

K

KÁROLY II. (1630—1685) angol király (1660—1685). — 332

KAY-SHUTTLEWORTH, James Phillips (1804—1877) — orvos, dr. Alison asszisztense Edinburghben, 1827-től Manchesterben dolgozik, liberális. — 87, 99—104, 130, 217

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859—1932) — a „Munkásosztály helyzete Angliában" angol fordítója, az Egyesült Államok Szocialista Munkáspártjának tagja, később burzsoá reformista. — 21

KENNEDY, John (1769—1855) — manchesteri textilgyáros. — 217—18

KITCHEN — sheffieldi gyáros. — 261

KNIGHT — sheffieldi orvos. — 243—44

L

LEACH, James — manchesteri szövőmunkás, chartista vezető, Engels barátja. — 174—75, 177, 219—20, 234, 237, 345—46

LEE, John (1779—1859) — az edinburgh-i öreg templom lelkésze. — 72

LEIFCHILD, John Roby — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 247

LEVI, Leone (1821—1888) — angol burzsoá közgazdász és statisztikus, freetrader. — 33

LINDLEY — a point-net gép feltalálója (csipkegyártás). — 46

Londonderry *lásd* Stewart

LOUDON, Charles (1801—1844) — angol orvos, a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 191—93, 197, 199, 201—02

Louis Bonaparte *lásd* Napoleon III.

LOVETT, William (1800—1877) — angol kispolgári radikális, a chartista mozgalom részvevője, az „erkölcsi erő" és a burzsoáziával való együttműködés híve. — 268

LYELL, Charles (1797—1875) — angol geológus, kémikus. — 298

M

MACADAM, John Loudon (1756—1836) — angol mérnök, útépítési rendszer feltalálója. — 51

MACCULLOCH, John Ramsay (1789—1864) — angol közgazdász és statisztikus, a kapitalizmus védelmezője, Ricardót vulgarizálta. — 45, 118, 336

MACDURT, Thomas — munkás. — 200

MACKELLAR — pencaithlandi orvos. — 287

MACKINTOSH — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 193, 199, 202, 209

MACPHERSON — sztrájktörő munkásnő anyja, megölték. — 262

MACQUARRY — sztrájktörő munkás. — 262

MALTHUS, Thomas Robert (1766—1834) — angol burzsoá közgazdász, a kapitalizmus védelmezője, reakciós népesedéselmélete a dolgozó osztályok nyomorának szükségszerűségét hirdeti, a proletariátusnak születésszabályozást ajánl a kapitalizmussal együttjáró nyomor gyógyszereként. — 119, 177, 324—25, 327

MANNERS, John James Robert (1818—1906) — angol arisztokrata, tory, a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja, képmutatóan filantróp röpiratokat adott ki a gyári munkások helyzetéről. — 334

MARX Károly (1818—1883). — 15—16, 20, 26, 31

MATHEW, Theobald (1790—1856) — ír szerzetes, 1838-ban antialkoholista társaságot alapított. — 167

MAUDE, Daniel — liberális manchesteri békebíró. — 344—51, 353—54

MEAD, Edward — birminghami munkásköltő, költeményei a „Northern Star" chartista ujságban jelentek meg. — 224

MELLOR — munkás a Pauling & Henfrey cégnél. — 348

MENENIUS AGRIPPA (megh. i. e. 493) — római konzul. A monda szerint a kiváltságokkal bíró patriciusok és a jognélküli plebejusok között kitört viszály alkalmával azzal a hasonlattal, hogy a patriciusok olyan nélkülözhetetlenek a társadalomban, mint a gyomor az emberi testben, megbékítette a plebejusokat. — 263

MILES — Írország több ősi kelta királyának neve. — 129

MILES, William (1797—1878) — angol bankár, parlamenti képviselő. — 323

MILLER — rendőrségi főfelügyelő. — 77

MITCHELL, James (1786—1844) — angol publicista, a női és gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 282—84

MONK — londoni jogász. — 348—50

N

NAPOLEON I. (1769—1821) — francia császár (1804—1814 és 1815). — 151, 301

NAPOLEON III. (Louis-Napoleon Bonaparte) (1808—1873) — francia császár (1851—1870). — 31

NELSON, Horatio (1758—1805) — angol admirális. — 151

O

OASTLER, Richard (1789—1861) — angol tory-filantróp, a tízórás munkanapnak és a gyermekmunka korlátozásának egyik legfőbb agitátora. — 183, 212—14, 270

O'CONNELL, Daniel (1775—1847) — az ír nemzeti mozgalom jobbszárnyának vezére, az ír burzsoázia mérsékelt liberális részének képviselője, a demokrácia ellensége. — 315

O'CONNOR, Feargus Edward (1794—1855), — a chartisták balszárnyának vezére, 1847-ben Nottingham parlamenti képviselőjévé választották, kiadója és szerkesztője a „Northern Star" chartista ujságnak. — 105

OWEN, Robert (1771—1858) — angol utópista szocialista, a szövetkezeti mozgalom megteremtője Angliában. — 208, 276

P

PADGIN — sheffieldi fűrészgyáros — 260

PAINE, Thomas (1737—1809) — angol haladószellemű publicista, demokrata, köztársaságpárti, részt vett Anglia amerikai gyarmatainak függetlenségi harcában és a XVIII. századvégi francia polgári forradalomban. — 50

PALGRAVE, Robert Harry Inglis (1827—1919) — angol bankár és közgazdász, az „Economist" c. liberális ujság szerkesztője. — 34

PARKINSON, Richard (1797—1858) — manchesteri kanonok, konzervatív, keresztény filantróp publicista. — 164, 320

PATTESON, John (1790—1861) — a Court of Queen's Bench (legfelsőbb bíróság) tagja. — 294

PAULING & HENFREY — manchesteri építési vállalkozók. — 266, 342—44, 346—55

PEEL, Robert (1750—1830) — angol

gyáros, parlamenti képviselő; hogy éptestű felnőtt munkásokat biztosítson az angol iparnak, küzdött a gyermekek gyári munkájának törvény útján való korlátozásáért. — 188, 208

PEEL, Robert (1788—1850) — angol tory politikus, miniszterelnök (1841—1846), a liberálisok támogatásával keresztülvitte a gabonatörvények visszavonását. — 214, 298, 333, 345

PERCIVAL, Thomas (1740—1804) — manchesteri orvos, filantróp, a dolgozó gyermekek védelmét szolgáló törvényhozás úttörője. — 188

PILLING, Richard (1800—?) — chartista, pamutipari munkás, az 1842-es ashtoni és stalybridge-i sztrájk egyik vezetője, az 1848-as chartista konvent részvevője. — 345

PORTER, George Richardson (1792—1852) — angol polgári közgazdász és statisztikus. — 45

POUNDER, Robert — leedsi munkás. — 183

POWER — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 183, 187, 192, 195—96, 202, 229

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia kispolgári szocialista, egyike az anarchizmus megalapozóinak. — 280

R

Radnor *lásd* Bouverie

RASHLEIGH, William — a „Stubborn Facts from the Factories" (Leach könyve) kiadója. — 174

READ — munkás a Pauling & Henfrey cégnél. — 353

RICARDO, David (1772—1823) — angol közgazdász, a klasszikus polgári politikai gazdaságtan legjelentősebb s egyben utolsó nagy képviselője. — 16

ROBERTON, John (1797—1876) — a manchesteri szülészeti kórház orvosa, a társadalom-egészségügy kérdéseivel foglalkozott. — 146, 201

ROBERTS, William Prowting (1806—1871) — chartista, a tradeunionok ügyvédje, 1844-től a nagybritanniai szénbányászok szövetségének jogtanácsosa. — 293—95, 297—300, 323—24, 348—52, 354

ROBSON, George (megh. 1843) — a coventry-i dologház lakója. — 329—30

S

SADLER, Michael Thomas (1780—1835) — angol közgazdász, parlamenti képviselő, tory-filantróp; az 1831—1832. évi gyári bizottság elnöke. — 208—09, 212

SALMON — munkás a Pauling & Henfrey cégnél. — 347—48

SAUNDERS, Robert John — gyárfelügyelő. — 212

SCOTT — munkás a Pauling & Henfrey cégnél. — 348

SCRIVEN, Samuel — gyárfelügyelő. — 247

SENIOR, William Nassau (1790—1864) — angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus védelmezője. — 101

SHAKESPEARE, William (1564—1616) — angol költő és drámaíró. — 295, 305

SHARP, Francis — leedsi sebészorvos. — 191—92, 196

SHARP, Roberts & Co. — gépgyárosok. — 263

SHARPS — a Pauling & Henfrey cég társtulajdonosa. — 352—53

SHELLEY, Percy Bysshe (1792—1822) — angol költő. — 280

SHEPPARD, John (Jack) (1702—1724) — bűnöző, a bishopsgate-i szegényházban nevelkedett, 1724-ben Londonban felakasztották. — 151

SMELLIE, James — glasgow-i sebészorvos. — 199

SMITH — sztrájktörő munkás, meghalt 1837-ben. — 262

SMITH, Adam (1723—1790) — angol közgazdász, a klasszikus polgári politikai gazdaságtan megalapítója. — 118—19, 158

SMITH, Thomas Southwood (1788—1861) — londoni orvos, az egészségvédelem megszervezésének kérdésével foglalkozott, a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 111, 137, 288

SOMERVILLE, Alexander (1811—1885) — burzsoá radikális ujságíró, egy munkás fia, a „Morning Chronicle" és a „Manchester Examiner" munkatársa, 1858-tól Kanadában élt. — 309

STEPHENS, Joseph Raynor (1805—1879) — lancashire-i metódista lelkész, a szociális reformok híve; 1837—1838-ban aktívan részt vett a chartista mozgalomban. — 269—70, 337

STEWART, Charles William, Marquis of Londonderry (1778—1854) — angol arisztokrata, nagybirtokos, lord Castlereagh reakciós miniszter féltestvére és örököse. — 297

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt álneve) (1806—1856) — német filozófus, baloldali hegelista, a burzsoá individualizmus és anarchizmus egyik ideológusa. — 62, 318

STRAUSS, David Friedrich (1808—1874) — német idealista filozófus, baloldali hegelista; „Jézus élete" c. könyvében kritikailag elemzi az evangéliumok szövegét. — 280

STUART, James (1775—1849) — gyárfelügyelő, whig. — 190, 193, 199, 202, 205

STUMM, Karl Ferdinand (1836—1901) — német saar-vidéki nagyiparos, a munkásmozgalom elkeseredett ellensége. — 297

STURGE, Joseph (1793—1859) — angol quaker, burzsoá radikális; csatlakozik a chartistákhoz azzal a szándékkal, hogy a munkásosztályt a burzsoázia befolyása alatt tartsa. — 274

SWAN SONNENSCHEIN — londoni kiadóvállalat. — 21

SWING, Captain — 305, 307

SYMONS, Jelinger Cookson (1809—1860) — angol liberális publicista; különböző szociális kérdésekkel foglalkozó parlamenti bizottságok tagja. — 76—77, 152, 154, 177, 244, 254, 286

T

TANCRED, Thomas — a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság tagja. — 247

TAYLOR, John (1804—1841) — angol orvos, munkásvezér, a chartisták balszárnyához tartozott. — 270

THOMSON, Charles Edward Poulett,

Sydenham báró (1799—1841) — angol államférfi, whig, kereskedelmi miniszter (1834), majd Kanada főkormányzója. — 101

THORNHILL, Thomas (Engelsnél tévesen Thornley) — whig földbirtokos. — 212—13

TUFNELL, Thomas Jolliffe (1819—1885) — angol orvos, több orvosi és társadalomegészségügyi munkát írt, szociális kérdésekkel foglalkozó parlamenti bizottságok tagja. — 183, 186, 190, 192—93, 198—99

TURPIN, Richard (Dick) (1706—1739) — „az útonálló". — 151

U

URE, Andrew (1778—1857) — angol burzsoá közgazdász, liberális, a kapitalizmus védelmezője. — 161, 173, 179, 206—07, 210—11, 227, 263—64

V

VAUGHAN, Robert (1795—1868) — kiugrott angol lelkész, történész és publicista. A „British Quarterly" c. folyóirat alapítója. — 159

VIKTÓRIA (1819—1901) — angol királynő (1837—1901). — 70

W

WADE, John (1788—1875) — angol polgári közgazdász és publicista, liberális. — 147

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796—1862) — angol liberális politikus és publicista, gyarmati kérdésekről szóló írásai tették ismertté. — 305

WATT, James (1736—1819) — angol feltaláló, a gőzgép első gyakorlati alkalmazója Angliában. — 44

WEDGWOOD, Josiah (1730—1795) — angol gyáros, a modern fazekasipar és az angol porcellángyártás megalapítója. — 51

WELLINGTON, Arthur Wellesley (1769—1852) — angol tábornagy, 1815-ben a Napoleon elleni koalíció egyesített haderejének főparancsnoka; miniszterelnök (1828—1830), a szélső konzervatívok vezére, a munkásmozgalmak elleni kegyetlen megtorlások kezdeményezője. — 151

WESLEY, John (1703—1791) — a metódista vallási szekta megalapítója Angliában. — 152

WIGHTMAN, William (1784—1863) — a Court of Queen's Bench (a legfelsőbb bíróság) tagja. — 295

WILLIAMS, John (1777—1846) — a Court of Queen's Bench (a legfelsőbb bíróság) tagja, liberális. — 294

WOOD, James és Francis — bradfordi gyártulajdonosok. — 196—97, 262

WRIGHT — macclesfieldi munkafelügyelő. — 193

IDÉZETT MŰVEK

ALISON, Archibald. History of Europe from the Commencement of the French Revolution, in 1789, to the Restoration of the Bourbons in 1815 (Európa története a francia forradalom kezdetétől, 1789, a Bourbonok restaurációjáig, 1815). 10 köt. Párizs. Baudry 1841—1842. — 128

— The Principles of Population, and their Connection with Human Happiness (A népesedés alapjai és az emberi boldogsággal való összefüggésük). 2 köt. Edinburgh, Blackwood; London, Cadell 1840. — 128, 138, 154, 161, 165—66, 168, 312

ALISON, William Pulteney. Notes on the Report of the Royal Commissioners on the Operation of the Poor Laws in Scotland (Megjegyzések a szegénytörvények skótországi hatásának vizsgálatára kiküldött királyi bizottság jelentéséhez). In: Journal of the Statistical Society of London. 7. köt. 1844. 316—18. old. London, Charles Knight and Co. — 138

— Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns (Megjegyzések a skótországi szegénygondozásról és a nagyvárosok egészségi viszonyaira való kihatásáról). Edinburgh, Blackwood 1840. — 72, 138—39

Annual Report (Fifth) of the Registrar General of Births, Deaths and Marriages in England (A Központi Anyakönyvi Hivatal vezetőjének ötödik évi jelentése a születésekről, halálozásról és a házasságkötésekről). 2. átnézett és jav. kiad. Összeáll. George Graham, a Központi Anyakönyvi Hivatal vezetője. — 144

BAINES, Edward. History of the Cotton Manufacture of Great Britain; with a Notice of its Early History in the East, and in all the Quarters of the Globe; a Description of the Great Mechanical Inventions which have caused its unexampled extension in Britain; and a View of the Present State of the Manufacture, and the Condition of the Classes engaged in its Several Departments. Embellished and illustrated with Portraits of Inventors, Drawings of Machinery, etc. (Nagy-Britannia pamutiparának története, valamint ez ipar korai történetének vázlata a Keleten és a világ minden táján; a nagy mechanikai felfedezések leírása, amelyek britanniai példátlan elterjedését előidézték, továbbá az ipar mai állapotának és a különböző ágazataiban alkalmazott osztályok helyzetének áttekintése.

A feltalálók arcképével, gépek rajzaival stb. díszítve és illusztrálva). London, Fisher and Jackson 1835. — 173

Beaconsfield *lásd* Disraeli

CARLYLE, Thomas. Chartism (Chartizmus). London, Fraser 1840. — 106, 129, 156—57, 262, 334
— Past and Present (Mult és jelen). London, Chapman and Hall 1843. — 316

Children's Employment Commission *lásd* Physical and Moral Condition of the Children and Young Persons . . .

COWAN, Robert. Vital Statistics of Glasgow, illustrating the Sanitary Condition of the Population (Glasgow élettartam-statisztikája, a lakosság egészségügyi helyzetének illusztrálására). In: Journal of the Statistical Society of London. 3. köt. 1840. 257—92. old. London, Charles Knight and Co. — 145

CROKER, John Wilson. A Sketch of the State of Ireland, Past and Present (Írország multbeli és mostani helyzetének vázlata). Dublin, M. N. Mahon számára nyomva. 1808. Ugyanaz 8. kiad. Dublin 1822. Névtelenül jelent meg. Engels bibliográfiai adatai itt helyesbítve vannak. — 314

The Dwellings of the Poor, from the Note-book of an M. D. (Medicinae Doctor) (A szegények lakásai. Egy orvos feljegyzéseiből). In: „Illuminated Magazine". 1844. okt. — 65

DISRAELI, Benjamin. Sybil, or the Two Nations (Sybil, vagy A két nemzet). 3 köt. London, Colburn 1845. — 163

ENGELS, Friedrich. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen (A munkásosztály helyzete Angliában. Saját megfigyelés és hiteles források alapján). Lipcse, Otto Wigand 1845. 358 old. — 3, 4
— Ugyanaz. 2. kiad. 1848. — 4
— Ugyanaz. 2. átnézett kiadás. Stuttgart, J. H. W. Dietz 1892. XXXII, 300 old. — 4
— The Condition of the Working Class in England in 1844. With Appendix written 1886, and Preface 1887 (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben. Függelékkel 1886 és Bevezetéssel 1887). Ford. Florence Kelley-Wischnewetzky. New York, John W. Lowell Co. 1887. VI, 199, IX old. — 4, 21, 277
— Ugyanaz. Előszóval 1892. Ford. Florence Kelley-Wischnewetzky. London, Swan Sonnenschein & Co. 1892. XIX, 298 old. — 4, 21, 277
— Die Lage Englands. Past and Present by Thomas Carlyle. London 1843 (Thomas Carlyle. Anglia helyzete. Mult és jelen. London 1843.). In: Deutsch-Französische Jahrbücher. 152—81. old. — 316
— Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie (Vázlatok a nemzetgazda-

ságtan bírálatához). In: Deutsch-Französische Jahrbücher. 86—115. old. — 58

Extracts from the Information received by His Majesty's Commissioners, as to the Administration and Operation of the Poor Laws. Published by Authority (Kivonatok a Szegénytörvények Alkalmazásának és Hatásának Megvizsgálására Kiküldött Királyi Bizottság jelentéséből. Hivatalos kiadás). London, Fellowes 1833. — 326

FAUCHER, Léon. Études sur l'Angleterre (Tanulmányok Angliáról). In: Revue des Deux Mondes. Új sor. Párizs. 4. köt. 13. év. — 1843. X. 1. 71—90. old.: White-Chapel. — 1843. XI. 1. 366—94. old.: St. Giles. — 1843. XII. 1. 790—809. old.: Liverpool. 1. rész. — 1843. XII. 15. 994—1020. old.: Liverpool. Utolsó rész. — 5. köt. 14. év — 1844. III. 15. 1041—77. old.: Manchester. 1. rész. — 6. köt. — 1844. IV. 1. 118—62. old.: Manchester. Utolsó rész. — 1844. V. 15. 611—42. old.: La Ville de Leeds. (Leeds városa.) 1. rész. — 1844. VI. 15. 1031—61. old.: Leeds, le travail des enfants dans les manufactures et le dernier bill (Leeds, gyermekmunka a gyárakban és a legutóbbi törvényjavaslat). — 7. köt. — 1844. VII. 15. 161—91. old. Birmingham. — 238

The Fleet Papers; being Letters to Thomas Thornhill. Esqu. of Riddlesworth in the county of Norfolk, from *Richard Oastler*, his prisoner in the Fleet. With occasional communications from Friends (Fleeti írások, levelek Thomas Thornhill úrhoz, Riddlesworth, Norfolk grófság; írta Richard Oastler, foglya a fleeti fogházban. Barátai alkalmi közleményeivel). 3 köt. London, Torras 1841—43. — 213

GASKELL, Peter. The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Conditions, and the Changes which have arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour (Anglia ipari lakossága, ennek erkölcsi, társadalmi és fizikai állapota és azok a változások, melyeket a gőzgép használata okozott. A gyermekmunka vizsgálatával). London, Baldwin and Cradock 1833. — 104, 142, 166, 170—71, 334

GRAHAM, George *lásd* Annual Report (Fifth) of Reg. Gen. of Births.

HOOD, Thomas. The Song of the Shirt (Az ing-dal). In: Punch. Vol. 5 (1843. július-december.) London. 260. old. — 251

KAY-SHUTTLEWORTH, James Phillips. The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester (A manchesteri pamutiparban foglalkoztatott munkások erkölcsi és fizikai állapota). 2. bőv. kiad., bevezető levéllel Thomas Chalmers tisztelendő úrhoz. London, J. Ridgway 1832. — 87, 99, 103, 217

LEACH, James. Stubborn Facts from the Factories by a Manchester Operative. Published and dedicated to the Working Classes by Wm. Rashleigh

M. P. (Megcáfolhatatlan tények a gyárakról. Írta egy manchesteri munkás. Kiadta és a munkásosztálynak ajánlja Wm. Rashleigh, a parlament tagja). London, Ollivier 1844. — 174, 218, 220, 234, 236—37

LOVETT, William and PLACE, Francis. The People's Charter; being the Outline of an Act to provide for the Just Representation of the People of Great Britain in the Commons' House of Parliament. Embracing the Principles of Universal Suffrage, No Property Qualification, Annual Parliaments, Equal Representation, Payment of Members, and Vote by Ballot. Prepared by a committee of twelve persons, six members of Parliament and six members of the London Working Men's Association, and addressed to the People of the United Kingdom. (A népcharta; törvénytervezet Nagy-Britannia népének a parlament alsóházában való igazságos képviselete biztosítására. Magában foglalja a következő elveket: általános választójog, a vagyoni cenzus eltörlése, évenkénti parlament, egyenlő képviselet, a képviselők fizetése és titkos szavazás. Készítette és az Egyesült Királyság népének ajánlja egy tizenkét tagból — hat parlamenti képviselőből és a Londoni Munkásegyesület hat tagjából — álló bizottság). London, Hetherington 1838. — 268

MALTHUS, Thomas Robert. An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, Mr. Condorcet and other Writers (Tanulmány a népesedés elvéről, hatásáról a társadalom jövendő haladására, megjegyzésekkel Godwin, Condorcet urak és más írók elmélkedéseire). London, Johnson, első kiadás 1798. — 117, 119, 324—25, 327
— An Essay on the Principle of Population; or A View of its past and present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it occasions (Tanulmány a népesedés elvéről, vagy Az emberi boldogságra való mult és jelen hatásainak áttekintése; továbbá vizsgálódás arról, milyen kilátásaink vannak az általa okozott bajok jövőbeli kikuszöbölésére vagy enyhítésére). 2 köt. 6. kiad. London, Murray 1826. — 117, 119, 324—25, 327

MARX, Karl. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Der Produktionsprözess des Kapitals. Hamburg. Meissner 1867. Magyar kiadás: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 1. köt. I. könyv. A tőke termelő folyamata. 2. kiad. Szikra 1949. — 15—16, 26

MARX, Karl—ENGELS, Friedrich. Das Kommunistische Manifest. London 1848. Magyar kiadás: A Kommunista Párt kiáltványa. 10. kiad. A marxizmus-leninizmus kis könyvtára. 7—8. sz. Szikra 1953. — 20

Miles' Bill for Enlarging the Powers of Justices in Determining Complaints between Masters, Servants and Artificers. Bill no 58 of 1844 (Miles törvényjavaslata a bírák hatáskörének kiszélesítésére a munkáltatók, szolgák és kézművesek közti viszályok eldöntésében. 1844. évi 58. sz. törvényjavaslat). Hansard 73—74 köt. — 55, 323—24

NICHOLLS, George. Poor Laws — Ireland. Three Reports to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Szegénytörvények Írországban. Három jelentés őfelsége belügyminiszteréhez). London, Clowes and Sons 1838. — 312

OASTLER, Richard *lásd* Fleet Papers

OWEN, Robert. Observations on the Effect of the Manufacturing System; with Hints for the Improvement of those Parts of it which are most Injourious to Health and Morals. Dedicated most respectfully to the British Legislature (Megfigyelések a gyárrendszer hatásáról, tanácsokkal az egészségre és erkölcsökre leginkább ártalmas részeinek megjavitására. Tiszteletteljesen ajánlva a brit törvényhozásnak). 2. kiad. London 1817. — 208

— Manifesto of Robert Owen, the discoverer, founder and promulgator of the Rational System of Society, and of the Rational Religion. To which are added a Preface and also an Appendix, containing Mr. Owen's Petitions to Parliament in the present session; his Memorials to the Governments of Europe and America, and to the Congress of Allied Powers assembled at Aix-la-Chapelle in 1818, etc. (Robert Owennek, az észszerű társadalmi rendszer és észszerű vallás felfedezőjének, alapítójának és hirdetőjének kiáltványa. Előszóval és függelékkel, amely tartalmazza Owen úrnak a mostani ülésszakban a parlamenthez beterjesztett petícióit, Európa és Amerika kormányaihoz és a Szövetséges Hatalmak 1818-ban Aix-la-Chapelle ben összegyűlt kongresszusához intézett emlékiratait; stb.). London 1840. — 208

PARKINSON, Richard. On the Present Condition of the Labouring Poor in Manchester, etc. (A manchesteri dolgozó szegénység jelenlegi helyzete stb.). 3. kiad. London és Manchester 1841. — 164

The Physical and Moral Condition of the Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures. Illustrated by Extracts from the Reports of the Commissioners for Inquiring into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries, and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them Work together, not being included under the Terms of the Factories' Regulation Act (A bányákban és gyárakban alkalmazott gyermekek és fiatalkorúak fizikai és erkölcsi állapota, illusztrálva „A gyermekek és fiatalkorúak munkájának vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése a szén- és vasbányákról és azoknak a gyári munka korlátozásáról szóló törvény hatálya alá nem eső iparágakról és gyárakról, ahol sok gyermek dolgozik" c. jelentés kivonataival). London, Parker 1843. Engels idézi: „A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése" címmel és a biztosok: Burns, Franks, Grainger, Horne, Leifchild, Mitchell, Southwood, Scriven, Smith, Symons, Tancred nevén. — 93, 143, 149—53, 229, 232—33, 234, 245, 247—49, 282—94, 297

PORTER, George Richardson. The Progress of the Nation, in its various

Social and Economical Relations from the Beginning of the 19th Century to the Present Time (A nemzet haladása, különböző gazdasági és társadalmi vonatkozásaiban, a XIX. század elejétől mostanáig). 3 köt. London, Charles Knight and Co. 1836—1843. — 45

PROUDHON, Pierre-Joseph. Qu'est-ce-que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du Gouvernement. Première mémoire (Mi a tulajdon? vagy Vizsgálódások a jog és a kormányzás elvéről. Első értekezés). Párizs 1840. — 280

First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners appointed to collect Information in the Manufacturing Districts as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and means of curtailing the hours of their labour. With Minutes of Evidence and Reports by the District Commissioners. Ordered by the House of Commons to be printed. 28th June 1833 (Első jelentés Őfelsége azon vizsgálóbiztosai központi tanácsának munkájáról, akiket azzal bíztak meg, hogy gyüjtsenek adatokat a gyári kerületekben, mind a gyermekek gyári alkalmazásáról, mind munkájuk természetéről és munkaóráik csökkentésének eszközeiről. A tanúvallomások jegyzőkönyveivel és a kerületi biztosok jelentéseivel. Kiadását elrendelte az alsóház 1833 június 28-án). (1833. 450. sz.) — 228, 231—32, 234, 239, 245, 249

Second Report of the Central Board ... of their labour. With Minutes of Evidence and Reports by the Medical Commissioners. Ordered by the House of Commons to be printed. 15th July 1833 (1833 No 519) (Második jelentés ... a központi tanács munkájáról. Jegyzőkönyvekkel és az orvosi biztosok jelentéseivel. Kiadását elrendelte az alsóház 1833 július 15-én) (1833. 519. sz.). Engels idézi: A gyári vizsgálóbizottság jelentése néven vagy a biztosok nevén: Barry, Cowell, Drinkwater, Hawkins, Loudon, Mackintosh, Power, Stuart, Tufnell. — 146, 176, 181, 183, 185—86, 190—202, 205, 209, 212, 216, 219, 229

First Report of the Commissioners for inquiring into the State of Large Towns and Populous Districts (A nagyvárosok és a sűrűn lakott kerületek állapotának megvizsgálására kiküldött biztosok első jelentése). 2 köt. London, Clowes and Sons 1844. — 145

Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the Terms of the Factories' Regulation Act. 1841, First Report; 1843, Second Report (A gyermekek és fiatalkorúak munkájának vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése a szén- és vasbányákról, és azokról a gyári munka korlátozásáról szóló törvény hatálya alá nem eső iparágakról és gyárakról, ahol sok gyermek dolgozik. Első és második jelentés). Engels ezt a jelentést „The Physical and Moral Condition of Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures" (Bányákban és gyárakban alkal-

mázott gyermekek és fiatalkorúak fizikai és erkölcsi állapota) c. feldolgozásában használta és „Children's Employment Commission's Report" (A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése) címmel idézi. — 143

Report upon the Condition of the Town of Leeds and of its Inhabitants. By a Statistical Committee of the Town Council. (Jelentés Leeds városának és lakóinak helyzetéről. A városi tanács statisztikai bizottságától). October 1839. In: Journal of the Statistical Society of London. 2. köt.1839. 397—424. old. London, Charles Knight and Co. — 79

Report to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, from the Poor Law Commissioners, on an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament, by Command of Her Majesty, July 1842 (A szegénytörvény-bizottság tagjainak jelentése Őfelsége belügyminiszteréhez a Nagy-Britannia dolgozó népességének egészségügyi helyzetéről folytatott vizsgálatról. Mellékletekkel. A parlament két házának Őfelsége rendeletére bemutatták 1842 júliusában). London, Clowes and Sons 1842. — 73, 79, 103, 137, 146

Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Half-Year ending 31st December 1843. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty (A gyárfelügyelők jelentései Őfelsége miniszterelnökének az 1843 december 31-gyel végződő félévről. Bemutatták a parlament két házának őfelsége rendeletére). London, Nyomták William Clowes and Sons, Stamford Street, Őfelsége Állami Nyomdája számára 1844. — 212

Report of Select Committee on Factory Children's Labour. 1831—1832 (A gyári gyermekmunka vizsgálatára kiküldött szűkebb bizottság jelentése). Engels mint Sadler-féle jelentést említi. — 146, 208—09

SENIOR, William Nassau. Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture, addressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade, to which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a Conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior (Levelek a gyári törvényről, amennyiben az a pamutipart érinti, a tisztelt kereskedelmi miniszternek ajánlva; mellékelve L. Horner egy levele Senior úrhoz és az E. Ashworth, Thomson és Senior urak között történt beszélgetés jegyzőkönyve). London, Fellowes 1837. — 101

Sketch of the State of Ireland *lásd* Croker, John Wilson

SMITH, Adam. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With a life of the Author, an introductory Discourse, notes and supplemental Dissertations By J. R. MacCulloch (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. A szerző életrajzával, bevezető tanul-

mánnyal, jegyzetekkel és kiegészítő értekezésekkel ellátta J. R. MacCulloch). 4 köt. Edinburgh, Black 1828. Magyar kiadás: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Budapest 1940. — 118, 158

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt). Der Einzige und sein Eigentum (Az egyetlen és az ő tulajdona). Lipcse, Wigand 1845. — 62, 318

STRAUSS, David Friedrich. Das Leben Jesu (Jézus élete). 1—2. köt. Tübingen, Osiander 1835—36. — 280

SYMONS, Jelinger Cookson. Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures (Kézművesség és a kézművesek nálunk és külföldön. A külföldi iparok fejlődésének vázlatával). Edinburgh, Tait; London, Simpkin, Marshall 1839. — 76, 154, 177, 254

URE, Andrew. The Cotton Manufacture of Great Britain, systematically investigated and illustrated (Nagy-Britannia pamutipara, rendszeres vizsgálat alapján, illusztrációkkal). 2 köt. London, Knight 1836. — 173
— The Philosophy of Manufactures; or, an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain (A gyárak filozófiája; vagy a nagy-britanniai gyárrendszer tudományos, erkölcsi és kereskedelmi gazdaságosságának kifejtése). 2. jav. kiad. London, Knight 1835. — 161, 179, 206—07, 264

VAUGHAN, Robert. The Age of Great Cities; or Modern Civilisation viewed in its Relation to Intelligence, Morals and Religion (A nagyvárosok százada, vagy a modern civilizáció az értelemre, az erkölcsre és a vallásra való vonatkozása szempontjából). London 1842. — 159

WADE, John. History of the Middle and Working Classes; with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles, which have influenced the past and present condition of the Industrious Orders. Also an Appendix of Prices, Rates of Wages, Population, Poor Rates, Mortality, Marriages, Crimes, Education, Occupations, and other Statistical Information, illustrative of the former and present state of the Agricultural, Commercial and Manufacturing Classes (A középosztály és a munkásosztály története; valamint azoknak a gazdasági és politikai elveknek népszerű kifejtése, amelyek az ipari rendek multbeli és mostani helyzetét befolyásolják. Továbbá egy függelék az árakról, munkabérekről, népesedésről, szegényadókról, halálozásról, házasságkötésekről, bűnözésről, nevelésről, foglalkozásokról és a földművelő, kereskedő és ipari osztályok korábbi és mostani helyzetét illusztráló egyéb statisztikai adatokról). 3. kiad. London, 1835. — 147

WAKEFIELD, Edward Gibbon. Swing Unmasked; or, the Causes of Rural Incendiarism (A leleplezett Swing, vagy a falusi gyujtogatások okai). London, Wilson 1831. — 305

FOLYÓIRATOK ÉS UJSÁGOK

THE ARTISAN; or Mechanic's Instructor, etc. (Az Iparos vagy A gépész útmutatója). London. Alapítva 1825. — Kiadta G. G. Carey. Főleg építészettel és gépészettel foglalkozó műszaki havi folyóirat. — 73, 75, 77, 136, 146

DEUTSCH-FRANZÖSISCHE JAHRBÜCHER (Német-Francia Évkonyvek). Kiadta Arnold Ruge és Marx Károly. 1—2. fuz. Párizs, az Évkonyvek Irodájában, Vanneau-u. 22. 1844. Engels cikkei. — 58, 316

DURHAM CHRONICLE, Sunderland Times and Darlington and Stockton Gazette (Durhami Krónika, Sunderlandi Idők és Darlingtoni es Stocktoni Ujság). Alap. 1823. Liberális hetilap. — 50

EDINBURGH MEDICAL AND SURGICAL JOURNAL. Exhibiting a concise view of the Latest and most Important Discoveries in Medicine, Surgery and Pharmacy (Edinburgh-i Orvosi és Sebészeti Folyóirat. A legújabb és legfontosabb orvostudományi, sebészeti és gyógyszerészeti felfedezések rovid áttekintésével). Alap. 1805 (1855 óta Edinburgh Medical Journal.) dr. Hennen cikke. — 73

THE EXAMINER (A Vizsgáló), London 1808—1881. Szerk. Leigh Hunt és Albany Fonblanque. Liberális hetilap. — 274

HALIFAX GUARDIAN (Halifaxi Őr). Alap. 1832. Hetilap. — 223

THE ILLUMINATED MAGAZINE (Művelt Magazin). Szerk. Douglas Jerrold, W. J. Tinton. London 1843 — 1845. Liberális irodalmi folyóirat. — 65, 329

JOURNAL OF THE STATISTICAL SOCIETY OF LONDON (A Londoni Statisztikai Társaság Kozlonye). Alap. 1839. London, Charles Knight and Co. Havonta megjelenő burzsoá statisztikai folyóirat. — 66, 79, 145

LEEDS MERCURY (Leedsi Merkur). Alap. 1718. Polgári radikális hetilap. — 22

LIVERPOOL MERCURY (Liverpooli Merkur). Liverpool 1811—1904. Liberális napilap. — 108

THE MANCHESTER GUARDIAN (Manchesteri Őr). Alap. 1821. J. E. Taylor. A legnagyobb angol vidéki napilap, liberális. — 107—10, 144, 171, 182, 203, 218, 221, 290—91, 318

THE MINER'S ADVOCATE (A Bányász Szószólója). Newcastle-upon-Tyne. 1843—1845. Alap. a bányamunkások „Szövetsége". Félhavi folyóirat, nem ahogyan Engels megadja, havi. — 293

THE MINING JOURNAL. Railway and Commercial Gazette (Bányász Ujság. Vasutas és kereskedelmi lap). London, Alap. 1835. Burzsoá gazdasági és műszaki hetilap. — 289

THE MORNING CHRONICLE (Reggeli Krónika). London 1770—1862. Cobden és Bright napilapja. — 229, 309

NORTH OF ENGLAND MEDICAL AND SURGICAL JOURNAL (Északangliai Orvosi és Sebészeti Ujság). Rövidéletű orvosi folyóirat, csak két száma jelent meg. Roberton cikke. — 201

THE NORTHERN STAR and Leeds General Advertiser (Északi Csillag és Leedsi Általános Értesítő). A chartisták központi lapja. London 1838 jan. — 1852 március. Szerk. G. J. Harney. Engels 1845-től 1848-ig munkatársa volt a lapnak. — 221, 264, 307, 349

PUNCH; or, the London Charivari (Paprikajancsi vagy a Londoni Zenebona). Szerk. Mark Lemon, Henry Mayhew, Shirley Brooks, Tom Taylor, F. C. Burnand stb. London. Alap. 1841. Liberális humoros hetilap. Thomas Hood verse. — 251

REVUE DES DEUX MONDES (A Két Világ Szemléje). 1829—1866. Alap. Ségur-Dupeyron. Negyedévi irodalmi és publicisztikai folyóirat. Léon Faucher cikkei. — 238

SUN (A Nap). Napilap, megjelent Londonban 1798—1876; 1836-ban a szabadkereskedők lapja lett. — 223

THE TIMES (Idők). London. Alap. 1785. J. Walter. — 70, 171, 305, 335

WEEKLY CHRONICLE (Heti Krónika). London, 1836—1851. Burzsoá-radikális hetilap. — 274

WEEKLY DISPATCH (Heti Értesítő). London, Burzsoá-radikális hetilap. Alap. 1804. — 104, 111, 148, 250, 274

DAS WESTPHÄLISCHE DAMPFBOOT (A Vesztfáliai Gőzhajó). Szerk. Otto Lüning. 1. évf. Bielefeld, Helmich 1845. 2. évf. Bielefeld, Helmich 1846. 3. évf. Paderborn, Crüwell 1847. — 339

ANGOL SÚLYOK ÉS MÉRTÉKEK JEGYZÉKE

SÚLYOK

tonna	1 016,05 kg
font	453,6 g

MÉRTÉKEK

Hosszmértékek

mérföld	1 609,33 m
yard = 3 láb	91,44 cm
láb = 12 hüvelyk	30,48 cm
hüvelyk	2,54 cm

Területmértékek

négyzetmérföld = 640 acre	2,59 km²
acre	4 046,78 m²

Űrmértékek

(imperial) quarter = 8 bushel	290,79 l
bushel = 8 gallon	36,35 l
gallon	4,54 l

TARTALOM

NAGY-BRITANNIA MUNKÁSOSZTÁLYÁHOZ 5

ELŐSZÓ 8

ELŐSZÓ AZ AMERIKAI KIADÁSHOZ 11

ELŐSZÓ A MÁSODIK NÉMET KIADÁSHOZ 21

BEVEZETÉS* 39

A munkások helyzete az ipari forradalom előtt (41) — A jenny (42) — Az ipari, a mezőgazdasági proletariátus keletkezése (43) — A throstle, a mule, a mechanikai szövőszék, a gőzgép (44) — A gépek győzelme a kézi munka felett (44) — Az ipari hatalom keletkezése (45) — Pamutipar (45) — Harisnyaszövés (46) — Csipkegyártás (46) — Fehérítés, nyomás, festés (46) — Gyapjúipar (47) — Vászonipar (47) — Selyemipar (48) — Vastermelés és feldolgozás (49) — Szénbányák (50) — Fazekasipar (51)— Földművelés (51) — Utak, csatornák, vasutak, gőzhajók (51) — Összefoglalás (53) — A proletariátus fejlődése folyamán nemzeti jelentőségre tesz szert (53) — A burzsoázia nézete a proletariátusról (55)

AZ IPARI PROLETARIÁTUS 57

A munkások osztályozása (57) — A tulajdon centralizációja (58) — A modern ipar emelői (58) — A népesség centralizációja (58)

A NAGYVÁROSOK 61

London látványának közvetlen hatása (61) — Társadalmi háború és általános rablórendszer (62) — A szegények sorsa ebben a rendszerben (63) — A nyomornegyedek általában (64) — A londoni nyomornegyedek: St. Giles és környéke (65) — Whitechapel (67) — A proletár lakások belseje (68) — Hajléktalanok a parkokban (69) — Éjjeli

* Innen „A burzsoázia magatartása a proletariátussal szemben" c. fejezetig bezárólag a tartalomjegyzéket Engels írta az 1845-ös első kiadás számára. Az oldalszámok a magyar kiadásra vonatkoznak. — *Szerk.*

menhelyek (71) — Dublin (71) — Edinburgh (72) — Liverpool (74) — A gyárvárosok: Nottingham, Birmingham, Glasgow, Leeds, Bradford, Huddersfield (75) — Lancashire: általános megjegyzések (80) — Bolton (81) — Stockport (81) — Ashton-under-Lyne (82) — Stalybridge (82) — Manchester részletes leírása: általános építésmódja (83) — Az óváros (86) — Az újváros (92) — A munkásnegyedek építésmódja (93) — Udvarok és hátsó utcák (94) — Ancoats (95) — Kis-Írország (98) — Hulme (99) — Salford (100) — Áttekintés (101) — Éji szállások (103) — A lakosság zsúfoltsága (103) — Pincelakások (104) — A munkások ruházkodása (104) — Táplálkozása (106) — Romlott hús (107) — Áruhamisítások (108) — Hamis mértékek stb. (109) — Összefoglalás (111)

A KONKURRENCIA 113

A munkások egymással való konkurrenciája, mely a bér minimumát, a vagyonosok egymással való konkurrenciája, mely a bér maximumát határozza meg (113) — A munkás, a burzsoázia rabszolgája, napról napra és óráról órára kénytelen eladni magát (117) — Felesleges népesség (119) — Kereskedelmi válságok (120) — A munkások tartalékserege (122) — E tartalékseereg sorsa az 1842. évi válság idején (125)

AZ ÍR BEVÁNDORLÁS 128

Okai és a bevándorlók száma (128) — Az ír bevándorlók jellemzése Carlyle alapján (129) — Az írek tisztátalansága, durvasága, iszákossága (130) — Az ír konkurrencia és szomszédság kihatása az angol munkásra (131)

KÖVETKEZMÉNYEK 133

Bevezető megjegyzések (133) — A fenti körülmények kihatása a *munkások testi állapotára* (134) — A nagyvárosok, a lakások, a tisztátalanság stb. hatása (135) — A tények (136) — Tüdővész (136) — Tífusz, különösen Londonban, Skóciában és Írországban (137) — Az emésztőszervek betegségei (139) — Az iszákosság következményei (141) — Kuruzslók (142) — „Godfrey szíverősítő" (143) — A proletariátus, különösen a kisgyermekek halandósága (144) — Szociális gyilkosság vádja a burzsoázia ellen (148) — A munkások *szellemi és erkölcsi állapota* (149) — A művelődési eszközök hiánya (149) — Az esti és vasárnapi iskolák ki nem elégítő volta (149) — Tudatlanság (150) — A munkások életviszonyai pótolják nevelésük hiányait (152) — A munkások erkölcsi elhanyagolása (153) — A törvény, az egyetlen erkölcsnevelő (153) — A munkásokat helyzetük arra indítja, hogy fittyet hányjanak a törvényre és az erkölcsre (154) — A proletariátus szegénységének kihatása (154) — Megélhetése bizonytalanságának kihatása (155) — Kényszermunkára való kárhoztatásának kihatása

(158) — A népesség centralizálásának kihatása (159) — Az ír bevándorlás kihatása (162) — A burzsoá és a proletár jellemének a különbsége (164) — A proletár előnyei a burzsoával szemben (164) — A proletár jellem árnyoldalai (165) — Iszákosság (165) — Nemi kicsapongás (167) — A család felbomlása (168) — A társadalmi rend semmibevevése (169) — Bűnözés (169) — A társadalmi háború jellemzése (172)

AZ EGYES MUNKAÁGAK. A SZŰKEBB ÉRTELEMBEN VETT GYÁRI MUNKÁSOK 173

A gépek hatása (174) — Kéziszövők (178) — A férfiak kiszorítása (179) — A nők munkája, a család felbomlása (181) — Minden családi viszony visszájára fordulása (183) — Sok nő gyárakban való összezsúfolásának erkölcsi következményei (187) — Jus primae noctis (187) — Gyermekmunka (188) — Tanoncrendszer (188) — Későbbi rendelkezés (189) — A gyermekmunka vázolása a gyári jelentés alapján (190) — Hosszú munkaidő (190) — Éjjeli munka (190) — Elnyomorodás (191) — Kisebb külső bajok (193) — A munka jellege (193) — A szervezet általános elgyengülése (194) — Különleges betegségek (195) — Tanúvallomások (196) — Korai öregség (198) — A gyári munka különös következményei a női szervezetre (199) — Egyes különösen ártalmas munkaágak (201) — Balesetek (202) — A burzsoázia véleménye a gyárrendszerről (206) — Gyári törvényhozás és a tízórás agitáció (208) — A munka lélekölő és eltompító jellege (215) — Rabszolgaság (217) — Gyári szabályok (217) — Truckrendszer (220) — Cottage-rendszer (222) — Párhuzam az 1145-ben élő jobbágy és az 1845-ben élő szabad munkás között (223)

MÁS MUNKAÁGAK 228

A harisnyaszövők (228) — Csipkegyártás (230) — Kartonnyomók (233) — Bársonynyírók (235) — Selyemszövők (236) — Fémáruk (238) — Birmingham (238) — Staffordshire (240) — Sheffield (242) — Gépgyárak (245) — Észak-Staffordshire fazekasipara (245) — Üveggyárak (247) — A kézművesek (248) — A londoni divatárusnők és varrónők (248)

MUNKÁSMOZGALMAK 252

Bevezető (252) — Bűnözés (253) — Felkelések a gépek ellen (254) — Egyesületek, sztrájk (254) — Az egyesületek és sztrájkok hatása (257) — Sztrájkokból fakadó bűncselekmények (260) — Az angol proletariátus burzsoáellenes harcainak jellege (263) — A manchesteri 1843 májusi ütközet (266) — A proletariátustól távol áll a törvénytisztelet (267) — *Chartizmus* (268) — A chartista mozgalom története (268) — Az 1842. évi felkelés (271) — A proletár chartizmus félreérthetetlen szakítása a burzsoá radikalizmussal (273) — A chartizmus szociális tendenciája (275) — *Szocializmus* (276) — A munkások általános álláspontja (278)

A BÁNYAIPARI PROLETARIÁTUS 281

A cornwalli bányászok (281) — Alston Moor (282) — Vas- és szénbányák (284) — A férfiak, nők és gyermekek munkája (285) — Sajátos megbetegedések (286) — Munka alacsony tárnákban (288) — Balesetek, robbanások stb. (289) — A művelődés állapota (290) — Erkölcsi állapotok (290) — Bányatörvények (291) — A bányamunkások rendszeres kizsákmányolása (291) — A bányamunkások mozgalmai (292) — A „Szövetség" (293) — Az 1844. évi nagy észak-angliai hadjárat (293) — Roberts, s a békebírák és a truck-rendszer elleni hadjárat (294) — A harc eredményei (298)

A MEZŐGAZDASÁGI PROLETARIÁTUS 301

Történelmi áttekintés (301) — Pauperizmus a falun (303) — A mezőgazdasági napszámosok helyzete (304) — Gyujtogatások (307) — Közömbösség a gabonatörvények kérdése iránt (308) — Vallástalanság (309) — Wales: a kisbérlők (310) — Rebekka-zavargások (311) — Írország: a földbirtok parcellázása (311) — A nemzet pauperizálódása (312) — Bűnözés (314) — Repeal-agitáció (315)

A BURZSOÁZIA MAGATARTÁSA A PROLETARIÁTUSSAL SZEMBEN 316

Az angol burzsoázia erkölcsi romlottsága (316) — Pénzéhség (316) — Nemzetgazdaságtan és szabadverseny (317) — A jótékonykodás képmutató jellege (318) — Nemzetgazdaságtani és politikai képmutatás a gabonatörvények kérdésében (320) — A burzsoázia törvényhozása és igazságszolgáltatása (321) — A burzsoázia a parlamentben (323) — Az urak és szolgák viszonyáról szóló törvényjavaslat (323) — Malthus elmélete (324) — A régi szegénytörvény (325) — Az új szegénytörvény (327) — A dologházi brutalitás példái (329) — Anglia jövő kilátásai (334)

KIEGÉSZÍTÉS „A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN" CÍMŰ MUNKÁHOZ. *Egy angol sztrájk* 341

Névmutató 357
Idézett művek 367
Folyóiratok és ujságok 375
Angol súlyok és mértékek jegyzéke 377

KÉPMELLÉKLETEK

Az első kiadás borítólapja ..... 4—5
Manchester és külvárosainak térképe (az 1845. évi kiadásból) .... 88—89
Egy oldal a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság jelentéséből ..... 288—289

Felelős szerkesztő: Vujovits Erzsébet.

5948. Franklin-nyomda Budapest. Felelős vezető: Vértes Ferenc.